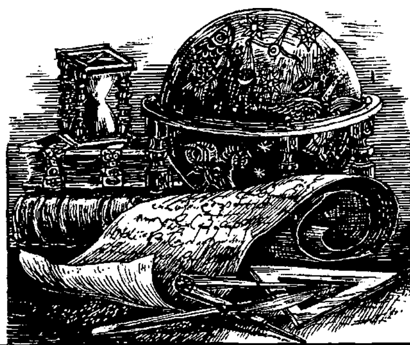
VILNIAUS
DARBO RAUDONOSIOS VĖLIAVOS ORDINO
VALSTYBINIS V. KAPSUKO
UNIVERSITETAS

VILNIAUS UNIVERSITETO ISTORIJA 1579–1803

LEIDYKLA
„MOKSLAS“

VILNIUS
1976

Vi-175

$V \frac{60401-116}{M\,854(10)-76}\,4-76$

ŽODIS SKAITYTOJUI

Netrukus – 400-osios Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ordino valstybinio V. Kapsuko universiteto metinės. Švęsti tokią garbingą sukaktį – didelė mūsų kartos laimė ir džiaugsmas. Ir didelis, labai atsakingas įpareigojimas.

Suprantant visą atsakomybę, visą sukakties svarbą, jubiliejui pradėta ruoštis nuo 1969 m. Pradžią davė universiteto biblioteka, 1970 m. paminėjusi keturių amžių sukaktį. Po šios mūsų kultūros šventės, susilaukusios plataus atgarsio Tarybų Sąjungoje ir užsienio šalyse, visą laiką neišleidžiamas iš akių garbingasis mūsų alma mater, seniausios šalyje aukštosios mokyklos, jubiliejus. Jam skiriama daug svarbių darbų. Vienas jų, reikalaująs nemaža laiko ir pastangų, – universiteto istorijos parengimas.

Galėtume išvardyti net keliolika didesnių veikalų, nušviečiančių Vilniaus universiteto kelią. Šiame, jubiliejiniame, leidinyje remiantis marksistine-lenininine metodologija, plačiau bei giliau, nei anksčiau, apibendrinamas įvairių tyrinėtojų darbas, atskleidžiami nauji universiteto istorijos aspektai.

Toks uždavinys neįmanomas vienam ar dviem žmonėms. Reikėjo suburti didelį būrį mokslininkų – istorikų, filologų, matematikų, gamtininkų, ir kt. Universiteto darbuotojams į talką mielai atėjo Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos instituto istorikai, universiteto bibliotekininkai. Visiems jiems čia reiškiame nuoširdžią padėką už kruopštų darbą.

Universiteto istorija – ne tik reprezentacinis leidinys, reikalingas jubiliejaus dienomis. Jis bus visada pravartus, komunistiškai auklėjant akademinį respublikos jaunimą. Kiekvienai kasmet ateinančiai studentų kartai veikalas tegu primena sunkią, o kartais ir skaudžią mūsų alma mater praeitį, tegu jaunimas akivaizdžiau mato ir didžiau brangina tuos laimėjimus, kuriuos, vadovaujama Komunistų partijos, pasiekė mūsų liaudis. Kad ir kokia būtų praeitis, negalime jos užmiršti; ji priklauso mums, ji – mūsų dalis, ji didina mūsų patirtį, padeda įvertinti šių dienų pasiekimus. Turime žinoti šaknis, kurios, silpnos ir trūkinėjančios, vis dėlto ilgainiui išaugino plačiašakį galiūną ąžuolą. Tegu ši istorija skatina

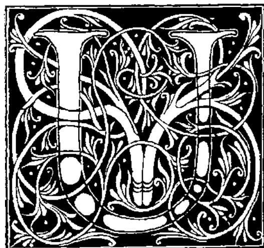
Lietuvos jaunimą didžiuotis universiteto auklėtiniais ir profesoriais, kurių vardai simbolizuoja ne tik mūsų mažytės tautos, bet net visos žmonijos minties progresą. Tegu jaunimui ji diegia internacionalines tradicijas, kurios tokios ryškios Vilniaus universiteto raidoje.

Brangindami universiteto istoriją, dar labiau branginame jo dabartį. Todėl veikale derama vieta skiriama ir tam veiklos tarpsniui, kurį gyvename patys, kuris iš tikrųjų dar nėra istorija. Išsamus tarybinės dabarties pavaizdavimas bus labai brangus ateinančioms kartoms.

Senovėje buvo sakoma: „Habent sua fata libelli". Ir ši knyga turės savo likimą. Linkime, kad ji būtų verta Vilniaus universiteto istorijos, — kad ji būtų gyva jo istorijos dalis.

Rektorius JONAS KUBILIUS

ĮVADAS

niversiteto įkūrimas net ir mūsų laikais didelis ir reikšmingas įvykis miesto, krašto ar valstybės gyvenime. Tuo reikšmingesnis jis būdavo viduramžiais. Nepaprastą, tiesiog išimtinę universiteto reikšmę švietimui, mokslui ir apskritai kultūrai rodo tradiciškas, nuo viduramžių jam prigijęs maloninis vardas — alma mater, motina maitintoja.

XX a., audringai augant mokslui, atsiradus daugybei aukštųjų mokyklų ir specializuotų mokslo įstaigų, universitetai neteko savo dominuojančios reikšmės. Tačiau ir dabar jie suvokiami kaip institucija, kuri apima visus mokslus — tų mokslų visumą,— kaip institucija, kuri yra ar turėtų būti visų mokslų jungtis ir apibendrinimas. Pastaroji aplinkybė kartu su tradicija vainikuoja universitetus tam tikra šlovės ir įvertinimo aureole, skiriančia juos nuo kitų aukštųjų mokyklų. Ypač tai išryškėja tada, kai universitetas švenčia savo jubiliejų. Visose šalyse jis tampa visuotine mokslo ir kultūros švente.

1979 m. Vilniaus Darbo Raudonosios Vėliavos ordino V. Kapsuko universitetas švenčia 400 metų sukaktį. Įkurtas 1579 m. kaip Academia et Universitas Vilnensis, jis kelis šimtus metų buvo vienintelė aukštojo mokslo įstaiga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir turėjo didelę įtaką intelektualiniam krašto gyvenimui. Jo istorija sudėtinga, kaip ir krašto istorija. Jo kultūrinis vaidmuo kito priklausomai nuo to, kokiu mastu jame stiprėdavo pažangiosios idėjos — tie brangūs šviesos spinduliai, kurie rodė kelią į ateitį, žadino viltį ir mintį tikėti žmogaus jėgomis, jo kovos su priespauda ir prietarais pergale. Vilniaus akademija turėjo būti jėzuitų įrankis, bet ji nebuvo tik katalikybės reakcijos židinys, iš kurio sklido religinė neapykanta ir prietarai. Joje visuomet atsirasdavo profesorių ir studentų, kurie, nepaisydami persekiojimų, kėlė pažangias idėjas ir jas gynė.

Vilniaus universitetui būdingos senos, įvairių tautų žmonių bendradarbiavimo tradicijos. Jame mokėsi lietuvių ir rusų, lenkų ir ukrainiečių, baltarusių ir latvių, o profesorių buvo beveik iš visų Europos kraštų. Todėl universiteto nuopelnai dideli ne tik Lietuvos, bet ir kaimyninių kraštų, pirmiausia Lenkijos ir Baltarusijos, kultūrai ir mokslui. Garsūs

universiteto profesoriai ir auklėtiniai buvo autoritetas mokslo pasaulyje, darė įtaką pasaulinei mokslo minčiai. XIX a. pradžioje jis prilygo žymiausioms Europos aukštosioms mokykloms. Tačiau iš tikrųjų universitetas suklestėjo tik Tarybų valdžios metais, kada socialistinė santvarka atvėrė duris į aukštąjį mokslą darbo žmonių vaikams, sudarė visas sąlygas ne tik mokytis, bet ir mokslo tiriamajam darbui dirbti. Tarybiniais metais universiteto vaidmuo socialistinės lietuvių tautos kultūros kūrime — nepalyginamas.

Komunistų partija, remdamasi V. Lenino nurodymu, jog „marksizmas anaiptol neatmetė vertingiausių buržuazinės epochos laimėjimų, bet, priešingai, pasiėmė ir perdirbo viską, kas buvo vertingo daugiau kaip dviejų tūkstančių metų žmonijos minties ir kultūros išsivystyme"[1], didžiai rūpinasi teisingai įvertinti kultūrinį palikimą ir panaudoti jį tarybinių tautų kultūrai.

Lietuvos Komunistų partija suvažiavimuose ir plenumuose yra ne kartą pabrėžusi, jog būtina stiprinti visapusišką marksistinį-lenininį lietuvių tautos kultūrinio palikimo nagrinėjimą, kad būtų duotas ryžtingas atkirtis nacionalistinėms teorijoms, iškraipančioms lietuvių liaudies istoriją.

Turėdami tai galvoje, universiteto istorikai, filologai ir kiti specialistai, pasitelkę Mokslų akademijos darbuotojų, jau seniai tyrinėja universiteto įnašą į kultūros ir mokslo istoriją ir stengiasi įvertinti savo pirmtakų darbus marksistiškai.

Apžvelgiant Vilniaus universiteto istoriografiją, ryškiai matyti kelios veikalų grupės, išsiskiriančios daugmaž bendromis koncepcijomis.

Pirmąją grupę sudaro pačių jėzuitų veikalai. Beje, iš pradžių jėzuitai neskyrė didesnio dėmesio šios aukštosios mokyklos istorijai. Kronikose jie daugiausia rūpinosi aprašyti akademijos pasirodymus visuomenei, karalių ir dignitorių lankymąsi universitete ir tik prabėgomis užsimindavo apie mokomąjį ir mokslo darbą. Antai 1640 m., iškilmingai minėdami ordino šimtmetį, jubiliejaus proga išleido knygą apie Vilniaus akademiją[2]. Leidinio sudarytojas Albertas Kojelavičius-Vijūkas aprašė jubiliejaus iškilmes, aukštino Vilniaus vyskupus, akademijos kanclerius. Jo brolis Kazimieras Kojelavičius vienoje panegirikoje išgarbino vyskupą V. Protasevičių, pakvietusį jėzuitus į Lietuvą. Tačiau leidinyje, pasirodžiusiame po 61 metų nuo Vilniaus akademijos įkūrimo, nerašoma nei apie mokyklos studentus, nei apie mokymą joje.

Kitoje savo knygoje („Įvairios žinios apie bažnyčios padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje"[3]) A. Kojelavičius-Vijūkas paskutiniame skyriuje apibūdina mokyklas; čia jis išvardija ir akademijos mecenatus, chronologiškai bendrais bruožais nusako profesorius, kurie savo „erudicija nušvietė Vilniaus akademiją". Kaip tik šiame leidinyje buvo pabandyta, nors ir epizodiškai, parodyti akademijos istoriją.

Daugiausia medžiagos apie Vilniaus akademiją sukaupta Stanislovo Rostovskio „Lietuvos jėzuitų istorijoje"[4]. Tai paskutinis darbas, parašytas iki ordino panaikinimo 1773 m. Knygoje S. Rostovskis aprašė jėzuitų pedagoginę veiklą Lietuvoje. Autorius surinko medžiagą apie akademiją ir Lietuvos jėzuitų provincijos kolegijas, jose dėstomus dalykus, nurodė profesorius ir jų darbus. Didžiąją dalį medžiagos S. Rostovskis ėmė iš Lietuvos jėzuitų provincijos archyvų, kurie neišliko. Tačiau nė viena iš minėtų knygų nėra tokia kupina religinio fanatizmo, kaip S. Rostovskio darbas. Jo fanatizmas ypač ryškėja, kai jis vaizduoja katalikų ir protestantų konfliktus Vilniuje[5].

Visų šių veikalų koncepcija paprasta — tai ištisinė jėzuitų ordino tikslų ir veiklos apologetika. Minėti kronikiniai darbai apie akademiją dabar teturi reikšmės kaip istorijos šaltinis, kuriame sukaupta faktinė medžiaga padeda nušviesti ankstyvąjį universiteto laikotarpį.

Prie šios grupės veikalų šliejasi ir pirmoji universiteto istorija, kurią parašė Mykolas Balinskis (1794—1864)[6]. Apžvelgęs senąjį universiteto laikotarpį ir iš esmės negriaudamas ankstesniųjų autorių pažiūrų, jis daugiausia dėmesio skyrė Lietuvos Vyriausiajai mokyklai, kai ji priklausė pasaulietinei švietimo organizacijai — Edukacinei komisijai. Autorius daugiausia naudojosi rektoriaus M. Počobuto laiškais J. Chreptavičiui, J. Sniadeckiui ir Vyriausiosios mokyklos spaudiniais, kuriuos redagavo M. Počobutas. Būdamas Žečpospolitos patriotas, M. Balinskis perdėtai žavėjosi Edukacinės komisijos reformomis ir Vyriausiosios mokyklos vadovų veikla, todėl jo istorijoje taip pat yra apologetiškumo.

Antrąją veikalų apie Vilniaus universitetą grupę sudaro darbai, parašyti lenkų ir lietuvių buržuazinių istorikų. Šiai grupei priklauso ir iki šiol didžiausias apie universitetą Juozapo Bielinskio (1848—1926) trijų tomų veikalas „Vilniaus universitetas (1579—1831)"[7]. Jis ilgą laiką buvo pagrindinis žinių šaltinis tiems, kurie domėjosi mūsų aukštosios mokyklos praeitimi. J. Bielinskio knyga — tai enciklopediškai pateikta istorinė informacija apie universitetą. Čia nesiekiama parodyti universiteto isto-

[1] *V. I. Leninas,* Raštai, t. 31, V., 1955, p. 284.

[2] *A. Kojałowicz Wijuk,* Gratiae saeculares summis pontificibus, regibus, praesulibus et protectoribus Societatis Jesu in hoc Magno Ducatu Lituaniae..., Vilnae, 1640.

[3] *Albertus Wiiuk Koiałowicz,* Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium, Vilnae, 1650.

[4] *S. Rostowski,* Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima, Vilnae, 1768.

[5] Ten pat, p. 273.

[6] *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, Próba jei historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jei przekształcenia w roku 1803, Petersburg, 1862.

[7] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński (1579—1831), t. 1—3, Kraków, 1899—1900.

rinės raidos. J. Bielinskio darbe vertingiausia yra profesorių ir žymesnių studentų biografijos, katedrų veikla, plačios ištraukos iš šaltinių. Stanislovas Bednarskis, išleidęs monografiją apie jėzuitų mokyklas Žečpospolitoje[8], plačiai naudojosi jėzuitų archyvais ir ypač mokyklų vizitatorių pranešimais. Jis stengėsi apžvelgti ne tik mokyklų struktūrą, bet ir patį mokymą, jo turinį. Kaip ir kiti, S. Bednarskis aukštino jėzuitų vaidmenį akademijoje.

Vilniaus universiteto praeitimi domėjosi ir kiti lenkų buržuaziniai istorikai. Iš jų darbų minėtini universiteto 350 metų jubiliejui skirtas straipsnių rinkinys[9], Juozapo Lukaševičiaus[10] darbas.

Nedidelę, bet turtingą faktinės medžiagos studiją apie universiteto profesorius yra paskelbęs Liudvikas Janovskis[11]. Studiją apie Vilniaus seminariją-alumnatą, kurį prižiūrėjo jėzuitai, išleido Juozapas Popliatekas[12].

Reikia pažymėti, jog šie istorikai, nagrinėdami Vilniaus universiteto praeitį, surinko ir panaudojo daug naujos faktinės medžiagos. Tačiau, traktuodami tautą kaip vieningą visumą, nematydami klasinių prieštaravimų, varžomi klasinio požiūrio, suplakdami reakcinę ir pažangiąją kultūrą, jie nesugebėjo giliai ir visapusiškai nušviesti universiteto istorijos, aukštino jį už unijinių pažiūrų diegimą Lietuvoje ir Baltarusijoje. Tai ypač keliama minėtame didžiausiame buržuazinių istorikų 1929 m. išleistame darbe[13]. Universitete būta nacionalistinių tendencijų, kurios neabejotinai pasitarnavo šių kraštų polonizacijai. Jos autoriams neleido pastebėti pažangių reiškinių, kurie svarbūs visoms su Vilniaus universitetu susijusioms tautoms, o ne vien tų tautų dvarininkijai ir buržuazijai.

Senieji buržuaziniai lietuvių istorikai Vilniaus universiteto praeitimi domėjosi mažai. Be skyrelių vadovėliuose ir įvairiose monografijose, apie Vilniaus universitetą buvo paskelbta vien Mykolo Biržiškos knygelė[14], kuri, autoriaus žodžiais tariant, tėra „vardų ir raštų santrauka".

Senosios istoriografijos prieštaringumų liko ir naujausiuose lietuvių bei lenkų veikaluose, parašytuose nemarksistų istorikų. Antai Romoje gyvenantis jėzuitų profesorius Paulius Rabikauskas, naudodamasis vietos jėzuitų archyvu, parašė darbų ir iš Vilniaus universiteto istorijos[15].

Lenkų istorikas jėzuitas Liudvikas Piechnikas išleido darbą apie Vilniaus akademijos veiklos pradžią[16]. Remdamasis ordino archyvų medžiaga, autorius plačiai aprašė akademijos formavimąsi.

Šie autoriai, suprantama, taip pat kelia jėzuitų veiklą Lietuvoje.

Ryškiu nacionalizmu ir antitarybiškumu išsiskiria JAV išleista knyga „Lietuvos universitetas"[17]. Laikydamiesi pažiūrų, būdingų reakcinei lietuvių emigracijai, autoriai universiteto istorijos nė nebando sieti su esminiais socialiniais-ekonominiais procesais krašte, neigia Tarybų valdžios pergalės Lietuvoje dėsningumą. Norėdami sumenkinti Tarybų val-

džios nuopelnus iš naujo organizuojant universitetą, knygos autoriai tvirtina, jog Tarybų Lietuvos vyriausybė 1918—1919 m. paskelbusi tik universiteto steigimo dekretą ir sudariusi komisiją aukštosios mokyklos statutui parengti. Tuo tarpu žinoma, jog Liaudies Komisarų Taryba pasirūpino, be viso kito, universiteto pastatais, paskyrė milijoną rublių darbo pradžiai.

Istorijos autoriai taip pat nenori matyti, kaip Tarybų Sąjungos Komunistų partijos ir tarybinės vyriausybės rūpesčiu universitetas suklestėjo, atkūrus Tarybų valdžią Lietuvoje. 1940—1941 m. universiteto reformos aprašytos iškraipytai ir paviršutiniškai vos keliuose puslapiuose; atsiminimų nuotrupomis stengiamasi pateisinti universiteto darbuotojus, bendradarbiavusius su hitleriniais okupantais.

Trečiąją grupę sudaro marksistinės-lenininės koncepcijos universiteto istorijos veikalai. Tarybiniams istorikams nelengva marksistiškai įvertinti nemarksistinių istorikų darbus apie universitetą, nagrinėti visą jo istoriją. Tarybinių istorikų nuomone, svarbiausia — iškelti pažangių pradmenų raidą, atskleisti universiteto suklestėjimą socializmo sąlygomis.

Dar 1956 m. leidinyje „Vilniaus universitetas"[18] pirmą kartą lietuvių tarybinėje istoriografijoje buvo nušviesta universiteto raida nuo jo įkūrimo iki 1954 m. Čia iš marksistinių pozicijų, nors ir labai glaustai, aprašytas ilgas mūsų universiteto kelias.

Vėliau knygoje „Vilniaus universitetas"[19] jau plačiau dėstoma seniausios Tarybų Sąjungoje aukštosios mokyklos istorija. Joje apžvelgiamos universiteto įkūrimo sąlygos, mokymo ir mokslo tiriamojo darbo problemos įvairiais laikotarpiais, parodomas studentų ir profesūros gy-

[8] *S. Bednarski,* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce, Kraków, 1933.

[9] Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia uniwersytetu Wileńskiego, t. 1—2, Wilno, 1929.

[10] *J. Łukaszewicz,* Historyja szkół w Koronie i w Wielkiem Księstwie Litewskiem, t. 1—4, Poznań, 1849—1851.

[11] *L. Janowski,* Wszechnica Wileńska, 1578—1842, Wilno, 1921.

[12] *J. Poplatek,* Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1585—1773.— Ateneum Wileńskie, 1936, t. 7, zesz. 1, p. 170—228.

[13] Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia universytetu Wileńskiego, t. 1—2.

[14] *M. Biržiška,* Senasis Vilniaus universitetas, V., 1940.

[15] *P. Rabikauskas,* Mokslinė pažanga Vilniaus akademijoje.— Lietuvos katalikų Mokslo akademija, Suvažiavimo darbai, t. 7, Roma, 1972, p. 218.

[16] *L. Piechnik,* Początki Akademii Wileńskiej (1569—1600).— Nasza przeszłość, Kraków, 1973 (yra atspaudas).

[17] Lietuvos universitetas. 1579—1803—1922. Red. *P. Čepėnas.* Chicago, 1972.

[18] Vilniaus universitetas. Redagavo *J. Bulavas,* V., 1956.

[19] Vilniaus universitetas. Redakcinė kolegija: *A. Bendžius, J. Kubilius, J. Žiugžda,* V., 1966.

venimas, visuomeninė ir politinė veikla, pažangiosios minties raida universitete, ryšiai su kitomis mokslo įstaigomis. Leidinio autoriai stengėsi plačiai nušviesti ne kurį nors vieną, o visus universiteto istorijos laikotarpius. Daugiausia dėmesio jie skyrė universiteto suklestėjimui, atkūrus Tarybų valdžią Lietuvoje. Skyriuose, kuriuose nagrinėjamas šis laikotarpis, pateikiama daug statistinių duomenų apie tarybinių metų studentus ir profesūrą, materialinę bazę, mokymo-auklėjimo, mokslo tiriamąjį, kultūrinį-masinį ir visuomeninį darbą.

Kaip tik šiuose abiejuose „Vilniaus universiteto" leidiniuose iš esmės ir buvo suformuota marksistinė-lenininė universiteto istorijos koncepcija.

Pokario metais buvo paskelbta nemaža mokslo ir populiarių straipsnių taip pat apie įvairius universiteto istorijos laikotarpius, atskirų mokslo sričių pažangą. Zigmas Žemaitis „Lietuvos matematikos rinkinio" straipsnyje apžvelgė fizikos ir matematikos mokslų dėstymą nuo universiteto įkūrimo iki jo uždarymo 1832 m.[20] Kituose darbuose autorius nagrinėjo universiteto matematikos profesorių veiklą. Straipsnyje apie Zigmantą Revkovskį[21] jis nušvietė pirmojo plataus tikimybių teorijos kurso dėstytojo pedagoginę veiklą ir jo sumanymą matematiškai aprašyti įvairius gamybinius procesus.

Nemažame straipsnyje Z. Žemaitis analizavo įžymaus matematiko Pranciškaus Norvaišos[22] darbą, parodydamas jį dėsčius aukštosios matematikos kursą, paremtą naujausiais mokslo pasiekimais. Be to, profesorius paliko matematikos istorijos rankraščių, kuriuos numatoma paskelbti leidinyje, skirtame prof. Z. Žemaičio gyvenimui ir mokslo darbui.

Paulius Slavėnas pokario metais pirmasis plačiai apžvelgė Vilniaus universiteto observatorijos ir jos astronomų veiklą XVI—XIX amžiais[23], pateikdamas ne tik ankstesnių tyrinėjimų rezultatus, bet ir naujų duomenų apie astronomų darbus.

Stasė Matulaitytė disertacijoje[24] nušvietė astronomijos kurso universitete apimtį ir pagrindines koncepcijas, remdamasi spausdintomis egzaminų tezėmis ir paskaitų prospektais. Ji taip pat atskleidė Mikalojaus Koperniko sistemos pripažinimo universitete istoriją.

Bene plačiausiai ir nuosekliausiai respublikos mokslininkai nagrinėjo įvairių universitete dėstytų medicinos mokslo šakų istoriją. 1958 m. išėjo visas universiteto mokslo darbų tomas, skirtas medicinos istorijai XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje[25]. Žinomi respublikos medikai Vytautas Baronas, Alfonsas Dirsė, Juozas Markulis, Jonas Misiūra, Henrikas Polukordas savo straipsniuose nušvietė atskirų medicinos disciplinų raidą senajame Vilniaus universitete.

Didžiausią darbą iš medicinos istorijos parašė Viktoras Micelmacheris[26]. Nagrinėdamas medicinos raidą, autorius parodė, jog senojoje Lietu-

vos medicinos istorijoje didžiausi nuopelnai pirmiausia priklauso Vilniaus universiteto mokslininkams.

Romanas Pleckaitis savo knygoje „Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje"[27] apsistojo ir prie scholastikos raidos, ir prie naujųjų amžių filosofinių idėjų plitimo. Jis atskleidė pažangios visuomeninės filosofinės minties formavimąsi universitete. Autorius iškėlė tai, jog Vilniaus akademijoje Ž. Ševaljė (1732—1780) dėstė dialektines idėjas ir net formulavo visuotinio reiškinių sąryšio principą, suprasdamas jį kaip natūralų reiškinių ryšį. Ž. Ševaljė teigimu, pasaulio esmė slypi daiktus tarpusavyje siejančioje pasaulio struktūroje. Toks visuotinio ryšio iškėlimas buvo neeilinis ne tik Lietuvos, bet ir Europos mokslo reiškinys. R. Plečkaitis parodė, jog XVI a., scholastikos klestėjimo laikais, Vilnius buvo Lietuvos ir Lenkijos mokslo židinys, o XVIII a. scholastika pakertama kaip tik taip pat Vilniuje.

Jurgis Lebedys sprendė sudėtingas šios aukštosios mokyklos santykio su lietuvių kalba ir literatūra problemas. Be straipsnio „Ar senajame Vilniaus universitete buvo lietuvių kalbos katedra?"[28], tuo atžvilgiu labai vertinga jo monografija „Simonas Stanevičius"[29]. Nedideliame pranešime, skaitytame minint Vilniaus universiteto įkūrimo 380-ąsias metines, profesorius susumavo universiteto poveikį lietuvių literatūrai per visą jo istoriją[30]. Su universiteto istorija susijusių duomenų yra ir jo straipsniuose apie akademijos auklėtinius Konstantiną Sirvydą[31] ir Saliamoną Mozerką Slavočinskį[32].

[20] *З. Жемайтис,* Физико-математические науки в старом Вильнюсском университете (1579—1832 гг.). — Литовский математический сборник, т. 2, Вильнюс, 1962, p. 289—317.

[21] *З. Жемайтис,* Профессор Вильнюсского университета З. Ревковский (1807—1893) и математическое исследование производственных процессов. — Литовский математический сборник, т. 3, Вильнюс, 1963, p. 289—314.

[22] *З. Жемайтис,* Выдающийся профессор математики старого Вильнюсского университета Франциск Норвайша (1742—1819). — Литовский математический сборник, т. 4, Вильнюс, 1964, p. 261—290.

[23] *П. Славенас,* Астрономия в высшей школе Литвы XVI—XIX в.в. — Историко-астрономические исследования, Москва, 1955, p. 49—84.

[24] *S. Matulaitytė,* Astronomijos dėstymas ir kosmologinės pažiūros senajame Vilniaus universitete (XVIII a. 2-oji pusė — XIX a. pradžia), Kandidatinė disertacija, V., 1971.

[25] Vilniaus V. Kapsuko universiteto mokslo darbai, t. 17, Medicinos mokslų serija, 4, V., 1958.

[26] *В. Мицельмахерис,* Очерки по истории медицины в Литве, Ленинград, 1967.

[27] *R. Plečkaitis,* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje, V., 1975.

[28] *J. Lebedys,* Ar senajame Vilniaus universitete buvo lietuvių kalbos katedra? — Lituanistikos baruose, t. 1, V., 1972, p. 201—210.

[29] *J. Lebedys,* Simonas Stanevičius, V., 1955, p. 95—131, 139—161.

[30] *J. Lebedys,* Lituanistikos baruose, t. 1, p. 362—380.

[31] Ten pat, p. 111—115.

[32] Ten pat, p. 121—155.

Atskirų disciplinų klostymasis universitete nagrinėjamas tęstiniame leidinyje „Iš mokslų istorijos Lietuvoje". Pirmajame jo tome[33] P. Slavėnas apžvelgė gamtos ir technikos mokslų istorijos problematiką Tarybų Lietuvoje, Alfonsas Merkys rašė apie botanikos ir žemės ūkio mokslus, Stasys Biziulevičius — apie medicinos mokslus universitete, Povilas Snarskis, Jonas Dagys nagrinėjo gamtos mokslus. Antrasis leidinio tomas skirtas gamtos ir technikos mokslų istorijos Tarybų Lietuvoje 1940—1971 m. literatūros bibliografijai[34].

Universiteto Mokslinės bibliotekos 400 metų jubiliejaus proga išleistas straipsnių rinkinys, kur Levas Vladimirovas, Vaclovas Chomskis, Benediktas Kazlauskas, Juozas Jurginis ir kiti apžvelgė universiteto bibliotekos, jo teatro istoriją, atskirų disciplinų dėstymą ir jo auklėtinių veiklą[35]. Studijos susilaukė ir Vilniaus akademijos spaustuvė[36].

Lenkijos Liaudies Respublikoje taip pat išėjo nemaža darbų, kuriuose naujais aspektais nušviečiama Vilniaus universiteto istorija. Ypač daug rašoma apie XVIII a. pabaigos ir XIX a. pradžios žymiuosius profesorius ir auklėtinius. Čia minėtini E. Filipaičio, A. Kaminskio, K. Menžinskio, B. Natonskio, I. Šibiak, Zofijos ir Zbignevo Tokarskių bei kitų studijos ir straipsniai.

Artėjant universiteto 400 metų jubiliejui, sumanyta paruošti naują, platesnę ir išsamesnę jo istoriją. Skirtingai nuo ankstesnių darbų, šiame leidinyje nesitenkinama bendrąja universiteto veiklos ir raidos apžvalga, bet stengiamasi plačiau nušviesti taip pat ir atskirų mokslo šakų bei institucijų istoriją, jų reikšmę. Iš esmės tai turi tik pagilinti ir detalizuoti jau anksčiau tarybinių mokslininkų bendrais bruožais pateiktą marksistinę-lenininę universiteto istorijos koncepciją. Kaip ir juose, čia pirmiausia stengtasi atskleisti mūsų aukštosios mokyklos raidos prieštaringumą. O jos istorijos prieštaringumą sudaro tai, kad ji, beveik du šimtus metų būdama reakcinės ideologijos skleidimo centras, prieš vadovų ir įkvėpėjų valią yra suvaidinusi pažangų vaidmenį Lietuvos ir kaimyninių kraštų kultūros ir švietimo raidoje. Neturėtų apgauti toji išorinė pusė — jos priklausymas katalikų vienuolių ordinui ir tiesioginis jo tikslas. Šiuo atveju visada reikėtų prisiminti Fridricho Engelso žodžius: „Viduramžiai prijungė prie teologijos ir pavertė jos poskyriais visas kitas ideologijos formas: filosofiją, politiką, teisės mokslą. Todėl kiekvienas visuomeninis ir politinis judėjimas buvo priverstas įgauti teologinę formą[37]. Engelso žodžiai kuo geriausiai tinka ir Vilniaus universitetui.

Šiame darbe grindžiama jau įsigalėjusi mintis, kad 1579 m. įkurta aukštoji mokykla — tai universitetas, kurio vieninga raida buvo nutraukta 1832 m. Nikolajaus I aktu. Per tuos 253 metus mokykla buvo vadinama ir akademija, ir vyriausiąja mokykla, ir universitetu. Tokia vardų įvairovė iš tikrųjų nėra susijusi su skirtinga šios mokyklos esme. Stei-

giamajame rašte, Stepono Batoro privilegijoje, kaip buvo įprasta viduramžiais, žodžiai „akademija" ir „universitetas" vartojami sinonimiškai, gana neapibrėžtai, ne taip, kaip skiriame juos dabar. Tačiau rašte pareikšta, „kad tas Vilniaus šv. Jėzaus draugijos universitetas naudotųsi, turėtų pelną ir džiaugtųsi visomis privilegijomis, imunitetais, laisvėmis, kuriomis kitos kolegijos ir universitetai mūsų karalystėje, o ypač Krokuvos universitetas, naudojasi, džiaugiasi [...]"[38]. XVII a. viduryje A. Kojelavičius-Vijūkas savo knygose rašydavosi „Vilniaus universiteto šventosios teologijos daktaras" (S. Theol. Doct. Almae Universitatis Vilnensis)[39]. Tik 1640 m. išėjusioje knygoje jis buvo nurodęs abu aukštosios mokyklos titulus (Ab Alma Academia et Universitate Vilnensi)[40]. Tuo metu rašęs A. A. Olizarovskis taip pat titulavosi Vilniaus universiteto profesoriumi[41]. Tačiau tiek oficialiuose, tiek ir neoficialiuose raštuose nemažai vartota ir titulas „akademija".

Tarybiniai istorikai yra išsprendę tą ginčą. 1959 m. gruodžio 2—3 d. vykusi mokslinė konferencija buvo skirta dvigubam Vilniaus universiteto jubiliejui: 380-jų metų sukakčiai nuo įkūrimo ir 40-osioms metinėms nuo Lietuvos tarybinės vyriausybės, vadovaujamos V. Kapsuko, akto, kuriuo senajame universitete buvo įkurtas tarybinis universitetas.

Pavadinimo istorija čia prisiminta dėl to, kad šiame darbe vartojami visi trys mūsų aukštosios mokyklos pavadinimai. Pabrėžiant pirmųjų dviejų šimtų metų universiteto specifiką, kalbama apie akademiją; atsižvelgiant į reformas po 1773 m., vartojamas Lietuvos Vyriausiosios mokyklos vardas. Universitetu vadinami tolesni jo raidos tarpsniai; šis terminas vartojamas taip pat, turint galvoje visą jo istoriją.

Pateikiamoji Vilniaus universiteto istorija — daugelio mokslininkų triūso vaisius. Tokiais atvejais sunku pasiekti visišką vientisumą ir išbaigtumą. Todėl čia visai derėtų žodžiai, kuriais baigdavo savo veikalus ne vienas mūsų senojo universiteto profesorius: „Feci, quod potui, faciant meliora potentes".

[33] Iš mokslų istorijos Lietuvoje, t. 1, V., 1960.

[34] Ten pat, t. 2, V., 1973.

[35] Kultūrų kryžkelėje, V., 1970.

[36] *I. Petrauskienė,* Vilniaus akademijos spaustuvė 1575—1773, V., 1976.

[37] *K. Marksas, F. Engelsas,* Rinktiniai raštai, t. 2, V., 1950, p. 358.

[38] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, V., 1955, p. 241—242.

[39] Žr. *A. Wijuk Kojałowicz,* Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium, Vilnae, 1650; Fasti Radviliani..., Vilnae, 1653.

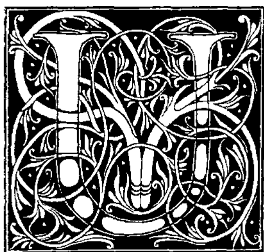
[40] Žr. jo kn.: Gratiae saeculares summis pontificibus..., Vilnae, 1640.

[41] *A. A. Olizarovius,* De politica hominum Societate libri tres, Dantisci, 1651.

AKADEMIJOS ĮSTEIGIMAS IR JOS VEIKLOS PRADŽIA

AUKŠTOJO MOKSLO PLITIMAS EUROPOJE IR JO PAREIKALAVIMAS LIETUVOJE

niversitetai atsirado Italijos miestuose XII amžiuje. Paskaitos būdavo skaitomos privačiuose namuose arba bažnyčiose iš sakyklų, todėl žodis „katedra" ėmė reikšti profesoriaus dėstomą dalyką. Ilgą laiką mokymo trukmė, dalykų dėstymo tvarka ir studentų amžius nebuvo nustatyti. Profesoriams už darbą atsilygindavo studentai. Jeigu kildavo smarkių nesutarimų su bažnyčia ar miesto valdžia ir būdavo pažeidžiamas universiteto savarankiškumas, studentai ir profesoriai išsikeldavo į kitą miestą. Ilgainiui susiklostė pažiūra, kad miestui garbinga turėti universitetą.

Universitetų mokslo turinį ir programą viduramžiais sudarė vadinamieji septyni laisvieji menai — gramatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometrija, astronomija, muzika. Jie skyrėsi į triviumą (kalbos dalykai) ir kvadriumą (gamtos mokslų pradmenys). Į triviumą įėjusi gramatika buvo laikoma septynių laisvųjų menų pagrindu; retorika — tai menas literatūriškai reikšti mintis, o dialektika — savotiška viduramžių logika. Įeinanti į kvadriumą muzika buvo bažnytinis giedojimas.

UNIVERSITETŲ PLITIMAS

Renesanso epochos universitetuose septynių laisvųjų menų sistema išliko, tačiau dalykai išsiplėtė. Į gramatikos sąvoką jau įėjo literatūros teorija ir istorija, į geometrijos — geometrija ir geografija, į astronomijos — astronomija, mechanika, o XVI a. pabaigoje — fizika ir chemija. Didelės pagarbos susilaukė matematika, garsėjo skaičiavimo mokytojai. Italijoje, universitetų gimtinėje, buvo rengiamos miestiečių skaičiavimo varžybos. Šventadieniais profesoriai aritmetikos ir geometrijos mokė ne studentus, o publiką[1]. Betgi didžiausias universitetų įnašas į mokslą buvo teisės ir medicinos fakultetų atsiradimas. Mokslo šakomis garsėti ėmė atskiri universitetai, pavyzdžiui, Bolonija — teisės mokslų fakultetu, o Paduja ir Salernas — medicinos. Tačiau pavyzdine aukštąja mokykla

[1] Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa, t. 1, Berlin, 1962, p. 11—12.

pasidarė Paryžiaus universitetas, įsteigtas XIII a. pradžioje, kuriame susiformavo keturi fakultetai: teologijos, teisės, medicinos ir filosofijos. Filosofijos fakultetas buvo pagrindinis, jame skaityti artes liberales — laisvieji menai. Filosofijos fakultetą baigus magister artium laipsniu, galima buvo stoti į vieną iš trijų specialiųjų fakultetų, vadovaujamų dekanų.

Universitetų augimas Europoje turėjo didelės reikšmės mokslui ir kultūrai. Juose gimė naujos filosofinės kryptys, plito logiškas galvojimas, mokėjimas gamtos ir visuomenės reiškinius klasifikuoti, apibendrinti ir daugeliu atvejų taikyti tai praktiškai. Remdamiesi visų dalykų dėstomąja lotynų kalba, universitetai skatino tarptautinį profesorių ir studentų bendradarbiavimą.

Paryžiaus universitetui vadovavo ne studentų ir profesorių rinktas rektorius, o miesto katedros kancleris, per kurį popiežius, pastebėjęs, kad universitetas darosi teologijos bei filosofijos studijų centru, siekė savų tikslų. Paryžiaus universitetas turėjo tapti visos Europos krikščioniškuoju mokslo židiniu, aiškinti tikėjimo tiesas ir ginti jas nuo erezijų. Popiežius iš pradžių pareikalavo nedėstyti romėnų teisės, o vėliau — Aristotelio fizikos ir metafizikos. Tuo tarpu daugeliui filosofijos fakulteto profesorių mažai rūpėjo teologija: jie norėjo dėstyti pagal savo išmanymą.

Nesutarimai didėjo, ir pasipriešinimas popiežiaus siekiams stiprėjo. Pagaliau popiežiaus legatas išvadino nepaklusniuosius profesorius „kvailiais, daugiau nei kvailiais, visą žemę savo mokslu užnuodijusiais".[2] Per šį konfliktą Paryžiaus universiteto Sorbono kolegija išaugo į universitetą, ilgainiui imta vadinti Sorbona.

Paryžiaus universiteto studentai gyveno patalpose, vadintose hospitium, bet pragyvenimo išlaidas apmokėdavo patys. Neturtingieji buvo priimami į kolegijas, išlaikomas didikų ar įstaigų. Panašią kolegiją įsteigė karaliaus Liudviko IX kapelionas, Kambrė kanauninkas R. Sorbonas, norėdamas paremti filosofijos magistrus, ketinančius toliau studijuoti teologiją. Jis parengė tos kolegijos statutą, kuris skyrėsi nuo vienuolyno regulų. Jame svarbiausia — nebe pats studentų išlaikymas, o popiežiaus pripažintos teologijos studijos. Sorbono kolegija 1257 m. buvo paskelbta atskiru universitetu, kuriame pirmąją vietą užėmė teologijos fakultetas, ruošiantis aukštus katalikų bažnyčios dvasininkus.

Ryšium su tuo kolegijos sąvoka pasidarė labai plati. Jos vardu imama vadinti vidurinė mokykla, kurią baigus ir tobulai išmokus lotynų kalbą galima stoti į aukštąją mokyklą; studentų bendrabutis su magistru ir pačią aukštąją mokyklą, kurios svarbiausias uždavinys — ruošti teologus.

Paryžiaus universiteto skilimas padarė pradžią idėjinei aukštųjų mokyklų diferenciacijai. Greta renesansinių universitetų atsirado katalikiš-

kųjų, o prasidėjus reformacijai — protestantiškųjų. Renesanso epochoje pasikeitė pažiūros į mokslą ir meną.

Viduramžiais feodalinė aristokratija mokymąsi meno laikė negarbingu ir net gėdingu dalyku, nes tame įžiūrėjo nusileidimą iki beturčių ir prastuomenės, kurie mokosi amato, ieškodami pragyvenimo šaltinio. Aristokratui svarbu sugebėti valdyti ir tvirta ranka laikyti kalaviją. Luominę priklausomybę aristokratai vertino labiau, negu asmeninius sugebėjimus. Renesanso humanistai pakeitė šią pažiūrą, ir miestietis auksakalys, siuvėjas ar audėjas ėmė didžiuotis prieš bažnytinį ar pasaulietinį aristokratą savo sugebėjimais.

Viduramžiais mokslas nuo meno nebuvo skiriami; tie du žodžiai vartoti kaip sinonimai. Renesanso epochoje mokslu imama laikyti žinojimą, žinių susisteminimą ir jų suvedimą į dėsnius, o menu — mokėjimą ir sugebėjimą. Mokėjimo ir sugebėjimo išaukštinimas keitė pažiūrą į visuomenę. Šitoks pažiūrų keitimasis neaplenkė ir Lietuvos.

MOKYTI ŽMONĖS LIETUVOJE

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tokios aristokratijos, kaip Vakarų Europoje, nebuvo. Joje pagal feodalinę hierarchiją pirmąsias dvi vietas užėmė vyskupai su prelatais ir kunigaikščių palikuonys. Jiems užteko kunigų ir vienuolių mokslo. To negalima pasakyti apie vaivadas ir ypač didžiojo kunigaikščio dvaro pareigūnus. Antai didžiojo kunigaikščio Vytauto kanceliarijoje dirbo sekretorių, mokėjusių rusų, lotynų, vokiečių, lenkų ir totorių kalbas. Pagal ano meto papročius visi siunčiami raštai turėjo būti rašomi adresato kalba. Vytauto kanceliarijoje dirbo keliolika arba net kelios dešimtys žmonių. Sekretoriai, vadinti notarais,— Mikalojus Cebulka, Mikalojus Maldrikas, Janušas Petrašas bei kiti — buvo ir pasiuntiniais[3]. Po Vytauto mirties Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare atsirado kanceliarijos vedėjas, kancleris, iš kurio tvarkomų gaunamųjų ir siunčiamųjų raštų susidarė archyvas — Lietuvos Metrika. Greta kanclerio atsirado iždininkas, tvarkąs dvaro brangenybes, ginklus, pajamas ir išlaidas. Dvaro maršalkai priklausė teismas ir administracija. Besikuriančioms valdžios institucijoms reikėjo žmonių raštingų ir gerai išmanančių pasaulėžiūros, ūkio ir politikos dalykus.

Vytauto skundas prieš Jogailą ir Skirgailą, parašytas vokiškai ir po to išverstas į rusų kalbą, sudarė pagrindą Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraščiui[4]. Taip buvo pradėta rašyti Lietuvos istorija. Per bažnytinį

[2] *L. Karsavinas,* Europos kultūros istorija, t. 4, K., 1934, p. 338.
[3] *M. Kosman,* Kancelaria wielkiego księcia Witolda. — Studia zrodłoznawcze, t. 14, 1969, p. 101—117.
[4] *M. Jučas,* Lietuvos metraščiai, V., 1968, p. 34.

suvažiavimą Konstancoje 1415 m. Europos valdovams buvo išplatintas Žemaičių skundas prieš Kryžiuočių ordiną. Gerai literatūriškai ir teisiškai paruoštas skundas negalėjo atsirasti be didžiojo kunigaikščio kanceliarijos pagalbos. Jame aiškinama, kodėl Žemaičiai negalėję Ordinui paklusti,— jam rūpėję ne krikščionybės platinimas, o turto grobimas ir gyventojų pavergimas. 1416 m. vasarą Konstancoje lietuviai gynė savo teises į Klaipėdą, Veliuoną ir kitas Ordino užgrobtas žemes[5]. Raštu buvo daromos taikos ir kitokios sutartys su kaimyninėmis valstybėmis, ruošiami teisynai. 1468 m. buvo sudarytas Kazimiero teisynas, kuris galiojo iki pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.). Įvedus Lietuvoje krikščionybę, Jogaila ir Vytautas siuntinėjo raštus valsčių tijūnams dėl bažnyčių ir kunigų aprūpinimo[6].

Raštingi, ūkio, karo ir teisės dalykus išmanantys vyrai buvo reikalingi vaivadoms, dvarų valdytojams ir valsčių tijūnams. Vilniaus ir Medininkų (Varnių) vyskupystėms reikėjo ne tik teologų, bet ir bažnytinių žemių administratorių ir kanonų teisės žinovų.

Mokslo semtis kai kas iš Lietuvos bajorų vaikų važiavo į užsienio universitetus. Jogailos įsteigtas Krokuvos universitetas jų neviliojo. Iš pradžių jis turėjo tik tris fakultetus: filosofijos, teisės ir medicinos. Teologijos fakultetui atidaryti reikėjo popiežiaus leidimo, kurį Krokuvos universitetas negreit tegavo. Todėl aukštieji dvasininkai į jį žiūrėjo nepasitikėdami ir įtardami, kad jis eretiškos dvasios.

Lietuvos ir Lenkijos valdovų akys tuomet krypo į Prahą. Lenkijos karaliaus dvare gimė mintis įsteigti prie Prahos universiteto lietuviams skirtą kolegiją, panašią į Sorbono kolegiją Paryžiaus universitete. 1397 m. buvo surašytas tokios kolegijos fundacijos aktas ir paskirta 200 kapų grašių jai išlaikyti. Visas kolegijos steigimo reikalas buvo pavestas Jogailos žmonos karalienės Jadvygos kapelionui J. Štieknai ir dviem turtingiems Prahos pirkliams.

Lietuvių kolegija (dvylikai studentų) buvo įkurta prie Betlėjaus koplyčios, kurioje pamokslininku dirbo garsusis Janas Husas. Jis padėjo paruošti kolegijos statutą ir prie jo pridėjo savo antspaudą[7]. Steigiant kolegiją, J. Husas buvo magistru, o 1402—1403 m. ir 1409—1410 m.— Prahos universiteto rektoriumi. Nuo 1402 m. Betlėjaus koplyčioje jis ėmė skelbti reformacines idėjas ir pavertė ją savo veiklos centru. Kai kurie lietuvių kolegijos studentai pasidarė J. Huso pasekėjais. Jį nužudžius, kolegija nustojo veikusi.

Krokuvos universitetas, įsteigus teologijos fakultetą, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorams turėjo tapti savas. Jo teologijos profesorius J. Isnerovičius, savo lėšomis įkūręs pirmąją kolegiją, taip pat minėjo būsimuosius studentus lietuvius. Lietuvos didikai buvo raginami šelpti universitetą. 1445 m. universiteto rėmėjais įrašyti Žemaičių seniū-

nas Kęsgaila, Vilniaus vaivada Jonas Goštautas ir kai kurie kiti didikai. Tais pačiais metais universiteto nariais įrašyti ir dar du Lietuvos bajorai: Stanislovas Valimantas ir Vladislovas Butrimas.

Daugiausia, kaip yra žinoma, lietuvių studentų mokėsi Krokuvoje, Lietuvą valdant didžiajam kunigaikščiui Kazimierui (1440—1492). Po jo mirties, unijai laikinai iširus, per 8 metus iš Lietuvos imatrikuliavosi tik 6 studentai. XVI a. pradžioje lietuviai jau linko į Vakarų Europos universitetus. Tam turėjo įtakos plintanti renesanso kultūra, kuri Jogailos universitete, nors ir reformuojamame, labai sunkiai prigijo. Nuo to meto Krokuvos universitetas didesnio vaidmens Lietuvos kultūros gyvenime nebeturėjo[8].

Lietuvos didikų sūnūs važiavo daugiausia į renesansinius Italijos universitetus. Keliauti po Europą, būti Italijoje, išmokti antikinių kalbų didikams atrodė būtina.

Lietuvoje veikę humanistai aistringai ragino didikus leisti savo vaikus į mokslus. Būdinga Vaclovo Jono Agripos 1553 m. išspausdinta 24 puslapių kalba („Oratio"), pasakyta laidojant Joną Radvilą. Joje primenama žalinga aristokratų pažiūra į mokslą ir sakoma, kad, jos laikydamiesi, Lietuvos didikai daro patys sau gėdą, nes kai jų vaikai pašaukiami prie valstybės vairo, jie tampa pragaištingų suiručių priežastimi ir tarnauja ne valstybės gerovei, bet jos pražūčiai.

Jis primena, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė savo didumu pralenkianti daugelį karalysčių. Ne mažiau didinga esanti ir jos istorija, nes ji savo kilme susijusi su didžiąja Romos imperija. Agripa nedvejodamas giminiuoja lietuvius su romėnais ne tik dėl kalbos, bet ir prigimties panašumo. Lietuviai ir senovės romėnai esą sumanūs, mylį teisybę, neištižę, nevengią vargo ir pavojų, be reikalo kitiems neskelbią karo, o užpulti narsiai ginąsi. Namie lietuviai esą griežti, padorūs ir gabūs viskam, ypač mokslui. Jis prie savo dvigubo vardo ir pasirinktos romėniškos pavardės pridėjo dar Lithuanus, vadinasi, pabrėžė savo valstybinę ar tautinę kilmę pagal humanistų paprotį. Tuomet taip buvo domimasi antikine kultūra, kad sulotyninta pavardė turėjo rodyti ir to žmogaus išsimokslinimą[9].

Didiko sūnūs studijuoti keliaudavo su būriu palydovų, kurie taip pat įsirašydavo studentais. 1570 m. į Leipcigo universitetą atvyko trys M. Radvilos Juodojo sūnūs su 20 palydovų, tarp jų buvo ir būsimasis kancleris Leonas Sapiega.

[5] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, p. 65, 90.

[6] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej, t. 1, Kraków, 1948, p. 29—30, 39.

[7] *J. Beblavy,* Lietuvių čekų santykiai Vytauto D. laikais, K., 1930; priede Nr. 1 paskelbtas kolegijos steigimo aktas.

[8] *M. Ročka,* Lietuvių studentai Krokuvoje ir humanizmo pradžia Lietuvoje (XV—XVI a. pradžia). — Literatūra, t. 9, V., 1966, p. 64.

[9] *M. Ročka,* V. J. Agripa — kultūros veikėjas ir literatas.— Literatūra, t. 10, V., 1967, p. 45—68.

Kultūra, su kuria didikų sūnūs susipažindavo ir kurią stengėsi pasisavinti, buvo pasaulietinė ir humanistinė. Teologijos studijos, šventųjų vietų ir garsių vienuolynų lankymas jiems nerūpėjo. Tada jie dar nebuvo dosnūs bažnyčių ir vienuolynų fundatoriai. Tuo daugiausia iš pareigos rūpinosi didysis kunigaikštis.

MOKYKLŲ STEIGIMAS

Keliauti į užsienio universitetus buvo brangu, o mokslo vis labiau reikėjo ne tik didikams, bet ir bajorams bei miestiečiams. Paprotinę teisę keičiant rašytine feodaline teise, kuri tuomet vadinta krikščioniška, buvo reikalaujama pirkimo-pardavimo, dovanojimo, įkeitimo ar palikimo aktus sudaryti raštu, prie liudininkų. 1529 m. Lietuvos Statute (X.3) įrašyta: „Nustatome, kad joks bajoras ar miestietis vienas kitam neskolintų be rašto daugiau kaip dešimt kapų. O jeigu kas iš bajorų ar miestiečių vienas kitam be rašto paskolintų daugiau, negu dešimt kapų, o anas jam užsigintų, tai teismas gali leisti prisiekti vien dėl dešimt kapų, o kas bus per dešimt kapų paskolinta, tas pražūva". Vadinasi, ne tik valstybės įstaigose ir teismuose, bet ir privačiame feodalų klasės gyvenime reikėjo raštingų žmonių, žinančių įstatymus ir papročius. Tokiais raštininkais iš karto dažniausiai buvo aukštesnieji kunigai. Bet prieš juos ėmė kilti nepatenkinti bajorai.

1544 m. Lietuvos Brastos (Bresto) seime bajorai pareikalavo uždrausti dvasininkams užimti pasaulietines tarnybas, nes jų valdomi žmonės kenčią didesnę priespaudą, negu valdomi pasauliečių; dvasininkų veiksmai dėl jų neribotų teisių netikrinami. Didysis kunigaikštis, atsakydamas į tokį reikalavimą, pareiškė jį apsvarstysiąs[10].

Tas pats buvo svarstoma ir 1547 m. Vilniaus seime. Šį kartą buvo reikalaujama, kad dvasininkai nebūtų teisėjais didžiojo kunigaikščio urėdų teismuose, o rūpintųsi tikybos reikalais. Bajorai, norėję pakeisti kunigus pasaulietinėse tarnybose, turėjo būti mokyti.

Stengiantis pašalinti dvasininkus iš pasaulietinių tarnybų, bajorams ir miestiečiams pasidarė labai reikalingas teisinis išsilavinimas. 1513 m. prie šv. Jono bažnyčios Vilniaus miestiečių įsteigtą mokyklą žymus teisininkas ir poetas Petras Roizijus vėliau gerokai praplėtė, imdamas dėstyti civilinės teisės dalykus. Aiškinama buvo romėnų, Magdeburgo ir vietinė teisė. Nors ši mokykla oficialiai nebuvo vadinama gimnazija, tačiau ji toli pralenkė prie Vilniaus katedros veikusią mokyklą. Iš katedros mokyklos mokiniai bėgo ir stojo į Roizijaus mokyklą, tai rodo jos gerą vardą visuomenėje[11]. P. Roizijus priklausė žymiesiems valstybės teisininkams, kuriems buvo pavesta paruošti antrąjį Lietuvos Statutą, patvirtintą 1566 m.

Prie mokslo bajorus skatino ir politinis gyvenimas. Nuo XVI a. pradžios pradedami šaukti reguliarūs bajorų seimai, o paskelbus antrąjį Lietuvos Statutą,— pavietų seimeliai, kuriuose buvo renkami atstovai į seimą ir žemės teismų nariai. Seimuose ir seimeliuose bajorams reikėjo kalbėti, parodyti, kad jie žino įstatymus, papročius, politinės santvarkos dalykus ir sugeba aiškinti istorinius įvykius. Bajorai gavo teisę savo dvarų ir iš savo valstiečių surinktus gaminius vežti į užsienį be muito ir kitokių rinkliavų, o iš ten — atsigabenti sau ir savo valstiečiams prekių (pirmiausia druskos ir geležies). Prekiaujant su užsieniu, sunku buvo išsiversti be lotynų ir kitų kalbų.

Vilnius, Kaunas ir Trakai tvarkėsi pagal vokiečių miestų pavyzdį. Savivaldos teisė ir teisyno taikymas čia ne atsitiktinai vadinamas Magdeburgo, arba tiesiog vokiečių, teise. Tų miestų prekybiniai ir politiniai-idėjiniai ryšiai su užsienio miestais buvo glaudūs. Amatininkai, kandidatai į cechų meistrus, turėjo keliauti po didžiuosius užsienio miestus, kur susipažindavo ne tik su paskutiniais savo amato laimėjimais, bet, žinoma, ir su miestiečių papročiais bei jų pažiūromis. Vilnius — tai žymus tranzitinės prekybos centras. Jame nuolat buvo pilna užsienio pirklių.

Visa tai skatino miestiečius ginti savo luomo reikalus: naikinti miestuose buvusias feodalines, visų pirma bažnytines, valdas, vadintas jurzdikais. Miestiečiai rūpinosi, kad „miesto oras darytų žmogų laisvą", o jurzdikų valdytojai stengėsi paversti miestiečius savo valdiniais. Dėl to didėjo prieštaravimai tarp miestiečių ir feodalų. Ypač daug susidūrimų Vilniaus miestiečiai turėjo su vyskupu ir jo kapitula. Miestiečių ginčuose su bajorais ir bažnyčios pareigūnais reikėjo remtis ne tik teise, bet ir teologija. Mokslas tada buvo suprantamas kaip religijos teiginių aiškinimas, o moralė dar neįsivaizduota be religijos. Teologija labai aktuali pasidarė prasidėjus reformacijai.

KULVIEČIO MOKYKLA IR JOS LIKIMAS

Reformacijos pradininku Vilniuje tapo Stanislovas Rapolionis, pranciškonų vienuolyno vienuolis. Susidomėjęs M. Liuterio mokymu, apie 1525 metus, jau turėdamas 40 metų, jis išstojo iš vienuolyno ir pradėjo mokytojauti didikų dvaruose. Tame pačiame vienuolyne atsirado ir daugiau reformacijos šalininkų, nepatenkintų griežta ordino tvarka. Vilniaus

[10] Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy seimowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. Poznań, 1841, p. 405.

[11] *M. Ročka,* Lietuviškoji Petro Roizijaus poezijos tematika ir jo kultūrinė veikla Lietuvoje.— Literatūra, t. 8, V., 1965, p. 151.

vyskupo kapitula vėliau kaltino pranciškonus, kad tai jie atidarę duris reformacijai į Lietuvą.

S. Rapolionio globėju pasidarė Žemaičių didikas Jonas Bilevičius, pavedęs jam Viduklės dvare ruošti jaunuolius studijoms. 1528 m. jis su savo mokiniais įstojo į Krokuvos akademiją. Drauge su S. Rapolioniu tuomet imatrikuliavosi Abraomas Kulvietis, Jurgis Zablockis ir kiti būsimieji reformacijos veikėjai. Krokuvoje S. Rapolionis gavo bakalauro laipsnį. Po to jis dešimt metų vėl mokytojavo didikų dvaruose, kol 1542 m., to paties J. Bilevičiaus rekomenduotas, gavo Prūsijos hercogo Albrechto stipendiją ir įstojo į tuo metu garsėjusį protestantų universitetą Vitenberge[12].

A. Kulvietis, lankęs daugelį universitetų ir gavęs teisės mokslų daktaro laipsnį, 1538 m. pradžioje grįžo į Lietuvą. Tuo metu Vilniuje gyveno karalienė Bona su savo sūnumi Žygimantu Augustu, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didžiuoju kunigaikščiu. Bona tada rūpinosi savo dvarais ir dėjosi didele Lietuvos kultūrintoja. Kiekvieną iš Vakarų atvykusį mokytą žmogų ji palaikė ir rėmė, ypač jeigu jis atvykdavo iš Italijos. A. Kulvietis tuomet kaip tik parvyko iš Senos. Lietuvos didikų tarpe jis buvo plačiai žinomas ir laukiamas. Jį maloniai sutiko Lietuvos kancleris ir Vilniaus vaivada Albertas Goštautas ir pristatė Bonai kaip labai mokytą žmogų.

Tuomet Vilniuje buvo ketinama steigti gimnazijos ar kolegijos tipo mokyklą. Vaivados A. Goštauto raštininkas Jonas Viliamovskis ir magistras Jurgis iš Eišiškių įteikė Vilniaus kapitulai prašymą leisti jiems įsteigti mieste privačią mokyklą bajorų vaikams. Tokio leidimo kapitula nedavė, paaiškinusi, kad katedros mokykla beveik neturinti mokinių, ir, be to, esą negalima leisti katalikų vaikus auklėti išėjusiems mokslus Vokietijoje[13]. (J. Viliamovskis su tuo magistru Jurgiu buvo mokęsis Vokietijos universitetuose; pirmasis — Leipcige, o antrasis — Vitenberge.) 1537 m. Žygimantas Senasis išleido potvarkį, draudžiantį Lietuvos ir Lenkijos jaunimui lankyti Vitenbergo universitetą. To draudimo nepaisančiuosius perspėjo neleisiąs užimti tarnybų, o naujai įstojusius ir tuos, kurie kalbintų ten vykti mokslo semtis,— ištremsiąs iš krašto arba dar griežčiau nubausiąs. Greičiausiai dėl to A. Kulvietis, praėjus porai mėnesių po potvarkio išleidimo, iš Vitenbergo persikėlė į Italiją ir iš jos grįžo į Lietuvą.

A. Kulvietis, padaręs Bonai gerą įspūdį savo humanistiniu išsilavinimu, gavo iš jos leidimą atidaryti Vilniuje panašią mokyklą. Kapitula buvo apeita. Mokykla, kurioje buvo rengiami bajoraičiai aukštajam mokslui eiti, greitai turėjo apie 60 mokinių ir kelis mokytojus. Ji veikė 1539—1542 metais. Nors mokykloje buvo skelbiamos reformacinės pažiūros, Bona ją tebeglobojo. 1542 m. gegužės mėn. karalienė išvažiavo

iš Vilniaus atgal į Lenkiją. Viename laiške Prūsijos hercogui Albrechtui ji rašė, kad, prieš išvykdama, patarusi A. Kulviečiui ir jo šalininkams, mokyklos mokytojams, pasitraukti iš Vilniaus, nes, netekę jos globos, atsidursią dideliame pavojuje. Ji, be abejo, žinojo, ko siekė Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis.

Netrukus (1542.V.19) pasirodė didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo dekretas, kuriame skelbiama: „[...] jog kažkoks lietuvis Abraomas iš Kulvos, mūsų pavaldinys, ir pats nuo Šventosios Romos katalikų bažnyčios vienybės atsiskiria, ir kitus, kiek tik galėdamas, traukia naujais mokslais į savo klaidą [...], kad jis atvirai tiek žodžiais, tiek darbais išpažįsta svetimą mokslą, Romos katalikų bažnyčios pasmerktą; jis netgi stengiasi, kad su juo kartu ir visi kiti žmonės didžiojoje kunigaikštystėje jo bedieviškam įsitikinimui nusilenktų. [A. Kulvietis jau] daug neatsargių žmonių ir nesuvokiančių žmonių yra suvedžiojęs".

Valdovas įsakė, kad Abraomas Kulvietis ir jo bendrininkai stotų prieš vyskupo teismą, išpažintų savo ereziją ir priimtų skirtą bausmę. Dekrete toliau sakoma: „[...] norime, kad jis būtų ištremtas iš visų mūsų valdomų kraštų, [...] ir nutariame konfiskuoti visą jo turtą, kokį tik jis turi, kilnojamąjį ir nekilnojamąjį,— dalis jo turės atitekti mūsų iždui, dalis ponui vyskupui, dalis bažnyčiai prie Vilniaus pilies, [...] kad šio maištingo žmogaus bausmės kiti būtų atgrasinti nuo tokios rūšies vaidingų mokslų, kurie, kaip matome, labiausiai klestinčias krikščioniškas valstybes išjudina iš pamatų"[14].

Vilniaus vyskupas išgavo valdovo dekretą prieš A. Kulvietį ir jo mokyklą, tačiau visai juo pasinaudoti nesuspėjo, nes jis ir jo bendraminčiai J. Zablockis, S. Rapolionis, o vėliau ir Martynas Mažvydas, pasitraukė į Prūsiją, kurios hercogas Albrechtas, nuo 1525 m. pats tapęs protestantu, ketino steigti universitetą. A. Kulviečio mokykla Vilniuje nustojo veikusi.

PROTESTANTIŠKOJO UNIVERSITETO ĮSTEIGIMAS IR PIRMOSIOS LIETUVIŠKOS KNYGOS IŠLEIDIMAS

Vos įsikūręs Karaliaučiuje, A. Kulvietis sužinojo, kad staiga mirė tėvas, o motina ir keli jo šalininkai suimti ir uždaryti į kalėjimą. Tada jis pasiryžo grįžti į Lietuvą, stoti prieš bažnytinį teismą ir išvaduoti motiną, išgelbėti tėvų turtą. Nuo grįžimo jį sulaikė hercogas Albrechtas, pasi-

[12] *K. Jablonskis,* Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, V., 1973, p. 54—70.

[13] *J. Lebedys,* Mikalojus Daukša, V., 1963, p. 72.

[14] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, p. 165—166.

ryžęs ginti motiną, suimtą už tai, kad ji atsisakė nutraukti ryšius su sūnum eretiku. Per savo atstovą hercogas kreipėsi į karalienę Boną, kuri pareikalavo iš Povilo Alšėniškio suimtuosius paleisti, nes jie suimti prieš Lietuvos Statutą (bajoro be teismo negalima buvo suimti). Be to, Kulvietienė negalinti būti baudžiama už sūnų, nes Statutas to neleidžiąs (pagal Statutą nusikaltėlis atsakąs tik pats už save). Vyskupas norom nenorom turėjo paklusti karalienės įsakymui.

Ruošdamasis steigti universitetą, hercogas Albrechtas sumanė pirma įkurti Karaliaučiuje kolegiją, pavadintą partikuliaru, ir jos rektoriumi skirti A. Kulvietį, jau turintį pedagoginio patyrimo. Gavęs tokį pasiūlymą, A. Kulvietis turėjo apsispręsti: vadovauti protestantų mokyklai — reiškė užsitraukti ne tik pasmerkimo, bet ir prakeikimo pavojų. Tada jis parašė laišką karalienei Bonai, kuriame užsiminė apie išvaikytą mokyklą Vilniuje, apie tai, jog vaikų tėvai jo mokymu buvę patenkinti, išskyrus vieną kitą.

Laiške pabrėžiama plačiai paplitusi mintis, kad katalikų kunigai — epikūriečiai, pilvo „patriotai" ir kad valstybei, užuot teikę naudos, jie darą žalą, kad juos, kaip nemokšas, reikėtų priversti žemę dirbti. Laiškas baigiamas tokiu prierašu: „Yra daug Jūsų Didenybės pavaldinių lietuvių, labai išsimokslinusių, kurie galėtų būti naudingi valstybei. Bet, mano likimo įbauginti, jie apsigyveno Vokietijoje. Kai kuriuos jų priglobė šviesiausias Prūsijos hercogas, kai kuriuos kiti kunigaikščiai. Šviesiausias hercogas, nesigailėdamas didelių išlaidų, įsteigė puikią mokyklą, iš visur prisikvietė mokytų vyrų; profesoriams kasmet išmoka tūkstančius florinų; daugeliui neturtingų mokinių duoda nemokamą išlaikymą. Jis nori mane paskirti šios mokyklos rektoriumi. Todėl, jeigu Jūsų Didenybės viešpatystėje man nebus vietos, šį skyrimą priimsiu. Bet Maloningiausioji Ponia, skaudu, kaip Dievą myliu, mums visiems, kad, trokšdami dirbti saviesiems, dabar dirbame svetimiesiems"[15].

1544 m. Karaliaučiaus partikuliaras buvo perorganizuotas į universitetą. Į jį A. Kulvietis buvo pakviestas graikų kalbos katedros vedėju. Jis dėstė ir hebrajų kalbos gramatiką. Tais pačiais metais S. Rapolionis, gavęs Vitenbergo universitete teologijos daktaro laipsnį, užėmė Karaliaučiaus universiteto teologijos katedrą. J. Zablockis, gavęs Krokuvos akademijos magistro laipsnį, taip pat dirbo Albrechto įsteigtame universitete. 1546 m. jis įsirašydino šiame universitete su Martynu Mažvydu, Aleksandru Raduinioniu ir Baltramiejum Vilentu — lietuvių raštijos pradininkais. Dėl valstybės ir bažnyčios valdžios persekiojimų jie, užuot mokę ir lietuviškas knygas leidę Vilniuje, tai darė Karaliaučiuje.

Kas jiems padiktavo mintį rašyti tokias knygas, aiškiai pasakyta Mažvydo katekizmo (1547 m.) lotyniškoje pratarmėje. Tai — noras apšviesti liaudį krikščioniškuoju mokslu. Protestantai (liuteronys ir evangelikai-

reformatai) pripažino kiekvienam tikinčiajam teisę skaityti ir aiškinti Šventąjį raštą. Jų įsitikinimu, skaitymas, teksto emocinis suvokimas ir apmąstymas yra net būtini geram krikščioniui. Todėl reformacijos platinimas ėjo drauge su paprastų žmonių mokymu skaityti ir rašyti jų gimtąja kalba.

Protestantų knygose buvo kritikuojamas popiežius, katalikų bažnyčia, kunigai ir jų ginama santvarka. Toji kritika, skleidžiama Liuterio reformacijos dvasia, didikams, bajorams ir valstybės valdžiai nebuvo pavojinga, nes negriovė feodalinės santvarkos pagrindo — baudžiavos. Protestantų siekimas skleisti „dievo žodį" liaudyje ir daryti ją paklusnią atrodė ne tik priimtinas, bet ir remtinas, nes katalikų dvasininkai, lėbaudami ir turtus kraudami, tuo neužsiėmė ir veltui valgė duoną[16].

REFORMACIJOS PLITIMAS

Mykolas Lietuvis, kritikuodamas dvasininkus, teigė: „[...] mes tiems samdiniams pavedame dievo garbinimo pareigą, nors jie savo ištvirkusiu gyvenimu greičiau rūstina dievą, negu išmeldžia jo malonę. Pareigas, mūsų jiems pavestas, jie dėl savo apsileidimo užkrauna vikarams, o tuo tarpu patys, dykinėdami ir smaguriaudami, gaišina žmonių darbą kaip tranai bičių medų, puotauja ir puošniai taisosi.

Ir nors kitados kunigams buvo draudžiama turėti savo žemės [...], bet mūsų kunigai nesitenkina dešimtinėmis ir aukomis už nuodėmes, pirmaisiais vaisiais ir dovanomis, kurias jie gauna iš turtingųjų ir neturtėlių, iš gimusių, vedančių, sergančių, mirštančių ir numirusių, jie dar siekia, pamindami teisę ir sveiką protą, turtingų dvarų ir valdyti daugelį bažnyčių vienu metu, darydami tuo žalą valstybei"[17].

Mykolas Lietuvis, būdamas humanistas, ragino mokytis, tobulai išmokti lotynų kalbą ir apgailestavo, kad Lietuvoje nėra gimnazijų, kur to mokslo būtų galima semtis. Jis, Lietuvos Statuto vertėjas į lotynų kalbą Augustinas Rotundas, V. J. Agripa ir kiti to meto humanistai, laikydami lietuvius romėnų palikuonimis, o lietuvių kalbą sudarkyta lotynų kalba, siūlė grįžti prie garbingų protėvių romėnų kalbos. Nors Karaliaučiaus universitetas buvo lengvai pasiekiamas, tačiau bajorai norėjo turėti kolegiją ar panašią mokyklą savo valstybėje. Susirinkę Vilniuje į seimą, 1568 m. liepos 10 d. jie reikalavo steigti kolegiją Vilniuje arba Kaune. Žygimantas Augustas pažadėjo tai padaryti artimiausiu laiku[18].

[15] Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, V., 1957, p. 478.
[16] *K. Korsakas,* Pirmoji lietuviška knyga. — Senoji lietuviška knyga, K., 1947, p. 13—52.
[17] *Mykolas Lietuvis,* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, V., 1966, p. 69—70.
[18] Литовская метрика Ред. *И. И. Лаппо.* Т. I, Отд. 1—2. Ч. 3. Книги публичных дел. Юрьев, 1914 (Русская историческая б-ка, т. 30), р. 478 (Артикул 54).

Reformacija tuo metu Lietuvoje nesulaikomai plito. Ją rėmė įtakingiausi Lietuvos didikai. Mikalojus Radvila Juodasis, remdamas reformatus, lietuvių kalbos nelaikė priemone jai skleisti, nes lietuviai nesudarė valstybės gyventojų daugumos. Jo leidžiamos knygos ir kviečiami pamokslininkai į lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių liaudį kreipėsi bajorų tarpe įsigalinčia lenkų kalba. Lietuvių kalba reformatai susidomėjo tik po to, kada katalikai ją ėmė vartoti raštijoje, bet tada reformacija jau gynėsi, ir jos veikėjų įtaka buvo menka.

Didikai neabejojo reformacijos naudingumu. Jai įsigalėjus, bažnytinės žemės atitenka valstybei, padidėja tokios reikalingos iždo pajamos, padaugėja pašauktinių ir samdytų karių, viena visiems bendra religija idėjiškai vienija gyventojus, atkrinta pravoslavų ir katalikų religiniai centrai, esantys kitose valstybėse, įsigali Vakarų Europoje paskelbtas principas: kieno valdžia, to ir religija. Prie valdžios stovintiems didikams buvo aišku, kad valstybei naudinga ne tik viena religija, bet ir viena kalba. Ir reformatų rėmėjai Radvilos, būdami Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės savarankiškumo gynėjai ir unijos su Lenkija priešininkai, 1563 m. Brastoje išspausdino Bibliją ne lietuvių, o lenkų kalba. Jie nedarė to, ko reikalavo reformacijos pradininkai Vokietijoje ir ką darė čia pat kaimynystėje Prūsijos hercogas Albrechtas, krikščionindamas jo valdžioje buvusius lietuvius valstiečius jų kalba leidžiamomis religinio turinio knygomis.

Lietuvos evangelikai-reformatai steigė mokyklas, lenkų ir lotynų kalbomis leido knygas ir neatsisakė pastangų įkurti universitetą. Naujajam Vilniaus vyskupui Valerijonui Protasevičiui nerimą kėlė žinia, kad Radvila Juodasis paliko testamentą (1565 m.), skirdamas lėšų universitetui, o didikai reformatai, reikalaudami iš didžiojo kunigaikščio privilegijos universitetui, žadėjo išlaidas padengti.

Būsimus universiteto dėstytojus telkė Georgas Blandratas, Radvilos Juodojo gydytojas. Radvilai mirus, jis iš Vilniaus išsikėlė į Brastą, kur stengėsi evangelikų-reformatų mokyklą paversti kolegija. Evangelikų-reformatų universitetas liko neįsteigtas.

KOLEGIJOS ĮSTEIGIMAS

Kada Vilniaus seime Žygimantas Augustas pažadėjo bajorams artimiausiu laiku įsteigti kolegiją, pirmieji jėzuitai jau buvo pakeliui į Vilnių. Juos pakvietė Vilniaus vyskupas V. Protasevičius, užėmęs Vilniaus katedrą 1566 m. ir nusprendęs kolegijos steigimą paimti į savo rankas be atskiro valstybinės valdžios leidimo. Tokio leidimo vyskupui nė nereikėjo, nes mokyklos priklausė bažnyčiai.

JĖZUITŲ ATVYKIMAS

Kolegijos įsteigimą ir jos pavertimą universitetu V. Protasevičius laikė geriausia priemone kovai su paplitusiu ir neatslūgstančiu reformaciniu judėjimu. Jis kreipėsi į Braunsbergo kolegijos jėzuitus, kad jie atvyktų į Vilnių steigiamai kolegijai vadovauti. Ordinui tuo metu vadovavo generolas P. Bordža. Jis pavedė Austrijos provincijolui L. Madžui ir viceprovincijolui P. Sunjeriui vykti į Vilnių ir čia pradėti darbą steigiamoje kolegijoje, perimant ją su visu jai skiriamu turtu ordino nuosavybėn.

V. Protasevičius pirmiausia pasirūpino patalpomis. Iš didžiojo kunigaikščio sekretoriaus Mikalojaus Jasinskio nupirko didelius dviejų aukštų namus prie šv. Jono bažnyčios ir netoli nuo vyskupystės kurijos. Prie namų su salėmis ir kambariais buvo kiemas, sodas su fontanu, tarnų patalpos ir ūkiniai pastatai. Tuose namuose vyskupas įrengė klases ir koplyčią. Po to nupirko dar kelis namus kaimynystėje, žemės sklypų ir ėmė statyti, ko trūko. Be to, iš vyskupystės turtų jis paskyrė jėzuitams didelę sumą pinigų ir drauge su kolegija atidavė jiems Dvariškių, Kameny Logo, Maišiagalos ir Širvintų valdas su dvarais, valstiečiais ir visomis pajamomis[19]. Šių turtų valdytoju pasidarė Austrijos jėzuitų provincijolas L. Madžas.

Kolegijos rektoriumi buvo numatytas Stanislovas Varševickis. Rektoriaudamas Vilniuje, jis turėjo vykdyti jėzuitų planus — nutiesti politinį tiltą per Baltijos jūrą į Švediją, kur reformacija leido gilias šaknis. (Popiežius buvo ketinęs S. Varševickį siųsti į Švediją Žygimanto Augusto sesers Kotrynos, Švedijos karalienės, sūnaus Zigmanto Vazos mokytoju.)

Jėzuitų ordinas skelbė, kad kontrreformacija ne tik kovojanti prieš reformaciją, bet drauge apšvarinanti, pagrindžianti katalikų tikėjimą naujausiais mokslo ir meno laimėjimais.

[19] *L. Piechnik*, Początki Akademii Wileńskij (1569—1600), p. 33.

Atsikeliant jėzuitams į Lietuvą, didikų palankumas reformacijai ėmė nykti, kadangi atsirado keletas reformatų krypčių. Radikalioji antitrinitorių, arba arionų, kryptis, plitusi daugiausia tarp miesto plebėjų, pasidarė pavojinga feodalinei santvarkai, nes smerkė baudžiavą, nesuderinamą su krikščioniška morale. Arionų pažiūros galėjo sukelti valstiečių karą, kurį patyrė tarp kitų vokiečių kunigaikštysčių ir Prūsijos hercogystė. Šitoks pavojus atbaidė didikus nuo reformacijos ir sudarė palankias sąlygas kontrreformacijai plisti.

L. Madžas buvo visai patenkintas jėzuitų priėmimu Vilniuje. Kolegijai skirtos patalpos, pasak jo, esančios tokios puikios, kad jas galima lyginti tik su kunigaikščio rūmais. Iš pajamų kolegija galinti išlaikyti 40 žmonių. Žadama pastatyti naują bažnyčią arba prijungti prie kolegijos šv. Jono bažnyčią. Kolegijos prokuratoriumi, ekonomu, L. Madžas paskyrė Baltazarą Hostoviną.

MOKSLO PRADŽIA KOLEGIJOJE

Vos pradėjus veikti kolegijai, 1570 m. liepos 25 d. vyskupas V. Protasevičius išsiuntinėjo savo diecezijos parapijoms raštą, kuriuo buvo skelbiama, kad kolegija aprūpinta turtais, turinti mokslo programą, o bajorai raginami leisti į ją savo sūnus mokytis. Tuo pačiu raštu įsakoma parapijų kunigams pažymėti knygose, kada raštas paskelbtas tikintiesiems. Už nepaskelbimą grasinama bažnytinėmis bausmėmis; grasinimas buvo taikomas kunigams, linkstantiems į reformaciją ir nenorintiems remti jėzuitų.

Į Vilniaus gyventojus jėzuitai kreipėsi patys, skelbdami, kad mokslo žinios, dėstomos kolegijoje, reikalingos ne tik tikėjimui, žmogaus naudai, bet ir valstybės gerovei. Kolegijos atidarymas buvo pradėtas teologiniu disputu. Tezės, kurias ryžosi ginti jėzuitai, prieš septynias dienas buvo prikaltos prie Vilniaus bažnyčių durų. Jėzuitai kvietė visus kitatikius ir eretikus į žodinę kovą. Atidarymo iškilmių planą paruošė L. Madžas. Jos turėjo trukti tris dienas. Pirmąją dieną kuris nors gabus, išsimokslinęs ir gerai pasiruošęs jėzuitas pasako lotyniškai kalbą. Po jo kolegijos mokinys tai progai parašytomis eilėmis kviečia į disputą. Kalbą pasakyti ir dispute dalyvauti turėjo škotas Jonas Hėjus. Disputui vadovauti liepiama rektoriui arba Baltazarui Hostovinui. Jam pasibaigus, mokinys eilėmis padėkoja klausytojams ir kviečia atvykti kitą dieną. Kitą dieną — diskusijos iš retorikos, poetikos ir gramatikos. Trečią dieną — mokinių registracijos iškilmės su oracijomis ir deklamacijomis lotynų, graikų ir hebrajų kalbomis.

Pirmąją dieną svečių prisirinko daug, buvo ir kitatikių, bet niekas

iš jų į disputą nestojo. Kitą dieną kolegijos kieme lotyniškai vaidinta „Comoedia Hercules", o 1570 m. spalio 23 d., pirmadienį, prasidėjo pamokos.

Mokytis atėjo 160 jaunuolių. Nors skaičius jėzuitams atrodė per mažas, tačiau veiklos pradžia juos džiugino. P. Sunjeris laiške ordino generolui rašė apie atsiveriančias plačias galimybes[20].

Vilnius pagal popiežiaus ir jėzuitų planus privalėjo pasidaryti svarbiu centru, iš kur katalikų bažnyčia turėjo plėsti savo įtaką Skandinavijoje ir Rusijoje. Italas jėzuitas L. Madžas rašė, kad Vilnius — didelis miestas, o Lietuva — kultūringas kraštas ir kad čia Jėzaus Kristaus kariams, kaip save vadino jėzuitai, prieš akis daug, labai daug darbo[21].

Išvykus iš Vilniaus Austrijos provincijolui, B. Hostovinas rašė savo generolui, kad Vilniuje, be lietuvių, gyveną nemaža kitų tautybių žmonių: vokiečiai čia turį savo liuteronišką bažnyčią ir mokyklą, totoriai turį savo, kurioje moko arabiškai, rusai pravoslavai — savo. Daugumas kilmingųjų ir miestiečių kalbą lenkiškai, bet atsiradę suprantančių ir vokiškai. Kaimiečiai esą lietuviai, bet jie prasti žmonės, maža išmaną apie tikėjimo dalykus.

Vyskupas V. Protasevičius 1577 m. išgavo iš Stepono Batoro raštą, kuriame skelbiama: „Mums pranešė gerbiamasis Kristuje tėvas ponas Valerijonas, Vilniaus vyskupas, kad kai kurie namai ir rūmai mūsų Vilniaus mieste yra perkami ar jau nupirkti tam, kad įsteigtų juose naujas mokyklas, arba įrengtų šventoves, arba darytų kažin kokius nepaprastus ir nenustatytus susirinkimus. Tatai prieštarauja ne tiktai jurisdikcijai Vilniaus vyskupo, kuriam priklauso rūpinimasis bažnyčiomis ir mokyklomis, bet dar daugiau mūsų karališkajai valdžiai, be kurios sutikimo nei naujos šventovės, nei mokyklos negali būti statomos, nei renkami ir šaukiami neįprastiniai susirinkimai, ypač mūsų miestuose"[22].

Vilniaus vaivadai M. Radvilai įsakoma konfiskuoti namus ar šventyklą ir bausti net 10 000 kapų grašių bauda iždo naudai tuos, kurie nepaklausys šio rašto, nepaisant jų luomo ir padėties. Vilniaus vaivada tuomet buvo reformatų rėmėjas Radvila Rudasis, savo namuose įkurdinęs jų bendruomenę su mokykla, bažnyčia ir biblioteka. Šį įsakymą vykdyti M. Radvilai nebuvo noro, be to, jis buvo sunkiai ir įvykdomas dėl įsigalėjusio feodalinio žemvaldžių imuniteto. Savo valdose jie galėjo elgtis kaip tinkami. Bet Stepono Batoro raštas tapo gera dingstis vyskupui ir jėzuitams persekioti kiekvieną mokyklą, galinčią konkuruoti su jų kolegija.

[20] *S. Bednarski,* Geneza Akademji Wileńskiej.— Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia uniwersytetu Wileńskiego, t. 1, p. 12.

[21] Ten pat, p. 13.

[22] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, p. 240.

Iš Vilniaus jėzuitų tik kolegijos rektorius S. Varševickis buvo laikomas vietiniu, nes buvo lenkas, gimęs Varšuvoje ir studijavęs liuteronų Vitenbergo universitete, visi kiti kilę iš Portugalijos, Škotijos, Italijos, Čekijos, niekad Lietuvoje nebuvę. Rektoriumi S. Varševickis buvo parinktas dėl pažinčių karaliaus dvare ir dėl atsivertimo iš reformacijos, kurios įtakon buvo patekęs universitete. Po nebaigtų studijų jis tarnavo karaliaus dvare sekretoriumi ir atlikinėjo kai kuriuos diplomatinius uždavinius; kokio nors pedagoginio ar administracinio patyrimo jis neturėjo.

L. MADŽO INSTRUKCIJA

Provincijolas L. Madžas, išvažiuodamas iš Vilniaus, paliko rektoriui ir jo padėjėjams smulkiausią instrukciją, kaip tvarkyti kolegijos ūkį, kaip mokyti ir auklėti kolegijos studentus. Tam L. Madžas turėjo nemaža patirties, nes jo žinioje buvo Austrijos, Čekijos ir Lenkijos kolegijos. Instrukciją sudaro bendroji dalis, skirta ūkiui ir administracijai, ir profesinė, apie pedagoginį darbą[23].

Pirmiausia nurodoma rektoriaus pareigos ir priemonės vienuolių bendruomenei tvarkyti. Rektoriui pavedama tikrinti virtuvę, valgyklą, vienuolių celes ir kitas kolegijai skirtas patalpas. Liepiama būti taupiam, bet ne šykščiam, kad būtų išsaugota pagarba jam kaip viršininkui. Gerai nuotaikai palaikyti leidžiama vaišintis alumi ir midumi. Instrukcijoje surašyti pusryčių, pietų ir vakarienės patiekalai. Nurodoma, kaip rengtis žiemą ir vasarą. Drabužiams medžiagos patariama atsivežti iš Dancigo (dab. Gdansko), nes ten, tarpininkaujant Braunsbergo kolegijai, galima jos gauti pigiau.

Rektorius įpareigojamas duoti provincijos viršininkams ir ordino generolui ataskaitas kiekvieno trimestro pradžioje. Nurodoma taip pat, kaip rašyti kolegijos istoriją. Būdamas Lietuvoje, L. Madžas apžiūrėjo visas kolegijai (tuo pačiu ir ordinui) užrašytas valdas ir nurodė, kaip iš kiekvienos gauti daugiau pajamų. Pavyzdžiui, Širvintose siūloma statyti koplyčią ir skirti kunigą, nes artimiausios parapijos klebonas esąs eretikas. Stambiausia valda — Dvariškės, 11 mylių už Vilniaus prie kelio į Lydą. Joje 11 kaimų, 189 valakai žemės. Dvaro arimų — 22 valakai. P. Sunjerio apskaičiavimu, ši valda duoda 1200 florinų metinių pajamų, iš kurių galima išlaikyti 40 žmonių.

P. Sunjeris, išvažiuodamas iš Vilniaus po dviejų mėnesių darbo, parašė plačią ataskaitą ordino generolui į Romą. Jo teigimu, kolegija įsikūrusi geruose mūriniuose namuose, turinti kambarių trisdešimčiai žmonių. Plėsdamas patalpas, vyskupas į šiaurę pastatęs dar vienus namus ir baigiąs statyti kitus, kuriems belikę uždengti stogas. Tarp namų esąs

beveik kvadratinis kiemas. Nupirktas žemės sklypas, ir būsiančios statomos kitos patalpos[24].

Vilniaus kolegija buvo steigiama pagal Paryžiaus Sorbono kolegijos pavyzdį, studentus paruošti teologijos studijoms. Kalbant apie kolegijos pakėlimą universitetu, galvota apie teologijos, o ne kurį kitą fakultetą. Jėzuitų kolegija įsikūrė greta šv. Jono bažnyčios, prie kurios veikė humanisto poeto ir teisininko Petro Roizijaus vadovaujama mokykla; joje dėstyti bajorams labai reikalingi teisės dalykai, nagrinėtos Lietuvos Statuto teisinės normos. Todėl jėzuitai, norėdami uždaryti P. Roizijaus mokyklą ir užvaldyti šv. Jono bažnyčią, turėjo skaitytis su bajorų norais ir aiškinti kai ką iš teisės dalykų bent per pratybas ar diskusijas, t. y. mokyti to, kas tuomet buvo vadinama menu.

Pradėjus kolegijai veikti, kilo nesutarimas su kapitula dėl mokyklos, veikusios prie katedros. Ji ėmė tuštėti. Po gana ilgų svarstymų susitarta, kad į kolegiją bus priimami mokantys skaityti ir rašyti, be to, drauge su katalikais bus priimami taip pat didikų reformatų ir pravoslavų vaikai, o katedros mokykla tenkinsis katalikų prastuomenės vaikais. Pereiti iš mokyklos į kolegiją galima tik vyskupui leidus.

Tarp kolegijos mokinių buvo keletas lietuvių didikų ir rusų kunigaikščių sūnų. Nuo 1573 m. kolegijoje mokėsi Jonas Karolis Chodkevičius, būsimasis didysis Lietuvos etmonas ir Vilniaus vaivada, pasižymėjęs mūšyje su švedais prie Salaspilio (Kirchholmo). Vėliau čia mokėsi Mikalojus Pacas, Jonas Sapiega, Jurgis Tiškevičius ir kiti politiniai bei kariniai veikėjai.

Pagal užsienio aukštųjų mokyklų pavyzdį didikų ir kunigaikščių vaikai „mokslus ėjo" su savo palydovais, kurie buvo vadinami eksternais ir dažnai moksle pirmavo, todėl jėzuitai į juos kreipė ypatingą dėmesį, viliodami stoti į ordiną.

Už mokslą mokėti nereikėjo. Tik pradėjus kolegijoje steigti filosofijos ir teologijos klases ir padidėjus išlaidoms, iškilo mokesčio už mokslą reikalas. Buvo nuspręsta paskelbti jį savanorišką, skatinant turtinguosius mokėti pagal išgales. Išlaikymą gaudavo tik tie mokiniai, kurie įstodavo į ordiną.

Neturtingiems studentams buvo įsteigtas bendrabutis, vadintas bursa. Buvo studentų ir elgetų, giedančių bažnyčiose per pamaldas, vaikščiojančių pakiemiais su dainom ir muzika ir renkančių išmaldą.

[23] Instrukcija paskelbta *L. Piechnik*, min. veik., p. 165—171.
[24] *L. Piechnik*, min. veik., p. 32—33.

LOTYNŲ KALBA IR AUTORIAI

Mokymo programa ordino kolegijoms buvo bendra ir nusistovėjusi. Ją vadino Ratio studiorum Borgiana. Tai buvo kolegijų darbo taisyklių rinkinys, sudarytas vadovaujantis jėzuitų mokyklų, visų pirma Romos kolegijos praktika.

Vilniaus kolegija turėjo penkias klases: tris gramatikos ir po vieną poetikos bei retorikos. Kiekviena klasė išeinama per metus. Svarbiausias jų tikslas — tobulai išmokyti lotynų kalbos. Iš ko ir kaip buvo mokoma, matyti iš sudaryto savaitinio pamokų tvarkaraščio[25].

Pirmojoje, žemiausioje, gramatikos klasėje mokyta elementarių gramatikos pagrindų, rinktinių Cicerono posakių, kaityti vardažodžius ir veiksmažodžius, nagrinėti Katono dvieilius. Gramatikos pradmenų mokytasi iš E. Donato vadovėlio. Mažasis Kanizijaus katekizmas su maldomis buvo garsiai skaitomas ir mokomas atmintinai. Antrojoje gramatikos klasėje buvo nuodugniai aiškinama Despauterijaus gramatika, supažindinama su sintaksės pagrindais, nagrinėjami rinktiniai Cicerono laiškai, supažindinama su pačių studentų rašytais laiškais, mokoma atmintinai rinktinių retorinių posakių ir savarankiškai formuluoti klausimus. Trečiojoje, aukščiausioje, gramatikos klasėje buvo nuodugniai mokomasi sintaksės. Einama pirmoji Cicerono laiškų „Ad familiares" knyga, Ovidijaus „Nux", aiškinamos Murmelijaus lentelės apie skiemenų kiekybę, pradedama mokytis graikų kalbos iš Klenardo vadovėlio.

Poetikos klasėje buvo supažindinama su grožine literatūra, su prozos medžiaga ir žodynu, skaitoma Cicerono knyga „De officiis", graikų gramatika ir, studentams padarius pusėtiną pažangą, pradedamos nagrinėti Ezopo pasakėčios, einama istorija ir po jos Vergilijaus bukolikos (eklogės). Mokoma taisyti laiškus ir eilėraščius.

Retorikos klasėje buvo skaitoma Ciceronui priskiriama „Rhetorica ad Herennium", Horacijaus laiškai, Cicerono kalba „Pro M. Caelio", graikiškai Isokrato „Kalba į Demoniką"; diskutuojami ir taisomi darbai, parašyti nurodyta tema.

Iš romėnų autorių daugiausia vietos programoje ir pamokų tvarkaraštyje skiriama Ciceronui. Buvo einamos visos jo kūrybos šakos: kalbos, filosofija, retorika, laiškai. Supažindinama su jo stiliaus ypatybėmis: pavyzdiniu kalbos stiliumi, mažiausiai nudailintu ir artimiausiu šnekamajai kalbai, vartotu laiškuose. Skiriami jo filosofinių ir retorinių raštų stiliai. Ciceronas buvo atsvara prieš humanistus, aukštinusius antikinius autorius. Tačiau skaityti ne originalai. Pagoniški autoriai buvo atrinkti ir kupiuruoti. Tai, kas vadinama Cicerono Rhetorica ad Herennium kursu, iš tikrųjų buvo perdirbinys, viduramžiais plačiai nurašinėtas ir platintas vienuolynų mokyklose.

Poetikos klasėje mokytasi istorijos iš antikinio autoriaus Pompėjaus Trogo visuotinės istorijos ištraukos, padarytos III a. Justino. Ji, išspausdinta 1470 m., pasidarė mokykline knyga. Iš lotynų poetų buvo supažindinama su Vergilijumi, Horacijumi ir Ovidijumi. Programoje nebuvo nė vieno graikų poeto. Kolegijos mokiniams užteko Isokrato kalbos ir Ezopo pasakėčių.

Pamokos skiriamos į rytines ir popietines. Rytinės pradedamos septintą valandą, popietinės — pirmą valandą, kasdien klasėje mokomasi po 5 valandas. Trečioji popietinė valanda paprastai skiriama kartojimams to, kas išeita priešpiet. Pertraukos daromos pusryčiams ir pietums. Greta pamokų tvarkaraščio kiekvienai klasei duodami dar bendri visoms klasėms nurodymai.

Penktadieniais devintą valandą trijose vyresnėse klasėse liepiama mokyti katekizmo lotyniškai, o dviejose žemesnėse — gimtąja kalba. Šeštadieniais atskirai klasėmis nurodoma rengti diskusijas, stengiantis pakartoti, kas buvo išeita per savaitę. Pasibaigus mėnesiui, pakartoti viską, kas per tą laiką išeita, ruošiant varžybas ir siekiant pergalės vainiko. Kartodami studentai kvosdavo vienas kitą.

Sekmadieniais ir šventadieniais septintą valandą evangelijos vyresnėms klasėms skelbiamos lotyniškai, o žemesnėms — gimtąja kalba. Tuoj po to visi vedami į bažnyčią dalyvauti pamaldose. Tomis dienomis popiet dėstytojai ir klausytojai renkasi klausyti prozos ir poezijos dalykų.

Pirmadieniais ir ketvirtadieniais iš pat ryto aiškinami daugiausia abejojimų ir ginčų sukeliantys tikėjimo dalykai. Trečiadieniais ir šeštadieniais devintą valandą dėstomas neprivalomas hebrajų kalbos kursas, jeigu atsiras klausytojų.

FILOSOFIJOS IR TEOLOGIJOS KLASIŲ STEIGIMAS

Mokomieji dalykai skirstyti klasėmis, tačiau klasės kursas buvo išeinamas ne būtinai per vienerius metus. Jį galima buvo išeiti priklausomai nuo gabumų ir darbštumo per keletą mėnesių ar užtrukti net dvejus metus. Tad jau antraisiais mokslo metais atsirado baigusių retoriką ir siekiančių aukštesnio mokslo — filosofijos. Kitos išeities jie neturėjo, kaip vykti į užsienio universitetus, kurių artimiausi buvo protestantiški. Filosofijos pasigedo ir Lenkijoje veikiančios kolegijos. Jėzuitai nusprendė steigti filosofijos klasę Vilniuje, nes čia buvo planuojama kolegiją paversti universitetu. 1571 m. steigiama filosofijos klasė turėjo 7 klausytojus.

[25] *L. Piechnik,* min. veik., p. 63—64.

Dėl 1571 m. kilusio bado ir maro visos kolegijos darbas nutrūko. Jėzuitai iš miesto pasitraukė į vyskupo dvarus. Turto saugoti liko vos keli kolegijos pareigūnai. Epidemija truko keletą mėnesių. Darbas buvo atnaujintas 1572 m. Į filosofijos klasę tais metais įstojo 26 klausytojai, įskaitant ir eksternus.

Joje mokytasi mąstymo ir tiesos ieškojimo meno, sugebėjimo atsakyti į visus klausimus. Vilniaus kolegijos filosofijos programa atitiko Romos kolegijos programą, taikytą visoms jėzuitų mokykloms. Pirmieji filosofijos dėstytojai Vilniaus kolegijoje buvo baigę studijas Romoje. Jie skaitė iš atsivežtų užrašų. Dėstoma buvo disputų metodu, o kursas išeinamas per trejus metus.

Dviem pirmiesiems filosofijos dėstytojams mirus maru, dalyką dėstyti ėmė škotas Jonas Hėjus, kuris, patekęs į kolegijos vadovybės nemalonę, 1575 m. buvo iš Vilniaus atšauktas, o į jo vietą paskirtas Petras Vijana.

Į filosofijos studijų programą įėjo matematika, dėstyta nuo pat kolegijos įsteigimo. Prašydamas skirti matematikos profesorių, P. Sunjeris teigė, kad šiame krašte ji mėgstama ir atkakliai jos siekiama. Dėstyti filosofiją be matematikos, jo manymu, būtų tas pats, ką semti vandenį rėčiu. Matematikos profesorius Jokūbas Bosgravė 1577 m. laiške generolui K. Akvavivai rašė, kad Vilniaus jaunimas matematiką, kurios programoje yra algebra ir geometrija, studijuojąs su dideliu noru.

Dideliu Jono Hėjaus nuopelnu buvo laikoma tas, kad nė vienas Vilniaus kolegijos studentas per trejus metus nemetęs jo kurso, kad klausytojų vis daugėję.

Kas buvo skaitoma filosofijos kurse, matyti iš P. Vijanos 1578 m. paruoštų tezių temų[26]. Tarp jų įrašyta: filosofijos santykis su kitais mokslais, žymiausi filosofijos kūrėjai, metafizikos objektas ir įvairūs jos klausimai, priežastingumas, būtis ir jos transcendencijos, santykis tarp esamo ir galimo. Gamtos filosofijai priskiriama: materijos pažinimo galimybės, materijos pasikeitimai, judėjimo, kaip pasikeitimo laike ir vietoje, supratimas. Daug vietos tezėse skiriama sielai, dangui ir dievui. Penkios tezės skirtos logikai kaip mąstymo mokslui.

Jėzuitams ne tiek rūpėjo filosofija, kiek teologija. Nors dalykai buvo einami ne paraleliai, o vienas po kito ir, baigus filosofijos klasę, galima buvo įstoti į teologiją, tačiau, stengiantis didinti ordino narių ir kunigų skaičių, tokios eilės nebuvo paisoma. Į 1574 m. atidarytą teologijos klasę buvo priimami baigę pirmąjį filosofijos kursą tikrieji studentai ir eksternai, žinoma, tik katalikai. Į klasės programą įėjo moralinė ir poleminė teologija ir kai kurių šventraščio tekstų komentavimas. Tai, galima sakyti, buvo tik įvadas į teologiją, kurios klausytojams, būsimiems parapijų kunigams, visai užteko. Vikarais katalikų parapijose tuomet dirbo

mažaraščiai. Seminarijų kunigams ruošti Lietuvoje dar nebuvo. Jėzuitus, kandidatus į teologus, numatyta siųsti į Vieną, kad ten baigtų visą teologijos kursą. Bet siųsti jų neteko, nes karalius Steponas Batoras davė sutikimą pakelti kolegiją iki universiteto. Tuomet iš filosofijos ir teologijos klasių buvo sudaryti fakultetai.

AUKLĖJIMAS

Pamaldumo skiepijimas priklausė auklėjimo programai, kuri L. Madžo instrukcijoje buvo smulkiai nusakyta. Į pamokų tvarkaraštį buvo įrašyta, jog po pirmos pamokos studentai turi būti vedami į koplyčią mišių klausyti. Prieš pamokas ir po pamokų kasdien kalbama malda. Kas mėnuo mokiniai turėjo eiti išpažinties kolegijos koplyčioje arba šv. Jono bažnyčioje.

Didelę reikšmę jėzuitai skyrė iškilmėms, rengiamoms per didžiąsias religines šventes, semestro pradžioje, vadintoje renovito studiorum, šv. Kotrynos, mokslo globėjos, dieną, vyskupo vardadienio, vaivados atvykimo ir kitomis progomis, nekalbant jau apie karalių lankymąsi Vilniuje. Iškilmės neapsieidavo be vaidinimų, dainų, deklamacijų.

Kolegijoje nuo jos atidarymo veikė teatras, pastatęs „Comoedia Hercules". Vaidinimo pasižiūrėti atėjo ne tik vyskupas V. Protasevičius, senatoriai, bet ir poetas Petras Roizijus, nemėgęs jėzuitų ir nesutikęs užleisti jiems šv. Jono bažnyčios.

Mokymui ir auklėjimui naudoti deklamaciniai dialogai su dainomis ir muzika, kuriuose dalyvaudavo daugelis. Tiek vaidinimams, tiek ir dialogams ruošiamasi būdavo gana ilgai, beveik metus.

Gerai mokytis studentai buvo skatinami dovanomis, kurias skirdavo rektorius, vyskupas arba kuris nors didikas. Jas įteikdavo per iškilmes. Įprastinė dovana būdavo gražiai įrišta knyga. 1576 m. dovanas įteikiant skambėjo fanfarų muzika, buvo deklamuojama graikų kalba. 1579 m. buvo įteikta net dvidešimt dovanų.

L. Madžas net nurodė, kaip bausti nusikaltusius arba nepaklusnius studentus, nes išmesti kitą kartą esą lengviau, kaip atvesti. Jo instrukcijoje rašoma: „Negalima drausminti kumščiais, mušti per veidą arba per galvą, sukti ausų. Vietoj to galima saikingai išplakti rykštėmis, jeigu kas prasikalto. Svarbesniais atvejais kreiptis į kolegijos prefektą"[27].

Nors rykštė drausminimui vartota beveik visose to meto mokyklose, tačiau Vilniaus kolegijoje ji neprigijo. Galutinai susiformavus bajorų luomo privilegijoms ir teismų praktikoje ėmus vadovautis Lietuvos Sta-

[26] *L. Piechnik,* min. veik., p. 100—101.
[27] *L. Piechnik,* min. veik., p. 84.

tutu, bajorams negalėjo būti taikomos kūno bausmės. Plakti rykštėmis galima buvo tik neprivilegijuotą žmogų. Nors kolegijos studentai ne visi buvo bajorai, tačiau bausmių atžvilgiu į juos žiūrėta kaip į bajorus. Rykštė išliko mokyklose valstiečių ir miestiečių vaikams, o kolegijoje įsigalėjo papeikimų, pagyrimų ir apdovanojimų sistema.

L. Madžas instrukcijoje neužmiršo ir studentų higienos. Jaunuoliams esanti reikalinga sveikata ir gera savijauta. Todėl klasės turinčios būti šviesios, švarios ir tvarkingos. Kadangi užsiėmimai vykdavo nuo pat ankstyvo ryto iki pavakarių, todėl instrukcijoje sakoma, jog po pirmos popietinės pertraukos galima dėstytojams ir studentams išeiti laukan trumpo poilsio. Laisvomis dienomis siūloma visai klasei drauge išeiti į laukus. Dėl žaidimų nurodoma: „Mūsų mokiniams nedrausti šaudyti iš lanko, nes tai visame krašte plačiai paplitęs žaidimas, bet žiūrėti, kad šaudoma būtų strėlėmis be geležinių antgalių"[28].

Kolegijoje besimokančiuosius jėzuitai stengėsi paveikti, kad jie stotų į ordiną. Neturtingieji buvo tuo suinteresuoti, nes tuomet atkrisdavo pragyvenimo rūpesčiai. 1571 m. tarp studentų pradėta kurti ir 1573 m. Romoje patvirtinta organizacija, sutrumpintai vadinta sodalicia. Jos nariai, kaip kandidatai į jėzuitus, turėjo skirtis ištikimybe vyresnybei, pamaldumu ir paslaugumu; paslaugumui priklausė ir labdarybė. Bet didžiausias jų nuopelnas buvo kova su kitatikiais, nevengiant ir fizinės jėgos.

Kolegijos profesoriai nesitenkino tik pedagoginiu darbu. Kovodami su reformacija, jie daug veikė ir už mokyklos, kai kada atlikdavo diplomatinius popiežiaus ir ordino įpareigojimus. Pakėlus kolegiją akademija ir Petrą Skargą paskyrus pirmuoju jos rektoriumi, S. Varševickis išvyko į Švediją. Karaliaus Jono III Vazos dvare jis išbuvo šešerius metus, mokydamas ir auklėdamas būsimą Lietuvos ir Lenkijos karalių Zigmantą Vazą, Žygimanto Augusto sesers Kotrynos sūnų. S. Varševickio misija buvo labai sudėtinga: remiantis karaliumi, ištraukti Švediją iš reformacijos. Bet misija nepavyko. Švedijos sostą užėmė reformatas Gustavas Vaza, o Jonas III su savo sūnumi, Varševickio auklėtiniu, atsidūrė Suomijoje kaip emigrantas. Giminystė su Jogailaičiais ir jėzuitų pastangos padėjo Zigmantui Vazai sėsti į Žečpospolitos sostą ir pradėti Vazų dinastiją. Įsikūrę Vilniuje, jėzuitai drauge su popiežiaus pasiuntiniu A. Posevinu tiesė diplomatinius tiltus ir į rytus (Maskvą), ir į vakarus (Londoną).

KOLEGIJOS PAKĖLIMAS AKADEMIJA

ilniaus vyskupas ir jėzuitai tikėjosi kolegiją perorganizuoti į universitetą, vos tik atsiras baigusiųjų Vilniuje ar kuriame užsienio mieste kolegijos mokslą, tačiau reikalas pasirodė daug sudėtingesnis. Kolegiją galima buvo atidaryti be karaliaus dekreto, tik išsirūpinus iš jo draudimą kitiems tokią mokyklą Vilniuje atidaryti. XVI a. atsirado universitetų, kuriuos išlaikė arba bent lėšomis rėmė valstybės valdžia, ji skyrė profesorius, nustatinėjo mokymo ir mokslo laipsnių teikimo tvarką. Toks karališkasis universitetas buvo Prahoje, 1348 m. įsteigtas Karolio, ir Krokuvoje, įsteigtas 1364 m. Kazimiero Didžiojo. Tačiau, vos pradėjęs veikti, Krokuvos universitetas greitai sunyko ir nesiskyrė nuo katedros mokyklų. Dėl to šį universitetą atkūrė Jogaila, ir jis iki šiol tebevadinamas Jogailos vardu. Karaliaučiaus universitetą įsteigė (1544 m.) hercogas Albrechtas, ir jam prigijo Albertinos vardas.

Universitetui steigti Vilniuje reikėjo valstybės valdžios sankcijos, o po 1569 m. Liublino unijos politinė padėtis Lietuvoje pasidarė labai sudėtinga. Panaikinus Ponų tarybą — aukščiausią atskirą valdžios organą Lietuvoje — iškilo didžiojo kunigaikščio dvaro pareigūnų (kanclerio, iždininko, etmono) reikšmė. Jie pasidarė ministrais, be kurių sutikimo karalius Lietuvoje negalėjo veikti. Kad karaliaus dekretas, išleistas visai jungtinei valstybei galiotų, reikėjo Lietuvos kanclerio antspaudo. Be to, ir naujo karaliaus elgesį sunku buvo iš anksto numatyti.

Kai Steponas Batoras buvo renkamas karaliumi, jį palaikė G. Blandratas, vienas iš radikaliosios reformacijos, antitrinitorių, vadų. Batorą rėmė bajorai, reformacijos šalininkai, o su katalikų bažnyčios viršūnėmis netgi buvo iškilęs konfliktas. Karaliaus delegacijos, nuvykusios į Romą klusnumo pareikšti, popiežius nepriėmė. Steponas Batoras viešai reiškė tikybinę toleranciją ir tuo kėlė jėzuitams nerimą.

Jėzuitai stengėsi jį įtikinti, kad jų ordinas siekia auklėti jaunimą atsidavimo monarchijai, tvarkingumo ir legalumo dvasia. Pradėjęs garsėti pamokslais, Petras Skarga stojo už stiprią karaliaus valdžią ir peikė bajorus už jų neklusnumą ir pakrikimą. Jėzuitai ir katalikų bažnyčia karaliui, siekiančiam stiprios valdžios ir gimtosios Transilvanijos išvadavimo iš turkų jungo, pasirodė daug parankesni už nevieningus, susiskaldžiusius protestantus.

Netrukus Vilniaus kolegijos prokuratorius B. Hostovinas laiške Steponui Batorui rašė: „Čia niekur nėra universitetų arba garsių mokyklų, nėra daktarų ir magistrų, kurie galėtų mokyti. Vilniuje, Lietuvoje ir jos

[28] Ten pat.

kaimynystėje gyvena daug tautybių, kurias jėzuitai galės mokyti ir jų kultūrą kelti. Dėl to čia reikia universiteto, o ne šiaip sau mokyklos. Be to, universitetas labai pasitarnaus ir patiems jėzuitams, bajorai galės ugdyti jame savo jaunimą be brangiai kainuojančio jų siuntimo į tolimus kraštus"[29].

Šiame laiške universiteto tikslai aiškiai nusakyti: reformacija turi būti sunaikinta, o pravoslavų bažnyčia sujungta su katalikų bažnyčia popiežiaus valdžioje. Jėzuitų politinė programa viliojo karalių.

Sužinoję, kad 1579 m. pavasarį Steponas Batoras atvyks į Vilnių, jėzuitai su savo mokiniais ėmė ruoštis kuo iškilmingiausiai jį sutikti. Pasitikti ir sveikinti buvo numatyta net trijose vietose: aikštėje prie šv. Jonc bažnyčios, prie pilies vartų ir kolegijos rūmuose. Po to turėjo vykti pasikalbėjimas dėl kolegijos pavertimo aukštąja mokykla.

UNIVERSITETO STEIGIMAS

Jau 1578 m. liepos 7 d. Lvove Steponas Batoras vyskupui V. Protasevičiui buvo išdavęs raštą kolegijai reorganizuoti. Bet tas raštas buvo negalutinis, reikėjo, kaip minėta, kad jį patvirtintų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris, kuriuo tuomet buvo reformatų rėmėjas Mikalojus Radvila Rudasis. Jis su vicekancleriu Eustachijumi Valavičiumi dar neatsisakė minties įsteigti Vilniuje reformatų universitetą.

Vilniaus vyskupas, gavęs karaliaus sutikimą paaukštinti mokyklą, pasirūpino praplėsti kolegijos patalpas, užrašė papildomų pajamų iš dvarų ir pradėjo eiti prie fakultetinio dėstymo. Steponas Batoras, būdamas Vilniuje, 1579 m. balandžio 1 d. paruošė naują akademijos atidarymo privileginį raštą, bet Lietuvos didikai M. Radvila su E. Valavičium atsisakė jį tvirtinti, ir raštas numatytą dieną liko nepaskelbtas. Reformatai prašė leisti jiems atidaryti universitetą. Steponas Batoras tuomet vyko į karą prie Polocko ir, nenorėdamas konflikto gilinti, reikalą atidėjo. Rudenį po sėkmingo žygio karalius sugrįžo į Vilnių ir pareikalavo tvirtinti balandžio 1 d. raštą. Reikalavimą rėmė karaliaus teisė skirti ir atleisti aukštuosius valstybės pareigūnus. Vicekancleris E. Valavičius pakluso ir antspaudą ant privilegijos uždėjo.

Stepono Batoro rašte skelbiama: „Kadangi didžiai gerbiamas Kristuje tėvas ponas Valerijonas, Vilniaus vyskupas, mūsų senatorius, [...] Vilniaus mieste pasikvietęs įkurdino šv. Jėzaus draugijos profesorius dėstyti šventajai teologijai ir humanitariniams mokslams, kaip filosofija ir laisvieji menai, jiems pastatė kolegiją ir suteikė visa kita, kas atrodė svarbu tam, kad galėtų patogiai įsikurti, jaunuomenę tinkamai pamaldumo ir rašto mokyti ir dėstyti visokios rūšies mokslus, išskyrus jurisprudenciją ir mediciną, [tai] iš jo tokių pastangų ir tokio karšto užsimoji-

mo [mes] gavome didelį džiaugsmą [...] Todėl nutarėme pasirūpinti duoti, leisti ir suteikti, kiek nuo mūsų priklauso, šiai Vilniaus mokyklai [...], kad šv. Jėzaus draugijos tėvai imtų dėstyti visus dalykus, [turėdami] akademijos ir universiteto teisę, privilegiją ir padėtį, kokią turi kitos kolegijos mūsų karalystėje"[30]. Toliau sakoma, kad Vilniaus universitetas naudosis tokiomis pat teisėmis ir laisvėmis, kokiomis naudojasi Krokuvos universitetas, kad iš visų mokslų — teologijos, metafizikos, fizikos ir logikos, išskyrus teisę ir mediciną,— būtų suteikiami bakalauro, magistro ir daktaro laipsniai. Visi profesoriai ir studentai atleidžiami nuo bet kokios bažnytinės ir pasaulietinės jurisdikcijos, nuo bet kokių mokesčių ir rinkliavų. Jų valdytoju ir teisėju bus rektorius, skiriamas ordino.

Apie privilegiją buvo pranešta popiežiui. Tų pačių metų spalio 29 dieną popiežius Grigalius XIII išleido bulę, pakeliančią Vilniaus kolegiją universitetu. Bulėje sakoma, kad aukščiausios teisės universitete suteikiamos ordino generolui, kuris galės keisti statutą. Vilniaus universitetas turįs būti nepriklausomas nuo vyskupų, metropolitų, kitų universitetų ir pasaulietiškos valdžios. Visas šios mokyklos pavadinimas buvo toks: Alma academia et universitas Vilnensis societatis Iesu. Jis jungė tris mokslo įstaigų sąvokas: kolegiją, universitetą ir akademiją. Vilniaus kolegija liko gimnazijos tipo vidurine mokykla, kurią baigus buvo galima stoti į universitetą. Vilniaus aukštosios mokyklos dvigubas vardas galėjo reikšti kontrreformacinės praktikos akcentavimą ir, labai galimas daiktas, apsidraudimą nuo kitos akademijos atsiradimo.

Vilniaus aukštosios mokyklos patekimas į jėzuitų rankas nebuvo vien Lietuvai būdingas reiškinys. Kontrreformacijos metu nemaža Vakarų Europos universitetų atsidūrė tiesioginėje arba netiesioginėje jų valdžioje. Nekalbant apie Sorbonos universitetą Paryžiuje, kuris buvo teologijos centras nuo pat įsteigimo, XVI a. jėzuitams pateko Prahos, Vienos, Viurcburgo ir daugelis kitų senų universitetų. Krokuvos universitetas buvo taip pat žymioje jų įtakoje.

Jėzuitų ordinas stengėsi užvaldyti visas aukštąsias mokyklas Europoje, bet tai jam nepavyko. Išliko ir protestantų universitetų, iš kurių arčiausias lietuviams buvo Karaliaučiaus universitetas, taigi jis buvo ir rimčiausias Vilniaus universiteto konkurentas.

[29] *S.Bednarski*, Geneza Akademji Wileńskiej, p. 12.

[30] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, p. 241.

Stepono Batoro privileginiame rašte buvo pasakyta, kad Vilniaus universitete nebus dėstoma teisė ir medicina, kad bus tik du fakultetai: filosofijos ir teologijos. Tas pats sakoma ir jėzuitų ordino programoje. Teisės ir medicinos fakultetai buvo tik tuose senuose universitetuose, kuriuos jėzuitai paimdavo savo įtakon, arba tuose, kuriuose, norėdami atsispirti prieš konkuruojančius reformatų universitetus, jėzuitai patys steigdavo reikalo verčiami.

Svarbiausia jiems buvo teologijos fakultetas. Reformatų erezijos plaukė ne iš filosofijos, o iš teologijos.

Teologijos fakulteto reikėjo ne tik bažnyčiai, bet ir viešpataujančiai feodalų klasei. Iš pradžių teologijos fakultetas turėjo 4 katedras: dvi dogmatinės teologijos, vieną Šventojo rašto ir vieną hebrajų kalbos. Po dvejų metų buvo įkurtos dar dvi katedros: moralinės teologijos ir poleminės teologijos. Į teologijos fakultetą galima buvo įstoti, tik baigus filosofijos fakultetą, kuriame programa buvo daug platesnė, negu kolegijoje. Kolegiją baigus, filosofijos fakultete reikėjo mokytis trejus metus. Kolegijoje išėjus filologiją, toliau buvo einama filosofija, apimanti visus ano meto pasaulietiškus mokslus: matematiką, fiziką, logiką, psichologiją ir kitas naujai iškylančias disciplinas.

Akademijoje visas mokslas buvo dėstomas lotynų kalba. Be teorinio dėstymo, buvo praktinių pratybų, atliekamų studentų būreliuose, vadintose akademijomis. Tokiuose būreliuose ir buvo mokomasi vietinėmis kalbomis sakyti pamokslus ir skelbti „dievo žodį" valstiečiams jiems suprantama kalba[31]. Nebuvo lenkų kalbos katedros, tuo labiau negalėjo būti lietuvių. Tarp šių kalbų jėzuitai darė didelį skirtumą. Lenkų kalbą jie laikė valstybės ir viešojo gyvenimo kalba, o lietuvių kalbos jiems tereikėjo religijai platinti. Į lietuvių kalbą išverstus pamokslus ir evangelijas jie skyrė kunigams, o katekizmus ir elementorius — visiems kitiems. Kitokių vadovėlių ar pasaulietinio turinio knygų ta kalba jie neleido ir nesiruošė leisti. Visa, kas už akademijos buvo skiriama valstybės ir visuomenės gyvenimui, jie skelbė lenkų kalba.

Maža to, jėzuitų pedagogai žinojo, kad svetimos kalbos mokymą reikia pradėti nuo išmokymo skaityti gimtąja kalba. Todėl jie leido evangelijas ir elementorius — dvikalbius katekizmus — su lenkiškais ir lietuviškais tekstais greta. Besimokantis rašto turėjo išmokti lenkiškai.

Filosofijos fakultete išmokęs gerai lotyniškai, susipažinęs su romėnų ir graikų literatūra, literatūros teorija, istorija, retorika ir su to meto mokslų visuma — filosofija, studentas buvo laikomas pakankamai apsišvietusiu žmogumi. Bajorai ir miestiečiai, neketinę būti kunigais, tuo ir pasitenkindavo. Jie galėjo didžiojo kunigaikščio ir didikų dvaruose, tuo-

met atstojusiuose valstybines įstaigas, užimti labai vertinamas urėdų, sekretorių ir mokytojų vietas.

Jėzuitams rūpėjo, kad Lietuvos bajorų jaunimas nevyktų studijuoti į užsienio, ypač protestantų universitetus, todėl jie turėjo stengtis, kad mokslo lygis filosofijos fakultete nebūtų žemesnis, nei užsienio kolegijose. Patraukti bajorišką jaunimą buvo galima ne tik propaganda ir tolerancija, bet ir mokslu akademijoje.

Iš pradžių jėzuitai negalėjo griebtis smurto, kaip tai jau buvo daroma užsienio šalyse. Didikai Lietuvoje, rėmę reformatus, galėjo prieš smurtą panaudoti karinę jėgą. Todėl jėzuitai norom nenorom turėjo griebtis intelektualumo, remtis moksliniu pranašumu.

Protestantai ir pravoslavai galėjo mokytis tik kolegijoje ir filosofijos fakultete. Norėdami stoti į teologijos fakultetą, jie turėjo pereiti į katalikų tikėjimą ir priimti dvasininko šventinimus. Tuo metu nebuvo pasauliečių, kurie būtų baigę aukštuosius teologijos mokslus. Pasauliečiais, arba baltaisiais kunigais, buvo vadinami parapijų ir kapitulų kunigai nevienuoliai.

Akademijos rektorių skyrė jėzuitų ordino generolas. Artimiausiu rektoriaus pagalbininku buvo kancleris, turėjęs sekti, kad būtų gerai organizuota studijos, disputai, viešieji aktai, kad teisingai būtų suteikiami mokslo laipsniai.

Profesoriai dažnai keitėsi. Neretai keitimosi priežastis buvo pažiūrų skirtumas ir sena profesorių keliavimo po universitetus tradicija. Prie vienos vietos jų nerišo nei kalba, nei šeima, nei turtas. Visi jie buvo ordino nariai, visiems jiems buvo privalomos vienodos teologijos ir filosofinės pažiūros, tačiau proto įžvalgumas, mąstymas ir tiesos pajautimas negalėjo būti vienodas. Todėl akademijoje net tarp teologijos profesorių atsirasdavo nukrypimų, polinkių į erezijas. Sienos neapsaugojo nei jų, nei studentų nuo mieste, valstybėje ir Europoje ėjusios pažiūrų ir idėjų kovos.

[31] *J. Lebedys*, Lituanistikos baruose, t. 1, p. 205.

IŠAUGIMAS IR SUKLESTĖJIMAS (1579 m. – XVII a. vidurys)

AKADEMIJOS VIDAUS ORGANIZACIJA

avę Stepono Batoro sutikimą (1578 m.) kolegiją perorganizuoti į akademiją, jėzuitai nedelsdami pradėjo kolegijoje skaityti akademinį teologijos kursą, kuris nenutrūko ir 1579 m.[1] Kursas pradėtas 1579 m. gegužės mėn. viešu disputu „Apie tikrąją Kristaus bažnyčią, kur ji yra ir kaip ją pažinti". Pagrindinės disputo pranešimo tezės buvo išspausdintos ir išplatintos visuomenėje[2]. Formalus akademijos atidarymas greičiausiai įvyko 1580 m. rudenį, nes tik tų metų rugsėjo mėn. iš Romos į Vilnių atėjo popiežiaus Grigaliaus XIII 1579 m. spalio 29 d. bulė. Tai liudytų ir S. Zalenskio minima paminklinė marmuro lenta prie universiteto vartų (greičiausiai į Didįjį kiemą) su įrašu „Academia Universitas Societatis Jesu. Erecta anno 1580".

Taigi jau pirmuoju viešu pasirodymu akademijos organizatoriai parodė savo credo — jiems „rūpėjo ne pats aukštasis mokslas, o tik mokyklinėmis priemonėmis nugalėti įsigalintį Lietuvoje protestantizmą ir paruošti žmonių, pasiryžusių ir sugebančių kovoti už katalikybės įsiviešpatavimą"[3].

Siekdami šio tikslo, jėzuitai pasistengė užsitikrinti krašto valdovų paramą. Karalius Steponas Batoras pasikalbėjime su provincijolu Povilu Kampanu pareiškė: „Jeigu jaunimas nuo anksčiausių metų bus kupinas tikro ir gilaus pamaldumo, jis sukurs Žečpospolitą iš tikrųjų katalikišką, todėl rūpinamės švietimu ir steigiame kolegijas, kur tik galėdami"[4]. Ir tai buvo nuosekliai vykdoma. 1584 m. jėzuitų kolegijos įkurtos Polocke, Rygoje ir Tartu, 1585 m.— Nesvyžiuje. Nuo 1600 iki 1648 m. Lietuvos provincijoje pradėjo veikti dar dešimt naujų kolegijų: Kražiuose (1616), Gardine (1626), Kaune (1648) ir kt. 1599 m. visoje Lenkijos provincijoje

[1] *S. Załęski*, Jezuici w Polsce, t. 1, Walka z różnowierstwem 1555—1608, p. 253.

[2] Assertiones theologicae de vera Christi Ecclesia: ubi sit et quomodo cognoscenda. Disputandae in Vilnensi societatis Jesu Collegio, sub vernam studiorum instaurationem d. 11. Maji, Anno Dni 1579. Vilnae, typ. illustr., DD. Nic. Christoph. Radiuili... Joannes Slęcki... 1579 excudebat, p. 8.

[3] *K. Jablonskis*, Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, p. 308.

[4] *B. Natoński*, Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji.— Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok, Wrocław..., 1970, p. 313—314.

(į ją tada įėjo ir Lietuva) mokytojų priskaičiuota vos 70, o 1618 m. vien Lietuvos provincijoje[5] jų jau buvo 56, 1648 m.— net 111. 1590-siais metais visose Lietuvos ir Lenkijos mokyklose mokėsi apie 3300 moksleivių, o 1618/19 mokslo metais vien Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo 3165 moksleiviai ir studentai.

Akademija pasidarė intelektualinis Lietuvos centras. Ji tapo taip pat katalikų dvasininkų ir mokytojų ruošimo visam kraštui centras. Nuo 1582 m. popiežiaus Grigaliaus XIII breve akademija ėmė globoti seminariją unitų kunigams ruošti, vadinamąjį popiežiaus aliumnatą, kuriame kasmet mokėsi 20—30 klierikų, taip pat jai prižiūrėti buvo atiduota 1582 m. vyskupo J. Radvilos įsteigtoji diecezijos seminarija, ruošusi katalikų kunigus[6]. 1641 m. prie akademijos buvo įkurta keliolika metų veikusi pedagoginė seminarija.

Akademijos, kaip krašto intelektualinio centro, reikšmę didino dar toji aplinkybė, kad prie jos buvo įkurta biblioteka, be to, jai priklausė spaustuvė.[7]

Akademija turėjo monopolinę padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Reformatų mėginimas perorganizuoti Moravijos mokslininko Jono Jonašo vadovaujamą Vilniaus kolegiją į akademiją (1588 m.) nepasisekė dėl karaliaus Zigmanto Vazos griežto atsisakymo duoti leidimą, nes tai prieštarautų akademijai suteiktoms privilegijoms[8].

Akademija buvo gerai aprūpinta materialiai. Jai Stepono Batoro 1579 m. balandžio 1 d. privilegija, dar kartą karaliaus patvirtinta ir aprobuota Varšuvos seimo 1585 m. vasario 22 d., buvo paskirta dvarų, palivarkų, miškų, malūnų ir kitų turtų. Pagrindinį jos pajamų šaltinį sudarė latifundijos, užrašytos jai karaliaus Stepono Batoro akademijos steigiamojoje ir kitose privilegijose[9]. Iš latifundijų nurodytos: Dvariškių, Kamieny Logo, Maišiagalos ir Širvintų žemės, iš viso 9109 ha, iš jų — 7060 ha ariamosios žemės, kuri iš činšo, karčiamų, malūnų, namų ir t. t. duodavo metinio pelno 499 auksinus ir 4 grašius. Be to, natūra — 4 karvės, 13 avinų, 96 žąsys, 324 vištos, 3240 kiaušinių, 77,5 kvortos rugių ir 116 kvortų avižų[10]. Akademiją labai rėmė ir Vilniaus bei Žemaičių vyskupai. Tad ji turėjo didelius turtus, žymiai didesnius, negu panašios jėzuitų vadovaujamos mokyklos Vakaruose. Todėl keistai skamba jų nusiskundimai, kad akademija nepakankamai aprūpinta[11].

Vilniaus akademija, kaip ir kitos tokios mokyklos, nebuvo pavaldi vietos valdžios organams. Vietinės bažnyčios hierarchijai ji taip pat nepriklausė. Pavyzdžiui, Vilniaus vyskupas neturėjo teisės kištis į akademijos mokymo sistemą ir vidaus tvarką, nors Stepono Batoro 1578 m. liepos 7 d. privilegija jam ir suteikė akademijos kanclerio titulą. Žemaičių vyskupui pripažintas akademijos protektoriaus titulas. Tačiau abu šie titulai — tik garbės vardai[12]. Vienvaldžiai akademijos viršininkai bu-

vo jėzuitų ordino generolas Romoje ir jo vietininkas Lietuvoje — jėzuitų provincijolas. Taigi ir akademijos profesoriai, ir studentai buvo taip pat išskirti iš visų vietos valdžios jurisdikcijų, nepriklausė ir vietos katalikų bažnyčiai. Visa tai buvo pagrįsta ordinui būdinga griežčiausia centralizacija, kurią jo steigėjas Ignotas Lojola, kaip buvęs karys, nukopijavo nuo karinės organizacijos.

Akademijos rektorių skyrė generolas iš pasižymėjusių teologijos profesorių pagal provincijolo pristatymą. Generolas nustatydavo visą provincijos ir jos mokyklų vidaus tvarką, pradedant nuo personalo katalogų (sąrašų) sudarymo, mokyklų ataskaitų bei jų antspaudų ir baigiant knygų cenzūros principais ir logikos bei teologijos egzaminų tvarka[13]. Provincijolas, keturių patarėjų (consultores) — vienas jų buvo universiteto rektorius — padedamas, prižiūrėjo visų provincijos mokyklų reikalus. Jis skyrė mokytojus ir profesorius, parinkdamas juos iš tinkamiausių pedagoginei veiklai scholastų ir koadjutorių, jis pats arba jo siųsti vizitatoriai lankydavo mokyklas ir rūpestingai tikrindavo jų darbą[14]. Apie savo provincijas ir jos mokyklų padėtį jis periodiškai pranešdavo generolui. Apie tai, kaip smulkmeniškai kišosi provincijolas į mokyklų, taip pat ir akademijos, reikalus, žinome iš jos memorialų knygos Vilniaus universiteto rankraštyne[15].

Rektorius buvo vienvaldis akademijos tvarkytojas[16], skiriamas paprastai trejiems metams. Bet pasitaikydavo ir išimčių. Pavyzdžiui, pirmasis universiteto rektorius Petras Skarga pareigas ėjo nuo 1579 iki 1584 m. Iš jo rektoriaus skeptrą paveldėjęs garsus ispanų teologas Garsijas Alabi-

[5] Lietuvos provincija buvo sudaryta 1608 m., į ją įėjo Lietuva, Baltarusija, Mozūrija su Varšuva, Varmė ir Livonija.

[6] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński (1579—1831), t. 1, p. 83—84.

[7] *P. Skarga,* Listy... z lat 1566—1610. Kraków, 1912, Nr. 43, 70.

[8] *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, p. 94—95; *A. Przezdziecki,* Listy Annibała z Kapui, Warszawa, 1852, p. 146—147.

[9] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 33—34.

[10] *L. Piechnik,* Początki Akademii Wileńskiej, p. 33—34.

[11] Ten pat, p. 32.

[12] Ten pat, p. 35. Darbo autorius nurodo, kad Steponas Batoras 1578 m. liepos 7 d. privilegija Vilniaus vyskupui V. Protasevičiui akademijos kanclerio titulą suteikė per nesusipratimą, gerai nežinodamas jėzuitų aukštųjų mokyklų organizavimo principų.

[13] VUB, f. 83—18 (mikrofilmas — Annuae litterae Societatis Jesu annorum 1584—1614, ad patres et fratres eiusdem societatis, Romae, p. 159).

[14] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 3, p. 93.

[15] VUB, f. 3, b. 2388. Liber Memorialium.

[16] Kai kurie mokslo istorijos Lietuvoje tyrinėtojai pagal analogiją su Vakarų Europos universitetais pripažįsta, kad kiek valdžios turėjęs akademijoje ir jos senatas. Tačiau iš pirmojo akademijos istorijos laikotarpio mes neturime duomenų apie kokią nors senato veiklą. Rektoriui tada padėdavo 3—4 autoritetingiausi profesoriai, vadinami „consultores" (ASI Crac. Lith. 6 Catal. Brev. 1609—1638, l. 1).

janas rektoriavo net septynerius metus. Baigęs trejų metų kadenciją, rektorius dažniausiai būdavo generolo arba provincijolo skiriamas taip pat trejiems metams teologijos profesoriumi į kitą aukštąją mokyklą arba kolegiją, o jeigu jis nusipelnydavo teigiamo įvertinimo, po šių trejų metų galėjo būti vėl paskirtas kurios nors mokyklos rektoriumi arba net provincijolu[17].

Antrasis po rektoriaus buvo kanclerio postas, kurį turėjo užimti prityręs ir mokslingas ordino narys. Jo pareigos buvo griežtai apibrėžtos: jis kartu su vicerektoriumi turėjo būti pagrindinis rektoriaus pagalbininkas, rūpinęsis gerai organizuoti studijas, vadovauti viešiesiems disputams ir aktams, pasakyti savo nuomonę apie mokslines kvalifikacijas tų, kurie nori dalyvauti disputuose arba ginti disertacijas[18]. Suprantama, kad viso šio darbo negalėjo atlikti Vilniaus vyskupas, minėta karaliaus privilegija paskelbtas akademijos kancleriu, nes tada jam reikėtų kasdien dirbti akademijoje. Dėl to akademijos vadovai atsidūrė keblioje padėtyje, nes jie negalėjo nepaisyti karaliaus privilegijos ir, be to, užgauti vyskupo ambicijos, ypač kad nuo jo malonės ir globos didžiu mastu priklausė akademijos materialinė būklė, bet, antra vertus, rektoriui reikėjo kanclerio de facto. Išeitis buvo surasta, paskyrus prokanclerį, kuris iš tikrųjų buvo kancleris. Pirmuoju kancleriu (nuo 1583 m.) tapo Braunsbergo kolegijos rektorius švabas P. Vidmanštatas[19]. Lietuvos provincijolas ir akademijos rektorius akylai sekė, kad Vilniaus vyskupas, formaliai pripažintas akademijos garbės kancleriu, visiškai nesikištų į mokyklos vidaus gyvenimą.

Tai kartais privesdavo prie nesusipratimų ir net konfliktų. Pavyzdžiui, nesutarimas kilo dėl studentų, gyvenančių vyskupo V. Protasevičiaus bursoje neturtingiems „žakams". Bursos studentai vyskupui už šią malonę turėjo atsiteisti — patarnauti, giedoti per mišias katedroje. Profesoriai pradėjo skųstis, kad studentai kasdien ilgai išlaikomi katedroje ir todėl nukenčiąs jų mokslas. Ginčas baigėsi vyskupo ir rektoriaus kompromisu. Vyskupas sutiko studentus paleisti anksčiau.

Rektoriui ir kancleriui, be vicerektoriaus ir prokanclerio, padėjo universiteto sekretorius, du studijų prefektai, kurių vienas buvo atsakingas už vidurinį mokslą, o kitas — už aukštąjį, fakultetų dekanai[20], akademijos turto tvarkytojai prokuratoriai, bibliotekos ir spaustuvės prefektai ir kiti pareigūnai.

Po šešiolikos metų nustojo galioti L. Madžo instrukcija. Visų šių aukštųjų mokyklų ir kolegijų darbas buvo imtas griežčiausiai reglamentuoti ir tvarkyti pagal generolo patvirtintas ir visiems privalomas taisykles, vadinamąsias Ratio atque institutio studiorum S. J. Taisyklės buvo ruošiamos ilgai ir rūpestingai. 1584 m. generolas Klaudijus Akvaviva net buvo sudaręs specialią komisiją joms paruošti. Ruošdama projektą, ko-

misija susipažino ne tik su katalikų, bet ir su protestantų pedagogikos patyrimu. Paskutinis Ratio studiorum tekstas redaguoti baigtas 1599 m. sausio 8 d.; tais pačiais metais jis buvo išspausdintas ir išsiuntinėtas visoms mokykloms su nurodymais griežtai jo laikytis.

Ratio studiorum — tai ne koks nors teorinis darbas, moksliškai pagrindžiantis tam tikrą jėzuitų pedagoginę sistemą ir jų metodologinius pagrindus. Tai — taisyklių mokyklų administravimo ir vidinio jų tvarkymo reikalams rinkinys[21]. Atsižvelgiant į mokyklos gyvenimą, duodami praktiški nurodymai provincijolams, kaip jie turi organizuoti savo provincijose švietimą, aiškinamos kolegijų rektorių ir vicerektorių pareigos, jų santykiai su mokslo personalu bei moksleiviais, nustatomas iki mažiausių smulkmenų pedagogo darbas. Nurodymai buvo tokie smulkūs ir pedantiški, kad neduodavo pedagogui nė mažiausios laisvės, nustelbdavo bet kokią jo kūrybinę iniciatyvą. Jis tegalėjo vykdyti visa tai, ką nustatė ordino vyresnybė.

Pagal ordino konstitucijas (constitutiones) ir Ratio studiorum pagrindiniai pedagogikos ir aukštojo mokslo uždaviniai buvo:

„1. Jėzuitų draugijos ir viso jų mokslo tikslas yra mokyti artimą pažinti dievą ir jį pamilti, taip pat savo sielos vadavimas, o tam pasiekti pagrindinė priemonė — teologijos studijos, štai kodėl visos jėzuitų pedagoginės veiklos centras turi būti teologija.

2. Kadangi teologijos mokslui ir praktikai [...] reikia humanitarinių studijų ir ypač mokėti lotynų, graikų ir hebrajų kalbas, štai kodėl ordino pastangos turi būti nukreiptos ir ta linkme.

3. Kadangi menai ir mokslai taip pat padeda geriau suprasti teologiją, tai šiuos irgi reikia įtraukti į studijų sferą [...]"[22].

Suprantama, kad jėzuitų akademijos buvo sutvarkytos pagal ordino konstitucijas ir Ratio studiorum.

Akademijos studijų sistemą sudarė kelios pakopos. Pirmiausia reikėjo baigti penkių klasių kolegiją arba gimnaziją su šešerių, vėliau septynerių metų mokymo kursu. Daugelis kolegijos absolventų tuo ir pasitenkindavo, o norintieji siekti aukščiau, mokydavosi dar trejus metus universiteto filosofijos fakultete. Pirmaisiais metais čia buvo dėstoma logika, antraisiais — fizika (gamtos filosofija), o trečiaisiais — metafizika ir etika. Fakultetas turėjo dvi katedras — filosofijos ir matematikos. Fakulteto absolventas, jeigu jis negindavo tezių, gaudavo filosofijos ir lais-

[17] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 3, p. 12.

[18] *L. Piechnik*, Początki Akademii Wileńskiej, p. 35.

[19] Ten pat, p. 46—47.

[20] Dekanų pareigas XVI a. ir XVII a. pradžioje ėjo studijų prefektai.

[21] Historia wychowania, red. *L. Kurdybacha*, t. 1, Warszawa, 1967, p. 358.

[22] Cit. iš *A. Danysz*, Studja z dziejów wychowania w Polsce, Kraków, 1921, p. 158.

vųjų menų bakalauro laipsnį (baccalaurus philosophiae et artium liberalium), o jeigu gindavo,— laisvųjų menų ir filosofijos magistro (magister artium liberalium et philosophiae) laipsnį. Baigę magistro laipsniu, buvo raginami stoti į teologijos fakultetą. Fakultetas iš pradžių turėjo dvi dogmatinės teologijos katedras, o nuo 1581 m. dar dvi katedras — moralinės teologijos ir poleminės teologijos[23]. Be to, veikė Šventojo rašto ir hebrajų kalbos katedros. Išklausę ketverių metų kursą ir išlaikę egzaminus bei apgynę licencijato tezes, absolventai gaudavo šventosios teologijos licencijato (sacrae theologiae licentiatus)[24] laipsnį. Jeigu jie apgindavo daktarato tezes,— tai ir teologijos daktaro (sacrae theologiae doctor) laipsnį[25]. Beje, filosofijos moksliniai laipsniai akademijoje pirmą kartą suteikti 1584 m.: šeši filosofijos fakulteto absolventai gavo filosofijos ir laisvųjų menų bakalauro laipsnį.

PROFESORIAI

XVI a. pabaigoje akademijoje dirbo 11—12 profesorių, XVII a. pradžioje — 14—15, o įsteigus teisės fakultetą — 18. Jau iš pat pradžių akademijos vadovai susidūrė su gana sudėtinga pajėgaus ir autoritetingo profesorių kolektyvo sutelkimo problema. Tik ją išsprendus buvo galima sėkmingai varžytis su užsienio universitetais ir atitraukti nuo jų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir kaimyninių kraštų jaunimą. Vietoje nei laisvųjų menų, nei filosofijos ir teologijos dėstytojų dar nebuvo, todėl jų teko kviestis iš kitur. Pirmasis universiteto rektorius buvo lenkas Petras Skarga-Pavenskis. Nemaža profesorių lenkų (ypač mozūrų ir varmiečių) dėstė universitete per visą šį ankstyvąjį jo istorijos laikotarpį. Kai kurie jų pasirodė labai teigiamai, pavyzdžiui, mozūras Motiejus Sarbievijus, baigęs Vilniaus universitetą ir dėstęs čia 1627—1635 m. retoriką, filosofiją ir teologiją, išgarsėjo kaip poetas. Šiaip universiteto profesorių būta airių ir anglų, belgų ir danų, ispanų ir italų, norvegų ir portugalų, škotų ir švedų, vokiečių ir kt.[26] Žinomas taip pat vienas kitas rusinas (baltarusis ar ukrainietis). Pavyzdžiui, lvovietis Martynas Smigleckis išgarsino Vilniaus alma mater pasaulyje tokiais darbais, kaip „Logika" ir „Apie palūkanas". Po ketverių penkerių metų nuo kolegijos perorganizavimo į akademiją užsieniečių labai sumažėjo. Pirmiausia jų neliko kolegijos klasėse. 1583 m. čia dėsto lenkai M. Rypinskis, J. Lesievskis, J. Osnicijus, P. Gnoinskis ir lietuviai J. Kiniška, B. Rudamina ir A. Martijanas. 1587 m. retoriką dėsto rusas A. Almanijus, poetiką — M. Bilducijus iš Vilniaus, sintaksę — A. Poklateckis iš Poznanės, gramatiką — minėtasis lietuvis A. Martijanas, rusų gramatiką — kaunietis L. Monikovijus[27], lietuvių studentų reikalų gynėjas.

Pirmas žymesnis lietuvis akademijoje buvo Jonas Gruževskis, kilęs

iš žemaičių bajorų, įsikūrusių Naugarduko apskrityje, dėstęs teologijos dalykus, kurį laiką ėjęs akademijos prokanclerio ir dukart rektoriaus pareigas (1618—1625). Palyginti kuklesnę vietą universitete užėmė J. Gruževskio amžininkas, trijų kalbų žodyno autorius Konstantinas Sirvydas. Tą patį galima pasakyti ir apie Joną Jaknavičių, K. Sirvydo talkininką, buvusį Kražių, Smolensko ir Vilniaus kolegijų rektorių. Į XVII a. pirmosios pusės pabaigą akademijos gyvenime pasižymėjo lietuvių kilmės teologas ir istorikas Albertas Kojelavičius-Vijūkas, 1654—1655 m. ėjęs rektoriaus pareigas. Svarbų vaidmenį tuometiniame akademijos gyvenime suvaidino ir žemaitis Žygimantas Liauksminas, 1642 m. apgynęs teologijos daktaro laipsnį. Jis dėstė akademijoje retoriką ir filosofiją, buvo jos vicerektoriumi, vėliau prokancleriu, paruošė ir išleido keletą svarbių vadovėlių. Taigi lietuvių vaidmuo įvairiatautės akademijos gyvenime buvo nemažas.

Lietuvių mokslininkų parinkimui ir augimui labai trukdė ordino įstatai, reikalavę pedagogus kilnoti iš vietos į vietą[28]. Tik retas galėjo mokytojauti kolegijoje ilgiau kaip trejus metus, po to būdavo keliamas į kitą kolegiją, siunčiamas tobulintis arba skiriamas administracinėms pareigoms; taip pat buvo ir su akademijos profesoriais.

Būdavo reikalo profesorius atleisti arba juos perkelti ir dėl jų pažiūrų. Nepaisant griežčiausios ordino priežiūros, vis dėlto akademijoje atsirasdavo žmonių, kurių mintys ne visai sutapdavo su nustatytosiomis pažiūromis. Iš tokių buvo, pavyzdžiui, minėtas filosofijos katedros profesorius Jonas Hėjus, ėjęs taip pat bibliotekos prefekto pareigas. Kitas akademijos profesorius Emanuelis de Vega, dėstęs čia 1581—1587 m. ir aktyviai pasireiškęs polemikoje prieš protestantus bei arionus, už tai, kad mėgo laisvai samprotauti ir nieko nepaisyti, taip pat už tai, kad skelbė kai kurias prieštaringas idėjas savo leidžiamuose raštuose, 1587 m. buvo perkeltas į Romą[29].

Pabrėžtina, kad dauguma jėzuitų, skiriamų į Vilniaus akademiją, neturėjo daktaro laipsnio, jo neturėjo net ir pirmasis akademijos rektorius.

[23] *L. Piechnik,* Początki Akademii Wileńskiej, p. 120.

[24] Licencijato laipsnis suteikdavo teisę (licentia) dėstyti teologiją.

[25] Mokslo laipsnių pavadinimai paimti iš bylų, saugomų VUB (f. 2 DCI) „Laureae academicae seu liber continens ritum promovendi et catalogum promotorum ad gradum doctoratus, licentiatus, magisterii et baccalaureatus in Alma Academia Vilnensis Soc. Jesu. Comparatus et ordinatus anno 1650" (l. 91, 157, 185, 315, 383, 487).

[26] Nacionalinę akademijos profesorių ir kitų darbuotojų sudėtį rodo katalogai. Pavyzdžiui, 1584 m. akademijoje dirbo 7 lenkai, 3 rusai, 1 švabas, 1 anglas, 2 ispanai, 1 portugalas, 3 poznaniečiai, 7 lietuviai, 5 mozūrai, 1 žemaitis, 1 prūsas (ASI Croc. Pol. 6 Cat. prim. 1584, fol. 2).

[27] *L. Piechnik,* Początki Akademii Wileńskiej, p. 88.

[28] *S. Natoński,* Szkolnictwo jezuickie w Polsce, p. 322—323.

[29] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 3, p. 354.

Tačiau ordino generolas delsė pripažinti akademijai teisę teikti mokslo laipsnius greičiausiai todėl, kad galvojo, jog vos įsikūrusi akademija dar nepasiekė pakankamo mokslinio lygio ir autoriteto. Bet tai kaip tik ir kenkdavo jos autoritetui. Pasakojama, kad akademijos vicerektorius Povilas Bokša (1582—1627), neturėjęs jokio akademinio laipsnio, buvo piktai išjuoktas jėzuitų antipatiko Vilniaus vyskupo sufragano Kiprijono iš Srodos, teologijos daktaro. Kai Bokša norėjo pasisakyti per disputą, organizuotą naujųjų mokslo metų atidarymo proga, minėtas sufraganas prie visų profesorių, svečių ir studentų jį sustabdė: „Tylėk tu [...] ne vieta tau čia kalbėti dispute, nes esi dar mokinys be mokslinio laipsnio [...]"[30]. Panašūs atsitikimai, taip pat jėzuitų nuogąstavimas, kad Vilniaus akademija gali netekti studentų, kurie pereis į Krokuvos arba kitą universitetą, kur teikiami laipsniai, privertė jėzuitų generolą pakeisti nuomonę. 1582 m. buvo gautas leidimas ginti Vilniaus akademijoje teologijos daktaro laipsnius. S. Rostovskio duomenimis[31], patikslinus juos pagal „Laureae academicae" knygą, 1582—1654 m. Vilniaus akademijoje buvo „papuošti teologijos daktaro laipsniais" 40 jėzuitų ir 15 eksternų, o laisvųjų menų ir filosofijos daktaro (artium liberalium et philosophiae doctor) laipsnis buvo pripažintas 46 jėzuitams ir 24 eksternams, iš kurių tik 4 buvo pasauliečiai. Promocijos buvo organizuojamos viešai ir iškilmingai šv. Jono bažnyčioje arba jėzuitų rezidencijoje Lukiškėse. Po trumpų pamaldų ir disputo rektorius (kartais jį pavaduodavo vicerektorius, prokancleris, o ypatingais atvejais net provincijolas ar vizitatorius) kreipdavosi į susirinkusius, pabrėždamas apgynusių savo tezes licencijatų ir magistrų nuopelnus bažnyčiai ir mokslui, ir suteikdavo jiems daktaro laipsnį, taip pat visas su tuo susijusias teises ir privilegijas. Po to naujiems teologijos daktarams jis įteikdavo insignijas, sakydamas:

„Priimkite knygą, o su ja ir teisę dėstyti teologiją, priimkite žiedą, kad žinotumėte, jog nuo šiol jūs esate susituokę su teologija ir ji yra jums atiduota, apsisiauskite toga — autoriteto, pastovumo, saikingumo, santūrumo ir visokių kitokių dorybių simboliu [...], pakilkite į katedrą, kurią jūs pasiekėte per savo mokslingumą ir išauklėjimą, kad iš jos galėtumėte vykdyti savo pareigą — dėstyti"[32].

STUDENTAI

Ne mažesnių rūpesčių akademijos vadovybei sudarydavo ir studentų parinkimas. Nepaisant geros profesūros ir studijų propagavimo, akademijos auditorijos buvo apytuštės. Kolegijose besimokančiuosius jėzuitai stengėsi paveikti, kad jie stotų į ordiną, tačiau, nepaisant pastangų, ordinas patraukdavo nedaug ką, daugiausia beturčius, kuriems, įstojus į

ordiną, atkrisdavo pragyvenimo rūpesčiai. Eksternus sudarė šlėktos ir miestiečių vaikai. Tik nedaugelis jų siekė filosofijos bakalauro ar magistro laipsnių, o kiti mokėsi tam, kad pramoktų lotynų kalbos, „laisvųjų menų". Tarnybai valdovo rūmuose, teismuose arba kitose valstybinėse įstaigose gauti diplomai mažai reikšdavo. Lėmė kilmė, turtinė padėtis ir ryšiai. Eksternais buvo laikomi ir kitų vienuolių ordinų klierikai ar kunigai, kurie studijavo akademijoje. Pavyzdžiui, 1594 m. Vilniaus pranciškonai pradėjo siųsti į akademiją savo kunigus, du jų klausė teologijos, penki — filosofijos ir keturi — retorikos[33]. Teologijos paskaitų klausydavo ir jėzuitų seminarijų studentai. Tačiau pastangos įtraukti į universiteto studijas platesnę krašto visuomenę buvo nesėkmingos. Rektorius G. Alabijanas laiške generolui Akvavivai rašė: „Akademijoje yra apie 700 besimokančių. Bet filosofijoje jų niekad nėra daugiau negu 50, ir tai kartu su jėzuitų klierikais. O filosofiją šiuo metu dėsto Martynas Smigleckis [...] visų didžiausiam pasitenkinimui. Teologijos fakultete klausytojų visada mažai. Per aštuonerius metus, kai čia dėstoma teologija, pasiektume geresnių rezultatų, jeigu kai kurie [studijuojantieji] ištvertų [ligi galo]. Eksternų nedaug, ir apskritai jie didelių vilčių neteikia. Ir visa tai dėl to, kad šiame krašte, skirstant bažnytines beneficijas, daugiau dėmesio skiriama rūmininko stažui, negu išsilavinimui. Štai kodėl šlėktos sūnūs, taip pat didelių gabumų nešlėktos, baigia retorikos arba geriausiu atveju filosofijos studijas ir toliau teologijos nestudijuoja, o sėkmingai tarnauja [karaliaus] rūmuose. Taigi lieka tik šlėktos sūnų „mokytojai", kurie lankosi paskaitose daugiausia todėl, kad neturi kito užsiėmimo, o ne todėl, kad ketintų atsidėti teologijos studijoms. Ir jeigu nebus pakeistas bažnytinių beneficijų paskirstymo būdas, teologijos ir filosofijos auditorijos ištuštės"[34].

Grafiškai pavaizduotas akademijos studentų pasiskirstymas kursais primintų piramidę, kurios apatinė dalis, t. y. pirmosios kolegijos klasės,— plati, o juo aukščiau, tuo smailiau. Pavyzdžiui, 1618/19 mokslo metais gramatikos klasėse buvo 830 moksleivių, sintaksės klasėje — 126, poetikos — 91, retorikos — 53. Akademinį fizikos kursą klausė 58, kazuistikos (moralinės teologijos) — 28 ir dogmatinės teologijos —24 studentai.

Besimokančiųjų kolegijoje ir akademijoje daugėjimą rodo lentelė. Staigus moksleivių mažėjimas ypač ryškus Vilniaus kolegijoje XVII a.

[30] *L.Piechnik*, Początki Akademii Wileńskiej, p. 38.

[31] *S. Rostovski*, Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima, p. 1; VUB, f. 2, DCI „Laureae academicae..." l. 1—185.

[32] Laureae academicae..., l. 153—155.

[33] *M. Baliński*, Dawna Akademia Wileńska, p. 90.

[34] *B. Natoński*, Szkolnictwo jezuickie w Polsce, p. 333.

Metai	Moksleivių ir studentų skaičius
1570	160
1574	360
1576	500
1590	600
1597	800
1618	1210
1626	720

trečiajame dešimtmetyje. Jis paaiškinamas ne šios mokyklos smukimu, o naujų kolegijų įkūrimu: į jas ir perėjo kai kas iš perpildytos Vilniaus kolegijos moksleivių. Juk 1646 m. vien Smolensko kolegijoje mokėsi 700 moksleivių, t. y. tiek pat, kiek Vilniaus, o visoje Lietuvos provincijoje jų buvo 4400. 1618/19 mokslo metais visoje provincijoje buvo 3165[35], o Vilniuje — 1210 moksleivių.

Akademijos rektorius dažniausiai buvo ir kolegijos rektorius. Abi mokyklos buvo išlaikomos iš vieno biudžeto ir turėjo vieną administraciją. Tačiau didelę šios jungtinės mokslo įstaigos moksleivių dalį sudarė kolegijos mokiniai. Pavyzdžiui, 1618/19 mokslo metais akademijos studentų tebuvo 110, o kolegijos klasėse mokėsi 1100 moksleivių.

Kolegijos ir akademijos auklėtinių sudėtis buvo labai marga ir nacionaliniu, ir socialiniu, ir net tikybiniu atžvilgiu. Juk 1578 m. liepos 7 d. Stepono Batoro privilegijoje buvo ypač pabrėžta, kad universitete mokytųsi „[...] ne tik vietiniai žmonės, kurie, be didelių išlaidų, galėtų baigti mokslus, bet ir iš kaimyninių eretikų ir schizmatikų provincijų suplauktų jaunuomenė, kuri anksčiau neišvengiamai užsikrėsdavo klaidingais mokslais, ir kad jis [tas universitetas] būtų tarsi prekyvietė šiaurėje, į kurią lyg į prekymetį susirinktų studentų iš aplinkinių kraštų pasisemti mokslų ir katalikų tikėjimo"[36]. Dingus imatrikuliacijos knygoms, tikresnių duomenų apie studentų tautybę nustatyti neįmanoma, bet iš šaltinių galima padaryti išvadą, kad gramatikos klasėse didesnę auklėtinių dalį sudarė vietiniai gyventojai, pirmiausia lietuviai. Poetikos ir retorikos klasėse jų mažėjo, o filosofijos ir teologijos fakultete jie tesudarė 40 procentų. Lietuvių skaičių teologijos fakultete didino perdėm lietuviška diecezijos seminarija; užtat popiežiaus aliumnatas tautiniu atžvilgiu buvo gana margas. Jame, be prūsų, lietuvių ir rusinų, studijavo anglų ir škotų, danų, norvegų ir švedų, italų, vokiečių ir vengrų, rusų, suomių ir totorių[37]. Iš „Laureae Academicae" knygos, kurioje buvo registruojami gavę akademinius laipsnius profesoriai ir studentai[38], galima padaryti išvadą, kad XVI a. pabaigoje ir XVII a. pirmojoje pusėje nemaža jų sudarė užsieniečiai. Remiantis šios knygos įrašais, išeitų, kad nuo akademijos įsteigimo iki 1650 m. teologijos daktaro ar licencijato laipsnius gavo 12 prūsų, 7 lietuviai, 6 lenkai, 5 rusai, 5 mozūrai, 4 žemaičiai, 4 ispanai, 1 anglas, 1 portugalas ir 1 italas. Gavusių akademijos filosofijos ir laisvųjų menų magistro laipsnius buvo 10 prūsų, 8 lietuviai,

6 mozūrai, 2 žemaičiai, 2 lenkai, 2 rusai ir t. t. Nors šie duomenys nepilni, be to, ne visur nurodyta tautybė, vis dėlto jie duoda tam tikrą vaizdą apie baigusiųjų akademiją tautybę.

Nuo XVII a. pradžios į Vilniaus akademiją pradėjo stoti Kuršo ir Livonijos bajorai[39].

Norėdami pabrėžti akademijos daugiatautiškumą, o kartu ir pačios mokyklos reikšmę, akademijos vadovai naudojosi kiekviena švente. Kai 1589 m. išrinktas karalius Zigmantas Vaza atvažiavo į Vilnių, jis aplankė akademiją, kur išklausė profesorių ir studentų sukurtų jo garbei panegirikų ne tik klasikinėmis lotynų, graikų, hebrajų, vietinėmis lietuvių ir lenkų kalbomis, bet taip pat ispanų, italų, prancūzų, vokiečių kalbomis. Panegirikos buvo išspausdintos leidinyje „Pasveikinimai šviesiajam ir garbingajam kunigaikščiui Zigmantui III"[40].

Minėdama 1589, 1604 m. šv. Kazimiero kanonizaciją, akademija paskelbė tai progai skirtų mažų poemų (iš viso 91) rinkinį[41]. Jas parašė 84 studentai; be lietuvių ir kitų vietinių tautybių atstovų, buvo škotų, norvegų, švedų, danų, vokiečių, vengrų, italų ir t. t.[42] Panašus buvo ir karaliaus Vladislovo Vazos pagerbimas akademijoje. Studentai sveikino jį net 18 kalbų: be lietuvių, lenkų, baltarusių, senosios slavų ir latvių, taip pat lotynų ir graikų, dar ir airių, anglų, čekų, prancūzų, flamandų, ispanų, italų, sirų, škotų, vengrų bei vokiečių kalbomis. Kai kurie sveikinimai buvo trumpučiai, kreiptas dėmesys į jų skaičių.

Tokiame Babelio bokšte neretai pasitaikydavo tautybių trynimosi, ginčų dėl kilmės ir t. t. Tiek akademijoje, tiek ir ne akademijoje (A. Rotundo veikale) tada vyko ginčai, pavyzdžiui, ar lenkas bajoras pranašesnis už lietuvį bajorą, ar jie lygūs. Provincijolas Konfalonieris 1597 m. rašė generolui K. Akvavivai, kad lenkų bajorai didžiuodamiesi kildiną save iš nobilių ir stengiąsi kolegas lietuvius žeminti, vadindami juos kaimiečiais (villani). Mokyklų vizitatorius irgi pastebėjęs tokį negeistiną reiškinį. Magistras Laurynas Monikovijus iš Kauno 1595 m. kaltino profesorius, kad jie materialiai neremią gabių lietuvių ir nesudarą jiems sąlygų reikštis moksle. Tokia politika esanti žalinga bažnyčiai. Jis prašė generolą paveikti akademiją, kad ši atsižvelgtų į lietuvius. Tautiniai

[35] Ten pat, p. 334.

[36] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 33.

[37] *L. Piechnik,* Początki Akademii Wileńskiej, p. 135—137.

[38] Laureae academicae..., p. 560.

[39] ASI Croc. Annuae Prof. Lith. 1615, f. 38.

[40] *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, p. 90; Lietuvių literatūros istorija, t. 1, p. 176—177.

[41] Casimirus, Theatridium poeticum sanctissimo et castissimo poetae Divo Casimiro, Academici Parthenii Vilnae monumentum immortale, 1604.

[42] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 3, p. 570.

nesutarimai sudarydavo rūpesčių akademijos vadovams ir per visą XVII a. pirmąją pusę. Tai liudija, pavyzdžiui, 1639 m. sausio 18 d. įrašas vizitatorių memorialų knygoje, kad „tuos studentus, kurie reiškia tautines nuotaikas, reikia griežčiau bausti, idant kiti studentai būtų apdairesni"[43].

Ne mažiau rūpesčio keldavo ir religiniai nesutarimai. 1590 m. rektoriaus ataskaitoje rašoma, kad tarp studentų esą schizmatikų ir eretikų. Vokietijai išleista K. Akvavivos instrukcija, kuria vadovavosi ir Vilniaus akademija, ne tik leido, bet net rekomendavo kitatikius priimti. Protestantų tėvai, ypač didikai, atiduodami savo sūnus į akademiją, reikalaudavo iš jos vadovų religinės laisvės savo vaikams. Vis dėlto nemaža kitatikių akademijoje atsisakydavo savo religijos ir tapdavo fanatiškais katalikais, o kai kas net įstodavo į ordiną.

Nevienalytė buvo kolegijos bei akademijos studentų ir socialinė kilmė. Studijavo iš įvairių luomų: kunigaikščių, didikų, pasiturinčios ir beturtės šlėktos, taip pat miestiečių, net valstiečių. Kolegijos rektorius S. Varševickis rašė į Romą, kad mokykloje mokosi Chodkevičių, Radvilų, Sapiegų, Vainų, Pacų, Valavičių, Palubinskių ir kitų žymiausių lietuvių bei rusų didikų[44] vaikai, nors, kolegiją atidarius, studentų daugumą sudarė miestiečiai; šlėktos pradėjo daugėti XVII a. pradžioje. Be abejo, akademijos vadovams rūpėjo patraukti į savo mokyklas pirmiausia didikų ir šlėktos vaikus. 1595 m. kaunietis jėzuitas Laurynas Monikovijus rašė generolui K. Akvavivai: „Daug yra akademijoje pedagogikos [t. y. auklėjimo įstaigų], bet į jas negali patekti neturtingi lietuvių studentai, nes jais niekas nesirūpina. Todėl jie baigia porą klasių ir meta mokyklą, eidami į prekybą arba amatus"[45]. Neturtingiems studentams buvo įsteigta bendrabučių, bursų. Pirmąją bursą įkūrė vyskupas Valerijonas Protasevičius. Ji buvo pavadinta jo vardu —„bursa Valeriana". 1595 m. popiežiaus Klemenso VIII legatas A. Komulėjus aprūpino ją lėšomis, su sąlyga, kad iš jų būtų išlaikomas tam tikras lietuvių skaičius ir kad juos prižiūrėtų senjoras taip pat lietuvis.[46] 1602 m. Vilniaus kanauninkas Ambraziejus Beinartas įkūrė dar vieną bursą neturtingiems studentams, o 1618 m. tokią pat bursą prie akademijos įkūrė Jonas M. Korsakas, Ašmenos žemės teisėjas ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Zigmanto Vazos iždo raštininkas. Dovanojime jis pabrėžė, kad bursoje turi būti išlaikoma dvidešimt šlėktos vaikų, dešimt iš jų — Korsakų giminės[47].

MOKYMAS

Apie mokymo procesą XVI—XVII a. žinių turime labai nedaug. Pagal Ratio studiorum kolegijoje ir akademijoje studijos turėjo prasidėti rudenį be didelių iškilmių, o baigti jas reikėjo ne vėliau kaip

liepos 31 d. moksleivių švente ir skirstymu. Didžiosios atostogos truko 4—5 savaites. Velykų ir Kalėdų atostogų neturėta. Mokymo programa neperkrauta. Kolegijos klasėse mokymo laikas neprašoko 27,5 val. per savaitę[48]. Labiausiai apkrautose teologijos studijose per dieną būdavo ne daugiau kaip keturios penkios paskaitos po vieną dvi valandas. Šeštadienis paprastai skiriamas ne paskaitoms, o medžiagai kartoti, patikrinimams, disputams.

Štai 1583 m. paskaitų ir pratybų tvarkaraštis „Index lectionum et exercitationum scholasticarum" aukštesnėse kolegijos klasėse ir akademijos filosofijos bei teologijos fakultetuose.

Poetikos klasė

7 val. Knyga apie poezijos meną ir prozodiją.
9 „ Cicerono knyga „Apie draugystę" (De amicitia).
14 „ Vergilijaus „Aeneis".
15 „ Pakartojimas ir pratybos.

Retorikos klasė

7 val. Cicerono veikalų komentavimas pagal Soarijų.
9 „ Cicerono kalbų pirmasis tomas.
14 „ Julijaus Cezario komentarai.
15 „ Paskaitų pakartojimas.

Filosofijos fakultetas

9 val. Aristotelio Stagiriečio „Logika", kurią baigus bus pereita prie Aristotelio „Fizikos" knygų.
14 „ Tas pat, kas pirmoje paskaitoje.
Po kiekvienos paskaitos pakartojimas.

[43] VUB, f. 3, b. 2388, Liber Memorialium, p. 77.

[44] *J. Trypučko,* Polonica vetera Upsaliensia, Upsala, 1958, p. 58.

[45] *B. Natoński,* Szkolnictwo jezuickie w Polsce, p. 325.

[46] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 80.

[47] Ten pat, p. 81.

[48] *S. Załęski,* Jezuici w Polsce, t. 1, cz. 1, p. 155; *A. Danysz,* Studia z dziejów wychowania w Polsce, p. 159.

7 val. Kontraversinės (poleminės) teologijos kursas. Apie dogmas, kurias neigia šiuolaikiniai eretikai.
9 „ Dogmatinės teologijos kursas. Dievo ir šventosios trejybės paslaptys pagal Tomą Akvinietį.
14 „ Apie teisingumą ir teisę. Pagal Tomo Akviniečio 2-osios dalies 2-ąją knygą.
15 „ Šventoji kanonų teisė.

Be to, kas savaitę pirmąją popietinę valandą turi būti aiškinamos „Egzogezės" iš šv. Luko evangelijos[49].

Mokymo programoje prideramas dėmesys skiriamas taip pat kalboms ir tai ne vien lotynų — pagrindinei visų dalykų dėstomajai kalbai,— bet taip pat graikų, kuri dėstyta kasdien popietinėmis valandomis, o teologijos fakultete dar ir hebrajų kalbai, dėstomai sekmadieniais bei šventadieniais. Retkarčiais įvedami rusų, vokiečių ir lietuvių kalbų kursai.

M. Biržiška teigė, tačiau nenurodydamas šaltinio, kad apie 1620 m. akademijoje buvusios įsteigtos lietuvių, latvių ir estų kalbų katedros[50]. Greičiausiai reikia sutikti su J. Lebedžiu, kad lietuvių kalba dėstyta ne pačioje akademijoje, bet jėzuitų novicijate, o lietuvių kalbos pratybos būdavo seminarijose[51].

J. Bielinskis monografijoje apie universitetą disciplinų sąraše nurodo ir keletą tiksliųjų mokslų, pavyzdžiui, fiziką, dėstomą čia nuo 1579 m., elementariąją matematiką — nuo 1580 m., teorinę astronomiją — nuo 1632 m.[52]

Paskaitos buvo diktuojamos, jas reikėjo beveik atmintinai išmokti. Be paskaitų, būdavo ir pratybų, kurios dažnai virsdavo disputais. Baigę discipliną studijuoti, studentai turėjo laikyti egzaminą, o išklausę visą filosofijos ar teologijos kursą — laikyti egzaminą ir apginti tezes (iš pradžių spausdinamas sąsiuviniais po 20—30 puslapių[53]). Egzaminas — tai atsakinėjimas į klausimus, o tezių gynimas — sugebėjimas įrodinėti, daryti išvadas ir apibendrinimus. Apskritai tezių (assertiones) gynimas priminė dabartinio diplominio darbo arba disertacijos gynimą. Jis buvo organizuojamas viešai, visuomenei sudominti akademija. Tris keturis kartus per metus organizuoti iškilmingi disputai akademijai garsinti, o be to, eretikams ir schizmatikams, jų „melagingiems mokymams" demaskuoti bei pasmerkti.

Diskusijos ir disputai mokyklose vaidino svarbų vaidmenį. Jau kolegijoje moksleiviai buvo pratinami diskutuoti, ginti savo teiginius. Moks-

lo metų pradžioje kiekviena klasė buvo padalijama į „romėnus" ir „kartaginiečius", sėdinčius iš abiejų mokytojo katedros pusių. Kiekvienas „romėnas" turėjo savo oponentą —„kartaginietį", turėjusį „romėno" atsakymus kritikuoti, papildyti arba paneigti, ko netikėtai klausti ir pan. Už pergalę tokioje „dvikovoje" taškų gaudavo ne tik laimėjęs, bet ir visa jo grupė. Geriausiai pasireiškęs moksleivis buvo įvairiai apdovanojamas — privilegijomis, titulais. Tokios diskusijos pagyvindavo pamokas, didindavo moksleivių stropumą, tačiau kartu darydavo nemaža žalos, nes moksleiviai stengdavosi diskredituoti draugo žinias, net piktai jį šmeižti, o tai žadino aistras ir skaldė klasę[54].

Studentai pratinti dalyvauti taip pat disputuose. Per akademinius disputus buvo skelbiamos ir priešingos katalikybei pažiūros, jas reikšdavo vadinamasis velnio advokatas, o katalikiškas pažiūras gindavo dievo advokatas, kuris, žinoma, ir laimėdavo.

Šitaip ruošdamiesi intelektualinei kovai su kitomis konfesijomis — arionais, evangelikais, pravoslavais,— studentai jau akademijoje susipažindavo su priešingais katalikybei argumentais, turėdavo dėl jų pagalvoti, o tai negalėjo nelavinti, nežadinti jų minties[55].

STUDENTŲ PRIEŽIŪRA IR AUKLĖJIMAS

Jėzuitai savo mokyklose įvedė nuolatinį sekimą, neretai virstantį tiesiog šnipinėjimu. Kiekvienoje klasėje arba auditorijoje sėdėjo patikėtiniai, kurie slaptai užrašydavo smulkiausius savo kolegų trūkumus ar šiaip ką nusikalstamo, o vėliau viską pranešdavo pedagogams ir prefektams. Kiti sekliai sekė moksleivių elgesį bažnyčioje per pamaldas, ekskursijose ir net bursos miegamajame. Tokia praktika negalėjo nekelti moksleivių tarpusavio nepasitikėjimo, slapukavimo, neapykantos.

Mokykla stengėsi laikyti auklėtinius griežtoje drausmėje. Jei studentas neateidavo į mokyklą tris dienas ir neprisistatydavo prefektui, rektorius galėdavo jį išmesti iš mokyklos ir apie jo pašalinimą painformuoti magistratą[56]. Tačiau šalinama buvo labai retai; jėzuitams rūpėjo auklėti.

[49] *L. Piechnik*, Początki Akademii Wileńskiej, p. 171—172.

[50] *M. Biržiška*, Senasis Vilniaus universitetas, p. 13. Iš vizitacijos aktų žinoma, jog akademijoje, norint sužadinti studentų domėjimąsi dalykais, buvo organizuojami moksliniai būreliai, vadinami akademijomis. Pavyzdžiui, XVII a. pirmajame ketvirtyje veikė graikų, lietuvių, latvių, estų, taip pat filosofijos ir teologijos „akademijos".

[51] *J. Lebedys*, Lituanistikos baruose, t. 1, p. 210.

[52] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 2, p. 11.

[53] *R. Plečkaitis*, Scholastinė logika Lietuvoje. — Filosofija, t. 2, 1962, p. 86.

[54] Historia wychowania, t. 1, p. 366—367.

[55] *K. Jablonskis*, Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, p. 312.

[56] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 392.

Studentą už nusižengimą galėjo teisti tik akademija. Suimtus studentus, pavyzdžiui, už dalyvavimą riaušėse prieš kitatikius, rektorius išreikalaudavo, atiduodavo akademijos teismui ir dažnai išteisindavo.

Suprantama, kad akademijoje nemažą vaidmenį vaidino religinis auklėjimas. Visų akademijos profesorių ir studentų dalyvavimas religinėse šventėse ir pasaulietinėse iškilmėse buvo būtinas[57].

Auklėjime toli gražu ne paskutinę vietą užėmė pompa. S. Rostovskis rašė: „Ne vien mokslu, bet ir religinių švenčių puošnumu reikia auklėti akademinį jaunimą ir stiprinti jame pamaldumą. Be to, tokios šventės veikia liaudį ir žemina kitatikius"[58]. Pirmą kartą visa akademija Vilniaus gatvėse pasirodė 1586 m. per dievo kūno šventės procesiją. Priešakyje su profesoriais ėjo dailiai aprengti studentai, nešini žvakėmis ir lydimi orkestro. Buvo studentų, persirengusių pranašais, atgailaujančiais nusidėjėliais ir įvairiomis alegorinėmis figūromis[59].

Studentų religingumui stiprinti buvo steigiamos jau minėtos brolijos, vadinamosios sodalicijos; į 1586 m. įkurtą Marijos sodaliciją (Sodalitas Mariana) turėjo įsirašyti visi akademijos studentai[60].

Vis dėlto katalikiškųjų dorybių ir pamaldumo demonstravimas tebuvo fasadas, už kurio retkarčiais įsižiebdavo net prieštaravimo liepsnelė. Antai 1636 m. rugpiūčio 20 d. lankęsis akademijoje vizitatorius įspėjo rektorių, kad akademijos jaunimas pasiduodąs prieštaravimo dvasiai. „Matyti, jog burbėjimo ir prieštaravimo vyresniesiems ir kitiems yda labai išsikerojo, tai, ją šalinant, reikia tiems, kurie burba, skirti sunkesnes bausmes, pavyzdžiui, kurį laiką atskirti nuo kitų, viešai papeikti ir pan."[61]

Viena prieštaravimo dvasios akademijoje atsiradimo priežasčių buvo eretinė literatūra, kuri, nepaisant visų rektorato pastangų, patekdavo į akademiją. Tokia literatūra buvo atimama ir sunaikinama arba slepiama slaptoje bibliotekoje (bibliotheca secreta). Akademijos vadovai taip pat žiūrėjo, kad studentai neturėtų ir populiarios pasaulietiškos literatūros. Pavyzdžiui, vizitatorius M. Lenčickis, tikrinęs akademiją 1639 m. sausio mėn., įrašė memorialų knygoje, kad kolegijoje neturėtų būti jokių „nešvankių" knygų tokių rašytojų, kaip Marcialas, Katulas ir kt.[62]

DĖL TEISĖS IR MEDICINOS FAKULTETŲ ĮKŪRIMO

Kaip nurodėme, vienas pagrindinių akademijos uždavinių buvo ruošti kvalifikuotus teologus. Teisininkų ir medikų ruošimu akademijoje iš pradžių visiškai nesidomėta; nei teisės, nei medicinos mokslams dėstyti akademija nė neturėjo savo specialistų, o įsileisti jų iš šalies, ypač pasauliečių, nenorėjo. M. Balinskis kaltina Vilniaus jėzuitus, kad jie „[...]

iš viso nenorėjo mokyti teisės ir tiktai lietuviams [t. y. vietinei visuomenei] spaudžiant, pradėjo reikštis šioje srityje, ir tai gan tingiai. Tuo tarpu kai dėl medicinos, tai jie iš anksto numatė tam kliūčių, kad atidėtų iki begalybės"[63]. Jėzuitų nusistatymą prieš šiuos mokslus istorikas aiškina tuo, kad jie „nenorėję turėti studentų elgetų ir savo kilme, ir savo turtais, nesitikėdami iš jų vėliau susilaukti kokios nors naudos ordinui"[64]. Iš tikrųjų, sprendžiant iš Krokuvos, o ypač Prahos ir kitų Vakarų universitetų patyrimo, kilmingieji sudarydavo tik 20—30 procentų studijuojančių teisę ir 10—15 procentų studijuojančių mediciną.

Vis dėlto kokios priežastys privertė jėzuitus susirūpinti teisės ir medicinos fakultetų įkūrimu? Pirmiausia, žinoma, valstybės ir visuomenės poreikiai. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje labai trūko teisininkų ir medikų, todėl įtakingieji visuomenės sluoksniai pradėjo kelti šių specialistų ruošimo reikalą; jėzuitai į tai negalėjo neatsižvelgti. Kita svarbi priežastis, privertusi Vilniaus jėzuitus susirūpinti šiomis specialybėmis,— tai stiprėjantis visuomenės nusistatymas prieš jų švietimo sistemą ir prieš bandymus įsitvirtinti Krokuvos universitete, įkurti akademiją Poznanėje ir monopolizuoti aukštąjį mokslą ne tik Lietuvoje, bet ir Lenkijoje. Vienas svarbiausių argumentų prieš jėzuitų aukštojo mokslo sistemą buvo tai, kad jų tvarkoma Vilniaus akademija, neturėdama būtinų universitetams fakultetų, negali pretenduoti į universiteto vardą. Pirmas griežtas pasisakymas prieš jėzuitų švietimo ir auklėjimo sistemą — tai 1590 m. Krokuvoje išleista anoniminė brošiūra „Equitis Poloni et Jesuitae actio prima".

Kandžios kritikos jėzuitų švietimo darbas susilaukė iš žinomo Krokuvos mokslininko, filosofo ir teisininko Kasparo Siemeko. Jo 1632 m. paskelbtame traktate „Civis bonus" pagrindinis smūgis nukreiptas prieš jėzuitų švietimo „Achilo kulną"— visišką neatsižvelgimą į esminius valstybės ir jos piliečių poreikius ir į dėstomų dalykų atitrūkimą nuo tikrovės. Autoriaus nuomone, jėzuitų dėstomi mokslai ne tik kad nenaudingi valstybei, bet net kenksmingi. Jų švietimo veikiama šlėkta, užuot skyrusi savo jėgas kraštui stiprinti, daugiausia stato bažnyčias, meldžiasi ir medituoja. Scholastinė filosofija neugdo ir nepuoselėja tėvynės meilės, lais-

[57] *J. Jurginis,* Vilniaus akademija 1579—1773. — Vilniaus universitetas, p. 29.

[58] *S. Rostowski,* Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima, p. 137.

[59] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 3, p. 567—568.

[60] *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, p. 85—86.

[61] VUB, f. 3, b. 2388. Liber Memorialium, p. 73. Žr. *R. Plečkaitis,* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje, V., 1975, p. 35.

[62] VUB, f. 3, b. 2388. Liber Memorialium, p. 77.

[63] *M. Baliński,* Akademija Wileńska, p. 146.

[64] Ten pat.

vės, visuomeninės naudos, piliečio pareigų. Jaunimo auklėjimo negalima palikti jėzuitams, visos mokyklos turi būti viešos, priklausyti tiktai valstybei, o ne užsienio galiai (t. y. jėzuitų ordino generolui)[65].

Jėzuitų ir jų švietimo bei aukštojo mokslo sistemos kritika pasiekdavo taip pat Lietuvą ir, atrasdama čia palankią dirvą, griaudavo Vilniaus akademijos ir kitų jėzuitų mokyklų autoritetą. Visa tai vertė akademijos rektoratą ir įtakingus ordino globėjus Lietuvoje imtis žygių. Pirmiausia reikėjo sulyginti Vilniaus akademiją su Krokuvos universitetu ne tik teisėmis (tai buvo padaryta jau 1579 m. Stepono Batoro), bet taip pat ir mokslo lygiu. Iniciatyva šioje srityje priklausė ne jėzuitų provincijolui ar akademijos rektoriui, o tokiems įžymiems Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikams, kaip Žemaičių seniūnas Jeronimas Valavičius ir Lietuvos pakancleris Kazimieras Leonas Sapiega. Jėzuitų archyve Romoje yra išlikęs pranešimas, kad 1618 m. J. Valavičius buvo „nusprendęs padidinti Vilniaus akademiją dviem skyriais [t. y. fakultetais], kuriuose būtų dėstoma dieviškoji ir žmogiškoji teisė ir gydymo mokslas"[66]. Yra žinių, kad didikai Valavičiai norėjo įsteigti Vilniuje teisės ir medicinos fakultetus, kad toliau šios fundacijos reikalus tvarkė visos šeimos vardu Vilniaus vyskupas Eustachijus Valavičius. Tuometinis akademijos rektorius Jonas Gruževskis palaikė šį sumanymą ir buvo net išsirūpinęs jėzuitų generolo leidimą pradėti Vilniuje teisės ir medicinos paskaitas. Naujų fakultetų įkūrimo pavyzdžiu buvo paimtas jėzuitų Lotaringijos akademijos Point-a-Mousson mieste, kurioje veikė ir teisės, ir medicinos fakultetai, statutas. Buvusi surašyta net fundacijos sutartis, tik nežinoma, kodėl visas tas reikalas tada sužlugo. Gal būt, Valavičių fundacija (jos dydis nežinomas) buvo nepakankama įkurti ir išlaikyti dviem naujiems fakultetams, o prisidėti prie šio reikalo savo ištekliais jėzuitai nepanorėjo, gal tiesiog susidurta su sunkumais, parenkant tinkamą ir jėzuitams priimtiną profesūrą, o gal sutrukdė formalumai; juk šiems fakultetams įkurti reikėjo gauti karaliaus privilegiją. Greičiausiai, susidūrę su visais tais sunkumais, jėzuitai atlyžo ir nutarė atidėti šį reikalą, kol neatsiras palankesnės sąlygos.

Šios sąlygos atsirado 1641 m., kai Lietuvos pakancleris Kazimieras Leonas Sapiega nutarė suteikti Vilniaus akademijai fundaciją teisės fakultetui įkurti ir išlaikyti. Tuometinis akademijos rektorius Merkelis Šmelingas energingai ėmėsi žygių išgauti šiam fakultetui steigti reikalingų leidimų ir privilegijų. Per Lietuvos provincijolą J. Jamielkovskį buvo gautas leidimas iš ordino generolo Mucijaus Viteleskio. Buvo gauta taip pat ir karaliaus Vladislovo Vazos privilegija (1641 m. spalio 11 d.)[67]. Joje rašoma: „Mus pasiekė žinia, kad jėzuitų draugijos tėvai Vilniaus kolegijoje ir akademijoje yra padarę ir kasdien daro daug naudos kaip Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, taip ir kaimyninėms

provincijoms, dėstydami viešai laisvuosius menus, filosofiją ir teologiją, galime tikėtis, kad jie galės ne mažiau nuveikti, jeigu, atsižvelgdami į visuotinius poreikius ir pageidavimus, pradės dėstyti toje pačioje akademijoje kanonų ir civilinę teisę ir mediciną [...]". Patvirtinęs visas ankstesnes privilegijas, karalius leido, kad „[...] nuo šiol minėtoje akademijoje viešai būtų dėstomi kanonų, civilinės teisės ir medicinos kursai ir kad tiems, kurie pasirodytų iš tų mokslų tinkamai pasiruošę, [...] būtų suteikiami visi moksliniai laipsniai, skiriami kitose akademijose ir universitetuose"[68]. Gavus privilegiją, prasidėjo akademijos derybos su Kazimieru Leonu Sapiega dėl fundacinės sutarties sudarymo. Kol buvo sutvarkyti fundacijos reikalai, surasti ir pakviesti profesoriai teisės katedroms, praėjo beveik treji metai. Fundacijos akto neišliko, tačiau žinoma, kad K. L. Sapiega pirmiausia perdavė rektoriui 12 500 auksinų grynais pinigais. Iš šios sumos metinio procento ir turėjo būti mokami atlyginimai keturiems atidaromo teisės fakulteto profesoriams. Be to, fundatorius įsipareigojo įmokėti dar 25 000 auksinų. Iš tų pinigų akademija turėjo nusipirkti sklypą ir pastatyti jame fakulteto namus su dviem auditorijomis ir aktų sale, butus profesoriams (pasauliečiams) ir užtikrinti fakulteto veikimą. Vėliau K. L. Sapiega savo įsipareigojimą kiek pakeitė: 1655 m. testamente vietoj 25 000 auksinų akademijai jis užrašė Počajevičių dvarą (Oršos paviete) su šešiolika kaimų ir Lukomlės miestelio dalimi. Visa tai turėjo duoti akademijai kasmet 30 000 pelno ir užtikrinti teisės fakulteto gyvavimą ilgam laikui[69]. Dėkodama už fundaciją, akademija teisės fakultetą pavadino Schola Sapiehana[70]. 1644 m. iš Ingolštato (Bavarija) K. L. Sapiegos pakviesti į Vilnių atvyko du profesoriai pasauliečiai: Simonas Dilgeris, civilinės teisės profesorius, tapęs fakulteto dekanu, ir Jonas Jurgis Šaueris, kanonų teisės profesorius. Jie Vilniuje buvo sutikti labai iškilmingai ne vien akademijos, bet ir miesto visuomenės. Šv. Jono bažnyčioje po atlaikytų šia proga mišių jiems buvo suteikti abiejų teisių magistro ir filosofijos daktaro laipsniai. Kanonų teisės katedrai vadovauti buvo pakviestas taip pat pasaulietis, didelis teisės žinovas, abiejų teisių daktaras Aronas Aleksandras Olizarovskis iš Padujos. Antrą kanonų teisės profesorių jėzuitai surado savo

[65] Historia wychowania, t. 1, p. 429—430.

[66] *I. Petrauskienė,* Dėl medicinos ir teisės katedrų įsteigimo Vilniaus akademijoje XVII a. pradžioje, — Lietuvos TSR istorijos metraštis, V. 1976, p. 101—107.

[67] *S. Załęski,* Jezuici w Polsce, t. 2, p. 638.

[68] Confirmatio privilegiorum et facultas docendi jus canonicum et civile et medicinam, collata Universitati Vilnensi, facta a Ser. Vladislao IV Rege Poloniae A.D. 1641. Žr. *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 54.

[69] Testamento tekstas paskelbtas knygoje „Sapiehowie Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe", t. 2. Petersburg, 1891, p. 245—249.

[70] *S. Załęski,* Jezuici w Polsce, t. 2, p. 640.

tarpe, tai — Benediktą Soksą (de Soxo), ispaną iš Grenados, 1643—1646 m. ėjusį akademijos rektoriaus pareigas. Iš pradžių darbas naujame fakultete vyko gana sklandžiai. Patraukė visuomenės dėmesį ir jo profesorių darbai. B. Soksas paskelbė akademijos spaustuvėje savo „Claves iuris". Čia pasirodė ir A. Olizarovskiui vadovaujant J. Butkevičiaus-Popucevičiaus parašytos kurso tezės „Assertiones ex Jurisprudentia". Visoje Europoje Olizarovskis išgarsėjo traktatu „De politica hominum societate" (1651, Dancigas), kuriame pasisakė prieš vergovę. Jau nuo 1647 m. pradėjo rodytis ir teisės fakulteto studentų darbai.

1641 m. karaliaus privilegija medicinos fakultetui organizuoti jėzuitai neskubėjo pasinaudoti. 1641 m. Vilniaus vyskupas Abraomas Vaina pažadėjo išlaikyti savo lėšomis du medicinos profesorius[71], tačiau rektoratas tuo nepasinaudojo, ir medicinos fakulteto organizavimas buvo vėl atidėtas. Vienintelė su medicina susijusi įstaiga akademijoje buvo gerai tvarkoma jos vaistinė — pharmakopolija, kuri greičiausiai savo veiklą pradėjo 1600 m.[72] Akademijos darbuotojų kataloge įrašytas ir pirmasis mums žinomas akademijos vaistininkas B. A. Franckevičius, kuris čia vadinamas „apothecarium".

DĖL AKADEMIJOS SMUKIMO PRADŽIOS

Akademijos raida šiuo laikotarpiu nebuvo nei vientisa, nei rami. Pasitaikydavo, kad jos veikla ir visai nutrūkdavo. 1610 m. liepos 1 d. Vilniaus gaisras, sunaikinęs mieste apie penkis tūkstančius namų, padarė didelės žalos ir akademijai. Filosofijos studentai buvo perkelti į Pultusko, o teologijos — į Nesvyžiaus kolegijas. Tik po septyniolikos metų (1627 m.) fakultetai buvo grąžinti į Vilnių. Bet neilgai akademija galėjo ramiai dirbti: 1655 m. Vilnių užėmė kazokai, Žečpospolita įsivėlė į karą su Rusija dėl Ukrainos, ir mokslas nutrūko.

Tačiau akademijos smukimo priežasčių reikia ieškoti ne vien visuotiniame valstybės pakrikime ir niokojančiuose karuose, o pirmiausia pačioje jėzuitų švietimo sistemoje, kuri, Europoje sparčiai kylant kultūrai ir mokslui, pamažu darėsi anachronizmu. Naują vystymosi akstiną jai teikė 1641 m. privilegija, leidusi dėstyti kanonų bei civilinę teisę ir mediciną. Tačiau, kaip minėta, nei civilinė teisė, nei medicina Vilniaus akademijoje XVII a. pirmojoje pusėje dėl įvairių ekonominių ir politinių aplinkybių deramos vietos negavo.

Antra vertus, neteisinga būtų visiškai sumenkinti akademijos įnašo, skleidžiant Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir kaimyniniuose kraštuose švietimą ir mokslo žinias. Vilniaus akademija buvo pirmoji aukštoji mokykla, pirmasis universitetas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Tūkstančiai studijuojančiųjų jame buvo pasauliečiai, visiškai neketinan-

tys tapti kunigais. Akademijoje dėstomi kursai davė akstiną daugeliui mokslo šakų, iš jų ir tiksliųjų, atsirasti ir vystytis[73]. Spėjama, kad akademijoje mokėsi garsus artilerijos specialistas K. Semenavičius, kurio Amsterdame 1650 m. išleistoje knygoje „Didysis artilerijos menas" (Artis magnae artilleriae pars prima) pirmą kartą buvo keliama daugiapakopės raketos ir raketinės artilerijos idėja. Kai kurių akademijos profesorių paskaitose ir leidiniuose buvo paskelbta antibaudžiavinių, materialistinių pažiūrų, žadinančių kritiškus samprotavimus apie visuomeninę santvarką. Pavyzdžiui, akademijos filosofijos ir teologijos profesorius M. Smigleckis veikale apie palūkanas, išleistame akademijos 1596 m., kritikuoja baudžiavą, paremtą lažu ir asmenine valstiečio priklausomybe. Šitokio tipo baudžiavą Smigleckis vadina vergove, o vergovė yra nesuderinama su krikščioniška morale. Prieš vergijinę baudžiavą pasisakė ir kanonų teisės profesorius A. Olizarovskis savo 1651 m. paskelbtame veikale „Apie politinį visuomeniškumą".

Buvo akademijos auklėtinių, kurie tapo atkakliais popiežiaus ir jėzuitų priešais. Antai studijavęs jos filosofijos fakultete žymus rusų švietimo veikėjas ir humanizmo skleidėjas Meletijus Smotrickis savo knygoje „Trenos arba Rytų bažnyčios verksmas" (1610) ryžtingai pasisakė prieš katalikų reakciją ir religinius persimetėlius. Jo paruošta ir 1619 m. Vievyje išspausdinta slavų kalbos gramatika, davusi pradžią rytų slavų kalbų filologijai.

Akademijos spaustuvės išleistos lietuviškos knygos — M. Daukšos išversti „Katchechismas arba mokslas kiekwienam krikszczonii priwalvs" (1595) ir „Postilla catholicka" (1599), taip pat K. Sirvydo „Dictionarivm trivm lingvarvm in vsum studiosae iuuentutis"— suvaidino svarbų vaidmenį lietuvių literatūrinės kalbos raidoje.

Išgarsėjęs Europoje savo poezija, Vilniaus akademijos auklėtinis ir jos profesorius M. Sarbievijus apdainavo Lietuvos gamtą.

Visa tai liudija Vilniaus akademijos reikšmę Lietuvos visuomeniniame ir kultūriniame gyvenime.

[71] Ten pat, p. 641.

[72] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 129.

[73] Apie M. Koperniko astronomijos dėstymą Vilniaus akademijoje žr. *S. Matulaitytė*, Kopernikas XVII a. pirmosios pusės Vilniaus rankraščiuose ir leidiniuose,—„Bibliotekų darbas", 1973, Nr. 2, p. 30.

FILOLOGIJA

alba, literatūra, retorika kolegijoje ir akademijoje tebuvo pagalbinės disciplinos, todėl pirmajame aukštosios mokyklos laikotarpyje neatsirado nė žymesnių filologijos tyrinėtojų. Filologines disciplinas akademijos vadovybė leisdavo dėstyti ką tik kolegiją baigusiems žmonėms, pradedantiems studijuoti filosofiją. Manyta, kad filologinius dalykus gali dėstyti kiekvienas, kas su jais besimokydamas buvo bent kiek susipažinęs. Tokie dėstytojai, žinoma, kaip mokslininkai, nepasižymėjo. Bet Vilniaus akademija parengė ir puikių lotynų kalbos mokovų, o grakščiais iškalbos meistrais ji net atkreipė į save Vakarų Europos intelektualų dėmesį.

LOTYNŲ KALBOS MOKYMAS

Lotynų kalba buvo tarptautinė kalba, vartojama diplomatijoje, moksle, administracijoje, ja reiškėsi visas kultūrinis Europos gyvenimas. Suprantama, kad kolegijų ir akademijų organizatoriai lotynų kalbos mokymui skirdavo daug dėmesio. Vadinamajame Ratio studiorum lotynų kalbai mokyti buvo skiriami visi penkeri metai kolegijoje: treji metai elementariajam lotynų kalbos kursui, vieneri — stilistikai ir vieneri — retorikai, kuri turėjo vainikuoti lotynų kalbos mokslą. Toks penkerių metų kursas 1570 m. buvo ir Vilniaus jėzuitų kolegijoje[1]. Bet netrukus, kaip rodo jėzuitų archyve Romoje išlikęs 1583 m. dokumentas[2], vietoj penkerių metų buvo įvestas šešerių metų kursas: retorikos ir poetikos klasėms čia, kaip ir visur kitur, skiriama po vienerius metus, bet gramatika einama ne trejus, o ketverius metus. Be abejo, tuo norėta sustiprinti lotynų kalbos gramatikos mokymą.

Per ketverius metus mokiniai turėjo tobulai išmokti lotynų kalbos, juoba, kad lotynų kalbos pamokos vykdavo kasdien — ir priešpiet, ir popiet, išskyrus ketvirtadienį (tą dieną mokytasi tik priešpiet, o nuo gegužės iki rudens visas ketvirtadienis būdavo laisvas). Šeštadieniais nieko naujo neužduodama, tik kartojamas visos savaitės kursas; atmesti reikia dar penktadienį, skiriamą religijai mokyti.

Lotynų kalbą išmokti padėdavo ne tik pamokų gausumas, bet ir visoms jėzuitų mokykloms nustatytas privalomas mokymo metodas[3]. Mokytojai (profesoriai) ypač daug dėmesio kreipė į atminties lavinimą. Mokiniai turėjo atmintinai mokėti ne tik gramatikos taisykles su įvairiais pavyzdžiais, bet kiekvienai dienai dar duotą tam tikrą pratimą, iš kurio reikėjo atsiskaityti kiekvieną rytą — tam skiriamas pirmosios pamokos

pusvalandis. Kadangi klasėje mokinių daug, tai juos skirstydavo į vadinamąsias dekurijas (dešimtis); kiekvienai dekurijai vadovaudavo dekurijonas — jis ir patikrindavo, ar jo dekurijos mokiniai išmoko užduotą pratimą. Toliau ištisa pamoka vėl buvo skiriama praeitai pamokai kartoti — čia tikrindavo pats profesorius. Po to jis užduodavo naują pamoką. Kita pamoka buvo skiriama įvairiems rašto pratimams. Po pietų pamokos ėjo vėl ta pačia tvarka.

Bet atmintinai išmokti pratimai nebuvo sausas visokių taisyklių kalimas. Pirmiausia stengtasi mokinių neperkrauti: vienai pamokai skiriama tik viena gramatikos taisyklė ir labai nedaug teksto — žemiausioje klasėje keturios eilutės, toliau septynios, o aukštesnėse — truputį daugiau. Tokį tekstą galėjo išmokti ir ne kažin kokių gabumų mokiniai. Toliau visas dienos dėmesys buvo sutelktas į tą vieną taisyklę: taisyklė buvo atpasakojama kitais žodžiais, paremiama gausiais pavyzdžiais, net tekstas turėjo padėti tam pačiam tikslui — išmokti taisyklę. Toks susikoncentravimas labai padėjo įsigilinti į kiekvieną taisyklę. Pagaliau buvo stengiamasi taisyklę susieti su realiu gyvenimu. Todėl pavyzdžiai turėjo būti imami iš mokinių aplinkos. Taip įsiminęs gramatikos taisyklę, mokinys jau žinojo, kaip ją vartoti gyvenime.

Be atminties lavinimo, daug dėmesio buvo skiriama rašto darbams. Jie buvo rašomi kasdien. Žemiausiose klasėse tai buvo diktantai ir vertimai iš lotynų kalbos į „gimtąją" (paprastai lenkų) kalbą ir priešingai. Aukštesnėse klasėse profesorius tik padiktuodavo temą, ir mokiniai patys ją rašydavo. Iš pradžių reikėdavo aprašyti kokį nors daiktą (pvz., namą, medį, bažnyčią ir pan.), o vėliau — raštu paaiškinti kokį nors lotynišką priežodį, posakį, figūrą ir kt. Rašto darbai duodavo progos pasireikšti gabumams, nes tai buvo individualūs darbai. Kiekvieną rašto darbą profesorius ištaisydavo čia pat klasėje, o kad kiti tuo laiku nenuobodžiautų, kiekvienas gaudavo atskirą užduotį — gabesnis sunkesnę, negabesnis — lengvesnę. Buvo būdingas individualizuotas mokymas. Dėl to nuostatai leisdavo gabų mokinį net mokslo metų viduryje perkelti į aukštesnę klasę, o nelabai gabų — palikti antriems metams.

Lotynų kalbos gramatika einama palaipsniui. Žemiausiose klasėse išmokstami tik morfologijos pradmenys, tik pačios svarbiausios sintaksės taisyklės. Trečiojoje klasėje morfologija šiek tiek pagilinama, o sintaksės žinios — praplečiamos. Pagaliau ketvirtojoje, aukščiausiojoje, gramatikos klasėje dar kartą išeinama morfologija ir visa sintaksė. Šitaip mokiniai

[1] Index lectionum et exercitationum scholasticarum... (Dokumentas jėzuitų archyve Romoje. — ARSI Lith. 38, f. 014 v).

[2] ARSI Germ. 161, fol. 313v—313r. Index lectionum et exercitationum, quae in singulis gymnasiis catholicae academiae Vilnensis Calendis Octobribus anni 1583... ac deinceps in sequenti anno studiosae iuventuti proponentur.

[3] Plg. *S. Bednarski*, Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce, p. 170 ir kt.

gramatiką eidavo tris kartus, kiekvieną kartą vis plačiau; mokytasi iš E. Alvaro gramatikos vadovėlio.

Per ketverius tokio darbo metus mokinys puikiai išmokdavo gramatiką, įprasdavo savo mintis reikšti lotyniškai, galėdavo susikalbėti lotyniškai. Nors jis skaitydavo ir atmintinai išmokdavo nemaža romėnų literatūros autorių ištraukų, vis dėlto per tuos metus pagrindinis dėmesys buvo kreipiamas į kalbą. Po ketverių metų ateidavo laikas lotynų kalbą apdailinti, įsigyti gražaus stiliaus įgūdžių. Tai daryta penktojoje klasėje, vadinamoje humanitas. Dabar šioje klasėje profesorius skaitydavo paskaitas iš poetikos, literatūriškai būdavo nagrinėjami romėnų autorių kūriniai. Pratimų buvo ne mažiau, negu keturiose gramatikos klasėse, bet jų pobūdis jau kitoks,— mokiniai turėjo perdirbinėti Vergilijaus, Horacijaus, Ovidijaus odes, elegijas, bukolikas arba patys kurti eiles.

Sakysim, perskaičius iš romėnų poetų gražų gamtos aprašymą, mokiniams liepiama sukurti panašios temos kūrinį, dažnai religinį. Taigi mokiniai rašė lotyniškus eilėraščius, epigramas, o profesoriai taisydami žiūrėjo, kad kūrinys būtų klasiškas, ritmingas, elegantiškas; geriausius jų atrinkdavo, iškabindavo auditorijose ir per iškilmes leisdavo autoriui padeklamuoti. Šitaip išaugo ir poetas M. Sarbievijus, kurio pirmieji pratiminiai kūriniai dar mažai kuo skyrėsi nuo kitų bendraklasių darbų. Suprantama, kad paskaitos ir pratimai vyko tik lotynų kalba; mokiniai raginti net savo tarpe kalbėtis tik lotyniškai.

Išėjęs literatūros klasę, mokinys patekdavo į aukščiausiąją klasę — retoriką, kurioje jis turėjo tapti oratorium, sugebančiu greitai orientuotis ir mokėti gražiai, meniškai reikšti savo mintis. Nors jau penktoji klasė buvo laikoma literatūriška, bet Ratio studiorum[4] įsakmiai nurodyta, kad tai tik paruošimas retorikai. Dėl to šioje klasėje ir pradedamas eiti retorikos kursas. Antra vertus, ir retorikos klasėje nestigo literatūriškumo. Ratio studiorum[5] nurodoma, kad šios klasės programą sudaro poetika ir retorika, pirmenybę teikiant pastarajai. Mat, tobula retorika, pasak Ratio studiorum[6],— tai retorikos taisyklių mokėjimas, stilius ir erudicija. Kadangi stilius lygiai svarbus ir retorikai, ir literatūrai, tai ir šioje klasėje ugdyti literatūriniai įgūdžiai. Tik, skirtingai nuo poetinės klasės, mokiniai čia kurdavo ne antikinių poetų imitacijas, o originalius eilėraščius, pavyzdžiui, odes, epitafijas, sakmes, epigramas. Geriausi kūriniai būdavo spausdinami. Vis dėlto svarbiausias dėmesys buvo skiriamas retorikai. Auklėtiniai studijuodavo Cicerono kalbas įvairiais retorikos atžvilgiais ir patys kurdavo kalbas. Be to, čia buvo madingi įvairūs disputai, pratinę auklėtinius greitai rasti išeitį iš keblios padėties.

Po šešerių metų baigęs kolegiją, auklėtinis puikiai mokėdavo lotynų kalbą, sugebėdavo gražiai lotyniškai kalbėti ir rašyti ir greitai orientuotis. Bet jis nebuvo gerai susipažinęs su antikine literatūra, išskyrus skai-

tytuosius autorius, ne kiek težinojo apie antikinį gyvenimą; apskritai Ratio studiorum pabrėžia, kad vadinamosioms realijoms nereikią skirti daug laiko, žodžiu sakant, pasitenkinti būtiniausiais dalykais. Tai ir suprantama. Juk kolegijos ruošė ne antikos tyrinėtojus, o išprususius praktikos žmones, kuriems užteko šį tą žinoti apie antiką. Tiesa, buvo profesorių, kurie, pamėgę antiką, skaitydavo net paskaitas apie antikinį pasaulį. Antai yra likęs M. Sarbievijaus paskaitų apie romėnų senienas rankraštis. Bet tai išimtys.

Lotynų kalbos mokymąsi papildydavo senovės graikų kalbos kursas, bet jis buvo kur kas mažesnis. Vis dėlto, išėję graikų kalbos kursą, auklėtiniai susipažindavo ne tik su gramatika, bet ir su metrika, būdavo šiek tiek skaitę graikų autorių.

Taigi kolegijų auklėtiniai nepilnai buvo supažindinami su antikine literatūra, istorija, apskritai kultūra; jų nepratino kritiškai vertinti lotyniškuose tekstuose istorijos faktų — į juos težiūrėta kaip į gramatinių, retorinių ir stilistinių formulių seriją, kurią reikia atmintinai išmokti, kad bet kuria proga galėtum praktiškai pasinaudoti. Mokiniai teįsimindavo formalią antikinės kultūros pusę. Perdėtas rūpinimasis mokymusi atmintinai ir griežtai iki smulkmenų nustatytas mokymo metodas neleido nei mokiniams, nei mokytojams jokio savarankiškumo, užtat diegė auklėtiniams disciplinuotumą ir paklusnumą.

LOTYNŲ KALBOS VADOVĖLIAI

Pagrindinis lotynų kalbos vadovėlis iš pradžių buvo Elijaus Donato „Ars minor", arba „Ars prima". Iš to vadovėlio mokiniai išmokdavo lotynų kalbos gramatikos, susipažindavo su aštuoniomis kalbos dalimis, vadinasi, su lotynų kalbos gramatikos pagrindais, žodžių kaitymu, linksniavimu ir asmenavimu. Be jo, buvo ir kitų vadovėlių, kuriais naudodavosi ir kolegijos mokiniai. Galima paminėti, pavyzdžiui, Despauterijų (apie 1514 ar 1520 m. miręs žymus vadovėlių autorius) ir Johaną Murmelijų (miręs apie 1517 m.), dėsčiusį lotynų kalbą Miunsterio kolegijoje. J. Murmelijus buvo išleidęs „Skiemenų kiekybės lenteles", kuriomis naudodavosi Vilniaus kolegijos bei akademijos profesoriai ir klausytojai[7]. Bet žymiausias ir garsiausias lotynų kalbos vadovėlis, iš kurio Vakarų Europos šalyse mokytasi du šimtus metų, buvo ispano Emanuelio Alvaro

[4] Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu, p. 128.

[5] Ten pat, p. 119.

[6] Ten pat, p. 126.

[7] Žr. *A. Rukša*, 1570 m. Vilniaus kolegijos ir 1583—84 m. akademijos laisvųjų menų lentelės ir humanistinė jėzuitų mokykla.— Tautos praeitis, t. 2, kn. 3—4, Roma, 1967, p. 109.

(1526—1585 m.) „Trys knygos apie gramatikos dėstymą"[8]. Vilniuje pirmą kartą jis išspausdintas 1592 m., o iki XVIII a. antrosios pusės (1770 m.) išleistas net 17 kartų. E. Alvaro vadovėlis buvo perdirbinėjamas, taikomas vietos sąlygoms, t. y. paradigmų pavyzdžiai išverčiami į vietines kalbas. Šitaip atsirado prancūziškas, itališkas, lenkiškas Alvaras. Buvo jis taip pat kiek trumpinamas. Vadovėlyje duodami nurodymai ne tik mokiniams, bet ir mokytojams. Gramatikos medžiaga skirstoma į tris dalis pagal tris mokinių klases. Autorius smulkiai nurodė, kokia medžiaga kuriais metais turi būti einama, įspėjo gramatikos mokytojus, kad stengtųsi išrauti kai kurias tarimo klaidas: mokiniai turį jau iš pradžių priprasti gerai tarti lotynų kalbos žodžius.

Pratarmėje autorius sakosi žiūrėjęs šaltinių: pažvelgęs į Varoną, Kvintilianą, Aulų Gelijų, Probą, Diomedą, Foką, Donatą, Priscianą ir kt. Vadovėlį rašęs paprasta kalba, rūpinęsis aiškumu. Įdomu, jog Alvaro gramatikos metodiniai nurodymai kai kur palieka laisvę mokytojui pasirinkti medžiagą.

Labai plačiai pirmoje gramatikos dalyje dėstomos visokios išimtys, visokie žodžių kaitymo ir darybos netaisyklingumai. Atrodo, jog autorius dažnai neskyrė kas būtina, be ko mokiniai negali išsiversti, ir kas nebūtina, kas lotynų kalbos gramatikoje retenybė.

Kai kur gramatikos sudarytojas ironiškai kreipiasi į mokinį, patardamas jam vieną kitą taisyklę „atsargiai įsidėmėti", „jeigu nori išmokti grakščios kalbos", kai kur tiesiog nurodoma, jog šitą dalyką turį atmintinai išmokti „naujokai".

Kad lengviau mokiniai atsimintų visokias taisykles ar išimtis, medžiaga duodama eiliuota.

Paskutinėje pirmosios knygos dalyje kartojama ir gilinama ankstesnė medžiaga.

Antroje knygoje, aptardamas veikiamųjų veiksmažodžių vartoseną, autorius apžvelgė linksnių valdymą, aptarė linksnių sintaksę, infinityvo vartojimą. Greta pagrindinių taisyklių autorius pridėjo daugybę paaiškinimų, išimčių, nurodymų, pastabų, priedų.

Šitoji gramatikos dalis baigiama lotynų kalbos stilistika. Kaip ir J. Gretseris, E. Alvaras reikalavo, kad kalba pasižymėtų trimis ypatybėmis: būtų taisyklinga, ryški ir puošni. Autorius nurodė kalbos ydas — soloikizmus, barbarizmus ir aptarė kalbos figūras.

Trečioji E. Alvaro gramatikos dalis skiriama skiemenų kiekybei. Gerai apibendrindamas, autorius išdėstė lotynų kalbos fonetikos pagrindus: aptarė ilguosius ir trumpuosius balsius, „pozicinį" skiemenų ilgumą, paskutiniųjų skiemenų kiekybę ir kt. Šitas aiškinimas labai platus, nurodoma daug išimčių ir nukrypimų.

GRAIKŲ KALBOS VADOVĖLIAI

Iš pradžių Vilniaus kolegijos graikų kalbos vadovėlių autoriai buvo svetimšaliai. Kadangi dėstyta lotynų kalba, tai vadovėliai galėjo tikti ne tik vienos kurios provincijos, bet ir kitų provincijų mokykloms.

Graikų kalbos kolegijoje mokytasi iš N. Klenardo, 1542 m. mirusio žymaus graikų kalbos mokovo, gramatikos; prozodijos — iš F. Vergaros knygos „De Omnibus Graecae linguae Grammaticae partibus", išspausdintos Alkaloje 1573 m., o sintaksės — iš J. Varenijaus vadovėlio, išleisto Liuvene 1532 m. ir Bazelyje 1536 m.

Vėliau Vilniaus akademijos profesoriai ėmėsi ir patys vadovėlius rašyti. Antai Žygimantas Liauksminas, kurį laiką dirbęs Kražių kolegijoje, keleto vadovėlių autorius, 1655 m. akademijos spaustuvėje išleido „Graikų kalbos vadovėlio santrauką" (Epitome Institutionum linguae Graecae), kuri pagal K. Estreicherį yra pirmas originalus graikų kalbos vadovėlis visoje Lietuvos ir Lenkijos valstybėje. Gaila tik, kad iki šiol nerasta nė vieno šio vadovėlio egzemplioriaus.

Pirmasis išleistas Vilniuje graikų kalbos vadovėlis „Institutiones Linguae Graecae" buvo parašytas bavaro Jokūbo Gretserio[9]. Vadovėlis apima visą graikų kalbos pradinį kursą. Pirmiausia autorius nurodė gramatikos naudą: mokantis kalbos ji esanti tarsi Ariadnės siūlas, kuris jaunuomenę išvedąs iš užkampių, iš klaidžių kelių. J. Gretseris skatino jaunuomenę uoliai mokytis graikų kalbos. Pirmoje dalyje dėstoma graikų kalbos fonetika ir morfologija, aiškinamas graikų žodžių tarimas ir kalbos dalių kaitymas.

Prieš dėstydamas morfologiją, autorius aptarė graikų dialektus, nurodė pagrindinius jų skirtumus. Pirmąją savo gramatikos dalį baigdamas, autorius plačiai kalbėjo apie graikų kalbos žodžių kirčiavimą.

Pagrindinės kalbos dalys čia aiškinamos taip, kaip buvo įprasta jas apibūdinti nuo antikos laikų.

Antroji J. Gretserio vadovėlio dalis skiriama „teisingam kalbos dalių vartojimui", t. y. sintaksės dalykams. Autorius čia pateikė daugybę linksnių vartojimo pavyzdžių iš graikų autorių (Homero, Platono, Demosteno, Lisijo, Lukiano, Aristotelio, Ksenofonto ir kt.). Aiškindamas graikų kalbos sintaksės dalykus, J. Gretseris vienur kitur gretino juos su lotynų kalbos pavyzdžiais, teisingai nurodydamas mokiniams, jog „[...] kiekviena kalba turi tam tikrų pasakymo formulių (nativi modi), įprastinių būdų, kurie [tą kalbą] atskiria nuo kitų kalbų [...]"[10]. Daug ką graikiš-

[8] Plg. *E. Alvarus,* De institutione grammatica libri tres, Editio nova corrector. Vilnae, 1764.

[9] *J. Gretser,* Institutiones linguae Graecae, Vilnae, 1604.

[10] Ten pat, p. 115.

kai esą galima grakščiai pasakyti, o lotyniškai toks pasakymas būtų nepakenčiamas.

„Teisingo kalbos dalių vartojimo" (antrosios dalies) pabaigoje autorius aptarė kalbos figūras. Kalba privalanti trijų ypatybių: ji turinti būti taisyklinga, raiški ir puošni. Tokie reikalavimai buvo skelbiami ir retorikos teoretikų.

Paskutiniojoje vadovėlio dalyje, skirtoje studentams, besidomintiems graikų poezija, autorius nagrinėjo skiemenų kiekybę. Jis pabrėžė, kad jaunuomenė, kuri nori išmokti graikų prozodijos, jau turinti gerai mokėti lotynų prozodiją. Prozodijos taisykles autorius aptarė trumpai, bet, stengdamasis apimti visus atvejus, prirašė net 38 skyrius.

Antrojoje (sintaksės) dalyje yra pratybų, atpasakojimų ir nesunkių pavyzdžių iš graikų poetų. Čia įdėtas Jono Chryzostomo pamokslas, Jokūbo Pontano išverstas į lotynų kalbą. Prie vertimo pridėtas nagrinėjimas, aiškinimas. Norėdamas padėti neįpratusiam mokiniui susivokti tekste, autorius net nurodė, kuriai kalbos daliai priklauso koks žodis.

ANTIKINIAI AUTORIAI IR JŲ LEIDIMAS

Kadangi lotynų literatūra ir kalba turėjo tarnauti vien siauram kolegijos tikslui — ruošti kovotojus už katalikybę, tai buvo leidžiama skaityti tik tuos autorius, kurie religiją laikė būtina, gyvenimo reiškinius vertino pagal religinę moralę ir kurių socialines pažiūras buvo galima šiaip taip suderinti su monarchistiniais jėzuitų įsitikinimais. Tuo atžvilgiu jiems tinkamiausias buvo Ciceronas. Jį jėzuitai vertino ne tik kaip žymiausią antikos oratorių ir stilistą, bet ir kaip didžiai dorovingą žmogų, tinkantį būti pavyzdžiu jaunuomenei.

Pirmosiose dviejose gramatikos klasėse dar buvo neįmanoma skaityti Cicerono. Todėl čia tenkintasi rinktiniais jo posakiais. Jį pradėdavo skaityti trečiojoje kolegijos klasėje. Iš pradžių skaityti patys lengviausi tekstai — parinkti laiškai Cicerono namiškiams. Kitais metais imdavosi jau sunkesnių laiškų. Cicerono laiškų užtekdavo visoms gramatikos klasėms, bet paskutinėje klasėje kartais buvo skaitomas veikalas „Apie senatvę" (De senectute), arba „Scipiono sapnas" (Somnium Scipionis). Poezijos klasėje jau skaitytos kai kurios Cicerono kalbos (pvz., „Pro Archia", „Pro rege Deiotaro", „Pro Ligario" arba „De officiis", „De amicitia"). Retorikos klasėje buvo nagrinėjamos penkios kalbos prieš Verį, taip pat kalbos „Pro Roscio", „Pro Rabirio", „Katilinarijos", retoriniai raštai (de Oratore, Orator) arba kiti veikalai. Kitų prozaikų skaityta mažai, ir tai tik dviejose aukščiausiose klasėse: Cezaris (De bello Gallico I—III), Kurcijus Rufus (Aleksandro istorija), Justino istorija, Saliustijus (Katilinos sąmokslas), Livijus (pirmoji dekada), Tacitas (Analai).

Iš poetų pirmiausia buvo skaitomas Ovidijus. Gramatikos klasėse buvo einami jo „Laiškai iš Ponto", „Liūdnosios elegijos" arba „Kalendorius". Aukštesnėse klasėse Ovidijų pakeisdavo Vergilijus, kurį pradėdavo jau paskutinėje gramatikos klasėje (Eneidos V, I ir II knygos, kartais ir eklogos I, II ir III) ir Horacijus (dažniausiai buvo skaitomos odės, kartais satyros, o 1583 m. paskaitų tvarkaraštyje minima „liber de arte poetica"— tiesa, nepažymėta, kad tai Horacijaus veikalas, bet aišku, kad čia turima galvoje Horacijaus poetika).

Lenkijos provincijos 1711 m. pamokų tvarkaraštyje, beveik niekuo nesiskiriančiame nuo XVII a. pradžios tvarkaraščio, nurodomi dar tokie lotynų poetai: Tibulas, Juvenalis (satyros), Marcialo epigramos, Senekos tragedijos (Medėja, Šėlstantis Herkulis, Tijestas), Persijaus satyros, Stacijaus „Tebaida". Galima spėti, kad šie autoriai buvo einami ir Vilniaus kolegijoje, nes Lietuvos ir Lenkijos provincijos nuolat glaudžiai bendradarbiavo.

1570 ir 1583 m. Vilniaus kolegijos pamokų tvarkaraščiuose nurodoma tik keletas graikų autorių — Isokratui priskirta „Kalba į Demoniką" ir Ezopo pasakėčios. Iš poezijos minimos tik vadinamosios „Pitagoro eilės" (Carmina aurea vel Pythagorea). Minėtame 1711 m. paskaitų tvarkaraštyje nurodomi dar tokie graikų autoriai: Jonas Auksaburnis, Gregorijus Naziansietis, Lukianas, Hesiodas (Darbai ir dienos), Isokrato „Nikoklis", Demostenas (trečioji Olinto kalba, arba Filipikos), Homeras (Iliados pirmoji giesmė), rinktinės graikų poetų epigramos, Teognidas. Greičiausiai Lietuvos, kaip ir Lenkijos, provincijoje tuomet buvo einami tie patys graikų autoriai.

Filosofijos fakultete skaityti ir komentuoti Aristotelio veikalai (Organum, Physica, Metaphysica, Ethica), bet tai buvo ne filologinis, o filosofinis veikalų nagrinėjimas. Parinktieji antikiniai autoriai skaityti neištisai: buvo ignoruojami tie jų kūriniai, kuriuose pasitaikydavo laisvesnių pažiūrų, skeptinių pasisakymų prieš religiją arba nepageidaujamų dalykų. Kartais reikalingi kūriniai būdavo „apvalomi", t. y. kupiūruojami. Ratio studiorum pabrėžia, kad antikiniai autoriai, kuriuos skaitys auklėtiniai, turį būti apvalyti nuo „nešvankumų", o jei autorius būtų toks „nešvankus", kad jo jau negalima apvalyti, pavyzdžiui, Terencijus, tai tokio reikią visai atsisakyti. „Nešvankumas" čia suprantamas labai plačia prasme — į jo sąvoką įėjo ir meilės poezija. Dėl to teko apvalyti autorius nuo pačios gražiausios poezijos, pavyzdžiui, iš „Eneidos" reikėjo išbraukti visą Didonos epizodą kartu su ketvirtąja knyga, kuri iš tikrųjų yra meniškiausia visoje „Eneidoje". Mokiniams nebuvo leidžiama skaityti Vergilijaus eklogų, išskyrus tris pirmąsias. Dar daugiau buvo apvalytas Ovidijus: ne tik buvo išmestos „Heroidės", „Meilės menas", elegijos, bet reikėjo atsisakyti įdomiausio veikalo „Metamorfozių" tik dėl

to, kad ten surašyta daugybė gražiausių nelaimingos meilės mitų — iš Ovidijaus teliko liūdnosios elegijos, parašytos tremtyje, ir „Kalendorius". Nukentėjo ir meilės elegijų autorius Tibulas.

Tie „apvalymai" ne tik nuo tariamųjų nešvankumų, bet ir nuo liberališkesnių minčių ir apskritai nuo skeptiškų pažiūrų sužalodavo kūrinį. Jeigu dar pridėsime per mažą domėjimąsi istorija ir realijomis, tai bus aišku, kad mokiniai apie antikinį autorių susidarydavo vienašališką, iškreiptą vaizdą.

Nors akademija turėjo savo spaustuvę, bet iki XVIII a. vidurio antikinių autorių tekstų leido labai mažai, versdamasi kitur išleistaisiais. Kartais akademija pati spausdindavo knygas kitose šalyse, tik tuo atveju ant spaudinio uždėdavo Lietuvos herbą — tai buvo ženklas, kad knyga skirta Lietuvai. Antikiniai autoriai Vilniuje nebuvo tyrinėjami, tad nebuvo nė reikalo juos čia leisti,— jų buvo galima gauti svetur, svarbu, kad tik tekstas būtų „apvalytas". Todėl iš pirmojo akademijos laikotarpio bibliografai nurodo vos vieną kitą romėnų autorių teksto leidimą, ir tai dažniausiai spausdintą ne Vilniuje, o Braunsberge arba Dancige. Taip buvo išleisti Horacijaus, Ovidijaus („Liūdnosios elegijos", „Kalendorius", „Laiškai iš Ponto"), Marcialo, Fedro, o daugiausia kai kurie Cicerono raštai (rinktiniai laiškai ir vienas kitas filosofinis kūrinys). Vilniuje kiek daugiau leista antikinių autorių vertimų į lenkų kalbą.

LYRIKA IR EPAS

Dar prieš Vilniaus akademijos įkūrimą buvo parašyta reikšmingų ir plačiai žinomų lietuviškos tematikos grožinių, publicistinių ir kitokių kūrinių lotynų kalba.

Iš pirmųjų lotyniškų autorių buvo Mikalojus Husovianas (apie 1480 — po 1533). Jo talentingai sukurta poema „Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę" (Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis) išleista Krokuvoje 1523 m. Poemoje vaizdžiai nutapyta Lietuvos gamta, atsispindi krašto buitis ir papročiai, keliamos aktualios politinės problemos[11]. Mykolo Lietuvio slapyvardžiu pasirašęs XVI a. vidurio publicistas įteikė Vilniuje Žygimantui Augustui traktatą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius"[12] (De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum), kuris sutrumpintas buvo išspausdintas Bazelyje 1615 m. Traktate griežtai kritikuojamos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ydos. Neeilinė figūra buvo ispanų kilmės teisininkas ir poetas Petras Roizijus (apie 1505—1571). Kai kuriuose jo eilėraščiuose satyriškai vaizduojamas rūmų gyvenimas, atsispindi sunki miestiečių ir valstiečių padėtis[13]. Politinių ir religinių kovų aplinkybėmis P. Roizijus parašė poemą

„Tūkstanteilis" (Chiliastichon). Neišlikusią Lietuvos istoriją lotynų kalba apie 1560 m. parašė publicistas, teisininkas, Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas (priimtinė pavardė Mieleckis, apie 1520—1582). Jam, be to, priskiriamas publicistinis darbas lenkų kalba „Lenko pasikalbėjimas su lietuviu" (apie 1565), ginantis lietuvių ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teises Liublino unijos išvakarėse. Itin produktyvus buvo XVI a. poetas humanistas Jonas Radvanas, sukūręs epinę poemą Vergilijaus „Eneidos" pavyzdžiu „Radviliada" (Radivilias), išleistą Vilniuje 1588 m. Joje išaukštintas etmonas Mikalojus Radvila Rudasis, vaizduojama Lietuvos gamta, papročiai[14].

Šie ir kiti poetai bei publicistai sukūrė gana turtingą įvairių žanrų humanistinio pobūdžio lotyniškąją literatūrą[15], kurios tradicijomis galėjo remtis ir naujai įsteigta akademija.

Akademijos lotyniškoji poezija susijusi su Europos lotyniškąja literatūra, su antikinės literatūros žanrais ir formomis, kurie atgimė humanizmo laikais. Jai netrūksta vietinio kolorito, ryšio su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politiniu ir kultūriniu gyvenimu, o retkarčiais atsišviečia ir liaudies padėtis. Lotyniškųjų raštų įtaka jaučiama besivystančios literatūros lietuvių kalba turiniui ir stiliui.

Eiles, o rečiau ir prozą, kūrė profesoriai ir studentai. Savo kūrinius jie skirdavo akademiją lankantiems karaliams, dignitoriams; sveikindavo juos per vestuves, vardines, apraudodavo jų mirtį. Eilėmis apdainuojamos buvo pergalės, mokyklinės šventės, mokslo laipsnių suteikimas ir t. t. Eiles kurti privalėjo mokėti kiekvienas kolegiją baigiantis, todėl tarp kūrėjų daug atsitiktinių pavardžių. Pasitaikydavo, jog rašydavo poetikos ir retorikos profesoriai, o pasirašydavo studentų vardu. Ne viskas buvo ir spausdinama, kartais sveikinamajam įteikdavo rankraštį[16]. Tokių kūrinių net autoriai ne visada būdavo žymimi. Akademijoje vystėsi sveikinimų, panegirikų, epitalamų, epitafijų, epigramų, raudų lyriniai žanrai[17].

[11] *B. Kazlauskas,* Mikalojus Husovianas ir jo giesmė apie stumbrą. — Literatūra, t. 6, V., 1963, p. 141.

[12] *Mykolas Lietuvis,* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, V., 1966.

[13] *M. Ročka,* Lietuviškoji Petro Roizijaus poezijos tematika ir jo kultūrinė veikla Lietuvoje. — Literatūra, t. 8, p. 130.

[14] *B. Kazlauskas,* Jono Radvano poema „Radviliada". — Literatūra, t. 8, p. 277.

[15] Žr. *V. Abramavičius,* XVI a. Vilniaus poetai. — Literatūros ir meno metraštis, V., 1959; *M. Ročka,* V. J. Agripa — kultūros veikėjas ir literatas.— Literatūra, t. 10; *M. Ročka,* Apie XVI a. vidurio Vilniaus paskvilius. — Literatūra, t. 11(1), V., 1969; *M. Ročka,* Jono Andruševičiaus eilės.— Literatūra, t. 14(1), V., 1971; *M. Ročka,* Poleminis M. Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka. — Literatūra, t. 15(1), V., 1973, ir kt.

[16] Plg. *T. Sinko,* Poezja nowołacińska w Polsce. — Dzieje literatury pięknej w Polsce, cz. 1, Kraków, 1935, p. 113—114.

[17] Žr. *B. Kazlauskas,* Lietuva humanistinėje lotyniškojoje literatūroje, V., 1974. (Rankraštis.)

Pagerbiant akademijos svečią, buvo skaitomi sveikinimai, atspindintys ne tik valdinių nuolankumą, bet ir išreiškiantys mandagia forma jų reikalavimus, pabrėžiantys akademijos nuopelnus. Sveikinimus dažnai deklamuodavo būriu. Akademijos atidarymo metais išspausdinti sveikinimai Steponui Batorui, apsilankiusiam Vilniuje[18]. Juose daug politinio gyvenimo atspindžių, karalius prašomas globoti akademiją. Sveikintojų lūpomis personifikuotai kalbėjo Respublika, Vilnius, Kolegija, įvairūs luomai, Apolonas su mūzomis. Kolegija, pavyzdžiui, prašėsi karaliaus palankumo ir pasižadėjo tarnauti krašto kultūrai:

Iš manęs teišeina mene išlavinti žmonės
Ir pažinimo srity vyrai garsingi plačiai!

Leidinėliais akademija yra sveikinusi Vilniaus vyskupą E. Valavičių, unitų šalininką R. Korsaką, Vilniaus vaivadą J. K. Chodkevičių, karalių Mykolą Kaributą Višniaveckį ir kitus didikus. Kai kurie sveikinimai rašyti proza. Kartais, kaip minėta, svečiai sveikinti įvairiomis kalbomis (lotynų, graikų, hebrajų, senąja slavų, lenkų, latvių, vokiečių, prancūzų ir kt.), norint parodyti akademijos studentų daugiatautiškumą. Į tokius rinkinius yra patekę ir lietuviškų sveikinimų (1589, 1648, 1729; žr. toliau).

Panašus į sveikinimus ir panegirikų žanras. Jos skiriamos dažniausiai didikų, dignitorių, karalių, „šventųjų" darbams išliaupsinti. Patetika, hiperbolizavimas gerokai sumažina šių kūrinių meninę vertę, nors kai kurios jų turinio idėjos — taikos, kultūros, dorovės — atitiko platesnių visuomenės sluoksnių lūkesčius. Panegirikas spausdindavo ir atskiromis knygelėmis. Pavyzdžiui, 1604 m. buvo išleistas panegirikų rinkinys, skirtas plačiai žinomo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapio (Amsterdamas, 1613) iniciatoriui ir mecenatui, akademijos spaustuvės Vilniuje steigėjui, „Kelionės į Jeruzalę" (Hierosolymitana peregrinatio) autoriui Mikalojui Kristupui Radvilai Našlaitėliui, kuris tais metais tapo Vilniaus vaivada[19]. Panegirikos parašytos M. K. Radvilos vaikaičių ir kitų jų luomo studentų.

Akademija stengėsi išsiugdyti poetų, gerai įvaldžiusių panegirikos žanrą, kadangi to meto visuomenei tai buvo svarbu. Šioje srityje išgarsėjo K. Kojelavičius-Vijūkas ir J. Chondzinskis (žr. toliau). Panegirikomis pradėjo savo kūrybinį kelią žymiausias Lietuvos XVII a. poetas M. K. Sarbievijus.

Populiarus buvo akademijoje ir epitalamos žanras — vestuvių daina. Didikų vestuvėms pagerbti epitalamų rinkinių išleista gana daug. Epitafijos ir raudos kuriamos mirusiems paminėti, jų nuopelnams iškelti. Jos rašomos dignitoriams, profesoriams. Didesnės raudos panašios į panegirikas. Daugelyje akademijos leidinių skelbiamos panegirinės epigramos, dedikacijos. Iš satyrinių epigramų paminėtinas trumpas L. Bojerio

eilėraštis, nukreiptas prieš žymų humanistą ir publicistą, protestantą A. Volaną. Eilėraštyje labai piktai išjuokiama A. Volano pavardė[20].

Akademijos poetai yra parašę keletą epinių didelių kūrinių. Pažintinės ir meninės vertės turi paprastai L. Bojeriui priskiriama epinė poema „Karolomachija"—„Karolių mūšis" (Carolomachia), išspausdinta akademijos spaustuvėje 1606 m.[21] Laurynas Bojeris (1563—1619) kilimo švedas, 1587 m. priimtas į jėzuitų ordiną. Mokėsi Vilniaus akademijoje, čia vėliau profesoriavo. „Karolomachija" skiriama 1605 m. Salaspilio (Kirchholmo) mūšiui, kur Švedijos karaliaus Karolio IX kariuomenė (14 tūkst.) buvo sumušta Lietuvos kariuomenės (4 tūkst.), vadovaujamos didžiojo etmono, Žemaičių seniūno, Livonijos administratoriaus, Kražių kolegijos įkūrėjo Jono Karolio Chodkevičiaus. Todėl kūrinys ir vadinasi „Karolių mūšiu".

Nemaža poema (per 2000 eilučių) parašyta gyvai ir vaizdingai. Žiauriam, atkakliam, gudriam Karoliui IX priešpastatomas kuklus, bet labai ryžtingas J. K. Chodkevičius, ginąs tėvynę ir Livoniją. Gana plačiai vaizduojami įvykiai abiejų kariuomenių stovyklose, dinamiškai ir detaliai sukurtos mūšio ir švedų sutriuškinimo scenos. Paskutiniame skyriuje — šventiškas Vilnius, laukiantis grįžtančio J. K. Chodkevičiaus. Aprašomos numatytos sutikimo iškilmės, kurių kuklusis J. K. Chodkevičius išvengia, atvykęs į Vilnių naktį. L. Bojerio poemoje daug tikrų istorinių faktų, smulkmenų, ryškūs pagrindinių veikėjų — J. K. Chodkevičiaus, Karolio IX — charakteriai. Antra vertus, J. K. Chodkevičiaus paveikslą autorius stengėsi panaudoti katalikybei propaguoti ir valdovui Zigmantui Vazai aukštinti. Mokyklinio teatro alegorijas primena tokie poemos personažai, kaip Dūna (Dauguvos upė), Gavija (Gaujos upė) ir Baltė (Baltijos jūra).

Pažintiniu atžvilgiu reikšminga anglų kilmės Lietuvos didiko (eques Lituanus), akademijos studento Jokūbo Benečio poema „Viešpaties dešinės galybė" (Virtus dexterae domini), išleista akademijos spaustuvėje (1674 m.) su vilniečio dailininko L. Kščonovičiaus iliustracija[22]. XVII a. Žečpospolita sunkiai kariavo su Turkija. Du dideli mūšiai, 1621 m. ir 1673 m., įvyko prie Chotino (Besarabijoje), ir abu jie buvo laimėti. Mū-

[18] Gratulationes serenissimo ac potentissimo principi, Stephano I... A studiosis Collegii Vilnensis... Vilnae, 1579.

[19] Illustrissimo D. Nicolao Christophoro Radzivilo... nomine totius Academiae Vilnensis... summa fide et observantia... Vilnae, 1604.

[20] Responsio R. D. Andreae Jurgewicz, canonici Vilnensis, ad famosum Andreae Volani contra summum pontificem libellum... Vilnae, 1587.

[21] *B. Kazlauskas,* Laurencijus Bojeris ir jo poema „Karolomachija", V., 1974. (Rankraštis.)

[22] *B. Kazlauskas,* Trys šimtai metų Vilniaus akademijos leidiniui: Jokūbas Benetis. „Virtus dexterae domini...", 1674 m. — Knygotyra, t. 4(11), V., 1974.

šiuose kovėsi taip pat Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė. J. Benečio poema skirta 1673 m. mūšiui. Poemos pradžioje, sekdamas antikos pavyzdžiais, autorius kreipiasi į Mūzą, apibūdina sunkią valstybės padėtį karo išvakarėse. Aprašęs grobikiškus Turkijos ketinimus, leidęs prabilti Tėvynei ir karo dievui „lietuviškajam Marsui", J. Benetis piešia žiauraus mūšio vaizdus, iškeldamas Lietuvos kariuomenės narsumą. Antroji kūrinio dalis — tartum Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių vadų, dalyvavusių mūšyje, katalogas. Išaukštinami Jonas Sobieskis, po šios pergalės išrinktas Lietuvos ir Lenkijos karaliumi, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etmonas Mykolas Kazimieras Pacas ir daug kitų. Kūrinio vaizdingumą mažina nuolatinės sąsajos su antikine mitologija ir istorija; jomis autorius norėjo suteikti poemai pakilumo, pabrėžti vaizduojamų įvykių reikšmę.

Grožinių elementų yra akademijos profesorių ir studentų proza parašytuose panegirinio, publicistinio pobūdžio rašiniuose, istoriografijos darbuose. Žymiausias istoriografijos veikalas yra A. Kojelavičiaus-Vijūko „Lietuvos istorija" (Historia Lituana, d. 1—2, 1650—1669). Perdirbdamas M. Strijkovskio „Kronikos" (1582) medžiagą, A. Kojelavičius pasiekė aukšto literatūrinio lygio[23]. Jis sutvarkė teksto kompoziciją, atrinko svarbiausius įvykius, sukoncentravo temas. Pasakojimas logiškas, orus, remiasi antikinių istoriografų (Tito Livijaus ir kitų) stiliumi. Epišką objektyvumą gyvina sentencijos, aforizmai, maksimos. Įvairioms turinio situacijoms autorius parinko ir formą. Tai glausti ir platesni bataliniai paveikslai, tragiškai nuspalvintos žudynių scenos, padavimai ir legendos, retoriškos vadų kalbos, literatūrinio portreto bandymai. Stengdamasis susieti istorinių asmenų charakterį su darbais, A. Kojelavičius jų mintis kartais reiškia vidinio monologo forma. Dėl stiliaus ryšio su antikine istoriografija „Lietuvos istorija" gali būti laikoma vienu paskutiniųjų renesanso ir humanizmo epochos paminklų lietuvių literatūroje[24].

M.K. SARBIEVIJUS

Vienas žymiausių to meto poetų, popiežiaus Urbono VIII premijos laureatas, poezijos teoretikas buvo akademijos auklėtinis, o vėliau profesorius mozūras Motiejus Kazimieras Sarbievijus (1595—1640). Jo „Lyrikos knygos" (Lyricorum libri tres) pirmą kartą buvo išleistos Kelne 1625 m., netrukus (1628) papildytos — Vilniuje ir kituose miestuose. Autorius išgarsėjo visoje Europoje, susilaukdamas reto pasisekimo: jo kūryba leista kelias dešimtis kartų įvairiuose Europos kraštuose, versta į daugelį kalbų. P. P. Rubensas yra sukūręs M. K. Sarbievijaus poezijos knygai antraštinį puslapį (1632). Tačiau, laikui bėgant, poeto šlovė priblėso. Vis dėlto kai kas iš M. K. Sarbievijaus lyrikos neprarado vertės. Geriausi jo

eilėraščiai išversti ir į lietuvių kalbą[25]. Poetikos istorijai svarbūs M. K. Sarbievijaus darbai, kuriuose nagrinėjami įvairūs teorijos klausimai — literatūros rūšys, žanrai, stilius[26].

M. K. Sarbievijus gimė Plocko vaivadijoje, Sarbievo dvare. Baigęs Pultusko kolegiją, studijavo Vilniaus akademijoje ir Braunsberge. Paskui dėstė sintaksę ir poetiką Kražių kolegijoje (1617—1618), retoriką — Polocko kolegijoje (1618—1620). Grįžęs į Vilniaus akademiją, dvejus metus studijavo teologiją[27]. Tęsti studijų dar buvo išsiųstas į Romą (1622—1625), kur domėjosi antika, suartėjo su italų meno ir mokslo žmonėmis, skaitė paskaitas „Apie aštrųjį ir šmaikštųjį stilių..., arba Seneka ir Marcialis" (De acuto et arguto... sive Seneca et Martialis), pradėtas rašyti dar Lietuvoje.

Grįžęs iš Romos (1625), M. K. Sarbievijus netrukus paskiriamas dėstyti retorikos Polocko kolegijoje, o 1627 m. pradeda dirbti Vilniaus akademijoje. Dėstė retoriką, filosofiją, teologiją, ėjo filosofijos ir teologijos skyrių dekano, akademijos rektoriaus patarėjo pareigas. 1635 m. buvo paskirtas akademijai priklausiusios šv. Jono bažnyčios pamokslininku. Ėmęs garsėti oratoriaus menu, tais pačiais metais tapo Vladislovo Vazos rūmų pamokslininku ir išvyko į Varšuvą. Vėliau M. K. Sarbievijus ne kartą lankėsi Lietuvoje ir Vilniuje. 1636 m. akademijoje jam iškilmingai suteiktas teologijos daktaro laipsnis.

Karaliaus pamokslininko pareigos slėgė M. K. Sarbievijų. 1639 m. jis skundėsi laiške Plocko vyskupui S. Lubienskiui, kad nuolat verčiamas sakyti pamokslus „bažnyčioje, rūmuose ir net medžioklėje"[28]. Nuovargis, negalėjimas atsidėti vien kūrybai ardė M. K. Sarbievijaus sveikatą. 1640 m., išsiprašęs atleisti iš pamokslininko tarnybos, skubiai ruošėsi keliauti į Lietuvą[29], bet po kelių dienų mirė. Palaidotas Varšuvoje.

Poetas buvo vadinamas „sarmatų Horacijum". Remdamasis tradicija, jis ieškojo pavyzdžių antikoje ir savo mylimiausiu mokytoju pasirinko Horacijų, kurį mokėjęs atmintinai. Amžininkai manė, kad M. K. Sarbievijus kuriąs naują lotyniškosios poezijos rūšį, ir svarstė, kuo ji geresnė ar blogesnė už Horacijaus lyriką[30]. Horacijaus poezijos poveikis palaikė

[23] *V. Žulys,* A. Vijūkas-Kojelavičius ir jo „Lietuvos istorija".— Pergalė, 1959, Nr. 11, p. 149.

[24] *J. Jurginis,* Renesansas ir humanizmas Lietuvoje, p. 272.

[25] *M. K. Sarbievijus,* Miškų žaidimai. Iš lot. k. vertė Alb. Žukauskas, V., 1958.

[26] *E. Sarnowska-Temeriusz,* Wiedza o poezji. Stan badań. — Problemy literatury staropolskiej, seria 1, Wrocław..., 1972, p. 500.

[27] *E. Ulčinaitė,* Sarbievijus Vilniaus universitete.— Literatūra, t. 17(16), V., 1975, p. 59.

[28] *J. Oko,* Maciej Kazimierz Sarbiewski poeta uwieńczony, Wilno, 1923, p. 8.

[29] *T. W[all]* Mathiae Casimiri Sarbievii vita.— *M. C. Sarbiewski.* Poemata omnia. Staraviesiae, 1892, p. XXXI.

[30] *Cz. Hernas,* Barok, Warszawa, 1973, p. 201—202.

M. K. Sarbievijaus ryšį su humanistine kultūra, atitiko jo lyrinę prigimtį, neleido nukrypti į barokinį kraštutinumą.

Poeto eilėraščių, pagal Horacijų dažniausiai vadinamų odėmis, tematikoje galima skirti keletą vyraujančių motyvų.

Žymią vietą jo poetiniame palikime užima religinės odės ir epigramos abiejų Biblijos testamentų tematika, taip pat panegirikos bažnyčios dignitoriams. Kitą tematinę grupę sudaro panegiriniai, proginiai eilėraščiai, dedikuojami daugiausia Lietuvos didikams (Chodkevičiams, Radviloms, Rudaminoms ir kt.); jiems autorius yra skyręs ir kalbų proza. Didelis pluoštas jo eilėraščių parašyti vadinamąja turkiškąja tematika. Tuo laiku Turkijos ekspansija Balkanų pusiasalyje ir gretimose šalyse kėlė pavojų Lietuvai—Lenkijai ir kitoms Europos valstybėms. Šiuos istorinius įvykius M. K. Sarbievijus kartais suvokdavo kaip krikščioniškosios Europos kovą su „pagonimis" turkais. Tačiau kai kuriose odėse tai apmąstoma platesne politine ir visuomenine prasme. Tokios yra odės apie 1621 m. Chotino mūšį, kuriame J. K. Chodkevičiaus vadovaujamos pajėgos sumušė Turkijos kariuomenę, ir kiti kūriniai („Lenkų raiteliams", „Galezo, Dakijos žemdirbio, daina", „Apie taikos naudingumą"). Gilus taikos pasiilgimas išreikštas jo odėje „Šviesiausiajam D. J. Zadzikui".

Vertingiausioji M. K. Sarbievijaus lyrika — filosofiniai-refleksiniai eilėraščiai. Juose poetas siekia gyvenimo išminties, gerų darbų („Publijui Memijui"), pasijuokia iš visuomenės ydų — garbės ir turtų troškimo („Nieko kvailai nereikia bijoti nei norėti"), puošeiviškumo, vyrų išlepimo („Peikia amžiaus neveiklumą"). M. K. Sarbievijaus filosofinėse ir moralinėse idėjose, kaip ir Horacijaus kūryboje, atsispindi kai kurie stoikų filosofijos principai: kantrybė („Aurelijui Lykui"), kuklumas, „nemariosios mintys" („Markui Silicernijui"). Panašios pasaulėjautos nuspalvinti gamtos, kaimo vaizdai („Narevui"), jo asmeninė lyrika („Krispui Levinijui", „Draugams").

Plocko vyskupas S. Lubienskis pasigedo mozūro kūryboje lenkiškosios tematikos ir kolorito, sakydamas, kad poetas pamiršęs savo kilmę. Iš tikrųjų pačios gyvenimo aplinkybės lėmė tai, kad M. K. Sarbievijaus eilėraščiuose žymią vietą užima Lietuva. Čia jis gyveno apie penkiolika metų — ėjo aukštąjį mokslą, žengė pirmuosius pedagoginio darbo žingsnius, ėmė garsėti poetine kūryba ir mokslo darbais, o vėliau profesoriavo savo alma mater.

Lietuviškieji jo kūrybos motyvai nėra vienodos vertės. Neperžengė feodalinės kultūros ribų panegirikos didikams, pavyzdžiui, paties poeto Kražiuose įteikta „Padėka Kražių gimnazijos statytojui, šviesiajam Jonui Karoliui Chodkevičiui". Jauno poeto barokiškame kūrinyje lietuviški elementai tėra puošmenos. Tačiau M. K. Sarbievijui yra pavykę sukurti gražių Lietuvos kraštovaizdžių, buities scenų.

Odėje „Pauliui Kozlovijui" gamtos jausmas susiliejęs su apmąstymais ir Vilniaus bei jo apylinkių reginiu, atsiveriančiu nuo Lukiškių (dabar Tauro) kalno (vertė Alb. Žukauskas):

Įkopkim į Lukiškių žaliąjį kaubrį,
Iškilniojo ąžuolo švelniai užklotą,
Beklausantį ošiančių
Versmių, kurios teka šalia.

Tenai mes iš kalno viršūnės išvysim
Šlovingąjį Vilnių, matysim, kaip miestą
Apjuosus, vingiuodama,
Praplaukia sraunioji Neris.

— — — — — — — —

Aure, Gedimino aukštoji tvirtovė
Puikuojasi kalno viršūnėj iškilus,
Ir kuorais išdidusiais
Paskęsta žilam debesy.

Žvelgdamas į naujų pastatų bokštus, poetas byloja:

Kaip tautos pakyla, ramybei ir taikai
Pastoviai atėjus!

Eilėraštyje „Garbė sąžiningam poilsiui", parašytame Horacijaus motyvais, išreikšti įspūdžiai, aplankius vasarą Nemenčinę. Poetas švelniomis, idiliškomis spalvomis piešia gamtą ir lietuvių valstiečių gyvenimą (vertė Alb. Žukauskas):

Pasidžiaugęs eglėm, jų gaiviom paunksmėm,
Prieangy, kur nors prie tuopos atsisėsiu
Ir bet koks kaimiečio maistas, laukęs svečio,—
Sūris ar varškė — išalkusiam pravers.
Numalšinsiu alkį šiam tyliam kampely
Duonos riekele, į druską padažyta,
O pagardinsiu ją, žemuogę nuskynęs,
Tai skaniau atrodys nei brangi žuvis.
Ir geriau bus pupos, kaimiški kopūstai,
Ar miškų karvelis, ar žąsis laukinė,
Paduota sunkiam moliniam dubenėly,
Visa, ko taip bijo gomurys lepus.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Krūmuose dūduoja piemenio birbynė,
Šaukia kaimenę, kad nepaklystų,
Dvaro šienpioviai iš pabario pareina,
Gaudžia sutartinė per žalius laukus.
Dirvomis pargirgžda pakrauti vežimai.
Žmonės aukso pėdus veža kulti,
Ir mieli bičiuliai tavo ranką spaudžia,
Šiltas jausmas liejasi širdin...

Paties M. K. Sarbievijaus žodžiais tariant, „naujo ir metro, ir stiliaus"[31] yra dešimties eilėraščių ciklas „Miškų žaidimai" (Silviludia). Tai eilėraščiai, kuriuos M. K. Sarbievijus dedikavo 1637 m. Lietuvoje medžiojusiam Vladislovui Vazai. Medžioklės palydoje privalėjo dalyvauti

[31] *T. W[all]*, Mathiae Casimiri Sarbievii vita, p. XIII.

ir pats poetas. „Žaidimuose" minimos Metelių ežero, Birštono, Merkinės, Šalčininkų apylinkės. Ilgą laiką buvo manoma, kad ciklas, pirmą kartą paskelbtas jau po M. K. Sarbievijaus mirties, vaizduoja Lietuvos gamtą, išreiškia jos sukeltus įspūdžius. Ne per seniausiai paaiškėjo, kad beveik visas „Miškų žaidimų" tekstas M. K. Sarbievijaus nurašytas iš italų poeto M. Betinio poemos „Liudvikas" ir pritaikytas Vladislovo Vazos medžioklei Dzūkijoje[32].

Be traktato „Apie aštrųjį ir šmaikštųjį stilių", M. K. Sarbievijus, grįžęs iš Romos ir profesoriaudamas Polocke bei Vilniuje, parašė dar kelis teorinius traktatus —„Lyriniai charakteriai, arba Horacijus ir Pindaras", „Apie eleginės poezijos teigiamybes ir ydas, arba Ovidijus", „Apie tobuląją poeziją, arba Vergilijus ir Homeras" ir „Apie sentencijų figūras"[33]. Šiuos darbus M. K. Sarbievijus skaitė Vilniaus akademijos ir Polocko kolegijos studentams, nagrinėdamas bendruosius meno, literatūros žanrų, stiliaus klausimus. Pastabos nuorašuose liudija, kad iš jo teorinių darbų mokytasi ir kitose Lietuvos mokyklose.

Poetikos paskaitose M. K. Sarbievijus rėmėsi daugiausia antikiniais rašytojais, oratoriais ir teoretikais, svarbiausius jų įrašydamas į traktatų pavadinimus. Savo darbus jis grindė taip pat naujausiomis J. C. Skaligerio ir J. Pontano poetikomis. M. K. Sarbievijaus estetinėse pažiūrose susikryžiuoja klasikinės-humanistinės ir barokinės sampratos[34]. Teoriškai geriausi darbai —„Apie tobuląją poeziją" ir „Apie aštrųjį ir šmaikštųjį stilių".

Didžiausias autoritetas bendraisiais meno dėsniais M. K. Sarbievijui buvo Aristotelis. Jis rėmėsi Stagiriečio mimėsės teorija, tvirtindamas, kad menas imituoja gamtą, būtį. Poezija tai atliekanti žodžiu, pateikdama tačiau ne tikrovės kopijas, o jos galimybes. M. K. Sarbievijus reikalauja, kad vaizduojami veiksmai būtų žymūs, pabrėžia fantazijos vaidmenį. Bet kai kuriais atvejais jis prasilenkia su Aristotelio teiginiais. Antikos mąstytojas bendrųjų poezijos priežasčių ieškojo žmogaus prigimtyje, o M. K. Sarbievijus pareiškia, kad poezijos šaltinis — dievybė. Jos įkvėptas poetas pats tampa kūrėju, poezijos betarpiškąja priežastimi. Tai vėl primena renesanso estetines idėjas[35]. Svarbiausia literatūros rūšis M. K. Sarbievijui ne drama, ypač tragedija, kaip Aristoteliui, bet epas (Vergilijus, Homeras). Kitur aukščiau už viską jis kelia Biblijos temas, nes XVII a. poezijoje antikiniai ir religiniai motyvai gyvavo greta[36]. Kai kuriuos teorinius reikalavimus, pavyzdžiui, kad vienas poezijos uždavinių yra mokyti skaitytoją, M. K. Sarbievijus perėmė ir iš Horacijaus „Laiško Pizonams" („Apie poezijos meną").

Traktate „Apie aštrųjį ir šmaikštųjį stilių" reikalaujama stiliaus aštrumo, kuris taip apibrėžiamas: „Aštraus stiliaus kalba jungia nedarną ir darną"[37]. Abu komponentai turi išlaikyti pusiausvyrą, antitezės turi susi-

jungti. Aštrų turinį reikia išreikšti šmaikščia forma. Tokio stiliaus tikslas — sukelti nuostabą ir pasitenkinimą. Taigi M. K. Sarbievijaus stiliaus teorija primena tokias barokines kryptis, kaip konceptizmas Ispanijoje[38] ar marinizmas Italijoje, siekusias stebinti. Tačiau poetas pats kūrė paprastesniu, artimu antikiniams poetams stiliumi.

Stiprus ryšys su antika atsispindi ir M. K. Sarbievijaus pažiūrose į dramą. Jis kritikuoja teatro piktnaudžiavimą alegorijomis ir apgailestauja, kad savo jaunystės kūriniais ir pats prie to, gal būt, prisidėjęs[39]. Pažymėtina, kad M. K. Sarbievijus nepatarė tragedijose vaizduoti „šventųjų" kankinių, remdamasis Aristotelio aiškinimu, kad tragedijos esmę sudaro nelaimė, atsirandanti dėl žmogaus klaidos[40]. Tačiau barokinis teatras labai pamėgo ir alegorinius personažus, ir dramas apie „šventuosius" kankinius.

DRAMATURGIJA AKADEMIJOJE

Pirmaisiais kolegijos veiklos metais buvo suvaidintas spektaklis, kuriuo pradedama ne tik akademijos mokyklinio teatro, bet ir apskritai Lietuvos teatro istorija[41]. 1570 m. spalio 18 d., prieš pat mokslo metus, kolegijos kieme suvaidinta „Comoedia Hercules", parašyta, greičiausiai, italo S. Tučio. Nuo to laiko, kaip ir kitose Europos mokyklose, čia buvo praktikuojamas scenos menas — deklamacijos, dialogai, tragedijos, komedijos. Nors teatrą ir varžė griežta ordino reglamentacija, tačiau iš jėzuitų vadovybės priekaištų mokyklų vadovams matyti, jog pasaulietinės idėjos ir naujovės skverbėsi į jų mokyklinius teatrus[42].

[32] *J. Sparrow,* Sarbiewski's „Silviludia" and Their Italian Source.— Oxford Slavonic Papers, vol. VIII, 1958.

[33] Characteres lyrici seu Horatius et Pindarus; De virtutibus et vitiis carminis elegiaci seu Ovidius; De perfecta poesi sive Vergilius et Homerus; De figuris sententiarum. Visi darbai su vertimais į lenkų kalbą pirmą kartą paskelbti leidiniuose: *M. K. Sarbiewski,* O poezji doskonałej, czyli Vergiliusz i Homer, Wrocław, 1954; *M. K. Sarbiewski,* Wykłady poetyki, Wrocław-Kraków, 1958.

[34] *M. Močka,* Apie Sarbievijaus poetiką. — Senosios lietuvių literatūros baruose, V., 1971, p. 62.

[35] *Г. Вайткунас,* Очерк развития эстетической мысли в Литве, М., 1972, p. 62.

[36] *T. Bieńkowski,* Antyk-biblia-literatura. — Problemy literatury staropolskiej, seria 1, Wrocław..., 1972, p. 337.

[37] *M. K. Sarbiewski,* Wykłady poetyki, p. 10.

[38] *Cz. Hernas,* Barok, p. 198.

[39] *M. K. Sarbiewski,* O poezji doskonałej... kn. 1, sk. 4.

[40] *M. K. Sarbievijus,* Apie tobuląją poeziją, arba Vergilijus ir Homeras. IX knyga. Apie tragediją ir komediją, arba Seneka ir Terencijus. Vertė M. Ročka. — Literatūra, t. 12(1), V., 1970, p. 112.

[41] *V. Maknys,* Lietuvių teatro raidos bruožai, V., 1972, p.30.

[42] *V. Zaborskaitė,* Mokyklinis teatras Lietuvoje XVI—XVIII a., V., 1975. (Rankraštis.— Lietuvos TSR MA Istorijos institutas. Menotyros sektorius.) Toliau poskyris apie dramaturgiją parašytas, remiantis šiuo darbu.

Vaidindavo studentai, o žiūrovai buvo įvairių luomų. Vaidinimai vykdavo mokslo metų pradžioje ar pabaigoje, per užgavėnes, įvairias šventes. Vadovybė reikalavo, kad teatras būtų didaktinis, propaguotų tik religijos dorybes, moralės pamokymus, bet teatrui neužteko vien jų. Neabejotina, jog Europos teatro pasiekimai buvo žinomi ir Lietuvoje. Pavyzdžiui, per anglo J. Simono, austrų J. Maseno, N. Avancino sekimus Lietuvos mokyklinėje scenoje plito V. Šekspyrui artimo tragizmo motyvai. Yra žinoma, kad keli vietiniai autoriai XVII a. lankėsi Austrijoje ir Romoje, kur klestėjo baroko dramaturgija. XVIII a. mokyklinį teatrą pradėjo veikti klasicizmas. Savitą akademijos teatro puslapį sudarė vaidinimai iš Lietuvos istorijos. Spektakliai vaidinti lotynų kalba, o prologai ir intermedijos, kur netrūko satyros elementų,— ir vietinėmis kalbomis.

Nuo 1570 m. iki 1600 m. kolegijoje ir akademijoje pastatyta ne mažiau kaip dešimt tragedijų ir komedijų. Komedijomis buvo vadinamos dramos su laiminga pabaiga. Be S. Tučio „Heraklio", parodytos italo F. Benčio, ispanų J. de Akostos, J. de Viktorijos dramos. Iš to laikotarpio žinomi du akademijoje dirbę autoriai, kurie rašė jos teatrui. Chronologiškai pirmiausia reikia minėti mozūrą Kasparą Pentkovskį (1554—1612), kuris Vilniaus akademijoje mokėsi ir dėstė su pertraukomis nuo 1581 m. iki 1592 m. Vilniuje vaidinti K. Pentkovskio dialogai „Apie taiką" (1582), „Bakchas" (1584) ir kt. Antrasis autorius — lenkų dramaturgas ir filologas Gžegožas Knapskis (1564—1639), mokęsis Vilniuje. Jis sukūrė dramą „Mylintis tėvą" (Philopater, 1596) ir tragediją „Šventoji Felicija" (1597). Tai tas pats G. Knapskis, pagal kurio žodyną (1621) K. Sirvydas parengė savo „Trijų kalbų žodyno" vėlesnius leidimus.

Didžioji dalis dramų — anoniminės. Jas rašydavo dažniausiai poetikos ir retorikos profesoriai. Tekstai paprastai nespausdinti, todėl jų teišliko nedaug, o programose, kurios pradėtos spausdinti vėliau, autoriai nenurodomi. Kūrinių originalumas nevienodas, nes jie, keliaudami iš krašto į kraštą, buvo perdirbinėjami. Statytos pjesės ir iš kitur — Italijos, Ispanijos, Vokietijos, Austrijos. Lietuvos istorijos temomis rašė, reikia manyti, pirmiausia iš Lietuvos kilę autoriai.

Iš pradžių tematika buvo dažnai biblinė. Įsigalint barokui, XVII a. populiarėja hagiografinės-martyrologinės dramos, kur vaizduojami „šventieji" kankiniai. Į XVII a. pabaigą dažnai pasitaiko vaidinimų apie Tolimųjų Rytų kraštus; tai susiję su katalikiškąja misijų veikla. Svarbiausią vietą XVII a. teatre užima istorinė tematika. Siužetai imami iš antikos, senovės Rytų, ankstyvųjų viduramžių, Europos valstybių istorijos. Padaugėja kūrinių ir Lietuvos istorijos temomis. Vaidinimuose atsispindi taip pat ano meto dabartis — kovos su Turkija ir kt.

Be religinių idėjų, dramaturgijoje netrūksta ir etinių vertybių, pa-

saulietinių problemų sprendimo. Išminties, mokslo, kultūros, kilnumo pranašumas prieš tamsią jėgą ir egoizmą keliamas tokiuose kūriniuose, kaip G. Knapskio „Mylintis tėvą", V. Narmunto „Vilnius, kunigaikščių sostas" (1683), K. Garšvilos „Išminčiaus ištrėmimas" (1696) ir kt.[43] Lietuviški motyvai panaudojami dramoje „Triumfo kelias", pastatytoje Vilniuje 1712 m. Joje rodoma, kaip Vaidevutis su broliu Borusu ir sūnumis Saimonu bei Litalanu (iš jų padavimas kildino prūsus, žemaičius ir aukštaičius-lietuvius) įveikė klastingus savo priešus ir buvo išrinktas sujungtų genčių karaliumi, nes mokėjo išmintingai kalbėti, sąžiningai elgėsi ir gyvenime ragino sekti bičių pavyzdžiu. Šiame kūrinyje pagonybė prilygsta antikinei mitologijai: triumfuojantis Vaidevutis pasirodo antikos oratorių tarpe, jo garbei šoka nimfos.

Teisingumas nugali vadinamosiose teisminėse dramose, kurios buvo statomos per Lietuvos Vyriausiojo tribunolo sesijas. Tai K. Einoravičiaus (?) „Išmoningas likimo žaismas" (1695), žemaičio V. Griškevičiaus „Dionizas, Sirakūzų valdovas" (1697), T. Bogušo „Eutropius" (1754), neišaiškintų autorių kūriniai[44].

Blogio, intrigų, nusikaltimų, moralinio smukimo pražūtingas pasekmes rodė žemaičio I. Holovino tragedija „Fraato valdžia" (1698), kurioje klastingasis Fraatas naudojasi kitų pasitikėjimu. Šioje tragedijoje įžvelgiama šekspyriškų bruožų, atėjusių per J. Simoną. Yra panašumo tarp Fraato ir ledi Makbet, Jago, tarp Orodo ir Otelo.

Kūriniai Lietuvos istorijos temomis buvo rašomi, remiantis M. Strijkovskio, A. Kojelavičiaus-Vijūko, M. Miechovitos, M. Kromerio ir kitų istorikų veikalais. Be jau minėtų dramų apie Vilnių, Vaidevutį, Algirdą, Skirgailą, akademijoje buvo suvaidinti K. Vazgirdo „Ženklelis ant Lietuvos krūtinės" (Vilniaus akademijos istorijos motyvais, 1731), neišaiškintų autorių „Taikos sutartis" (apie Vaišvilką, 1688), „Nerami ramybė" (apie Aleksandrą, 1718), „Šventas alkis" (apie Algirdą, 1732). Dramos iš Lietuvos istorijos vaidintos ir kituose Lietuvos jėzuitų provincijos teatruose. Tai susiję ir su gana dažnu profesorių kilnojimu iš vienos mokyklos į kitą. Vytauto politinius siekimus ir Žalgirio mūšį vaizduoja „Garbėtroškos kelias" (Reselis, 1694) ir „Skanėstai ant Lietuvos karžygio Aleksandro-Vytauto stalų" (Pinskas, 1717). „Pagarbos piūtyje" (Gardinas, 1720) pasakojama apie Traidenio sūnų Rimantą-Laurą. Mindaugui skirtas

[43] Žr. Vainilavičiaus „Poetas tremtinys" (1715), S. Paškevičiaus „Meilės karas" (1750), taip pat neišaiškintų autorių dramas: „Išminties triumfas" (1681), „Apvainikuotoji išmintis" (1682), „Karališkas užmokestis mokytojui" (1692); „Pyras už Epiro sienų" (1721), „Laisvės vainikas tėvo galvai" (1727), „Supančiotos išminties laisvas žingsnis" (1738) ir kt.

[44] „Purpuru papuošta girtuoklystė" (1678), „Algirdas, Lietuvos didysis kunigaikštis" (1687), „Kapuja po Kampanijos" (Apie Skirgailą, 1690), „Vladislovas, Vengrijos karalius" (1699) ir kt. Pergalėms prieš Turkiją skirtos dramos: „Šv. Stanislovas, pergalės prieš Osmaną prie Chotino nešėjas" (1670), „Lenkijos ir Lietuvos galybės paveikslas" (1694).

vaidinimas „Nelaiminga valdovo mirtis" (Pšemislis, 1730). Socialiniu ir psichologiniu atžvilgiu išsiskiria Braunsberge 1730 m. pastatyta tragedija apie Kryžiuočių ordino magistrą Konradą fon Valenrodą („Šešėliuotas slėnis"), kurioje smerkiama kryžiuočių agresija, lietuvių ir prūsų liaudies priespauda. Apskritai kūriniuose Lietuvos istorijos temomis skambėjo tautinės, politinės aspiracijos.

Iš rašiusiųjų dramas akademijos mokykliniam teatrui, be jau minėtųjų, dar žinomi M. Beržanskis, V. Bijotavičius, D. Butvilas, V. Daukša, B. Gizbertas, J. Gralevskis, A. Minkevičius, V. Narevičius, J. Rudamina, J. Špungianskis ir kt. Akademijoje dėsčiusio Gabrieliaus Šimkevičiaus dramose, pastatytose Kražių kolegijoje (1677), prologai buvo atliekami mišria lietuvių-lenkų-baltarusių kalba.

RETORIKA. Ž. LIAUKSMINAS

Nuo XVI a. pabaigos akademijoje retorikos studijoms daugiausia naudojamasi ispano Kiprijono Soarijaus vadovėliu „Apie retorikos meną" (De arte rhetorica). Autorius rėmėsi Cicerono, Kvintiliano ir Aristotelio retorikos dėsniais. Tačiau teorinio pobūdžio K. Soarijaus vadovėlis negalėjo patenkinti visų retorikos dėstymo poreikių. Be to, vyko tam tikra kova tarp klasikinio ir naujojo stiliaus šalininkų. Naujajam baroko stiliui XVII a. ir XVIII a. pradžioje buvo būdinga emocingumas, alegoriškumas, efektingumas, blizgesys. Tos kovos apraiškų randame ir akademijoje.

Retorikos srityje didžiausio populiarumo nusipelnė akademijos profesorius Ž. Liauksminas, bet buvo leidžiami ar bent plačiau žinomi ir kitų autorių darbai.

Iš tuo laiku nepaskelbtų darbų svarbiausias minėtasis M. K. Sarbievijaus paskaitų rankraštis „Apie sentencijų figūras". Kiti reikalingesni darbai buvo išspausdinti. Akademijos spaustuvėje išleistas K. Kojelavičiaus-Vijūko vadovėlis „Retorikos principai" (Institutionum rhetoricarum, p. 1—2, 1654). Kur kas siauresni ir mažesnės reikšmės yra bažnytinės retorikos (homiletikos) darbai, parašyti B. Dankvarto ir K. Kojelavičiaus-Vijūko, nors pastarojo „Šešiasdešimt religinės kalbos būdų" (Modi LX sacrae orationis variae formandae), pirmą kartą pasirodę 1644 m., leisti dar ir daugiau kaip po šimto metų.

Žygimantas Liauksminas (1597—1670) buvo kilęs iš Žemaičių bajorų. Vidurinį mokslą baigė Polocke. Vilniaus akademijoje studijavo filosofiją (1619—1622) ir teologiją (1625—1629). Dirbo Polocke, Nesvyžiuje, Braunsberge, Plocke, Pinske, Kražiuose. Profesoriaudamas Vilniaus akademijoje, 1642 m. gavo teologijos daktaro laipsnį. Čia ėjo vicerektoriaus (1655—1658) ir prokanclerio (1665—1670) pareigas. Palaidotas Vilniuje.

Ž. Liauksminas buvo plačiai žinomas pedagogas ir veikėjas, populiari asmenybė. Ne veltui prastuomenė jį vadinusi „Tewas Linxmas" (tėvas Linksmas)[45].

Dar studijuodamas akademijoje, Ž. Liauksminas suartėjo su čia pradėjusiu profesoriauti M. K. Sarbievijumi ir kitais antikinės kultūros gerbėjais, sudariusiais vilniečių humanistų būrelį. Ž. Liauksminas puikiai mokėjo graikų kalbą, kūrė graikiškus eilėraščius, parašė, kaip minėta, „Graikų kalbos vadovėlio santrauką". Norėdamas padėti neturtingiems studentams, mokė juos muzikos ir paruošė vadovėlį „Muzikos menas ir praktika" (Ars et praxis musica, Vilnius, 1667, 1693), kurį išleido akademijos spaustuvė. Tai pirmasis muzikos vadovėlis Lietuvos ir Lenkijos valstybėje.

Reikšmingiausias Ž. Liauksmino darbas yra „Oratoriaus praktika, arba Retorikos meno taisyklės" (Praxis oratoria sive praecepta artis rhetoricae), pirmą kartą išleistas Braunsberge 1648 m. Tai buvo labai populiarus vadovėlis, susilaukęs gero specialistų (ir katalikų, ir protestantų) įvertinimo. B. Natonskio duomenimis, užsienyje (Prahoje, Vienoje, Miunchene, Kelne ir kt.) jis išleistas 11 kartų, o Vilniuje — vieną[46]. XVII—XVIII a. rankraščiuose Lietuvoje ir Lenkijoje randama ištisai nurašytų šio vadovėlio dalių. Vadovaudamasis Aristoteliu, Ciceronu, Kvintilianu, iškeldamas Demosteną, Vergilijų, Ž. Liauksminas tartum polemizuoja su kai kuriomis atsirandančio barokinio stiliaus ydomis — pompastika, miglotumu, makaronizmu[47]. Ž. Liauksminas vadovėlį parašė naujoviškai, parodomuoju metodu, tai yra duodamas daug praktinių patarimų ir kalbų pavyzdžių. Jis reikalavo nenutolti nuo gamtos dėsnių, išlaikyti blaivų protą ir nuoseklumą. „Menas,— rašė Ž. Liauksminas,— tuo tobulesnis, juo arčiau prie gamtos, kurią mes pamėgdžiojame". Vaizdingumas turįs tarnauti tikslui. Reikalingi visi trys stiliai — aukštasis, vidutinysis ir paprastasis,— bet juos reikią vartoti savo vietoje. Kalbėti reikią aiškiai ir gražiai. Ž. Liauksminas smerkė baroko stiliui būdingą makaronizmą, prikaišiojimą kitos kalbos žodžių. Tuos, kurie taip daro, Ž. Liauksminas vadino neišprusėliais, neturinčiais skonio kalbėtojais. Griežtai reikalaujama aiškumo. Retorika, Ž. Liauksmino nuomone, turinti palengvinti oratoriui kelią į liaudį, nes „kitos rūšies menu ir mokslu paprastai užsiima mokyti žmonės, o iškalba skirta liaudžiai". Šios mintys svarbios ir nacionalinių kalbų raidai. Jos primena, pavyzdžiui, Ž. Liauksmino amžininkų K. Sirvydo, S. M. Slavočinskio pastangas rašyti gryna lietuvių kalba. Kalbos grožis, pabrėžė Ž. Liauksminas, priklausąs ne tik nuo išraiškos,

[45] *B. Natoński,* Lauksmin Zygmunt. — Polski Słownik Biograficzny, t. 16(4), Wrocław..., 1971, p. 579.

[46] Ten pat, p. 578.

[47] *J. Tijūnėlytė,* Žygimantas Liauksminas. — Literatūra, t. 5, V., 1963, p. 90.

bet ir nuo turinio. Todėl svarbiausia — proto reikalavimai. Vadovėlyje smerkiamas pomėgis nesaikingai kartoti kitų autorių sentencijas, pridengiant savo minčių lėkštumą.

Veikalo pabaigoje Ž. Liauksminas pridėjo skyrelį „Dialektikos branduolys" (Medulla dialecticae); dialektika tada vadinta mokyklinė logika. Jame autorius aiškina logines sąvokas, teiginių, sprendimų rūšis ir ypač silogizmus[48].

Vienas žinomesnių akademijos retorikos profesorių, literatų buvo Kazimieras Kojelavičius-Vijūkas (apie 1617—1674), istoriko A. Kojelavičiaus-Vijūko brolis. Gimė jis bajorų šeimoje Kaune, retorikos mokslus išėjo Nesvyžiuje, filosofiją ir teologiją studijavo Vilniuje (1638—1641, 1643—1647). Dėstė Kražiuose, Plocke, Braunsberge, Polocke. 1652 m. pakviestas į Vilniaus akademiją, tapo filosofijos ir teologijos daktaru (1654), vėliau — rektoriumi; dirbo pamokslininku šv. Jono bažnyčioje, ėjo studijų prefekto, akademijos prokanclerio ir kitas pareigas. Mirė Polocke, kur nuo 1672 m. buvo kolegijos rektoriumi.

Dar mokydamasis akademijoje, K. Kojelavičius ėmė garsėti poetiniais sugebėjimais, o vėliau tapo pripažintu panegirikų kūrėju. 1668 m. išspausdintas jo įvairių žanrų ir formų panegirikų rinkinys „Panegirikos didvyriams"[49]. Autorius aukština dignitorius, steigusius ir rėmusius mokyklas,— V. Protasevičių, J. K. Chodkevičių, L. Sapiegą. Panegirikose atsispindi kova prieš reformaciją. Viena panegirikų skirta akademiją aplankiusiam M. K. Pacui, išaukštintam, kaip minėta, ir J. Benečio poemoje „Viešpaties dešinės galybė".

K. Kojelavičiui priklauso vienas pirmųjų Tacito vertimų į lenkų kalbą, bet jo išverstos „Analų" pirmosios knygos buvo išleistos tik 1803 m., jau klasicizmo epochoje.

K. Kojelavičius turėjo talentingo „retoriaus" vardą. Minėtuosius „Retorikos principus" sudaro paskaitos, skaitytos Kražiuose ir Plocke 1641—1643 m. Šiame veikale, kaip iš dalies ir savo bažnytinės retorikos vadovėlyje, K. Kojelavičius teoriškai pripažino natūralų stilių ir blaivaus protavimo reikšmę, tačiau kai kurie pavyzdžiai rodo, kad jis buvo paveiktas barokiško stiliaus kraštutinumų — patoso, daugiažodiškumo. Tai liudija ir pamokslai šv. Jono bažnyčioje, kurie pasižymėję „karštais jausmais", „trupino širdis kaip kūjis"[50]. Barokiškas kraštutinumas iškyla K. Kojelavičiaus parašytoje ir čeko B. Balbino papildytoje M. Lenčickio biografijoje (Praha, 1690). Knyga primena „gyvatų" žanrą — su regėjimais, pranašystėmis, stebuklais. Taigi K. Kojelavičiaus veikloje atsispindi akademijoje XVII a. paaštrėję prieštaravimai tarp katalikų bažnyčios ir renesanso kultūros tradicijų.

kademijos poveikis lietuvių kalbos ir literatūros raidai aiškiai matyti iki pat XVII a. vidurio. Joje gavo aukštąjį išsilavinimą ano meto lietuvių filologijos ir raštijos kūrėjai, čia buvo spausdinama lietuviškų knygų. Tačiau akademijos santykiai su lietuvių kalba ir literatūra ir apskritai su visu lietuvių kultūriniu gyvenimu yra prieštaringi.

XVI a. viduryje Lietuva jau buvo pasiekusi palyginti aukštą rašytinės kultūros lygį. Nuo XIV a. pabaigos čia rašomi rusų kalba rankraštiniai Lietuvos metraščiai; intensyviai teberašomi jie taip pat ir XVI a. Plėtojosi grožinė ir publicistinė literatūra lotynų ir lenkų kalbomis. Atsirado pirmųjų katalikiškų raštų lietuvių kalba. Seniausias mus pasiekęs tokio pobūdžio paminklas — poterių rankraštis, datuojamas XVI a. pirmuoju ketvirčiu[1]. Plintant renesanso, humanizmo ir reformacijos idėjoms, kylant švietimui, atsiranda poreikis turėti spausdintą lietuvišką knygą. S. Rapolionis, A. Kulvietis, J. Zablockis, M. Mažvydas plėtojo švietėjišką veiklą, subrandino mintį leisti knygas lietuvių kalba.

Lietuvių literatūriniame gyvenime XVI a. išryškėjo trys pakraipos, apspręstos politinių ir ideologinių kovų: Lietuvoje — katalikų ir reformatų, Rytų Prūsijoje — liuteronų. Bendrąjį literatūros pobūdį nulėmė klasiniai feodalinės visuomenės poreikiai. Pirmieji lietuvių literatai buvo dvasininkai, kilę daugiausia iš bajorų ir miestiečių. Jų interesai ir atsispindi lietuvių literatūroje. Kai kuriais atžvilgiais šie lietuviški raštai tenkino ir valstiečių kultūrinius siekimus: liaudies kalba tapo literatūros, knygų kalba, atsirado galimybių šviestis. Lietuviškose knygose pradeda diferencijuotis pasaulietinės ir religinės idėjos.

Taigi akademijos, įsteigtos visų pirma kovai su reformacija Lietuvoje, kūrimosi laikotarpis sutapo su lietuvių raštijos pradine stadija. Mokykla iš pradžių nepritapo prie lietuvių literatūrinio gyvenimo. Turėjo praeiti gana ilgas laiko tarpas, kol ji tą sąlytį rado. Šis sąlytis buvo dvejopas. Akademija rėmė ir ugdė katalikiškąją lietuvių literatūrą, nukreiptą prieš lietuvių liuteronų Rytų Prūsijoje ir reformatų pačioje Lietuvoje

[48] *J. Tijūnėlytė* ir *B. Genzelis*, Retorikos ir poezijos profesorius Ž. Liauksminas. — Problemos, 1973, Nr. 2(12), p. 110.

[49] Panegyrici heroum antehac manu sparsi. Nunc ab auctore proprio... Casimiro Viiuk Koiałowicz... in unum collecti, Vilnae, 1668.

[50] *B. Natoński*, Kojałowicz Wijuk Kazimierz. — Polski Słownik Biograficzny, t. 13(2), Wrocław..., 1967, p. 269.

[1] *J. Lebedys* ir *J. Palionis*, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas. — Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, t. 3, V., 1964, p. 132.

leidinius. Akademija turėjo kartu su pasaulietine ir bažnytine valdžia slopinti reformacijos ugdomas lietuvių literatūros pakraipas. Jos ryšys su lietuvių kalba ir literatūra nebuvo nei ilgas, nei patvarus. Nuo XVII a. vidurio jis silpnėja ir blėsta. Žymiausių rezultatų šioje srityje akademija pasiekė XVII a. antrajame ketvirtyje.

LIETUVIŲ KALBOS MOKYMAS

Atitrūkimas nuo lietuvių kultūros nebuvo atsitiktinis. Tam turėjo reikšmės daug istorinių aplinkybių. Jos lėmė, kad akademijos mokymo sistemoje skirta per maža dėmesio lietuvių kalbai, praktiniam jos vartojimui, prozinių ir poetinių ypatybių plėtojimui.

Oficialiai akademija stengėsi dėtis lietuviška mokykla. Per įvairias iškilmes būdavo demonstruojamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės herbas, pabrėžiama didikų lietuviška kilmė, aukštinama lietuvių tautos praeitis[2], dažnai vartojamos sąvokos „lietuvių gentis", „Lietuva", Vilnius vadinamas „lietuvių sostine". Būdavo kalbama lietuvių tautos vardu, skelbiama, kad akademija yra Lietuvos švietėja, kad, pašalinus tamsą, lietuviai dar labiau išgarsėsią pasaulyje. Paplitęs buvo lietuvių kilmės iš romėnų padavimas, pasakojantis, kad lietuvių kunigaikščiai, didikai, bajorai yra kilę iš Palemono ir kitų kilmingųjų romėnų, arba „italų". Todėl oficialią akademijos kalbą — lotynų — vadindavo jogailaičių kalba, o pačią Lietuvą — Palemonija. Tačiau pompastiškas lietuviškumas tebuvo išviršinis, mažai vaisingas lietuvių nacionalinei kultūrai. Iš nacionalinių kalbų į pirmą vietą iškeliama lenkų kalba. XVI a. ji plinta lietuvių aukštuomenėje, ypač po Liublino unijos. XVII a. pabaigoje lenkų kalba paskelbiama Lietuvos raštvedybos kalba. Lietuvių kalba akademijoje buvo nustumta. Lietuvių tautos švietimą akademija tesuprato kaip parengimą dvasininkų, galinčių skleisti tarp lietuvių katalikybę, leisti daugiausia religines knygas. Dėl to lietuvių kalbos mokyta ne kaip dėstomojo dalyko, bet kitais būdais.

Vienas tokių būdų buvo jėzuitų novicijate veikusi (ne vėliau kaip nuo 1620 m.) lietuvių kalbos akademija — būrelis. Tokių būrelių buvo ir latvių bei estų kalboms mokytis. Vyresnybė taip pat reikalavo, kad kai kurie akademijos „mokytojai išmoktų skaityti ir rašyti rusiškai ir to išmokytų moksleivius, bent žemesnėse klasėse"[3].

Vadinasi, lietuvių kalbos buvo mokomi studentai, kurie ruošėsi tapti jėzuitais. Akademijos turėjo rektoriaus skirtus globėjus — profesorius ar kitus vadovus. Jas lankė, tur būt, tik tie, kurie jau daugiau ar mažiau mokėjo kalbos; į novicijatą buvo priimami ne jaunesni kaip penkiolikos metų. Kadangi knygos apie lietuvių kalbos būrelio veiklą nėra, tai neįmanoma turėti geresnio vaizdo apie būrelį. Tokioje akademijoje turėjo

būti nagrinėjama gramatika, stilius, kalbos norminimas ir dar kai kas, be abejo, daugiausia iš religinės tematikos, gal būt, buvo rašomos eilės, kalbos. Lietuvių kalbos akademija, atrodo, veikė iki pat 1773 m.[4]

Lietuvių kalba taip pat buvo vartojama žemesniosiose kolegijos klasėse, ypač pirmaisiais metais, per kuriuos reikėdavo išmokti lotyniškai. Negalima išmokti svetimos kalbos, neverčiant jos tekstų į gimtąją kalbą. Bet gimtąja kalba pirmiausia laikyta lenkų kalba. Net M. Daukša postilės prakalboje vadina lenkų kalbą „lyg ir gimtąja". Tačiau tais atvejais, kai dėstytojas ir studentai mokėjo lietuviškai, lotynų kalbai mokytis galėjo būti vartojama ir lietuvių kalba. Lietuvių kalbos vartojimą turėjo skatinti kai kurių lietuvių kalbos žodžių bei lyčių panašumas į lotyniškuosius ir graikiškuosius. Šis panašumas seniai buvo pastebėtas. Jis iliustruojamas, pavyzdžiui, lotyniškame Mykolo Lietuvio veikale „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius", kuris parašytas 1548—1550 metais. Jame pateikta keletas dešimčių tokių žodžių. Sąrašą nebūtinai turėjo sudaryti Mykolas Lietuvis. Jis galėjo atsirasti kurioje nors mokykloje, lietuviams mokantis lotynų kalbos, pavyzdžiui, minėtoje A. Kulviečio mokykloje.

Mokantiems lietuvių kalbą jauniesiems jėzuitams, kurie toliau studijavo (scholastai), buvo rekomenduojama lavintis kalbėti lietuviškai. Jie turėjo atlikti pamokslų pratybas. 1634, 1691, 1729 m. duomenys rodo, kad iš lietuviškai mokančių scholastų visą laiką buvo reikalaujama pratybų pamokslus sakyti lietuvių kalba, jei ne visą pamokslą, tai bent pusę ar trečdalį. Lietuvių, taip pat latvių ir estų kalbų pratybas 1614 m. buvo įsakyta įvesti ir abiejose 1582 m. įsteigtose kunigų seminarijose (vyskupo ir popiežiaus, arba aliumnate).

Tokia kalbos mokymosi sistema leido akademijai rengti pamokslininkus katalikybei skleisti. Lietuvių pamokslininkų visą laiką buvo miestiečiams skirtoje parapinėje šv. Jono bažnyčioje, kuri priklausė akademijai.

Atsikėlus jėzuitams į Vilnių, lietuvių ordino narių nebuvo. Atvykėliai turėjo išmokti lietuviškai. Tai padarė akademijoje profesoriavę portugalas E. Vega, vokietis P. Krimeris, ispanas A. Arijas, lenkas J. Lavinskis. Apie 1580 m. atsiranda pirmųjų lietuvių pamokslininkų. Tai — jauni vilniečiai A. Jokūbaitis (Adomas, Jokūbo sūnus) ir J. Grigoraitis (Jonas, Grigorijaus sūnus), iš Kauno kilęs P. Bludecijus, žemaitis M. Galminas, P. Pikelis ir kt. Padaugėjo lietuvių pamokslininkų XVII a. pirmojoje pusėje, suintensyvinus katalikiškąją veiklą. Lietuvių kalba pa-

[2] *B. Kazlauskas,* XVI—XVIII a. Vilniaus akademijos drama ir teatras.— Kultūrų kryžkelėje, p. 144—172.

[3] *J. Lebedys,* Lituanistikos baruose, t. 1., p. 209.

[4] Ten pat, p. 206—207.

mokslus sakė pirmasis lietuvis akademijos rektorius J. Gruževskis. „Lietuvių kalbos apaštalu" garsėjo Vilniaus apylinkėse akademijos graikų ir lotynų kalbų profesorius Ž. Liauksminas. Pamokslininkais dirbo K. Sirvydas, J. Jaknavičius. Lietuviškai mokančių jėzuitų padaugėjo, kai XVII a. pirmojoje pusėje buvo įsteigtos jėzuitų kolegijos Kražiuose, Kaune. Bet dauguma jų neturėjo pažangesnių visuomeninių užmojų. Todėl pamokslininkų tinklas ėmė pančioti lietuvių nacionalinę kultūrą ir nuo XVII a. antrosios pusės blokšti ją atgal.

AKADEMIJOJE IŠSPAUSDINTI M. DAUKŠOS DARBAI

Aptariant akademijos reikšmę lietuvių literatūrinei kalbai, kalbos mokslui ir literatūrai, reikia turėti galvoje ne tik profesorių ir auklėtinių darbus, bet ir akademijos spaustuvės veiklą. XVI a. pačioje akademijoje nebuvo žmonių, kurie rengtų lietuviškas knygas. Tačiau XVI a. paskutiniajame dešimtmetyje akademija jau įnešė svarų indėlį į lietuvių nacionalinę kultūrą — išspausdino M. Daukšos darbus. Iki XVII a. vidurio jos spaustuvėje buvo išspausdinta arti dvidešimt lietuviškų leidinių. Akademijos spaustuvės dėka 1601—1650 m. Lietuva lietuviškų spausdinių skaičiumi pralenkė Rytų Prūsiją (14 ir 6), kurioje tuo metu lietuviškų knygų spausdinimas sulėtėjo[5].

Duomenys leidžia manyti, kad pirmosios spausdintos lietuviškos knygos, neišlikusios ar nesurastos, pasirodė Lietuvoje apie 1580—1590 metus[6]. Tai turėjo būti kelios katalikiškos knygos, iš jų maldaknygė ir vokiečių kontrreformacijos veikėjo P. Kanizijaus mažojo katekizmo vertimas į lietuvių kalbą. Vilniuje 1585 m. jėzuitų pastangomis buvo išleisti P. Kanizijaus katekizmo vertimai į baltarusių ir latvių kalbas. Neišlikusios pirmosios lietuviškos knygos nesiejamos su akademijos veikla, kadangi tuo metu jai visų pirma rūpėjo plėsti savo įtaką pravoslaviškoje Baltarusijoje ir liuteroniškoje Latvijoje. Pirmosios žinomos lietuviškos knygos, išspausdintos jos spaustuvėje XVI a. pabaigoje ir XVII a. pradžioje, parengtos taip pat ne akademijoje, nors čia tuo laiku jau buvo gerai lietuvių kalbą mokančių žmonių.

Kaip rodo Vilniaus jėzuitų laiškai ordino generolui, akademijos spaustuvė 1595 m. gavo dvi spaudai parengtas lietuviškas knygas. Vieną jų pateikė Žemaičių vyskupas M. Giedraitis. Tai buvo M. Daukšos išversta iš lenkų į lietuvių kalbą J. Vujeko postilė — pamokslų rinkinys. J. Vujekas 1578—1579 m. buvo Vilniaus jėzuitų kolegijos rektoriumi. Antrą knygą — nežinomų vertėjų išverstą ispanų teologo J. Ledesmos katekizmą su maldomis — pristatė Vilniaus vyskupystės administratorius B. Vai-

na[7]. Dėl spaustuvės veiklos sutrikimų šis katekizmas nebuvo išleistas, o postilė pasirodė po ketverių metų. M. Daukša taip pat išvertė iš lenkų kalbos tą patį J. Ledesmos katekizmą, kuris išėjo Vilniuje 1595 m. Nors spaustuvė jame nenurodyta, kad įprasta manyti, kad M. Daukšos verstasis katekizmas išspausdintas akademijos spaustuvėje. M. Daukšos verstos knygos, jo raginimas ugdyti lietuvių kalbą turėjo didelę reikšmę lietuvių kultūros raidai.

Mikalojus Daukša (g. tarp 1527 ir 1538—1613) — lietuvių humanistas, švietėjas, literatūrinės kalbos kūrėjas, viena ryškiausių asmenybių senojoje lietuvių literatūroje. Gimė smulkių bajorų šeimoje Babėnuose, netoli Kėdainių. Nėra žinių, kur mokėsi ir ką studijavo. Klebonavo Krakėse, Kražiuose, Betygaloje. 1572 m. tapo Žemaičių kanauninku, kapitulos nariu. M. Daukšos literatūrinę veiklą rėmė M. Giedraitis, paskirtas 1576 m. Žemaičių vyskupu; jis atstovavo feodalams, kurie po Liublino unijos tebesiekė Lietuvos valstybinio savarankiškumo. M. Daukša kapituloje dirbo kartu su M. Giedraičio atsikviestu istoriku M. Strijkovskiu. Šie du renesanso ir humanizmo vyrai rūpinosi lietuvių kultūros ugdymu, švietimu. Jų idėjos vėliau sulaukė atgarsio ir akademijoje.

M. Daukšos išverstas katekizmas yra pirmoji žinoma Lietuvoje išleista lietuviška knyga[8]. Versdamas lenkišką tekstą, M. Daukša nekeitė jo religinio turinio, tačiau, atsižvelgdamas į lietuvį skaitytoją, kai kur jį papildė. Įsidėmėtinas atvejis, kai M. Daukša papildo originalą reikalavimu leisti vaikus į mokyklą —„duot juos ant mokslo". Vertėjas pats pateikė žinių apie lietuvių senąjį tikėjimą ir papročius: Ugnies, Žemynos, Medeinės, Perkūno garbinimą, šventuosius medžius ir alkus, žyniavimą, burtus. Kartu su kitų šaltinių duomenimis tai rodo, kad XVI a. Lietuvoje tebesilaikė politeistinė senoji religija, nors nuo krikšto jau buvo praėję daugiau kaip du šimtai metų.

Pastangas tobulinti lietuvių literatūrinę kalbą palaikė nežinomas vertėjas, kuris, remdamasis M. Daukša, parengė J. Ledesmos katekizmą rytų aukštaičių tarme ir išspausdino 1605 m. akademijos spaustuvėje[9]. Knygelės kalbą vertėjas padarė suprantamą Vilniaus vyskupystės gyventojams. Pratarmėje nežinomasis vertėjas rašė, kad M. Daukša ir jis pats pramynė lietuviškai knygai taką, bet jau labai reikia šalia to tako „kelią viešą praskinti ir gražiai nudaryti".

[5] Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba, t. 1, 1547—1861, ats. red. *A. Ulpis*, V., 1969, p. XII.

[6] *J. Lebedys*, Mikalojus Daukša, p. 185—186.

[7] Ten pat, p. 197, 201.

[8] Kathechismas arba mokslas kiekwienam krikszczionii priwalvs..., Vilniuie, 1595.

[9] Kathechismas aba pamokimas wienam kvriamgi krikszczonivy reykiamas, Wilnivy, 1605.

Akademijos spaustuvėje 1599 m. buvo išspausdintas pats reikšmingiausias M. Daukšos darbas — postilė[10]. (Unikalūs M. Daukšos katekizmo ir postilės egzemplioriai saugomi Vilniaus universiteto Mokslinėje bibliotekoje.) Tai vienas stambiausių XVI a. lietuvių kalbos paminklų. Sveiki postilės egzemplioriai yra su šiais originaliais priedais: lotynišku ketureiliu M. Giedraičio herbui; lotyniška epigrama M. Giedraičiui, parašyta V. Daujoto; M. Daukšos lotyniška panegirinio pobūdžio prakalba M. Giedraičiui; M. Daukšos lenkiška „Prakalba į malonųjį skaitytoją". J. Vujeko postilė buvo rekomenduojama dvasininkams Lenkijoje ir Lietuvoje. M. Daukša sugebėjo peržengti jos ribotumą. Originaliais priedais jis suteikė knygai renesansiško, humanistinio skambesio, o geru vertimu padėjo pagrindus lietuvių literatūrinei kalbai.

Savo vertimais M. Daukša nusipelno būti vadinamas lietuvių literatūrinės kalbos pradininku Lietuvoje. Jis stengėsi „pritaikyti liaudies šnekamąją kalbą (vidurio aukštaičių ir iš dalies žemaičių tarmes) literatūrinės kalbos funkcijoms", sistemingai žymėjo kirčio vietą[11]. M. Daukšos kalba gausi leksinės sinonimikos, paimtos iš liaudies, pavyzdžiui, *padūksis — tikėjimasis — viltis; bėdulis — pavargėlis — rudulis, vargeta.* M. Daukša šalino svetimybes, įtvirtino literatūrinėje kalboje daug kultūrinių sąvokų, pavyzdžiui, *įkvėpimas, išmintis, luomas, mokytojas, pasaulis, paveikslas.* Žymus M. Daukšos indėlis į grožinės literatūros stiliaus formavimą. „Galima net teigti, kad M. Daukša atrado vaizdinį veiksmažodį",— rašė J. Lebedys[12]. Lietuviškasis tekstas pasižymi leksikos turtingumu, atitinkančiu renesansinį iškalbos supratimą. Ilgiems sudėtiniams sakiniams (periodams) būdingi grožinės prozos elementai, ritmika, muzikalumas.

Visuomeniniu atžvilgiu labai svarbi M. Daukšos postilės „Prakalba į malonųjį skaitytoją". Tai publicistinis kūrinys, kviečiantis „turtinti, tobulinti ir gražinti" lietuvių kalbą. Jame atsispindi autoriaus nepritarimas neigiamiems Liublino unijos padariniams. Savo pažiūromis į tautą ir kalbą M. Daukša tartum diskutuoja su feodaline ideologija. Feodalizmo ideologams tauta — didikai ir bajorai, valstiečiai į ją neįėjo, jie buvo už įstatymo[13]. Tautinė priklausomybė tapatinta su valstybine priklausomybe. M. Daukša tautą aiškina kitaip, renesansiškai. Tautos požymiais jis pripažino teritorinį bendrumą —„tėvų žemę", istoriškai susiformavusius vienodus papročius ir ypač vieną kalbą. Jis ir liaudį laikė tos pačios visuomenės, tautos nariais, karštai ragino kalbėti tokia pat kalba, tikėdamas, kad ji „didina ir išlaiko bendrumą, santaiką ir brolišką meilę", yra „vienybės motina, pilietiškumo tėvas, valstybės sargas". M. Daukša nekelia lietuvių aukščiau už kitas tautas, tik siekia, kad lietuvių kalba feodalinėje valstybėje turėtų lygias teises su kitomis kalbomis. Jis rašo: „Visa tai sakau ne tam, kad peikčiau kitų kalbų mokėjimą ir vartojimą (tai visa-

dos visų žmonių buvo ir tebėra vertinama ir giriama) [...]. Aš tiktai smerkiu mūsų gimtosios lietuvių kalbos apleidimą [...]". Jis ragina vartoti ją viešajame valstybės gyvenime, kurti įvairią lietuvišką literatūrą, pavyzdžiu iškeldamas italus ir lenkus. Jo prakalba nukreipta prieš prasidėjusį didikų lenkėjimą. Istoriškai pažangiose M. Daukšos pažiūrose į tautą ir lietuvių kalbos vartojimą kalbos reikšmė betgi pervertinama. M. Daukša idealistiškai teigė, kad vienos kalbos vartojimas atnešąs visai tautai gerovę.

M. Daukšos darbai buvo išleisti akademijoje, tačiau tai nereiškia, kad pasaulietinės, humanistinės M. Daukšos idėjos visiškai sutapo su akademijos vadovybės tikslais. Akademija protegavo ne lietuvių, bet lenkų kalbą, neparengė pasaulietinio turinio lietuviškų knygų (išskyrus kalbos mokslo leidinius), kurių pasirodymą suponavo M. Daukšos prakalba, iškėlusi renesansui ir humanizmui itin būdingą uždavinį — kurti literatūrą tautine, liaudies kalba.

KONSTANTINAS SIRVYDAS

Po M. Daukšos ir jo nežinomojo pasekėjo darbų vėl nutrūksta akademijos ryšys su lietuviškais raštais. Tai trunka apie pusantro dešimtmečio. Ir tik praėjus keturiasdešimt metų nuo akademijos įkūrimo, čia iškyla pirmas akademijoje ir kitose mokyklose išugdytas lietuvių kalbininkas ir rašytojas — K. Sirvydas. Tai žymiausias lietuvių raštijos kūrėjas akademijoje per visą jos gyvavimo laiką, pirmojo lietuvių kalbos žodyno autorius.

Konstantinas Sirvydas (1579—1631)[14] gimė netoli Anykščių. Jo tėviškės dvareliai turėjo būti Dabužiuose ir Griežionyse. Įstojo į jėzuitų ordiną, mokėsi jų mokyklose Vilniuje, Rygoje, Tartu, Nesvyžiuje, Pultuske. Tartu studijavo retoriką pas žinomą poetą L. Bojerį[15], „Karolomachijos" autorių. Sugrįžęs į Vilnių, dėstė akademijoje teologiją, buvo rektoriaus tarėju. Daugiau kaip dešimt metų sakė lietuviškus pamokslus miestiečių parapinėje šv. Jono bažnyčioje. Akademijoje ketverius metus profesoriavo kartu su M. K. Sarbievijumi. Tuo laiku filosofiją ir teolo-

[10] Postilla catholicka. Tai est: ižguldimas ewangeliu kiekvienos nedelos ir szwętes per vissus metus... Wilniui, 1599.

[11] *J. Palionis,* Lietuvių literatūrinė kalba XVI—XVII a., V., 1967, p. 8—9.

[12] *J. Lebedys,* Mikalojus Daukša, p. 322.

[13] *J. Jurginis,* Renesansas ir humanizmas Lietuvoje, p. 166.

[14] Dėl jo pavardės žr.: *J. Balčikonis,* Širvydas ar Sirvydas? — Kalbotyra, t. 11, 1965, p. 143—144.

[15] *K. Jablonskis,* Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, p. 215; *V. Vilnonytė,* Nauja apie Širvydą.— Literatūra ir menas, 1975.IX.6; *ta pati.* Patikslinant straipsnį „Nauja apie Širvydą".— Literatūra ir menas, 1976.I.31.

giją čia studijavo ir Ž. Liauksminas. Mirė K. Sirvydas Vilniuje, manoma, džiova.

K. Sirvydas — prieštaringas lietuvių kultūros darbuotojas. Geru lietuvių kalbos mokėjimu, iškalbos menu, leksikografiniais darbais jis nusipelnė lietuvių kalbos mokslui ir literatūrai. Tačiau, skirtingai negu M. Daukša, K. Sirvydas nekėlė lietuvių visuomeniniam gyvenimui svarbių uždavinių, nors ir negalima jo visiškai atitraukti nuo humanizmo kultūros.

Amžininkai mini du K. Sirvydo parašytus ir Vilniaus akademijos išleistus kalbos veikalus: lenkų-lotynų-lietuvių „Trijų kalbų žodyną" (Dictionarium trium linguarum) ir gramatiką „Lietuvių kalbos raktas" (Clavis linguae Lituanicae). Manoma, kad K. Sirvydo „Trijų kalbų žodynas" buvo išleistas penkis kartus. Trys paskutinieji leidimai (1642, 1677, 1713)[16] žinomi de visu. Apie du pirmuosius leidimus duomenų trūksta. Iki šiol vyravo nuomonė, kad pirmasis leidimas išėjo 1629 m., antrasis — 1631 m. Pirmuoju leidimu laikomas lenkų-lotynų-lietuvių kalbų žodynas, kurio vienintelis žinomas egzempliorius yra defektinis — neturi pradžios ir pabaigos. Jis parengtas pagal lenkų kalbininko M. Folkmaro žodyną. Trečiasis leidimas sudarytas pagal lenkų kalbininko ir dramaturgo G. Knapskio žodyną ir skiriasi nuo pirmojo leidimo. Antrojo leidimo nežinoma nė vieno egzemplioriaus. Pirmuoju leidimu laikomas žodynas turi apie 6000 lietuviškų žodžių, trečiajame leidime jų yra apie 10 000. Tuos leidimus galima laikyti ir dviem skirtingais žodynais[17]. Naujausių tyrinėjimų duomenimis, pirmasis K. Sirvydo žodyno leidimas yra išėjęs ne 1629 m., bet apie 1620 m.[18]

Gramatika „Lietuvių kalbos raktas", kuri galėjo būti išspausdinta Vilniuje 1630 m., matyt, nėra išlikusi. Jeigu iš tikrųjų tokią gramatiką K. Sirvydas parašė (rankraštinę ar spausdintą), skiriamą, be abejo, akademijos studentams, tai jam tektų ir pirmosios lietuvių kalbos gramatikos autoriaus vardas.

„Trijų kalbų žodynas" pirmiausia skirtas jaunimui (in usum studiosae iuuentutis) mokytis lotynų kalbos. Jis, kaip sakoma žodyno pratarmėje, nutiesiąs kelią į lotynų kalba sukurtus poezijos ir iškalbos turtus.

Pirmajam lietuvių kalbos žodynui parašyti reikėjo didelių pastangų. Ieškodamas atitikmenų lenkiškiems ir lotyniškiems žodžiams, sąvokoms, K. Sirvydas pateikė daug sinonimų ir artimos reikšmės žodžių. Žodyno leksika aprėpia daug sričių. Yra leksikos meno reiškiniams pavadinti, pavyzdžiui, *dailė, iškalba.* K. Sirvydas vengė skolinių. Kai kurie K. Sirvydo pateikti naujadarai tebėra visuotinai vartojami: *medvilnė, pardavėjas, spaustuvė, taisyklė.*

Akademijos spaustuvėje buvo išleista reikšminga lietuvių kalbos ir literatūros raidai K. Sirvydo postilė „Punktai sakymų" (d. 1 — 1629,

d. 2 — 1644)[19]. Tai ištraukos iš evangelijų ir joms pritaikytos pamokslų santraukos. Tekstas skelbtas dviem kalbom — lietuvių ir lenkų. Originalas parašytas lietuvių kalba, paskui išverstas lenkiškai. Tai pirmas toks atvejis ano meto lietuviškos knygos istorijoje. Lotyniška dedikacija Vilniaus vyskupui E. Valavičiui ir lenkiška autoriaus pratarmė rodo, kad K. Sirvydas savo darbo tikslą supranta siaurokai: jis nori visų pirma padėti silpniau mokantiems lietuvių kalbą dvasininkams. Antra vertus, K. Sirvydas konstatuoja, kad maža lietuviškų knygų. Tai reiškia, kad jis stengiasi šią spragą užpildyti. K. Sirvydas savo pamokslų nesieja su Lietuvos gyvenimo sąlygomis. Žmogus juose suvokiamas kiek dogmatiškai, scholastiškai. Šioms mintims išreikšti autorius vartoja daug retorinių priemonių, kurios praturtina jo kalbą, suteikdamos emocingumo ir vaizdingumo.

Postilėje „Punktai sakymų" skaudžiai priekaištaujama didžiūnams dėl godumo ir lėbavimo. Alegoriniu palyginimu K. Sirvydas parodo feodalinės santvarkos neteisingumą: kaip jūroje „viena žuvis didė mažesnę praryja, taip žmonės didžiūnai svieto lėtus ir pavargusius išgaišina, kramto, praryja". Labai gerai mokėdamas lietuvių kalbą, neužmiršęs jos per ilgus mokslo metus svetur, K. Sirvydas vartojo drąsius liaudiškus posakius. Liaudiškas kalbėjimo būdas taip pat didina jo knygų istorinę vertę.

K. Sirvydo darbai, ypač žodynas, turėjo didelę reikšmę lietuvių literatūrinės kalbos ir leksikografijos raidai. Jis pirmasis ėmėsi leksikografiškai tvarkyti ir turtinti lietuvių kalbą, kėlė jos autoritetą. Žodynas buvo žinomas Rytų Prūsijoje, Latvijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje. Minėtasis pirmojo leidimo egzempliorius priklausė žymaus XVII a. rašytojo ir visuomenės veikėjo, baltarusio Simeono Polockio bibliotekai. Lenkų-lotynų dalis iš K. Sirvydo darbo išleista Varšuvoje 1641 m. „Punktų sakymų" pirmosios dalies lietuviškasis tekstas S. Daukanto ir M. Valančiaus rūpesčiu antrą kartą buvo išleistas Vilniuje 1845 m.

K. Sirvydo knygose lietuviškieji tekstai skelbiami kartu su lenkiškaisiais. Tai atspindėjo kalbų integracijos procesą, remiamą valdžios ir bažnyčios. Įsivyrauja lenkų kalba, palikdama lietuvių, baltarusių, ukrainiečių kalboms tik pagalbinį vaidmenį. Tačiau, žiūrint iš istorinės perspektyvos, išliekamąją K. Sirvydo darbų vertę sudaro kaip tik tai, kad

[16] Dictionarivm trivm lingvarvm, in vsum studiosae iuuentutis, avctore Constantino Szyrwid... Vilnae, 1642.

[17] *V. Urbutis*, Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių. — Baltistica, III (2), V., 1967, p. 213.

[18] *K. Pakalka*, Apie defektinį trikalbį K. Širvydo žodyną. — Lietuvos TSR MA darbai, Serija A, t. 4(45), V., 1973, p. 140.

[19] Punkty kazan od adwentu áż do postu... W Wilnie, 1629; Punkty kazań na post wielki... W Wilnie, 1644.

jie „suvaidino reikšmingą vaidmenį lietuvių raštijos raidoje. Jo „Punktai sakymų" ilgą laiką buvo lietuvių kalbos grynumo pavyzdys"[20]. K. Sirvydo žodynu naudojosi XVII—XIX a. lietuvių leksikografai ir rašytojai (S. M. Slavočinskis, Pil. Ruigys, A. Klementas, D. Poška, L. Rėza ir kt.).

KITI LIETUVIŲ RAŠTIJOS ATSTOVAI AKADEMIJOJE. LIETUVIŠKOS PANEGIRIKOS

Akademijoje K. Sirvydas turėjo pagalbininkų. Vienas jų buvo Jonas Jaknavičius (1589—1668). Jam priskiriami evangelijų vertimai „Punktuose sakymų", taip pat jis išvertė į lenkų kalbą „Punktų sakymų" antrosios dalies lietuviškąjį tekstą. Manoma, kad J. Jaknavičius pasirūpino K. Sirvydo žodyno 1642 m. leidimu. Iš J. Jaknavičiaus parengtų religinių knygų žinomesnė yra „Lenkiškos ir lietuviškos evangelijos" („Ewangelie polskie y litewskie"), pirmą kartą išleistos akademijos spaustuvėje 1637 m. „Punktų sakymų" antrosios dalies lietuviškąjį tekstą redagavo ir dar vienas, iki šiol neišaiškintas, asmuo[21]. Tai rodo, kad XVII a. pirmojoje pusėje kai kurias lietuviškas knygas akademijoje spaudai rengė ne vienas žmogus.

1646 m. akademijos spaustuvė išspausdino pirmąjį Lietuvoje atskira knyga išleistą giesmyną „Giesmės, tikėjimui katolickam priderančios"[22], parengtą S. M. Slavočinskio. Ilgą laiką apie šią knygą beveik nieko nežinota, tik tarybiniais metais ji susilaukė deramo dėmesio.

Saliamonas Mozerka Slavočinskis (prieš 1630—1660) gimė Lipkiškės dvarelyje, netoli Viduklės. Mokėsi Vilniaus popiežiaus kunigų seminarijoje (aliumnate), kurios studentai lankydavo paskaitas ir akademijoje. Baigęs mokslą, tapo kunigu. Prieš Žemaičių vyskupo valią užvaldė Šiaulėnų ir Kražių klebonijas, už ką buvo ekskomunikuotas. Vėliau buvo paskirtas Piltenės (Latvija) kanauninku.

Giesmyną S. M. Slavočinskis parengė, būdamas aliumnato studentu. Anksčiau buvo abejojama, ar studentas, vėliau nebepasireiškęs literatūriniais darbais ir taip neramiai gyvenęs, galėjo parengti giesmyną, nes turėtas tik defektinis egzempliorius be pratarmės. Suradus sveiką giesmyno egzempliorių, abejonių dėl S. M. Slavočinskio autorystės sumažėjo. Pratarmėje S. M. Slavočinskis pasisako išvertęs giesmes iš lenkų kalbos į gimtąją kalbą ir atsiprašo už trūkumus, nes esąs jaunas. Tam tikru kovos dėl lietuvių kalbos teisių atgarsiu reikia laikyti S. M. Slavočinskio pratarmės žodžius, kad knygą parengęs tiems žmonėms, kurie Lietuvoje norį girdėti giedant gimtąja kalba. Tai liudija, kad akademijoje, nepaisant valstybinės orientacijos, galėjo pasireikšti ir specifinių

lietuvių bajorijos interesų. „Verždamiesi į viešumą,— rašo K. Jablonskis,— Lietuvos bajorai kėlė viešumon ir savąją kalbą ta forma, kuria ji buvo vartojama, būtent šnekamosios kalbos forma. Kalbos klausimas kilo ten, kur be jos negalima buvo pasiekti to kultūros lygio, kuris atitiko bajorų sąmonę, visų pirma bažnyčioje. Ir didysis kunigaikštis, ir diduomenė nebegalėjo nekreipti dėmesio į bajorijos keliamus kultūrinius reikalavimus"[23].

S. M. Slavočinskio „Giesmės" kalbinėmis-stilistinėmis ypatybėmis, vertimo menu, eilėdara išsiskyrė šio žanro literatūroje ir prisidėjo prie lietuvių poetinės kalbos formavimosi[24]. S. M. Slavočinskio parengtoje knygoje yra arti 200 giesmių, iš jų 47 įžymaus lenkų renesanso poeto Jano Kochanovskio (1530—1584) psalmės. Kitos giesmės verstos iš lenkų ir iš lotynų kalbos. Kaip pažymėta knygos antraštėje, yra ir originalių giesmių. Giesmės verstos žemaičių tarme, tačiau jose neretai pasitaiko rytų aukštaičių lyčių. Matyt S. M. Slavočinskis, gyvendamas Vilniuje, buvo veikiamas rytietiškos bendrinės raštų kalbos. Tai turėjo būti savotiška Vilniaus miesto lietuviškoji koinė-šnekamoji kalba[25]. Vertėjas naudojosi K. Sirvydo žodynu (1642 m. leidimu). Giesmėse vartojama to žodyno leksika, naujadarai, pavyzdžiui, *miestakelis* (gatvė), *rodyklė* (registras). Vertėjas net patobulina K. Sirvydą, įvesdamas žodžius *sužieduotinė* (buvo *pasavintinė*), *kerštas* (buvo *atgavimas*), *amžinybė* (buvo *amžybė*). Lietuvių raštų kalbiniam lygiui smunkant, gerą S. M. Slavočinskio leksiką ėmė stumti nevykusios svetimybės, kaip matyti iš „Giesmių" pagrindu vėliau parengtų giesmynų.

S. M. Slavočinskis lietuvių literatūroje pirmasis atsisakė pažodinio vertimo principo, kurio laikėsi ankstesnieji vertėjai. Jis ėmė ieškoti atitikmenų visam vaizdui, kai kurias tekstų vietas atkūrė su nemažu poetiniu polėkiu. Tie bruožai ryškiausiai atsiskleidė, verčiant J. Kochanovskio psalmes. Jo „Dovydo psalmynas" buvo labai populiarus, išverstas ir į rusų kalbą. J. Kochanovskio suteikta poetine forma psalmės buvo giedamos Lenkijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje, Rusijoje, Vengrijoje[26]. Jas giedojo ir katalikai, ir reformatai, ir pravoslavai. S. M. Slavočinskis iš-

[20] Lietuvių literatūros istorija, t. 1, red. *K. Korsakas*, V. 1957, p. 150.

[21] *Z. Zinkevičius*, Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų" genezės ir kalbos. — Baltistica, VII(2), V., 1971, p. 161.

[22] Giesmes tikieimvy katholickam pridiarancias... Auctore Salomone Mozerka Slawoczynski... Vilnae, 1646.

[23] *K. Jablonskis*, Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, p. 42.

[24] *J. Lebedys*, 1646 metų giesmynas. — S. M. Slovočinskis, Giesmės, tikėjimui katalickam priderančios, V., 1958, p. 20.

[25] *Z. Zinkevičius*, Rytietiškoji XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas.— Baltistica, VIII(1), V., 1972, p. 90.

[26] *И. Голенищев-Кутузов*, Славянские литературы, М., 1973, р. 130.

vertė beveik trečdalį J. Kochanovskio psalmyno, sugebėdamas į vertimus perkelti liaudiškus posakius, palyginimus, malonines lytis.

„Giesmės" įtvirtino lietuvių poezijoje silabinę eilėdarą. Giesmyne laikomasi pagrindinio silabinės eilėdaros reikalavimo — vienodo skiemenų skaičiaus atitinkamose eilutėse (izosilabizmo). Veikiamas lenkų poezijos, S. M. Slavočinskis vartojo moteriškus rimus, nors jam dar nepavyko jų visur suderinti su natūraliu lietuvių kalbos kirčiu. Neretai rimas grindžiamas dirbtiniu, forsuotu kirčiu. Vertėjas išlaikė įvairią, turtingą J. Kochanovskio originalų strofiką.

Silabinė eilėdara, kurios pradininku laikytinas S. M. Slavočinskis, vyravo Lietuvoje iki XIX a. antrosios pusės. Šia eilėdara parašytas įžymusis A. Baranausko „Anykščių šilelis" ir kiti lietuvių poezijos kūriniai.

Buvo dar viena akademijos veiklos sritis, sudariusi sąlygas viešai skambėti lietuvių kalbai. Tai didelės iškilmės, per kurias dignitoriai būdavo sveikinami eilėraščiais, parašytais įvairiomis kalbomis. Tokius daugiakalbius proginės poezijos rinkinius akademija spausdindavo, taigi juose yra ir lietuviškų panegirikų.

Jos sudaro negausius lietuvių pasaulietinės poezijos pavyzdžius, rodo buvus lietuviškų panegirikų žanrą — vienintelį lietuvių pasaulietinės poezijos pasireiškimą akademijoje, kurioje nebuvo bent kiek palankesnių sąlygų lietuvių pasaulietinei grožinei literatūrai. Lietuvių kalba akademijai buvo svarbiau, negu pasaulietinė literatūra, kurią sunku panaudoti religinei propagandai. Todėl akademija ir neišugdė nė vieno literato, kuris būtų lietuvių kalba bent kiek daugiau kultivavęs pasaulietinius žanrus arba išvertęs ką į lietuvių kalbą iš antikinės literatūros. Literatūrinių žinių lietuvių studentai gaudavo, bet rašydavo paprastai lotynų kalba. Pavyzdžiu čia gali būti akademijos auklėtinių, vėliau ir profesorių A. Kojelavičiaus-Vijūko, Ž. Liauksmino, D. Butvilo ir kitų istoriografiniai, teoriniai, draminiai darbai. Dramos būdavo vaidinamos daugausia lotyniškai, tik prologus ir intermedijas, kaip minėta, neretai atlikdavo vietinėmis kalbomis. Tokiems atvejams galėjo būti šis tas sukurta ir lietuviškai.

Kolegijos paskutiniosiose klasėse, kai buvo einami antikinės poezijos žanrai,— odė, epigrama, epitafija ir kiti,— akademijos studentai patys turėjo ką panašaus rašyti lotynų kalba. Negausiuose lietuviškuose eilėraščiuose aukštinami karaliai, dignitoriai. Panegirikose įsigali barokinis, perdėtai pakilus tonas, alegoriniai įvaizdžiai, hiperbolės[27]. Pirmieji pasaulietiniai lietuviški eilėraščiai turi tam tikros pažintinės reikšmės, pasižymi specifinėmis literatūrinėmis ypatybėmis.

Su akademija iki XVII a. vidurio tiesiogiai susijusios dvi panegirikos. Tai vadinamasis pirmasis lietuviškas hegzametras (1589) ir dvieilis, paskelbtas panegirikų rinkinyje „Lukiškių pavasaris"[28]. Rinkinį sudaryti

galėjo vilnietis Jonas Chondzinskis (1600—1666). Jis 1621 m. įstojo į novicijatą, baigęs akademiją, joje dėstė poetiką, retoriką, teologiją, rašė panegirikas ir satyras. J. Chondzinskiui priskiriamas panegirikų rinkinys „Lukiškių Floros grožis" (Florae Luciscianae amoenitas), išleistas akademijos vardu, apsilankius 1639 m. jos vasarvietėje Lukiškėse Vladislovui Vazai ir karalienei. Tokia pat proga išleistame rinkinyje „Lukiškių pavasaris" esantis nežinomo autoriaus dvieilis, skiriamas taip pat Vladislovui Vazai ir karalienei:

Džiaugias žiedeliai, kad jump atėjo karaliai, —
Saules išvydo, meto nelaukę, pražydo.

Hegzametru sveikinamas Vilniuje lankęsis karalius Zigmantas Vaza. Eilėraštis išspausdintas kartu su panašiais sveikinimais kitomis kalbomis rinkinyje „Pasveikinimas šviesiajam ir galingajam kunigaikščiui Zigmantui III"[29]. Tai pirmas iki šiol žinomas Lietuvoje spausdintas lietuviškas tekstas. Aukštoku stiliumi linkima karaliui, kuris laikomas teisėtu Lietuvos giminių valdovu, ilgų metų. Panegirikos autorius neišaiškintas. Knygą parengė akademija, tad ir autoriaus reikia ieškoti akademijoje. Unikali panegirikos eilėdara. Ji parašyta, sekant antikinį hegzametrą, kuris rėmėsi izochronizmo principu (ilgųjų ir trumpųjų skiemenų derinimu). Autorius naudojasi „licentia poetica" teise — praleidžia kai kuriuos trumpuosius balsius. Eilėraščio skandavimas grindžiamas ne kalbos kirčiu, bet hegzametro iktais:

Linksmink'tės, Liet'vos giminės, kun'gaikštis ateiti
Jūsų žemėsna; jamui skaityk'te triumfą.

Bandymas perkelti antikinį izochronizmą į lietuvių poeziją nerado pasekėjų. Bet eilėdaros struktūra įsidėmėtina lietuvių poetikos ir kultūros istorijoje. Iki vilniškio hegzametro lietuvių kalba žinomas, galima sakyti, vienas pasaulietinio turinio kūrinys — M. Mažvydo eiliuotoji prakalba pirmajai lietuviškai knygai (1547). Prakalba sukurta sintaksine-intonacine eilėdara, būdinga ankstesniems amžiams[30]. Hegzametro autorius M. Mažvydo knygos galėjo būti ir neskaitęs. Panašaus pobūdžio buvo ir ano meto giesmių eilėdara. Autoriui turėjo kilti klausimas, kokią poetinę formą suteikti lietuviškam žodžiui, kurį reikėjo ne giedoti, bet deklamuoti. Pavyzdžiu jis pasirinko antikos ir lotyniškąją renesanso poeziją. Panašių bandymų yra darę kai kurie Vakarų Europos renesanso

[27] *L. Gineitis,* Klasicizmo problema lietuvių literatūroje, V., 1972, p. 73.

[28] Ver Lukiskanum ad serenissimarum maiestatum praesentiam efflorescens... Vilnae, 1648.

[29] Gratulationes serenissimo ac potentissimo principi Sigismundo III... Vilnae, 1589.

[30] *J. Girdzijauskas,* Lietuvių eilėdara, V., 1966, p. 55.

laikų literatai, tuo metu atsiradusios klasikinės filologijos atstovai[31]. Taigi pirmąjį lietuviškąjį hegzametrą reikėtų sieti ne tik su klasikinio pobūdžio mokymo programa, bet ir su humanistinės kultūros daigais akademijoje. Autorius, siūlydamas lietuvių poeziją kurti autoritetingiausios antikinės poezijos pavyzdžiu, pasielgė drąsiai. Jį galėjo veikti lietuvių kilmės iš romėnų teorija. Be to, šis žingsnis būtų neįmanomas, neturint filologinės kultūros, nesuvokiant lotynų ir lietuvių kalbų fonetinio panašumo. Vadinasi, akademijoje, poetikos klasėje ar dar anksčiau, tie dalykai negalėjo būti apeinami jau XVI a. pabaigoje.

Žinomi keli panegirinių žanrų eilėraščiai, parašyti buvusių akademijos auklėtinių. Šiaulių klebonas Petras Tarvainis 1634 m. Vilniuje paskelbė panegiriką Žemaičių vyskupui J. Tiškevičiui[32]. Užsienyje tęsęs mokslą Benediktas Petravičius 1638 m. Romoje išspausdino epitafiją, mirus prancūzų rašytojui, istorikui, mokslo žmonių globėjui N. K. F. de Peireskui[33]. Gal būt, akademijoje baigė mokslus ir Vaclovas Daujotas, paskelbęs lotynų kalba epigramą M. Giedraičiui M. Daukšos postilėje. Epigramos rankraštinis vertimas į lietuvių kalbą, manoma, atliktas anais laikais[34]. P. Tarvainio panegirika yra pirmasis žinomas taisyklinga silabine eilėdara sukurtas lietuviškas eilėraštis. Silabinė eilėdara baigė formuotis lenkų poezijoje XVI a. pabaigoje. Akademijoje per poetikos pamokas studentai būdavo supažindinami ir su lenkų poezija. Todėl suprantamas silabinės eilėdaros įsigalėjimas to meto Lietuvoje.

Panegirinė ano meto lietuvių poezija buvo proginė, lyg atsitiktinė, todėl ji neiškėlė nė vieno bent kiek produktyvesnio pasaulietinio poeto.

AKADEMIJOS REIKŠMĖ LIETUVIŲ KALBOS IR LITERATŪROS RAIDAI IKI XVII a. VIDURIO

Akademijos sužadintoji katalikiškoji lietuvių literatūros pakraipa sudaro tik vieną atšaką. Kaip ją reikėtų vertinti, gretinant su reformatų pakraipa Lietuvoje ir liuteronų Rytų Prūsijoje? Toks gretinimas leidžia objektyviau suvokti akademijos vaidmenį lietuvių kultūroje. Suprantama, visais atvejais valdančios klasės, nors jos laikėsi kiek skirtingų religinių pažiūrų, stengėsi panaudoti lietuvių literatūrinį gyvenimą savo tikslams. Tačiau konfesijos turi tam tikrų socialinių bei kultūrinių atspalvių. Ne visai vienodi ir jų pasiekimai.

Bendrajame lietuvių kalbos mokslo ir literatūros aruode akademijos ir katalikų literatų dalis maždaug iki XVII a. vidurio yra didesnė, negu reformatų. XVII a. vidurys — riba lietuvių raštijos, literatūros, kultūros istorijoje. Iki to laiko Lietuva[35] ir Rytų Prūsija dar tebejaučia rene-

sanso epochos dvelkimą. Raštijos žanrais Lietuvos reformatai stengėsi neatsilikti nuo katalikų. Į M. Daukšos katekizmą jie atsakė M. Petkevičiaus katekizmu (1598), į M. Daukšos postilę — J. Morkūno postile (1600), atsvarą S. M. Slavočinskio „Giesmėms" sudaro S. Jaugelio-Telegos giesmynas (1653), o K. Sirvydo postilei — iš dalies S. Minvydo ir J. Božimovskio postilė (1653). Tačiau reformatų leidiniai atsilieka literatūriniu, originalumo ir reikšmingumo požiūriu. Taip yra, be abejo, dėl to, kad reformatai neturėjo Lietuvoje savo aukštosios mokyklos. XVII a. jie jau buvo varžomi ir persekiojami.

Svarbiausia tai, jog nėra žinoma, kad reformatai būtų rašę lietuvių kalbos gramatiką ar žodyną. Šį renesanso ir humanizmo epochos iškeltą uždavinį — tobulinti kalbą — vis dėlto pirmoji ėmėsi spręsti akademija (K. Sirvydas).

Palyginti gyvai ir organizuotai plėtojosi lietuvių kultūra Rytų Prūsijoje, kur taip pat veikė aukštoji mokykla — liuteroniškas Karaliaučiaus universitetas. Jau pati šio universiteto veiklos pradžia susijusi su žymiaisiais lietuvių raštijos pradininkais S. Rapolioniu, A. Kulviečiu, M. Mažvydu. Aktyviai darbavosi taip pat Karaliaučiaus universiteto auklėtiniai B. Vilentas, J. Bretkūnas, S. Vaišnoras, L. Zengštokas, J. Rėza, D. Kleinas, M. Švoba ir kiti. Jų pasiekimai pranoksta akademijos pasiektą lygmenį. Šalia katekizmų, giesmynų ir postilių jau XVI a. pabaigoje J. Bretkūnas, pasekdamas pažangiu M. Liuterio pavyzdžiu, išvertė į lietuvių kalbą visą Bibliją. Tik Rytų Prūsijos valdžia nepakankamai rėmė lietuvių literatūros kūrimąsi, ir J. Bretkūno vertimas liko neišspausdintas. Bet vis dėlto padaryta nemaža. K. Sapūnas apie 1643 m. parašė lietuvių kalbos gramatiką, išspausdintą 1673 m. Pagaliau D. Kleinas, tarsi grįždamas į renesanso ir humanizmo epochą, išleido pirmąją lietuvių kalbos gramatiką (1653), parašė vokiečių-lietuvių kalbų žodyną, dėjo pastangas kelti lietuviškų raštų bendrąją kultūrą, pradėdamas giesmynų kalbinępoetinę reformą (1666). Pasaulietinio Karaliaučiaus universiteto, jo auklėtinių nuopelnai lietuvių kultūriniam gyvenimui buvo didesni, negu jėzuitų valdomos Vilniaus akademijos.

[31] *R. A. Swanson,* Classical Meters in Modern Languages. — Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics, Princeton, New Jersey, 1972, p. 126.

[32] *P. Tarwoyń,* Przywitánie wesołe... na szczęśliwy przyjazd do Szawel... Georgii Tyszkiewicz... W Wilnie, 1634.

[33] *B. Pietrowitz,* Carmen Lituanicum sive Alanicum. — J. J. Buccardus, Monumentum Romanum Nicolao Claudio Fabricio Perescio... factum... Romae, 1638.

[34] *J. Lebedys,* Mikalojus Daukša, p. 239.

[35] *J. Jurginis,* Renesansas ir humanizmas Lietuvoje, p. 15.

FILOSOFIJA

ilosofija mūsų krašte atsirado palyginti vėlai. Tik priėmus krikščionybę ir pradėjus XIV—XVI a. siųsti lietuvių bajoraičius į Vidurio (Prahos, Krokuvos) ir Vakarų Europos (Leipcigo, Vitenbergo, Paryžiaus), Leideno, Bolonijos, Padujos ir kt.) universitetus arčiau susipažinta ir su filosofijos dalykais. Tačiau kol Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nebuvo aukštosios mokyklos, filosofijos raidai nebuvo sąlygų.

FILOSOFIJOS STUDIJOS KOLEGIJOJE

Filosofijos studijos Vilniaus jėzuitų kolegijoje buvo pradėtos 1571 m. Tų metų spalio mėn. filosofijos profesorius chorvatas T. Zdelaričas ėmė dėstyti pirmąją scholastinės filosofijos discipliną — logiką. Šią datą reikia laikyti filosofijos mokslo pradžia Lietuvos mokyklose. Kolegijoje imta ruoštis iškilmingai atidaryti filosofijos studijas. Tačiau mieste kilo maro epidemija, mokslas nutrūko. Studijos buvo atnaujintos 1572 m. vasario mėn.: 26 klausytojams T. Zdelaričas toliau dėstė logiką. Vasario 25 d. įvyko iškilmingas filosofijos studijų atidarymas: buvo pasakyta kalba apie filosofijos vertingumą, ir įvyko disputas iš logikos. Bet maro epidemija dar nebuvo visai užgesusi — balandžio mėn. jos auka tapo ir pirmasis kolegijos filosofijos profesorius T. Zdelaričas. Laikinai jį pakeitė matematikos profesorius V. Teoboltas, o po to dar tais pačiais metais taip pat laikinai — profesorius J. Vigeris. Filosofijos dėstymas normalizavosi, kai 1572 m. ją ėmė dėstyti anksčiau minėtas škotas J. Hėjus.

Jau kolegijoje reiškėsi nuomonių skirtumai, nominalistai polemizavo su tomistais. J. Hėjus Aristotelio veikalus aiškino, remdamasis Dunso Skoto pažiūromis, o teologijos profesorius P. Viana buvo tomistas, todėl tarp jų dažnai kildavo disputai, smarkūs susidūrimai. Ordino vadovybė rėmė Vianą. Hėjus, 1575 m. gegužės 10 d. baigęs trimetį filosofijos kursą, turėjo išvykti iš Vilniaus. Jį pakeitė P. Viana.

FILOSOFIJOS FAKULTETAS

Universitete iš karto buvo įsteigtas filosofijos fakultetas, čia iš pat pradžių studentai pasauliečiai sudarė daugiau nei pusę studentų, ir jų procentas vis didėjo. Iki 1587 m. filosofijos fakultete studentų kasmet buvo ne daugiau kaip 50, o XVII a. jų skaičius žymiai padidėjo; pasitaikydavo, jog laisvųjų menų ir filosofijos bakalauro laipsnis būdavo su-

teikiamas iš karto 20—30 studentų, o kai kada ir dar didesniam skaičiui. Kadangi nuo 1639 m. kasmet buvo trys kursai, tai neretai fakultete studijuodavo apie 100 studentų, iš jų — nemaža lietuvių. 1671 m. laisvųjų menų ir filosofijos magistro laipsniai buvo suteikti filosofijos profesoriaus žemaičio A. Čirskio vadovaujamiems studentams Danieliui Gedminui, Jonui Beinoriui, Steponui Skirmantui, Aleksandrui Brazgiui ir kitiems[1]. 1738 m. iš filosofiją studijuojančiųjų buvo ir Danielius Mažeika, Juozas Šernas, Juozas Arvidas, Jonas Daukša, Karolis Virvičius, Burba.

Pirmieji dalyko profesoriai — svetimtaučiai: 1578—1586 m. filosofiją dėstė iš Poznanės kilęs L. Krakeris,— 1586—1591 m. lvovietis M. Smigleckis, o 1591—1594 m.— ispanas M. Ortizas ir kiti. Netrukus juos ėmė keisti lietuviai: A. Novacijus (Novakas, dėstęs 1599—1603), J. Gruževskis (1608—1611 ir 1612—1613), Ž. Liauksminas (1635—1638), A. Kojelavičius (1641—1644), S. Tupikas (1645—1646 ir 1649—1650), D. Butvilas (1647—1650), M. Telšietis (1665—1668), A. Čirskis (1668—1671), M. J. Narmuntas (1682—1685) ir daugelis kitų.

Fakultete buvo dvi katedros — filosofijos ir matematikos. Mokslas trukdavo trejus metus. Pirmaisiais metais fakultete buvo dėstoma logika, antraisiais — gamtos filosofija, arba fizika, trečiaisiais — metafizika ir etika (iki 1677 m. tik epizodiškai). Tačiau fizikos kursui, plačiausiam iš visų filosofijos disciplinų, neretai neužtekdavo vienų mokslo metų, ir jis būdavo perkeliamas dar į trečiuosius metus.

Kadangi profesorius, perskaitęs trejų metų filosofijos kursą, gaudavo dėstyti teologiją, būdavo perkeliamas į kitą mokyklą arba turėdavo dirbti darbą, nesusijusį su švietimu, tai nuolatinių filosofijos profesorių nebuvo, jie keitėsi kas treji metai. Taip pat retai kada profesorius kursą kartodavo.

Filosofijos profesorius turėdavo asistentą — magister studii, dažniausiai iš besiruošiančiųjų profesūrai; jis retkarčiais pavaduodavo profesorių. Štai viename XVII a. logikos kurse pirmoji dalis baigiama žodžiais: „Likusį terminų suskirstymą jums išdėstys magistras"[2]. Tačiau pagrindinė asistento pareiga buvo vadovauti pratyboms, vykusioms greta teorinio kurso. Jos būdavo įvairios: disputų formos, kai studentas turėjo ginti tam tikras pažiūras; atsakymų, kai reikėjo atsakyti į dėstytojo klausimus; mokėti apibrėžti sąvokas — vadinamoji definicijų forma; mokėti skirstyti sąvokas — vadinamoji distinkcijų forma ir kt. Universitete dažnai būdavo rengiami disputai šeštadieniais (sabbativa philosophorum). Jiems ruošdavosi iš anksto: vieni studentai kritikuodavo paskelbtus teiginius, kiti — gindavo. Disputuose dalyvaudavo ir profesoriai. Kartais diskutuodavo tik to paties kurso studentai („logikų šeštadienis", „fizikų

[1] VUB, f. 2—DC 1, p. 401, 494.
[2] VUB, f. 3—2055, p. 45 r.

šeštadienis", „metafizikų šeštadienis"). Bet diskutuodavo ir įvairių kursų ar net įvairių fakultetų studentai: teologas su metafizikos kurso studentu, fiziką studijuojantis su logiku ir pan. Mėnesio pabaigoje buvo rengiami didesni disputai (menstrua philosophorum), jų tezes spausdindavo. 1576 m. kolegijos moksleivių diskusijoms buvo išspausdinta 12 logikos tezių[3]. Šios tezės, kurių diskusijoms vadovavo filosofijos profesorius P. Viana, tai pirmasis išlikęs filosofijos darbas Lietuvos mokykloje. 1577—1578 m. buvo išspausdintos to paties P. Vianos vadovaujamos tezės iš gamtos filosofijos. Čia diskutuota dėl sunkiausių Aristotelio gamtos filosofijos vietų: ar pasaulis vienas, ar yra ir kitų pasaulių? ar dangaus kūnų materija skiriasi nuo žemės materijos? kaip juda dangaus kūnai?

Filosofijos kursas buvo ištisai diktuojamas: scholastinėje filosofijoje terminai turėjo daug reikšmių, be to, painūs buvo ir silogistiniai įrodymai. Todėl ištisinis diktavimas buvo tiesiog neišvengiamas. Bet ir diktavimas nedavė tos naudos, kurios tikėtasi: studentai lengvai pasiklysdavo scholastinėse vingrybėse. Kadangi knygos buvo retos ir brangios, tai studentų užrašyti paskaitų kursai (jie — pagrindinė medžiaga tirti filosofijai mūsų senajame universitete) taip pat branginti. Prierašai juose rodo, kad tokie kursai ėjo iš rankų į rankas, buvo dovanojami.

Baigdamas studijuoti kurią nors filosofijos discipliną, studentas turėjo parodyti, ko išmokęs, t. y. laikyti egzaminus, kurie buvo gana rimti. Per dieną išegzaminuodavo tik kelis studentus. 1719 m. balandžio 21 d. akademijoje iš logikos buvo išegzaminuoti vos du studentai — Ščuka ir Rimša. Egzaminų komisiją sudarydavo 3—5 asmenys, pirmininkaudavo rektorius, dalyvaujant kam nors iš ordino vadovybės. Štai 1600 m. birželio mėn. egzaminų komisija konstatavo, kad logikos egzaminą visi laikė silpnai, išskyrus tris studentus. Dažniausiai pasitaikantys vertinimai: „vidutiniškai", „daugiau negu vidutiniškai", kartais —„mažiau negu vidutiniškai". Mokymo nuostatuose nurodoma, kad studentas, negavęs įvertinimo „vidutiniškai", neperkeliamas į aukštėsnį kursą. Vidutiniškos studentų žinios darosi suprantamos, turint galvoje gremėzdišką scholastinės filosofijos kurso sąrangą, gausybę sąvokų reikšmių.

SCHOLASTINĖS FILOSOFIJOS METODAS

XVI—XVIII a. filosofija Lietuvoje buvo palyginti plačiai studijuojama: ji dėstyta dar Kražių ir Kauno jėzuitų kolegijose, Kauno bernardinų, Marijampolės marijonų, Vilniaus ir Kauno pranciškonų, Vilniaus, Seinų, Paparčių, Raseinių dominikonų mokyklose ir kt. Garsios buvo Vilniaus Antakalnio trinitorių ir Vilniaus pijorų kolegijos. Žinoma, Vilniaus akademijos filosofijos fakultetas buvo filosofijos žinių plitimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje centras.

Nors renesanso epochos mąstytojai buvo sukritikavę viduramžių scholastiką, tačiau bažnyčia tebesilaikė atgyvenusios viduramžių scholastinės filosofijos, ji tebebuvo skleidžiama akademijoje ir kitose mūsų krašto mokyklose. Akademijos filosofijos profesorius ir jo mokiniai nebuvo savarankiški, privalėjo dėstyti ir rašyti veikalus pagal ordino vadovybės instrukcijas, skatinusias aklai tikėti viduramžių autoritetais ir nebandyti ieškoti tiesos. Nebuvo galima dėstyti jokių naujų pažiūrų, neaprobuotų ordino vadovybės. Klausimais, kuriais buvo leidžiama ginčytis, reikėjo ginti tą nuomonę, kuriai galima rasti daugiau argumentų iš autoritetų veikalų. Aristotelį reikėjo dėstyti pagal autoritetingiausius komentatorius. Filosofijos dėstytojo tikslas buvo ne siekti naujų žinių, bet saugoti senąsias. Dėl to dažniausiai rašyti vadovėliai, o ne monografijos.

Renesanso ir naujųjų laikų filosofų teorijų nebuvo leidžiama dėstyti, tebuvo galima nurodyti, kad jos klaidingos. Sekdamas nuostatais, kartais pats dėstytojas nurodydavo, kad tam tikras pažiūras dėstyti uždrausta: „Dvi arba daugiau substancialios formos, tiek tos pačios rūšies, tiek priešingos, negali natūraliai būti kartu toje pačioje materijoje. Priešinga pažiūra mūsų mokyklose cenzūros uždrausta"[5]. Tačiau negalima sakyti, kad scholastinės filosofijos laikotarpiu apie naujųjų laikų filosofiją akademijoje visai nebuvo užsimenama. Renesanso ir naujųjų laikų filosofų teorijos Europoje plačiai plito ir tapo tokios populiarios, kad nuo XVII a. pradžios sunku buvo sulaikyti jų veržimąsi į mokyklas. Kartais renesanso ir naujųjų laikų filosofų kai kurias pažiūras išdėstydavo ir pažangesnieji, linkę į ieškojimus filosofijos profesoriai. Jas dėstydavo gamtos filosofijos kurse, nes naujųjų laikų mokslas ir filosofija labiausiai prieštaravo scholastinės fizikos pažiūroms, naujų mokslinių duomenų šviesoje scholastinės fizikos teiginiai darėsi neįtikinami.

Scholastinis metodas buvo autoritarinis, akademijoje filosofija dėstyta iš didžiausio viduramžių filosofijos autoriteto — Aristotelio — knygų. Nesvarbu, ar taip buvo, ar nebuvo: svarbu, kad taip yra Aristotelio traktatuose. „Taip sakė Aristotelis"— toks buvo galutinis ir įtikinamiausias argumentas. O kur Aristotelio tekstai neatitikdavo teologijos dogmų, ten taisydavo pačius tekstus, Aristotelio pažiūras apskelbdavo klaidingomis. Be Aristotelio, remtasi žymiausiais viduramžių scholastikos autoritetais — Augustinu, Albertu Didžiuoju, Tomu Akviniečiu, Dunsu Skotu, Viljamu Okamu, Durandu, Paulu Venecijiečiu ir kitais, taip pat XVI—XVII a. scholastikos autoritetais — F. Toletu, R. Ariaga, P. Fonseka, T. Kajetanu, P. Suaresu, G. Vaskesu, L. Molina ir kitais. Kai kurie iš vadinamosios antrosios scholastikos autoritetų buvo ispanų ir portugalų jėzuitai, dėstę

[3] Assertiones theologicae et logicae, Vilnae, 1576.

[5] VUB, f. 3—860, p. 102.

Koimbros universitete ir įkūrę Koimbros filosofinę mokyklą. Šios mokyklos, koimbriečių, pažiūros Vilniaus akademijoje buvo populiarios.

Apskritai jėzuitų teoretikai buvo eklektikai: jie imdavo skirtingų viduramžių filosofijos srovių koncepcijas, jas kiek pakeisdavo, norėdami suderinti. Antrosios scholastikos autoritetai retai kada sekė kuria nors viena scholastikos klestėjimo laikotarpio įžymybe. XVI a. buvo ne taip, kaip XV amžiuje, kai universitetuose buvo ir tomistinės filosofijos katedra, ir Dunso Skoto pažiūrų šalininkų katedra. Nors Tridento bažnytinis susirinkimas (1545—1564) ir paskelbė Tomo Akviniečio pažiūras teisingiausiomis, tačiau įžvalgūs jėzuitų teoretikai matė, kad jos neatitinka laiko dvasios. Todėl Tomo Akviniečio pažiūras jie jungė su Dunso Skoto, Viljamo Okamo ir kitų nominalistų pažiūromis. Dėl tokio jungimo nominalizmas netekdavo novatoriškumo, tapdavo įprastine scholastine sistema. Šios tendencijos būdingos filosofijos dėstymui ir Vilniaus akademijoje. Čia neretai buvo kritikuojama ir Tomo Akviniečio pažiūros, ir Dunso Skoto šalininkai, nominalistai.

PASIEKIMAI LOGIKOJE

Logikos kursą sudarė dvi dalys. Pirmojoje dalyje, vadinamojoje dialektikoje, buvo dėstomos sąvokų, teiginių, vardų, samprotavimų, įrodymų ir paneigimų teorijos, mokoma, kaip logiškai iš vienų teiginių išvesti kitus teiginius. Ji buvo aukšto lygio, joje yra šiuolaikinės logikos užuomazgų: teiginių logikos, loginių klasių teorijos, modalinės logikos, loginės sekos teorijos, semiotikos ir loginės semantikos. Šios idėjos iliustruoja matematinės logikos raidą mūsų krašte. Jas plėtojo profesoriai Aleksandras Čirskis (1626—1679), Tomas Požeckis (1609—1657), Zigmantas Kriugeris (1661—1710) ir kiti.

Scholastinė teiginių logika buvo gerai išvystyta. Visi teiginiai skirstyti į paprastus ir sudėtinius, kuriuose svarbiausiu elementu laikyta loginė jungtis. Nustatyta, kad sudėtinio teiginio teisingumas priklauso nuo jį sudarančių paprastų teiginių teisingumo reikšmių ir nuo jame pasitaikančios loginės jungties pobūdžio. Tiksliai nustatytos konjunkcijos, griežtosios ir silpnosios disjunkcijos teisingumo sąlygos, tyrinėjama materialioji ir griežtoji implikacijos, loginis ekvivalentiškumas. Buvo žinomas loginių jungčių suvedimas į kai kurias pagrindines jungtis. Svarbiausia priemone vieniems teiginiams išvesti iš kitų teiginių laikyta loginis kvadratas. Žinoma, tai buvo ribota loginio „skaičiavimo" priemonė. Scholastinėje logikoje nevartotas formalizavimo metodas, t. y. loginės simbolikos, loginės išraiškos formuluojamos įprastine kalba. Šnekamąja kalba suformuluotus teiginius užrašius dabartinės logikos sim-

boliais, paaiškės, kad scholastinėje logikoje žinota nemaža teiginių logikos išraiškų[6].

Plačiai operuota teiginių ekvivalentiškumu, arba lygiavertiškumu (aequipollentia). Visa procedūra čia buvo suvedama į loginio neigimo vartojimą pagal tam tikras taisykles, reiškiamas formule *prae contradic; post contra; prae postque subalter.* Šių taisyklių dėka kiekvieno santykio loginiame kvadrate teiginius buvo galima išreikšti ekvivalentiška forma.

Akademijoje plačiai nagrinėtas viduramžių logikos traktatas „Apie seką". Jame išreikštos idėjos buvo formuluojamos kaip bendriausi įrodymo principai. Randame logikos dėsnių, t. y. visuomet teisingų teiginių, taip pat visuomet klaidingų teiginių ir kartais teisingų (kartais klaidingų) teiginių supratimą. „Mąstymo būklės,— aiškino Z. Kriugeris,— trejopos. Pirmosios yra tos, kurios visuomet nukreipia gerai mąstyti, kaip tik į tiesą. Ir šios vadinamos mąstymo teisingumu. Antrosios yra tos, kurios visuomet nukreipia blogai mąstyti. Šios vadinamos mąstymo klaidomis; tokios yra: klaida ir erezija. Trečiosios yra tos, kurios kartais nukreipia į tiesą, kartais į klaidingumą, arba, kaip kiti nori pasakyti, kurios nukreipia mąstymą tikėtinai ginčytis abiejose besiginčijančiųjų pusėse, kaip yra tuo atveju, kai galima ginti priešingus teiginius. Šios rūšies būklės yra nuomonė, spėliojimas, abejojimas, žmogiškasis tikėjimas"[7].

Kai kurie dėstytojai formulavo teiginių logikos dėsnį, pavadintą „nuostabiąja seka" (consequentia mirabilis)[8], kurio išraiškas naujaisiais laikais vartojo kai kurie matematikai, komentuodami Euklido geometriją.

Terminų teorijoje ėmus taikyti apimties principą, scholastinėje logikoje buvo sukurta loginių klasių teorijos užuomazgų. Žinota klasės papildymo veiksmas, vieninės, bendrosios ir nulinės klasės, suformuluoti teiginiai: „Iš platesnės apimties termino teigimo neišplaukia siauresnės apimties termino teigimas", „Iš platesnės apimties termino neigimo seka siauresnės apimties termino neigimas", „Iš vieno nesuderinamo termino teigimo seka kito neigimas" ir kiti, kurie lengvai formalizuojami šiandieninės loginių klasių teorijos simboliais.

Akademijoje plačiai aiškinta modalinė logika. Vartoti tie patys modaliniai terminai, kaip ir dabartinėje modalinėje logikoje: *būtina, galima, atsitiktina* ir jų neigimai. Pagrindinė priemonė modaliniams teiginiams skaičiuoti — loginis kvadratas, kuriame modaliniai teiginiai dėstyti keliais variantais.

Modalinės logikos teiginiai buvo formuluojami ir nagrinėjant loginę seką.

[6] VUB, f. 3—582, pars I, p. 64.
[7] Ten pat, pars II, p. 77.
[8] VUB, f. 3—2112, p. 78 r.

Scholastinę semiotiką sudarė dvi dalys: vienoje aiškinta ženklų teorija, kitoje — loginė semantika. Pastarojoje pažymėtina supozicijos teorija: buvo aiškinama, kad kiekvienas terminas savo reikšme atitinka daiktą, kuris esąs teiginio objektas, ir ši daikto pakeitimo atitinkamu terminu savybė, termino priskyrimas daiktui arba pačiam terminui buvo vadinama supozicija. Įvairios supozicijos rūšys reiškė įvairias to paties teiginio reikšmes, todėl supozicijos teorija yra loginės semantikos užuomazga[9]. Supozicija susijusi su universalijų teorija; realistai teigė, kad jei yra bendrasis terminas, tai esąs ir tuo terminu mąstomas objektas.

Viduramžių logikos traktato „Insolubilia"[10] įtakoje buvo tiriamos semantinės antinomijos. Jas sudarantys teiginiai vadinti teiginiais, kurie patys save padaro klaidingais. Tarus, kad toks teiginys teisingas, iš jo paties sekė, kad jis klaidingas. Pavyzdžiui, A. Čirskis nagrinėja tokią antinomiją „Visa, ką aš šiandien pasakiau, klaidinga" (buvo pasakytas tik šis teiginys). Jis siūlo ją išspręsti taip. Reikią skirti teiginius apie kitų teiginių teisingumą nuo to teiginio, kuris kalba apie save patį. Todėl teiginys „Visa, ką aš šiandien pasakiau, klaidinga" galįs būti prasmingas, jei aiškinsime jį kaip pasakymą apie kitus teiginius, bet ne apie patį save[11]. Tad šiuo atveju turime kažką artima kai kuriems loginių tipų teorijos teiginiams; čia skiriami du kalbos lygmenys.

Akademijoje buvo aiškinama daug viduramžių logikos pasiekimų. Tačiau nevartojant formalizavimo metodo, logikos dėstytojams teko sustoti teisingo kelio pradžioje, žengti toliau nebuvo galima.

NOMINALIZMAS IR REALIZMAS

Antrojoje logikos kurso dalyje daugiausia buvo nagrinėjami gnoseologiniai, filosofiniai logikos klausimai. Pagrindinė šios dalies problema — universalijos, arba bendrosios sąvokos. Čia scholastai skirstydavosi į nominalistus ir realistus, priklausomai nuo atsakymo į keliamus klausimus.

Materializmo ir idealizmo kova viduramžių filosofijoje nenutrūko, reikšdamasi kova tarp nominalizmo ir realizmo. Realistai pirmenybę teikė ne daiktams, bet sąvokoms, jie buvo idealizmo reiškėjai. Realistai Lietuvos mokyklose buvo Tomo Akviniečio pažiūrų sekėjai ir vadinosi tomistais. Žymiausias realistas Lietuvoje — akademijos profesorius Martynas Smigleckis (1562/64—1618). 1618 m. Vokietijoje, Ingolštate, išėjo jo stambus dviejų dalių veikalas „Logika". 1634, 1638 ir 1658 m. knyga pakartotinai išleista Oksforde. Kaip ir kitiems realistams Lietuvoje, M. Smigleckiui būdinga pirmenybės pripažinimas sąvokiniam mąstymui. Realistų pažiūros neskatino tirti daiktų, o kreipė mintį į abstrakčius samprotavimus, spekuliacijas sąvokomis. M. Smigleckio „Logika" buvo ži-

noma Europoje, paplitusi Prancūzijos ir Anglijos mokyklose, ją žinojo ne tik jėzuitų teoretikai, bet Oksfordo, Sorbonos daktarai, taip pat protestantų filosofai. Vilniaus akademijoje M. Smigleckio pažiūromis buvo remiamasi arba su jomis polemizuojama ištisą šimtmetį.

Realistų priešininkai akademijoje — nominalistai, sekdami viduramžių nominalistų Dunso Skoto, Viljamo Okamo ir kitų pažiūromis, pirmenybę teikė tikrovės daiktams, bendrąsias sąvokas laikydami tik sąlyginiais susitarimais, vardais. Jei realistai lengvai prieidavo prie minties apie dievą, suimantį visas pasaulio esmes, tai nominalistų pažiūra, teikusi pirmenybę ne bendrybei, bet atskirybėms, skatino tirti daiktus, tikrovę, skatino mokslinį galvojimo būdą. Žymiausi nominalistai akademijoje buvo jau minėti filosofijos profesoriai T. Požeckis, Z. Kriugeris, taip pat Jurgis Stanislavskis (dėstė 1686—1689).

Bendrybės ir atskirybės problema nebuvo tik loginė problema, nors ir aiškinta logikos kurse. Pirmiausia čia iškyla ontologinis ir gnoseologinis aspektai. Nominalistai, kovodami su ortodoksine scholastika, keldavo įvairių momentų, kuriuose įvairiomis formomis reikšdavosi tas pats pagrindinis filosofijos klausimas. V. Leninas taip susumavo šiuos momentus: „Klausimas, ar dievas sutvėrė pasaulį [...] yra klausimas apie dvasios santykį su jutimiškumu"— svarbiausias ir sunkiausias filosofijos klausimas, visa filosofijos istorija sukasi apie šį klausimą — stoikų ir epikūrininkų, platonikų ir aristotelininkų, skeptikų ir dogmatikų ginčas senojoje filosofijoje, nominalistų ir realistų ginčas viduramžiais, idealistų ir „realistų arba empiristų" (sic!) ginčas naujaisiais laikais"[12].

Akademijoje skleidžiamas nominalizmas buvo ribotas, darė nuolaidų tomizmui, be to, jis buvo nuosaikusis nominalizmas. Nuosaikieji nominalistai iš universalijų problemos neišvedė visų galimų sekmenų, be to, pačios universalijų problemos aiškinimas jau neturėjo to pobūdžio, kurį jis buvo įgavęs viduramžiais. Todėl darosi aišku, kad pas mus scholastinėje filosofijoje vykusios kovos analogija su kova tarp materializmo ir idealizmo, reiškėsi žymiai silpniau, negu ji reiškėsi XIII—XV a. filosofijoje.

GAMTOS FILOSOFIJA

Ir gamta buvo aiškinama pagal Aristotelio filosofiją. Gamtos filosofijos kursas akademijoje ypač išsiplėtė XVII a. pabaigoje — pirmojoje XVIII a. pusėje, kai naujųjų laikų gamtos mokslo ir filosofijos laimėji-

[9] *R. Carnap*, Der logische Aufbau der Welt, Berlin, 1928, p. 10.

[10] *Insolubilia* — pažodžiui „neišsprendžiamumas", „neišsprendžiami teiginiai".

[11] VUB, f. 3—2055, p. 167 r. v.

[12] *V. I. Leninas*, Raštai, t. 38, V., 1960, p. 57.

mai vertė scholastus ieškoti naujos argumentacijos savo teiginiams ginti. Gamtos filosofijos kursą sudarė 5 dalys, vadinamos traktatais arba disputacijomis. Pirmiausia buvo dėstoma Aristotelio knyga „Fizika". Ši kurso dalis vadinosi „Apie gamtos kūno pradus", arba „Apie gamtos kūną apskritai". Antroji gamtos filosofijos dalis vadinosi „Apie pasaulį ir dangų"— komentarai to paties pavadinimo Aristotelio traktatams. Trečioji dalis —„Apie atsiradimą ir išnykimą". Šioje dalyje komentuojami taip pat to paties pavadinimo Aristotelio veikalai. Ketvirtoji dalis — traktatas „Apie meteorus"; tai Aristotelio „Meteorologijos" išdėstymas. Penktoji dalis — traktatas „Apie sielą"— scholastinė psichologija, kurioje aiškinamas Aristotelio veikalas „Apie sielą".

Svyruodamas tarp materializmo ir idealizmo, Aristotelis pasaulio neaiškino materija ir jos savybėmis, manydamas, kad antrasis daiktų pradas yra forma. Šia Aristotelio koncepcija scholastai pasinaudojo pasaulio sukūrimui, dievo buvimui filosofiškai pagrįsti: esą dievas — tai tobuliausia forma formų hierarchijos viršūnėje. Realistai teigė, kad materija esanti visiškai pasyvi, savaime nejudanti, aktyvumą jai suteikianti forma. Nominalistai ginčijo tokią pažiūrą, tvirtino, kad materija nesanti pasyvi. Buvo netgi pabrėžiama, jog materija galinti egzistuoti savarankiškai, be jokios formos (tačiau tik per dievo visagalybę). Tad čia sekta Dunso Skoto pažiūra, teigusia, nors ir teologizuotai, materijos savarankiškumą. J. Burba 1682 m. studentams tvirtino: „Pirminė materija egzistuoja pati, o ne dėl to, kad egzistuoja forma — taip teigia visi skotistai ir nominalistai"[13].

RENESANSO GAMTOS MOKSLŲ AIŠKINIMAS

Buvo scholastikos dėstytojų tamsių, atsiribojusių nuo renesanso ir naujųjų laikų mokslo, tačiau buvo ir šviesių, kurie, nors ir suvaržyti bažnyčios požiūrio į naujųjų laikų gamtos mokslą ir filosofiją, stengėsi duoti jaunimui naujųjų žinių iš filosofijos, taip pat žinių apie patį žmogų, jo anatomiją, fiziologiją ir psichologiją. Apie žmogaus kūno sandarą, organų paskirtį studentai išgirsdavo psichologijos paskaitose. Aiškinant psichinius reiškinius, pirmiausia reikėjo aiškinti sielos materialų pagrindą — kūną ir jo procesus.

Didžiausio viduramžių medicinos autoriteto K. Galeno pažiūras renesanso mokslininkai sukritikavo. Dėl to pirmojoje XVII a. pusėje akademijoje plačiai buvo remiamasi žinomiausio XVI a. anatomo A. Vezalijaus darbais. A. Vezalijus buvo tikras anatomijos reformatorius, padėjęs šiam mokslui tvirtus pagrindus. Vezalijus ėmė skrosti lavonus, kas aniems laikams buvo didelė naujiena, traukusi į novatoriaus paskaitas

Padujos universitete daugybę (po 400—500) klausytojų (būta studentų ir iš Lietuvos). Akademijoje buvo profesorių, gerai susipažinusių su A. Vezalijaus veikalu „Apie žmogaus kūno sandarą" (De humani corporis fabrica), išleistu 1543 m. Jo tikslas buvo aprašomoji ir topografinė žmogaus anatomija. Blaivus požiūris į mokslą, neatitrūkimas nuo faktų, detalumas, aiškumas ir prakticizmas, pagaliau puikus stilius — tai A. Vezalijaus veikalo ir paskaitų požymiai. Vezalijus sudarė žmogaus anatomijos atlasą, tuo metu vadinamą anatomicae tabulae Vesalii, kuriuo naudojosi ir akademijos dėstytojai. Ypač juo rėmėsi fizikos paskaitose (psichologijai skirtoje dalyje), skaitytose 1615—1616 m., iš Prūsijos kilęs Jokūbas Markvartas (1583—1658). Jis dėstė ne spekuliatyviai, bet ieškojo psichinių procesų materialaus pagrindo. Bent jau iš pradžių jo dėstymo metodas buvo mokslinis. Jau pirmame traktate J. Markvartas aiškino materialų sielos pagrindą, aprašydamas žmogaus anatomiją — odą, raumenis, kaulus, kremzles, raiščius, gyslas. Jis nurodė, kad yra nemaža liaukų, ypač smegenyse, gaminančių skysčius ir koreguojančių įvairių organizmo dalių veiklą: aprašė venas ir arterijas, kraujo apytaką, plaučius, skrandį, žarnyną, kepenis, taigi žmogaus kūno organus ir jų funkcijas. Plačiai aiškinama nervų sistema: nervai išeiną iš galvos ir nugaros smegenų, pasklindą po visą kūną, jų dėka juntama, kūnas galįs judėti. Smegenys — akyta substancija, kurią saugo apvalkalai; priekinė jų dalis vadinama tiesiog smegenimis, o užpakalinė — smegenėlėmis, minimos tarpinės smegenys, smegenų pusrutuliai ir jų vingiai[14]. Nagrinėdamas juntančiąją sielą, autorius kiekvieną pojūtį pradeda aiškinti, analizuodamas jo materialų pagrindą — jutimo organą.

XVII a. pradžioje akademijoje buvo dėstomos autentiškos A. Vezalijaus pažiūros. Minėtų psichologijos paskaitų autorius tiksliai nurodo veikalo „Apie žmogaus kūno sandarą" skyrius, skyrių vietas. Šį veikalą su anatomijos atlasu jis demonstravo studentams, ką liudija nurodymai paskaitų klausytojams: „žiūrėk Vezalijaus anatomijos lenteles", „žiūrėk anatomijos lenteles", „žiūrėk aukščiau minėtas lenteles" ir pan. J. Markvartas įrodinėjo, kad K. Galeno ir jo pasekėjų pažiūros nepagrįstos ir neatitinkančios A. Vezalijaus tyrimų duomenims.

Pažymėtina, kad J. Markvartas studijavo ne užsienyje: 1605 m. jis baigė Vilniaus akademijos filosofijos fakultetą, o 1611 m.— teologijos fakultetą. Apie renesanso gamtos mokslus jis pirmiausia išgirdo Vilniaus alma mater.

A. Vezalijaus veikalu rėmėsi ir kai kurie kiti akademijos dėstytojai, pavyzdžiui, nežinomas profesorius, dėstęs XVII a. pradžioje (po 1615 m.)[15].

[13] VUB, f. 3—2175, p. 14 v.

[14] VUB, f. 3—2016, p. 10 r.—20 r.

[15] VUB, f. 3—2027, p. 275, 277, 281, 332, 343, 414, 420 ir kt.

Reikšminga tai, kad psichologijos paskaitose buvo nagrinėjamos italų renesanso filosofų (J. Dzabarelos, Dž. Kardano, F. Pikolaminio, P. Pomponacio), taip pat ispanų empirinės krypties psichologijoje reiškėjo G. Pereiros psichologinės koncepcijos. Žinoma, ne visur šiems autoriams profesoriai pritardavo, kartais jų pažiūras ir kritikuodavo. Bet svarbu tai, kad studentai buvo supažindinami su renesanso, o vėliau ir naujųjų laikų psichologinėmis koncepcijomis.

Pažangesniems akademijos profesoriams buvo nesvetimi italų renesanso mokslininko Dž. Frakastoro darbai; jie minimi, aiškinant žmogaus anatomiją ir fiziologiją[16]. Pirmojoje XVII a. pusėje akademijoje minėti prancūzų XVI a. mediko ir biologo G. Rondelė darbai. Buvo dėstytojų, kurie G. Rondelė darbais rėmėsi, aiškindami pojūčių atsiradimą. Prancūzų mokslininką akademijos dėstytojai žinojo ir kaip biologą, knygos „Apie žuvis" autorių. Šiame darbe jis aprašė daugiau kaip 340 žuvų rūšių, plačiai vartodamas lyginamuosius anatominius duomenis ir stengdamasis sistemiškai tirti. Turtinga konkrečių duomenų ir apibendrinimų, knyga buvo žymus indėlis į biologijos mokslą. Nors Vilniaus akademijoje biologija nedėstyta, tačiau kai kuriuos jos pradmenis studentai sužinodavo, aiškinant gamtos filosofijos traktatą „Apie atsiradimą ir išnykimą" ir per psichologijos paskaitas. Čia jiems profesoriai aiškindavo gyvojo organizmo esmę, jo sandarą, funkcijas, kuo jis maitinasi ir pan., remdamiesi G. Rondelė pažiūromis[17].

Studentai kai ką sužinodavo ir apie žymaus italų renesanso biologo A. Čezalpino pažiūras. XVI a. botanikams jis buvo didelis autoritetas, skatinęs tirti botaniką natūrfilosofijos požiūriu, reikalavęs ir negyvąją gamtą aiškinti kaip atsirandančią ir išnykstančią. Ši A. Čezalpino pažiūra išdėstyta viename gamtos filosofijos kursų, skaitytų apie XVII a. vidurį[18]. Ir su embriologija studentus supažindindavo traktate „Apie atsiradimą ir išnykimą": čia jiems aiškindavo vaisiaus formavimąsi.

Renesanso anatomų tyrimai leido kritiškai vertinti senąsias žinias apie žmogaus fiziologiją. Pažangesnieji dėstytojai, suvokdami, kad senosios pažiūros apie žmogaus organizmo fiziologinius procesus yra nepagrįstos, vadovavosi XVI a. prancūzų mediko Ž. Fernelio darbais. Iš traktatų rinkinio „Universa medicina", susilaukusio per 30 leidimų, jie labiausiai rėmėsi Ž. Fernelio „Fiziologija". Lygindami Ž. Fernelio pažiūras su Aristotelio Stagiriečio, kitų senovės ir viduramžių medikų pažiūromis, minėti gamtos filosofijos dėstytojai akademijoje daugeliu atvejų teisingomis laikė Ž. Fernelio koncepcijas. Tačiau renesanso laikotarpiu mokslinė fiziologija žengė tik pirmuosius žingsnius, tuometinių fiziologų darbuose naujosios pažiūros buvo sumišusios su senosiomis, nemokslinėmis pažiūromis, kurias kartodavo ir akademijos dėstytojai.

Su renesanso mokslininkų pažiūromis gerai buvo susipažinęs akade-

mijos matematikos profesorius A. Tilkovskis (1625—1695), jas išdėstęs kartu su scholastinėmis pažiūromis daugelyje savo knygų. A. Tilkovskis ypač komentavo Dž. Kardano, Ž. Fernelio, A. Vezalijaus, P. A. T. Paracelso pažiūras.

Jau XVII a. pradžioje kai kurie akademijos dėstytojai kraujo apytaką aiškino ne pagal senovės ir viduramžių autoritetų pažiūras, bet remdamiesi renesanso mokslininkų tyrimais. Kartais jie kraujo apytaką aiškino pagal A. Vezaliją, kurio pateiktoji kraujo cirkuliacijos schema, deja, buvo netiksli. Ar akademijoje žinojo M. Serveto, R. Kolombo, A. Čezalpino atradimus kraujo apytakos srityje? Atsakyti kol kas dar nelengva, reikia tyrinėjimų. Tačiau tvirtai galima teigti, kad antrojoje XVII a. pusėje akademijoje žinojo V. Harvėjaus atrastą didįjį kraujo apytakos ratą. Apie jį 1680 m. rašė A. Tilkovskis penktojoje savo „Fizikos" dalyje, pavadintoje „Apie sielą". Aprašęs kraujo cirkuliaciją žmogaus organizme, A. Tilkovskis aiškinimą baigė žodžiais: „Ir taip per dieną ne kartą vyksta ši apytaka [...] Dėl kraujo įtekėjimo širdies dalys įšyla ir atvėsta, šiuo pagrindu visas kūnas yra susijęs su širdimi. Apie šią apytaką rašė anglų medikas Harvėjus"[19]. 1682 m. akademijos profesorius J. Drevsas psichologijos paskaitose jau mini mikroskopą, nurodydamas, kad šiuo prietaisu galima ištirti net plauko sandarą.

Gamtamokslinės žinios leido drąsiau spręsti apie psichologiją. S. Losevskis 1693 m. regėjimo procesą aiškino R. Dekarto pateiktuoju reflekso supratimu[20]. Buvo keliama psichinių procesų lokalizacijos galvos smegenyse idėja. Žinoma, lokalizacijos aiškinimas primityvus, tačiau svarbi pati lokalizacijos idėja ir tai, kad psichiniai procesai sieti su materialiu pagrindu — galvos smegenimis, taip pat pripažinimas, kad galvos smegenys yra psichinių procesų veiklos centras.

Kosmologinės pažiūros buvo sutelktos gamtos filosofijos traktate „Apie pasaulį ir dangų". Dėstant jį, remtasi jau anksčiau aiškintomis materijomis, erdvės, laiko, begalybės, judėjimo koncepcijomis. Studentams buvo nurodoma, kad daugiausia klaidų Aristotelis padaręs kosmologijoje. Klaidomis laikytos Aristotelio pažiūros, neatitikusios tikėjimo dogmų. Kita vertus, nemaža Aristotelio pažiūrų dalis naujųjų astronominių atradimų šviesoje buvo neabejotinai pasenusi. Tačiau scholastai atmesdavo toli gražu ne visas pasenusias Aristotelio pažiūras į pasaulį. Kiek jos atitiko tikėjimo dogmas, tiek jų ir laikytasi. Aristotelis ypač

[16] Ten pat, p. 275.

[17] Ten pat, p. 321.

[18] VUB, f. 3—2154, p. 8 v.

[19] *A. Tylkowski,* Philosophia curiosa, seu universa Aristotelis philosophia..., Pars quinta physicae de anima, Olivae, 1680, p. 21—22.

[20] VUB, f. 3—2192, p. 89 r. v.

buvo kritikuojamas už teigimą, kad pasaulis amžinas, kaip amžina ir pati materija, nes ši pažiūra prieštaravo tikėjimo dogmai apie kūrimą iš nieko. Studentams aiškino, kad Žemė — pasaulio centras, apie Žemę juda dangaus sferos (coeli); dėl sferų skaičiaus nebuvo sutariama. Daugelio nuomone, iš viso esančios trys sferos. Pirmoji — tai empirėjus (nejudantis dangus), dievo, pirmojo judintojo, buveinė. Po empirėjaus eina nejudančių žvaigždžių sfera, o po jos — planetų sferos. Sferų judėjimo priežastimi nurodomos inteligencijos, t. y. sferas judinantys angelai. Pastaroji pažiūra perimta iš Aristotelio, kuris manė, kad esą daug nejudančių esmių, inteligencijų, kurios judinančios sferas. Čia, nors ir gana abstrakčia forma, atsispindėjo senovės graikų politeizmas. Scholastai šią Aristotelio pažiūrą teologizavo — inteligencijos virto angelais. Sekant Aristoteliu, aiškinta, kad tiek dangaus kūnai, tiek Žemė susidedanti iš tų pačių keturių elementų („stichijų"): žemės, vandens, oro ir ugnies. Išimtis daryta empirėjui, laikomam kažkokia specialia substancija, skirtinga nuo minėtų keturių elementų.

Toks buvo scholastinis pasaulėvaizdis, kurį pažangieji profesoriai laikė pasenusiu ir studentus supažindindavo su gamtamokslinėmis žiniomis, scholastiniam pasaulėvaizdžiui priešingomis pažiūromis. Gamtos filosofijos kurse yra nemaža rimtų mokslinių žinių apie Žemę, jos dydį, jos geografiją, apie žvaigždynus, procesus žvaigždėse ir kt. Fizikos kurso dalyje, pavadintoje „Meteorologija", buvo aiškinami atmosferiniai-meteorologiniai, geologiniai reiškiniai: vėjas, lietus, šerkšnas, ledas, garavimas, griaustinis, žaibas, žemės drebėjimas ir kt. Čia buvo remiamasi ypač XVII a. matematiko ir astronomo K. Šeinerio atradimais, nes pats K. Šeineris buvo jėzuitas. Jis, nepriklausomai nuo G. Galilėjaus ir J. Fabricijaus, 1611 m. atrado Saulės dėmes ir dėl kai ko polemizavo su Galilėjum. Kadangi K. Šeineris Saulės dėmes laikė planetomis, skriejančiomis apie Saulę, tai akademijoje ir buvo aiškinama, kad jos esančios lyg debesėliai, skriejantys apie Saulę. Šioje fizikos dalyje nurodoma, kad astronomai priskaičiuoją apie 22 tūkstančius žvaigždžių, pateikiama žvaigždynų pavadinimai, žvaigždžių klasifikavimas pagal dydį. Taip pat aptariami planetų dydžiai ir jų nuotoliai nuo Žemės, Saulės ir Mėnulio užtemimai. Jau 1627 m. studentai žinojo kai kuriuos G. Galilėjaus astronomijos atradimus. Tais metais Tomo Rostogos dėstytame gamtos filosofijos kurse rašoma, kad G. Galilėjus atradęs Saulės dėmes, ir šiam atradimui paskirtas netgi atskiras paskaitų kurso skyrius, pavadintas „Apie Saulės dėmes"[21].

Buvo profesorių, nurodančių, kad tarp scholastinės filosofijos ir naujųjų laikų mokslo yra didelių nesutarimų. Antai filosofai ir astronomai nesutarią dėl dangaus kūnų judėjimo. Filosofai teigią, kad sferos ir žvaigždės juda vienodai, kad jas judina angelai, o astronomai aiškina,

kad dangaus kūnai juda dviem priešingais judėjimais. Tokie nurodymai skatino studentą mąstyti, žiūrėti į scholastiką kritiškai. Renesanso ir naujųjų laikų gamtamokslinės bei filosofinės pažiūros blaivino protus.

NOMINALISTŲ IR REALISTŲ POLEMIKA DĖL GAMTOS FILOSOFIJOS IR METAFIZIKOS

Realistai ir jų priešininkai nominalistai polemizavo ir gamtos filosofijos kurse. Pirmieji gamtos filosofijoje gynė vadinamąją modalistinę koncepciją, ėjusią iš viduramžių realizmo, kuris objektų savybes ir santykius atskirdavo nuo pačių objektų ir paversdavo juos savarankiškai egzistuojančiais reiškiniais. Modalistai aiškino, kad materijos ir formos vienovė, vidinė vieta (ubi), trukmė ir kita egzistuojančios kaip savarankiškos esmės, skirtingos nuo materijos, nuo daiktų. Tokie vėlyvosios scholastikos atstovai, kaip F. Toletas, P. Suaresas ir kiti, buvo modalistai. Lietuvos mokyklose jie turėjo pasekėjų. Laikytasi nuomonės, kad kiekvienas naujas pavadinimas išreiškia kažkokią naują esmę, naują formą. Antai, kadangi egzistuojanti materijos ir formos vienovė, tai ši vienovė turinti būti savarankiška modali esmė (entitas modalis), skirtinga nuo materijos ir formos.

Nominalistai šiuo klausimu buvo vadinami antimodalistais. Akademijoje prieš modalistų spekuliacijas savarankiškai egzistuojančiomis esmėmis pasisakė T. Požeckis, J. Burba ir ypač J. Stanislavskis. Vienas svarbiausių jų argumentų buvo paprastumo principas (tuo metu vadinamas Okamo skustuvu) — esmių nereikia dauginti be reikalo (entia non sint multiplicanda sine necessitate). Kai scholastai reiškinio požymio nesugebėdavo paaiškinti, tai tą požymį jie paversdavo atskira esme, „paslėpta kokybe". Prieš tokį aiškinimo būdą ir buvo nukreiptas V. Okamo paprastumo principas, kuriuo remdamasis J. Stanislavskis kritikavo modalistinę pažiūrą: „Negalima dauginti esmių be reikalo, tačiau, numatant egzistuojant modusus, esmės dauginamos be reikalo. Vadinasi, modusų nėra"[22]. J. Stanislavskis nurodė visą modalistinės pažiūros nevaisingumą: „Neigiant modusus, pašalinama daug nenaudingų klausimų ir sunkumų, kuriuose modalistai susipainioja, pavyzdžiui, ar modusai gali būti sukurti, ar modusai gali būti nedalomi arba išskleidžiami, ar tame pačiame subjekte jų gali būti daug, ar jie gali tarpusavyje jungtis [...] ir daugelis kitų panašių klausimų, kurių pačių pakanka neigti modusams"[23].

[21] VUB, f. 3—2091, p. 338 r. — 340 v.
[22] VUB, f. 1-D 1150, p. 111.
[23] Ten pat, p. 120.

Modusų kaip savarankiškai egzistuojančių esmių kritika — tai objektyviojo idealizmo kritika.

Modalistai ir antimodalistai polemizavo ir metafizikos kurse. Metafizika buvo suprantama kaip mokslas apie būtį apskritai, apie pirmuosius būties pradus. Patys būties pradai aiškinti nevienodai. Vieni autoriai būties pradais laikė esmę, egzistavimą ir savarankišką egzistavimą, kiti jai taikė kai kuriuos ontologizuotus loginius principus. Realistai ir nominalistai metafizikos kurse polemizavo dėl vadinamojo esmių dauginimo ir nominalistų pateiktos to dauginimo kritikos. Panašiai kaip gamtos filosofijoje, realistai ir metafizikoje įvesdavo savarankiškai egzistuojančius modusus, realiai atskirtus nuo daiktų. Tuo tarpu antimodalistai gynė D. Skoto ir V. Okamo nominalizmo principus. Ginčytasi dėl esmės ir egzistavimo santykio. Buvo aiškinama, kad objektai kaip būtis egzistuoją, jie turį esmę, objektus kartu sudarą egzistavimas ir esmė, pirmasis papildąs antrąjį. Pasak Tomo Akviniečio, ontologine prasme terminas *esse* yra tas pats, kas ir *existentia,* tarp esmės ir egzistavimo esąs skirtumas kaip tarp galimybės (potencijos) ir tikrovės (akto). Vadinasi, esmė esanti savarankiška egzistavimo atžvilgiu[24]. Kartodami savo autoriteto teiginius, realistai atskyrė egzistavimą nuo esmės ir tokiai pažiūrai prigalvodavo įvairiausių argumentų: egzistavimas esąs kažkoks modalus objektas, skirtingas nuo esmės; esmė nekintanti, o egzistavimas kinta ir kt. Realistų koncepcija — tai objektyviojo idealizmo pažiūra, visai artima platoniškajam idealizmui. Išeidavo, kad esmė esanti kažkokia gryna galimybė, indiferentiška egzistuojančiam objektui. Realistų argumentavimas panašus į Platono įrodinėjimus, nes ir Platonas realųjį pasaulį laikė nepastoviu, o idėjas — nekintamomis.

Akademijoje prieš šias spekuliacijas pasisakė nominalistai. Taikliai jas kritikavo S. Losevskis, sakydamas, kad realistų pažiūroje slypinti loginė klaida — žengimas į begalybę: jei egzistavimas atskiriamas nuo esmės, tai pats egzistavimas taip pat turįs savo esmę, nes egzistavimą galima apibrėžti; toliau galima kalbėti apie egzistavimo esmės egzistavimą, apie egzistavimo esmės egzistavimo esmę — ir taip iki begalybės. Šitaip privedęs tomistinę pažiūrą prie absurdo, S. Losevskis teigė: „Jokios būties egzistavimas realiai neatskiriamas nuo esmės. Arba: kiekviena bet kurios būties aktuali esmė realiai sutampa su tos pačios būties egzistavimu. Tai visuotinė pažiūra prieš realistus"[25].

Metafizikos kursas buvo spekuliatyviausia scholastinės filosofijos dalis. Loginė teorija būdavo dėstoma aukšto lygio; gamtos filosofijos kurse būdavo remiamasi gamtos mokslu, renesanso bei naujųjų laikų mokslininkų ir filosofų pažiūros būdavo ne tik kritikuojamos, bet neretai joms ir pritariama, tuo tarpu metafizikos kurse nieko panašaus nebuvo.

Moralės filosofija, arba etika, dėstyta paskutiniaisiais mokymo metais, ji turėjo baigti filosofijos kursą. Ją dėstė netgi atskiras etikos profesorius. Vis dėlto etikos kursas buvo trumpas. Tai nebuvo net nuoseklus Aristotelio „Etikos" išdėstymas; tekomentuotos kai kurios Aristotelio etinės teorijos problemos, remiantis scholastikos autoritetais.

Scholastinės etikos išeities taškas tas pats, kaip ir antikinių (ypač helenizmo laikotarpio) etikos teorijų. Etika nustatanti taisykles aukščiausiam gėriui — laimei pasiekti. Teologija nepanaikinanti etikos, kuri buvo suprantama labai plačiai — kaip socialinė teorija drauge su politika ir ekonomika. Tačiau toks etikos supratimas veikiau buvo nominalus. Politikos klausimai dėstyti gana siaurai, stengiantis pateisinti valstybės santvarką, o ekonomika — tai mokėjimas tvarkyti šeimos, namų reikalus, rūpinimasis šeimos laime. Toks ekonomikos supratimas perimtas iš Aristotelio.

Etika siaurąja prasme — tai individualaus elgesio teorija, pateikianti nurodymus, kaip gyventi, nagrinėjanti moralines vertybes. Buvo teigiama, kad žmogaus gyvenimo tikslas — laimė, ji esanti gėryje: koks gėris pasirenkamas, tokia būsianti ir laimė. Dvasinio ir fizinio gėrio priešpastatymas ypač būdingas viduramžių filosofijai, kuri šį priešpastatymą nuvedė iki kraštutinumo. Akademijoje studentams stengtasi įteigti, kad tikrasis gėris — tai dvasinis, moralinis gėris, kurio siekiama, vadovaujantis protu. Tačiau scholastinė etika nebuvo racionalistinė, ji buvo veikiau formalistinė. Scholastai nekreipė dėmesio į etinių vertybių socialinį turinį: jie tik rūpinosi, kad etikos sąvokos būtų formaliai taisyklingai apibrėžtos, sudarytų kokią nors sistemą. Pažiūra į gėrį kaip į tiesos kontempliaciją rodo pasyvų, stebėtojišką scholastinės etikos pobūdį. Sekdami Aristoteliu, dėstytojai etikos teoriją grindė dviem aksiomom. Pirmoji teigė, kad elgesyje reikia vengti kraštutinumų ir rinktis vidurį; antroji — kad kiekviena dorybė (išskyrus teisingumą) turi dvi priešybes, kurios esančios kraštutinumai, o dorybė esanti tarp šių dviejų kraštutinumų.

Scholastinėje moralės filosofijoje buvo bendražmogiškos moralės bruožų, kuriuos krikščioniškoji filosofija perėmė iš Aristotelio ir kitų antikinių etikos teorijų. Kita vertus, tie bendražmogiškos moralės elementai buvo pateikiami abstrakčiai, atitrūkus nuo laiko dvasios, nuo tikrovės. XVIII a. viduryje toks dėstymas pagal Aristotelį jau ir valdantiesiems sluoksniams atrodė anachronizmas.

[24] *Thomas Aquinas,* Summa philosophica, t. 1, lib. 2, cap. 54, Nemausi-Vesontione, 1853; Summa totius theologiae, t. 1, Lugduni, 1608, qu. 7, art. 2.

[25] VUB, f. 3—2192, p. 138 v.

Laikotarpį nuo filosofijos studijų pradžios Vilniaus kolegijoje 1571 m. iki XVII a. vidurio galima laikyti scholastikos klestėjimo laikotarpiu. Smukimas, prasidėjęs XVII a. viduryje, pirmiausia palietė gamtamokslinę scholastinės filosofijos problematiką, kuri ėmė menkėti. Vis dėlto antrojoje XVII a. pusėje akademijoje tebebuvo dėstomi platūs filosofijos kursai. Autoritarinis metodas nulėmė, kad per visą šios filosofijos gyvavimo laikotarpį buvo nagrinėtos tos pačios problemos. Išskyrus nominalistų ir realistų ginčijamas problemas, idėjas, artimas šiuolaikinei logikai, taip pat renesanso ir naujųjų laikų gamtos mokslų bei filosofijos idėjas, scholastinėje filosofijoje daugiau nieko reikšmingesnio nerandame. Scholastinė filosofija, neatitikusi mokslo poreikių ir blaivaus proto, buvo pasmerkta žlugti.

GAMTOS MOKSLAI

ietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. sparčiai vystėsi fortifikacija ir balistika, geodezija ir kartografija — praktinės sritys, kurios negalėjo išsiversti be matematikos ir astronomijos. Matematikos mokslų užuomazgą Lietuvoje rodo ir Žygimanto Augusto biblioteka, davusi pradžią universiteto bibliotekai. Jos rinkiniuose būta antikos matematikų Euklido ir Ptolomėjaus veikalų, vėlyvųjų viduramžių astronomijos rėmėjo Kastilijos karaliaus Alfonso X leidinių. Iš naujųjų laikų minėtinas Drailando „horologiografinis" traktatas apie astronomijos instrumentus, taip pat apie saulės laikrodžius, ir ypač epochinis M. Koperniko veikalas „De Revolutionibus"[1].

Tačiau kolegijos ir iš jos išaugusios akademijos įkūrimas reiškė naują šuolį Lietuvos matematikos ir gamtos mokslų istorijoje: jie, kad ir sudarydami filosofijos kurso dalį, pasidarė dėstomaisiais dalykais.

MATEMATIKOS IR GAMTOS MOKSLŲ PRADŽIA

Dar prieš įsteigiant akademiją, kolegijoje 1570 m. dėstė matematikos profesorius (matheseos professor) Stanislovas Varševickis, o po jo — Vaitiekus Teoboltas. Matematikos katedra kolegijoje buvo įsteigta 1574 m., ir tada dėstė joje kiek laiko poznanietis Leonardas Krakeris. 1577 m. į Vilnių atvyko škotas Jokūbas Bosgravė, tapęs akademijoje jos pirmuoju matematikos profesoriumi.

Bosgravė buvo studijavęs Luvene ir Romoje, po to dėstęs Vokietijoje ir Lenkijoje (Pultuske). Moksliniais ryšiais jis buvo artimas vokiečių kosmografui Atanazui Kircheriui. Jo dėstytasis matematikos kursas apėmė aritmetiką, elementariąją plokštumos ir erdvės geometriją, taip pat sferinės geometrijos ir trigonometrijos pradmenis, reikalingus astronomijai ir matematinei geografijai. Trumpai dėstęs Vilniuje, J. Bosgravė 1580 m. Romos įsakymu išvyko į Angliją, o ten buvo suimtas kaip sąmokslininkas prieš valdžią ir nuteistas mirti, tačiau, Steponui Batorui tarpininkaujant, paleistas. Lietuvon negrįžo, mirė Kališe 1621 m. spalio 27 d.

Yra išlikę kiek žinių ir apie kitus XVI a. akademijos profesorius matematikus. Pavyzdžiui, matematikas buvo kolegijos, vėliau akademijos rektorius J. Vujekas, dėstęs matematiką anksčiau Romos kolegijoje ir Vilniaus kolegijoje akademijos steigimo metais (1578—1579). Taip pat žinoma, kad matematiką yra dėstę Hadrijonas Jungas (1585—1586), Kasparas Pentkovskis (1591—1592) ir kt. Antai italas Mykolas Salpis, mokęsis Romoje ir baigęs Vilniaus akademiją, buvo paskirtas dėstyti matematiką nuo 1593 m. iki 1600 m.

Tačiau tik nuo XVII a. pradžios išliko kiek paskaitų užrašų, kurie leidžia spręsti apie matematikos ir gamtos mokslų paskaitų turinį. Seniausiame išlikusiame filosofijos kurse (1602 m.) kalbama apie Žemės formą ir dydį, dėstoma aristotelinė pasaulio sistema, bet šalia senųjų scholastikos autoritetų minima ir naujesnių laikų mokslininkų. Šiame kurse yra skyrius apie „meteorus", atseit apie „žemesniuosius" dangaus reiškinius, kuriems priskiriamos ir kometos; Aristotelis jas laikė Žemės garais, degančiais karštesniame „kosmose".

Prieš 1604 m. matematiką dėstė vilnietis Baltramiejus Tomaševičius ir švedas Laurynas Bojeris. Yra likęs pastarojo skaityto matematikos kurso rankraštis, datuotas 1603 m. Čia aiškinami keturi aritmetikos veiksmai su sveikaisiais skaičiais ir trupmenomis, progresijos, proporcijos, vadinamoji „regula falsi" (artutinis lygčių sprendimo būdas), kvadratinių ir kubinių šaknų traukimas, plotų skaičiavimas, geocentrinė astronomija pagal F. Sakroboską, geografinių koordinačių nustatymo metodai, saulės laikrodžiai bei taip pat kiti įvairūs ano meto matematiniai ir astronominiai prietaisai.

XVII a., iki 1630 m., minimi keli matematikos profesoriai: Simonas Berentas, Jonas Gogolevskis, Jokūbas Markvartas, Tomas Klagius, Andrius Klingeris ir kt. Išliko Andriaus Milevskio paskaitų rankraštis „Matematinių mokslų pradmenys"[2], sudarytas iš kelių įvairiai datuotų traktatų (pvz., 1629.VIII.7, 1637.III.28). A. Milevskis gana ilgai dėstė

[1] *K. Hartleb*, Biblioteka Zygmunta Augusta, Lwów, 1928.

[2] VUB, f. 3—2319. Elementale disciplinarum mathematicarum.

filosofiją ir kitus dalykus įvairiose jėzuitų kolegijose, 1632 m. Vilniuje gavo magistro laipsnį, o 1633 m.— matematikos profesūrą. Matematiką A. Milevskis apibūdino senoviškai: ji susidedanti iš keturių mokslų — aritmetikos, muzikos, geometrijos ir astronomijos. Be elementarių geometrijos dalykų, A. Milevskis nagrinėjo ir kai kurias kreives — spirales, konchoidą, kvadratrisę, pateikė grafiškų artutinės skritulio kvadratūros būdų, nemažai dėmesio skyrė matų palyginimui bei perskaičiavimui. Praktiški A. Milevskio nurodymai skaičiuoti plotus ir tūrius dažnai negriežti, tik apytikriai. Sekant anuometine tradicija „krikščioninti" mokslą, Pitagoro teoremos brėžinys vaizdžiai pavadintas „švento Pranciškaus rūbais". Astronomijoje A. Milevskis tebebuvo geocentristas, smarkiai paveiktas teologijos. Tačiau tarp žymių astronomijos autoritetų minėjo M. Koperniką ir iliustravo tekstą jo ir T. Brahės sistemų schemomis. Kosmologinis atsilikimas nekliudė A. Milevskiui gana nuosekliai dėstyti kalendorinio skaičiavimo, regimojo planetų judėjimo, taip pat saulės laikrodžių konstravimo bei panaudojimo.

Dar specialesnį traktatą apie paprastesnius astronomijos prietaisus paliko Simonas Berentas (apie 1585—1649), gavęs 1622 m. Vilniuje magistro laipsnį. Jis daugeliu atžvilgių sekė Atanazu Kircheriu. Apskritai rankraštiniai paminklai liudija, kad XVII a. pirmojoje pusėje Vilniaus matematikai domėjosi, be elementarių aritmetikos ir geometrijos žinių, taip pat matematiniais galvosūkiais (magiškais kvadratais ir kt.), skaičiavimo priemonėmis (panašiomis į Neperio „lazdeles") ir tokiais senoviniais astronomijos prietaisais, kaip astronominis kvadrantas, „Jokūbo lazda" (lot. baculus Jacobianus) ir kt. Plačiai vartotas „proporcinis skriestuvas".

OSVALDAS KRYGERIS IR JO MOKINIAI

Pirmojoje XVII a. pusėje gamtos mokslų srityje ypač iškilo akademijos auklėtinis Osvaldas Krygeris (Kriugeris). Apytikriai jo gyvenimo metai — 1590—1665. Nuo 1620 m. jis mokėsi Romoje, bet po trejų metų perėjo į Vilnių. 1630 m. baigęs čia mokslus, dėstė akademijoje 1632 m. ir 1634—1648 m. 1639 m. jis minimas kaip „nusipelnęs matematikos profesorius". O. Krygeris dirbo taip pat įvairius technikos darbus, pavyzdžiui, prieš mirtį vadovavo Dancigo (dab. Gdansko) tvirtovės stiprinimo darbams. Be jo, matematiką akademijoje dėstė taip pat Valentinas Skovydas ir Paulius Leskovskis.

O. Krygeris mokėjo gaminti naujoviškus prietaisus, už ką buvo pramintas „savo amžiaus Archimedu" (Saeculo suo Archimedes habitus, quia novarum artium inventor). Jo rūpesčiu Vilniuje atsirado teleskopas. O. Krygeris, jo mokinio J. Rudaminos liudijimu, pats stebėjęs pro teles-

kopą Jupiterio palydovus ir kt. Reikia manyti, kad O. Krygerio ir jo mokinių pastangomis akademija pradėjo spausdinti matematinio ir gamtamokslinio turinio knygas[3]. Neretai mokslo istorikai, eidami bibliografo K. Estreicherio pėdomis, vos ne viską priskyrė O. Krygeriui, motyvuodami tuo, kad net pažymėti veikalų autoriai buvę jo mokiniai, naudojęsi mokytojo paskaitomis. Atidžiau pažvelgus, tokia pažiūra nepasitvirtina. Nors jaučiama bendra mokykla, tačiau kai kurie O. Krygerio mokiniai, kuriais laikomi J. Rudamina, A. Diblinskis, M. K. Belkovskis, J. Mlodzianovskis ir J. Reiteris, savo raštais anaiptol nėra vienodai pasiekę ir vienodų pažiūrų. Negalima nuneigti jų pastangų ir iniciatyvos. Todėl reikėtų kalbėti apie tam tikrą mokyklą, kuri sprendė aktualiausias mokslines problemas iš optikos, astronomijos ir mechanikos, ypač balistikos.

Pačiam O. Krygeriui priklauso šie darbai: rankraštinis matematikos mokslų kursas; aritmetikos vadovėlis, kuriame, be keturių aritmetikos veiksmų, dėstomas šaknų traukimas, progresijos ir kalendoriniai skaičiavimai; taip pat balistikos traktatas apie patrankų nutaikymą[4].

O. Krygerio pažangumą moksle liudija jo pasisakymas dėl bažnytinio heliocentrinės sistemos uždraudimo: „Mikalojus Kopernikas, Varmės kanauninkas, aiškindamas visus dangaus reiškinius, nuostabiu savo atradimu padarė visuomet nejudančią Saulę Visatos centru, įrodė, kad apie Saulę ratu juda Žemė, apie Žemę skrieja Mėnulis, po to viršum Mėnulio — Merkurijus, pagaliau Venera ir taip toliau — pagal visuotinę astronomų pažiūrą. Šį sferų išsidėstymą Didysis Kopernikas protingiausiai sustatė, kad pagaliau parodytų, ką žmogaus protas sugeba; tačiau šią jo pažiūrą dėl kažkokios itališkos knygelės, skirtos Kopernikui apginti, išleidimo bažnyčia atmetė ir uždraudė kaip visiškai prieštaraujančią Šventajam raštui, kuris daugelyje vietų teigia, kad Saulė judanti, o Žemė yra rimtyje“[5].

Kitas žymus šios mokyklos auklėtinis buvo Jonas Rudamina Dusetiškis. Jo veikalas, karaliui Vladislovui dedikuotoji disertacija (1633 m.), apima įvairias tiksliųjų mokslų sritis[6]. Geometrija dėstoma, atsižvelgiant

[3] *I. Petrauskienė*, Vilniaus akademijos spaustuvė (1575—1773). V., 1976, p. 84; *Э. Гячяускас*, Первые математические книги, изданные в Вильнюсе. — Литовский математический сборник, т. 13, № 2, Вильнюс, 1973, с. 249—250.

[4] *O. Krüger*, Arithmatica, Vilnae, 1635; O. *Krüger*, Paralella horoscopa ad bellicorum tormentorum directionem recens inventa et practica probata, Vilnae, 1636.

[5] VVU, f. 3, b. 2097, 1. 670; R. Plečkaitis, pirmasis atkreipęs dėmesį į šią citatą, aptiko ją Tomo Požeckio dėstytame 1644/45 m. m. gamtos filosofijos kurse, tačiau vėliau nustatė, kad astronominę kurso dalį tais metais dėstė O. Krygeris, o toji dalis buvo įrišta kartu su bendresniu scholastinės filosofijos kursu. Pats T. Požeckis dėstė, nenukrypdamas nuo scholastinių tradicijų.

[6] *J. Rudomina*, Illustriora theoremata et problemata mathematica ex opticis, geometria, astronomia sphaerica elementari computo ecclesiastico, Vilnae, MDCXXXIII.

į artilerijos (balistikos) ir fortifikacijos poreikius. Optikos skyrelyje aprašoma žmogaus akis. Pastebėta, kad trumparegių žmonių lęšiukas (crystallinus) turi būti „apvalesnis" (išgaubtesnis), negu normalus. Aprašant teleskopą bei jo naudojimą, pažymima, kad žvaigždės pro jį atrodo mažesnės, o planetos didesnės. J. Rudaminos nuomone, žvaigždžių mirgėjimas esąs tik akių iliuzija. Apibūdintas ugnies gavimas, koncentruojant Saulės šviesą optiniu lęšiu. Aprašytas astronominis kvadrantas ir jo panaudojimas ne tik astronomijoje, bet ir balistikoje.

Astronomijoje J. Rudamina tebėra geocentristas, bet M. Kopernikas jam —„Didysis" (magnus) arba „Gudriausiasis" (ingeniosissimus). Jis su nuostaba dėsto planetų judėjimo „susiderinimą" su Saulės judėjimu, pabrėžtą kaip tik M. Koperniko geocentrinių sistemų kritikoje. Planetų esą daugiau, negu septynios, nes prieš kokius 23 metus G. Galilėjus teleskopu atradęs keturis Jupiterio palydovus. Tuomet pastebėtos ir „žemutinių planetų" (Merkurijaus ir Veneros) fazės. Tęsdamas Archimedo tradiciją, J. Rudamina nagrinėja ir tai, kiek smiltelių tilptų Žemės tūryje, nurodydamas, kad jų yra ne daugiau kaip 343^{32}. Atidžiai aptaria jis ir jau įvykdytą kalendoriaus reformą, griežtai pabrėždamas jos būtinumą: „Calendarium Romanum necessario corrigendum erat".

XVII a. pradžioje universitetas sustiprėjo, bet kaip tik tuo metu astronomijos plėtotė susidūrė su itin stipria religinio fanatizmo ir reakcijos banga. Galilėjaus byla Romoje baigėsi heliocentrinės sistemos pasmerkimu. Tačiau ir po bažnytinio sprendimo Vilniaus mokslininkų veikaluose M. Kopernikas pagarbiai tebeminimas, o jo astronomijos apskaičiavimai nuolat cituojami, nutylint, žinoma, jo išvadas apie tai, kad Žemė ir kitos planetos skrieja aplink Saulę. M. Koperniko sistema buvo gretinama su vadinamąja Ticho Brahės sistema, pagal kurią planetos, išskyrus Žemę, skriejančios aplink Saulę, o pastaroji skriejanti aplink Žemę. Tai buvo dirbtinis, kompromisinis M. Koperniko sistemos pritempimas prie geocentrizmo, nekėlęs didelio astronomų susižavėjimo, tačiau leidęs formaliai naudotis M. Koperniko išvedžiojimais, neerzinant tamsybininkų.

Aplenkti M. Koperniką buvo juo sunkiau, kad jo astronominiais duomenimis rėmėsi Grigaliaus XIII kalendoriaus reforma, dėl kurios akademijos dėstytojai dar XVII a. polemizavo su nenorėjusiais reformos priimti pravoslavais ir protestantais. Ir paskiau, O. Krygeriui profesoriaujant, laisvųjų menų ir filosofijos magistras S. Mislkovskis 1637 m. paskelbtame Grigaliaus kalendoriaus išdėstyme pateikė kai kuriuos M. Koperniko duomenis, bet tarsi išvestus iš „genialių hipotezių"[7]. Minėjo M. Koperniką ir J. Stančikas (Stančikevičius), dėstydamas Velykų ir su jomis susietų „keliamųjų švenčių" skaičiavimą[8].

Bene geriausiai astronomijos padėtį liudija Alberto Diblinskio disertacija „Astronominė šimtinė" (Centuria Astronomica) — pirmasis Tarybų

Sąjungoje spausdintas astronomijos traktatas (Vilnius, 1639). Už jį A. Diblinskis bus gavęs 1640 m. liepos 5 d. magistro laipsnį. Suskirstęs medžiagą į 100 paragrafų, autorius išdėsto geocentrinę astronomiją, tačiau pagarbiai mini „Didįjį Koperniką" ir daugelį senesnių astronomijos autoritetų, plačiai naudojasi M. Koperniko sistemos planetų nuotolių santykiais, taip pat trečiuoju J. Keplerio dėsniu ir, remdamasis savais teleskopiniais stebėjimais, teigia, kad ir Merkurijus, ir Venera tikrai skrieja aplink Saulę. A. Diblinskis net prognozuoja, kaip atrodysianti Venera pro teleskopą iki 1641 metų. Formaliai nenusižengdamas geocentrizmui, jis pastebi, jog esama filosofų, pripažįstančių tik vieną kosminių kūnų judėjimo kryptį (reikia suprasti: iš vakarų į rytus, o tai būdinga M. Koperniko sistemai). Ne be užuominos, tarp kitko, pasakyta, kad musė besisukančiame rate galėtų vaizduotis nejudoma besisukančio pasaulio viduryje.

„Šimtinėje" užtinkame ir tikrų viduramžybių. Pavyzdžiui, išskaičiuota pragaro talpa Žemės viduryje. Tačiau A. Diblinskis teisingai ir aiškiai dėsto Saulės ir Mėnulio užtemimus, pasisako prieš liaudies gąsdinimą kometomis ir kitais įspūdingais dangaus reiškiniais, paneigia ir astrologiją. Šiose kritinėse pastabose paminėta tautosakiškai įdomi „liaudies nuomonė" apie planetas kaip apie gyvius, besiganančius dangaus laukuose.

Dėl savo kompromisiškumo „Šimtinė" negalėjo patenkinti nei astronomų, nei tamsybininkų ir ilgainiui buvo užmiršta, tapdama beveik bibliografine retenybe. Tiesa, Rusijoje XVIII a. ją išvertė V. Kiprijanovas. Nors jo vertimas K. Estreicherio bibliografijoje minimas kaip spaudinys, bet veikiausiai jis nebuvo išspausdintas[9].

KITI TIKSLIEJI MOKSLAI

Kai kurie gamtos mokslų dalykai, kadaise įterpti į scholastinės filosofijos kursus, pamažu tapo disciplinomis. Joms nagrinėti buvo spausdinamos knygos, rašomos disertacijos. Antai meteorologijai buvo paskirtas Jono Počapovskio veikalas[10], kuris, beje, nesiribojo dabar suprantama meteorologija. J. Počapovskis, pradėjęs dėstymą nuo atmosferos reiškinių, kuriems jis priskyrė ir kometas, pagal jį esančias „po Mėnuliu" (cometae sublunariae), toliau perėjo prie „aukštesnės srities meteorų"

[7] S. *Myslkowski*, Calendarium Romanum a Gregorio XIII Pontifice Maximo reformatum, Vilnae, 1637.

[8] *J. Stancykiewicz*, Exegesis festivitatis paschalis, Vilnae, 1646.

[9] *В. Л. Ченакал*, «Centuria Astronomica» вильнюсского астронома Альберта Дыблинского и ее русский перевод. — Из истории естествознания и техники Прибалтики, т. 2(8), Рига, 1970, с. 5—13.

[10] *J. Poczapowsky*, Universa meteorologiae publicae, Vilnae, 1643.

(Meteora Supremae Regionis), aptarė Paukščių Taką, naujai sužibusias žvaigždes ir kita, paskui nagrinėjo žemynus, upes, jūras ir žemės gelmes, ypač ryšium su žemės drebėjimais. Žodžiu, tai ištisa, gana glausta kosmografija. Teorija šiame veikale nepasižymi gilumu, tačiau čia pateikta nemažai rimtos empirinės medžiagos, pvz., suminėtos kometos, pasirodžiusios 1475, 1577 ir 1618 m.

Kita akademijos profesorių tyrinėta sritis buvo optika. Jos lygį Vilniuje rodo Jono Mlodzianovskio traktatas „Apie akį"[11]. Iš pradžių jame gana smulkiai išdėstyta akies anatomija (su paveikslu), taip pat vaizdo susidarymas tinklainėje. Panagrinėjus perspektyvą, pabrėžtas iliuzorinis dangaus skliauto pobūdis ir šia proga, remiantis „Didžiuoju Mikalojumi Koperniku, Varmės kanauninku", nurodyta, jog žvaigždės esančios kur kas toliau, negu Saulė. Darbe pateikti Saulės ir planetų atstumai bei dydžiai pagal Ticho Brahę. Daug dėmesio traktate paskirta katoptrikai — optinių veidrodžių savybėms, įskaitant ir katoptrokaustiką — ugnies gavybą, koncentruojant Saulės spindulius įgaubtais veidrodžiais. Pastarąja tema Vilniuje penkeriais metais anksčiau buvo išspausdintas V. Karvosieckio traktatas[12].

J. Mlodzianovskio veikale, be kita ko, yra ir apie medicinos dalyką — „akies kaltūną", kuris pagal aprašymą atitinka trachomą[13]. Užsimindamas apie haliucinacijas bei „pasivaidenimus" autorius, atrodo, tiki viduramžių demonologija — velniais ir raganomis, prietarais.

Po kelerių metų Jonas Reiteris paskelbė veikalą apie vaivorykštes ir spalvas[14]. Be geometrinės optikos pradmenų ir dar netobulo spalvų aptarimo, čia paliesti ir kiek tolimesni dalykai, pavyzdžiui, debesų kilmė ir kt. Mėginta astrologiškai susieti orus su planetų „aspektais" (reliatyviomis padėtimis danguje), lyginant kelerių metų meteorologinius ir astronominius stebėjimus. Šalia dar netobulų teorijos bandymų, pateikta ir vertingų empirinių duomenų. Vaivorykštė teisingai aiškinama kaip Saulės spindulių lūžis lietaus lašuose. Iškeliama nuoseklaus tyrimo reikšmė, kuri leidžia daryti apibendrinimus.

Nelengva buvo akademijai nutolti nuo bažnytinio aristotelizmo, ypač po G. Galilėjaus bylos. Istorikas A. Kojelavičius savo veikale atkakliai stojo prieš Galilėjaus mokyklos „antistagiriečius" (aristotelizmo kritikus), prieš E. Toričelio darbus[15]. Jis neigė esant vakuumą ir kaltino pažangius mokslininkus blogai darius eksperimentus bei klaidingai juos interpretavus. Per visą knygą ryški antigalilėjinė „akimis netikėjimo" tema, ką pabrėžia net leidinio antraštė „Akis, protu atitaisyta [...]".

Be bažnytinių nurodymų mokyklai, mokslą varžė ir kraipė paplitusi astrologija. Tam tikrą mokslo ir astrologijos kompromisą rodo Mykolo Kazimiero Belkovskio „Samprotavimai apie taškus ir centrus"[16]. Originalo žodis „considerationes" čia išverstas „samprotavimais", reiškia taip pat

astrologinį likimo svarstymą. Veikalėlis, dedikuotas Pranui Osolinskiui, turi lyg astrologinį fasadą. Autorius pirmajame skyriuje pateikė savo patrono horoskopą. Tačiau du tolesnieji skyriai —„Apie judėjimo tašką" ir „Apie svorio centrą"— iš tikrųjų gvildena mechaniką, pateikia svirties ir polispasto (blokų sistemos) veikimo pradus, svorio centrų nustatymą ir pagaliau balistikos pradus[17]. Pastaruoju klausimu autorius, atkakliai gindamas „aristotelininkų" pažiūras, ginčijo Galilėjaus kūnų kritimo dėsnius. Teigiamas Belkovskio darbo bruožas — dešimtainių trupmenų dėstymas, dar neseniai tada težinomas.

Į XVII a. vidurį pasirodė gana stambių veikalų, parašytų pasauliečių. Tokiems veikalams priklauso Kazimiero Semenavičiaus „Didysis artilerijos menas" (Artileriae ars magna), išėjęs 1650 m. Amsterdame ir išverstas į prancūzų (Amsterdamas, 1651) kalbą, o iš jos į vokiečių (Frankfurtas prie Maino, 1676) ir anglų (Londonas, 1729) kalbas[18]. Autorius buvo žymus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karo specialistas, dalyvavęs karuose. Labai vertingas skyrius apie raketas, kuriame K. Semenavičius dėsto keliapakopes raketas su trikampiais stabilizatoriais, primenančias dabartines kosmines raketas. Autorius anaiptol nebuvo atšiaurus militaristas: jis net smerkė karus ir su tam tikru pasitenkinimu rašė apie pramoginę pirotechniką (fejerverkus ir kt.).

Palyginti teigiamą pobūdį turi anoniminis spaudinys lenkų kalba[19], smerkiąs žmonių gąsdinimą Saulės užtemimu, lauktu 1654 m. rugpiūčio 12 d.

[11] *J. Młodzianowski*, Theoremata de oculo, Vilnae, 1641.

[12] *W. Karwosiecki*, Theoremata Catoptrocaustica seu de speculis ustoriis, Vilnae, 1636.

[13] *L. Abraitienė* ir *K. Vaitkevičius*, Kai kurie duomenys apie trachomą ir jos gydymą Lietuvoje. — Medicina, t. 4, 1963, p. 95.

[14] *J. Reyter Prutenus*, Iris seu colores apparentes, Vilnae, 1647.

[15] *A. Kojałowicz*, Oculus ratione correctus id est demonstratio ocularis cum admirandis de vacuo à peripatetico Vilnensi per demonstrationem rationis reiecta superiorum permissu, Vilnae, 1648.

[16] *M. K. Białkowski*, Theorecentricae sive mathematicae de punctis et centris considerationes, Vilnae, 1644.

[17] *Б. Хмелевский*, Математические идеи Галилея в старой Вильнюсской Академии. — Литовский математический сборник, т. 6, № 4, 1966, с. 614.

[18] Plačiau apie K. Semenavičių: *А. Ивашкявичюс*, Казимир Семенович и его книга «Великое искусство артиллерии, Вильнюс, 1971; *V. Bogušis*, K. Simonavičiaus prioritetas neginčytinas.— Mokslas ir gyvenimas, 1973, Nr. 3, p. 14—17.

[19] Błędy jednego prognostyku z záćmienia słonecznego roku pańskiego 1654 dniá 12 Augustá około południa wystawione, w Wilnie, 1654.

TEISĖ, POLITINIAI MOKSLAI, ISTORIJA

kademijoje įsteigtas teisės fakultetas nesusilaukė iš jėzuitų nei pritarimo, nei paramos; pats jo mecenatas akademijos vadovams taip pat nebuvo parankus žmogus. Mat, K. L. Sapiega įsteigė teisės fakultetą, norėdamas pagerbti savo tėvo, Lietuvos kanclerio, Leono Sapiegos (1557—1633) atminimą. Leisdamas 1588 m. trečiąjį Lietuvos Statutą, L. Sapiega įžangoje kreipėsi į karalių Zigmantą Vazą ir Lietuvos bajorus, išdėstydamas savo pažiūras į valstybę, valdžią ir teisę. L. Sapiega propagavo teisinės valstybės idėją, valstybės ir piliečių santykius grindė protu, teigė, jog valstybė ir valdovas nepriklausą nuo dievo, atmetė teiginį, kad kiekviena valdžia iš dievo. Dievo vardą jis traktavo etine, dorovine, bet ne teologine prasme. Pažymėtina, jog panašias pažiūras vėliau išplėtojo žymus anglų filosofas materialistas Tomas Hobsas (1588—1679). Mirus fakulteto mecenatui K. L. Sapiegai, akademija nebesirūpino profesoriais pasauliečiais, kanonų teisės katedrą prijungė prie teologijos fakulteto; vėliau, po 1677 m., politinę teisę liautasi skaityti.

M. SMIGLECKIO DARBAI

Vis dėlto politinius, socialinius ir ekonominius mokslus ir prieš teisės fakulteto įkūrimą bent pačiais bendraisiais bruožais nagrinėjo profesoriai per filosofijos ar teologijos paskaitas. Kartais jie, vertindami to meto socialinius-ekonominius santykius, ypač baudžiavą, yra pareiškę gana pažangių minčių. Ryškiausiu pavyzdžiu čia galima laikyti minėtą M. Smiglecką. M. Smigleckis (1562 arba 1564—1618) gimė Lvove, mokėsi Vilniaus akademijoje ir Romoje, kur tapo teologijos daktaru. Vilniuje 1585—1599 m. dėstė filosofiją, teologiją. Daugelį metų vadovavo Pultusko, Poznanės, Kališo kolegijoms. Mirė Kališe. Lietuvos visuomeniniame gyvenime didelę reikšmę turėjo jo knyga „Apie palūkanas"[1], susilaukusi net 8 leidimų. M. Smigleckis gana griežtai pasisakė prieš asmeninę valstiečių priklausomybę ir lažą; baudžiavą jis laikė vergovės pasireiškimu ir teigė, jog vergija nesuderinama su krikščioniška morale. Valstiečiui priklausanti teisė laisvai išsikelti iš dvaro; ponas neturįs teisės prievarta užgrobti savo pavaldinių turto. Taigi M. Smigleckis ugdė kritinę pažiūrą į feodalinius santykius, propagavo piniginę žemės rentą, turėdamas galvoje Vakarų Europos agrarinių santykių sistemą, kurioje senjoras neturėjo teisės iškelti valstiečio arba ir atimti iš jo žemę, jeigu šis tvarkingai mokėjo rentą[2].

A. OLIZAROVSKIO VEIKALAS „APIE POLITINĮ VISUOMENIŠKUMĄ"

Daug plačiau visuomeninius reiškinius nagrinėjo teisės fakulteto profesorius kijevietis Aronas Olizarovskis (1618—1658 ar 1659). Jis mokėsi Poznanės kolegijoje, Graco akademijoje studijavo teologiją ir teisę, o Ingolštato universitete — mediciną ir teisę kurį laiką studijavo Padujos universitete; 1644 m. gavo teisės daktaro laipsnį. Akademijoje A. Olizarovskis dėstė nuo 1647 m. iki 1655 m. Iš Vilniaus A. Olizarovskis persikėlė į Karaliaučių ir čia mirė.

1650 m. A. Olizarovskis parašė ir 1651 m. Dancige išleido žymiausią savo veikalą „Apie politinį visuomeniškumą"[3]. Šioje knygoje trisdešimtmetis autorius parodė neeilinį išsilavinimą — be pagrindinio autoriteto Aristotelio, kurio veikalu „Politika" plačiai naudojosi, jis rėmėsi taip pat Plutarchu, Erazmu Roterdamiečiu, Tomu Moru, pripažintais teisės žinovais Bodenu, Arnizejumi bei Šionberneriu, Biblija ir bažnyčios autoritetais; iš viso knygoje „Apie politinį visuomeniškumą" cituojama apie 250 autorių[4]. Knygą sudaro įvadas ir trys dalys: 1) „Namai" („De Domo"), 2) „Visuomenė" („De Civitate"), 3) „Valstybė" („De Republica"). Pirmojoje dalyje nagrinėjamos trys pagrindinės problemos — santuoka, šeima ir santykiai tarp pono ir pavaldinio. Pažymėtina, kad, kalbėdamas apie vaikų auklėjimą, A. Olizarovskis pabrėžė amatų reikšmę, siūlė bajoraičiams jais susidomėti, nurodė Anglijos, Škotijos pavyzdžius ir prieštaravo pažiūrai, kad amatais verstis bajorui negarbinga. Amatai patys nesą negarbingi, jie tokie tampą tada, kai tarnauja biauriam išnaudojimui.

Ypatingą vietą užima pirmosios dalies „Namai" XI skyrius, kur nagrinėjami pono ir pavaldinio santykiai, laisvės ir vergovės problema. Teoriškai pritardamas Aristotelio teiginiui, kad skirstymas į laisvuosius ir vergus kyląs iš prigimties, A. Olizarovskis pagrindinį dėmesį skyrė momentams, paverčiantiems žmogų vergu,— karams, materialinėms sąlygoms, prievartai. Kaip ir M. Smigleckis, valstiečius jis laikė laisvais žmonėmis, pasisakė prieš baudžiavinės valstiečių priklausomybės stiprinimą, išnaudojimą, teigdamas, kad visa tai prieštarauja dievo valiai, tautos teisei, žmoniškumui, kad baudžiava žalinga visuomenei.

Neigiama pažiūra į baudžiavinę valstiečių priklausomybę ryški ir antrojoje knygos dalyje („Visuomenė"), kur, nagrinėdamas pilietybės

[1] *M. Smiglecki,* O lichwe y trzech przednieyszych kontrakciech: wyderkowym, czynszowym y Towarzystwa kupieckiego nauka krótka, Wilno, 1596.

[2] *J. Jurginis,* Renesansas ir humanizmas Lietuvoje, p. 266, 267.

[3] *A. Olizarovius,* De politica hominum societate libri tres. Dantisci, 1651.

[4] *P. Rybicki,* Z dziejów polskiego arystotelizmu: „De politica hominum societate" Arona Aleksandra Olizarowskiego.— Studia i materiały z dziejów nauki polskiej, Seria A, Historia nauk społecznych, zesz. 3, Warszawa, 1959.

klausimą, A. Olizarovskis tvirtino, jog ne tik bajorai, bet ir valstiečiai yra valstybės piliečiai; tik svetimšaliai ir vergai ne piliečiai. Apskritai A. Olizarovskis gana sąlygiškai traktavo luomo sąvoką, duodamas perėjimo iš vieno luomo į kitą pavyzdžių.

Trečiojoje knygos dalyje („Valstybė") nagrinėjama valstybės esmė, valstybės atsiradimo priežastys, politinės santvarkos formos, politiniai perversmai. Iš jos matyti, jog autorius linko į monarchiją, tačiau ne į absoliutinę.

Taigi A. Olizarovskis, kaip ir M. Smigleckis, savo veikale ir paskaitose žadino kritiškas pažiūras į savo valstybės santvarką. Vėliau, iki pat akademijos reformavimo 1773 m., neiškilo asmenybių, kurios blaiviau vertintų visuomeninius santykius. Visuomeniniai mokslai užėmė deramą vietą, tik panaikinus ordiną ir pakeitus jų mokymo sistemą.

ISTORIKAS A. KOJELAVIČIUS

Žymiausias istorikas senojoje akademijoje buvo Albertas Kojelavičius-Vijūkas (1609—1677). Gimęs Kaune, jis mokėsi Nesvyžiaus kolegijoje, vėliau Vilniaus akademijoje baigė teologiją, čia gavo filosofijos magistro (1641) ir teologijos daktaro (1645) laipsnius, keliolika metų dėstė įvairius dalykus, pradedant retorika ir baigiant scholastine teologija[5]. A. Kojelavičius buvo plataus humanitarinio išsilavinimo (mokėjo keletą kalbų) ir visapusiškų gabumų žmogus, produktyvus raštijos darbuotojas, palikęs apie 40 įvairių darbų (iš jų 7 rankraštinius). Daugiausia jis buvo atsidėjęs istorijai: rašė apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų herbus[6], Radvilų, Chodkevičių ir Sapiegų gyvenimą[7], krikščionybę Lietuvoje[8] ir kt. Žymiausias A. Kojelavičiaus veikalas yra lotyniška dviejų tomų „Lietuvos istorija", pradedama legendiniais laikais ir baigiama Žygimanto Augusto mirtimi (1572)[9].

Tuo metu istorija kaip atskira disciplina akademijoje dar nedėstyta; su ja šiek tiek buvo supažindinama tik aukštesnėse kolegijos klasėse. Todėl A. Kojelavičiui rūpėjo du tikslai: duoti jaunimui žinių apie savo tėvynės praeitį ir pateikti jas stilinga lotynų kalba[10]. Sumanymas supažindinti su savo krašto praeitimi, mokant lotyniškai, tikriausiai priklausė ne vienam A. Kojelavičiui. Akademijoje mokėsi daug bajorų vaikų, o valstybinio savarankiškumo idėja dar nebuvo visai išblėsusi, ir feodalai pageidavo savo krašto istorijos (pats A. Kojelavičius sako, kad daugelis norėję lotyniškai išleisti M. Strijkovskio Kroniką). Lietuvos bajorams rūpėjo pažinti garsią savo tautos praeitį ir garbingą jos kunigaikščių kilmę, be to, istorijos žinių reikėjo, dalyvaujant viešajame gyvenime, ginant savo interesus, todėl ir kosmopolitiško ordino mokykla tam tikru mastu turėjo atsižvelgti į vietinius poreikius bei nuotaikas.

A. Kojelavičiaus „Lietuvos istorija" nėra visai originalus ir savarankiškas veikalas. Pats autorius sakėsi imąsis „ne iš naujo rašyti istoriją, o tik Motiejaus Strijkovskio Kroniką apdoroti pagal literatūros reikalavimus". Beletrizuodamas dėstymą, kitų šaltinių jis paprastai nenurodinėjo, bet turėjo J. Dlugošo kroniką, M. Strijkovskį papildė P. Dusburgu ir dokumentų išrašais[11], tad nebuvo tik vertėjas ir perdirbinėtojas (ir iš „Radvilų kronikos" matyti, kad autorius buvo susipažinęs su šių didikų archyvu Nesvyžiuje, naudojosi ir metraščiais).

Ir M. Strijkovskio, ir A. Kojelavičiaus veikalai yra feodalų klasės politinės istorijos: jose aprašinėjama didžiųjų kunigaikščių, didikų, karo vadų ir kitų žymiųjų feodalų veikla, vaizduojami jų karo žygiai. Bet M. Strijkovskio Kroniką A. Kojelavičius gerokai pertvarkė. Visų pirma jis praleido daugumą tos Kronikos Lenkijos ir Rusijos istorijos faktų, savo akis atkreipė į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įvykius, tad jo istorija iš tikrųjų yra pirmoji spausdinta Lietuvos valstybės istorija. Be to, A. Kojelavičius kitaip aiškino ir ankstyviausiąjį — legendinį — valstybės laikotarpį. Matydamas, kad tarp ankstesnių autorių minimų Palemono ir Mindaugo yra per didelis tuščias tarpas, jis iškėlė mintį, kad Palemonas esąs romanizuotų herulių vadas ir kad jis Lietuvoje įsikūręs palyginti vėlai — IX a.[12]

A. Kojelavičius nuosekliai, iki galo, išlaikė principą, esantį ir M. Strijkovskio Kronikoje, periodizuoti istoriją pagal valstybės valdovus, įspraudamas į griežtus dinastijų rėmus net ir legendinius amžius. Iš metraščių perimtą pametinį įvykių dėstymą jis pakeitė teminiu tų įvykių grupavimu, tad jo veikalas tapo daug vientisesnis, dėstymas nuoseklesnis ir logiškesnis. Tačiau ribojimasis vien politine valdovų veikla „Lietuvos istoriją" nuspalvino feodalinio aristokratizmo dvasia. Socialinių-ekonominių santykių problemos joje nekeliamos, nors Žečpospolitoje tais santykiais pradėta domėtis jau gerokai anksčiau. Valstybines

[5] Patikimų biografijos faktų daugiausia pateikia: Polski słownik biograficzny, t. 13(2), p. 270.

[6] Yra žinomos 3 gana skirtingos A. Kojelavičiaus herbyno redakcijos, kurių vieną paskelbė F. Piekosinskis (A. Kojałowicz Wijuk, Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego, tak zwany Compendium... Kraków, 1897).

[7] Paskelbti jam pavyko tik trumpą Radvilų kroniką (Fasti Radiviliani... Vilnae, 1653).

[8] *A. Wiiuk Koiałowicz,* Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium, Vilnae, 1650.

[9] *A. Wiiuk Koialowicz,* Historiae Lituanae pars prior... Dantisci, 1650; pars altera..., Antverpiae, 1669.

[10] Ten pat, t. 1, p. 3. Ir iš A. Kojelavičiaus nekrologo žinoma, kad jo veikalas buvo sumanytas kaip stiliaus ir istorijos vadovėlis retorikos klasei (žr. Polski słownik biograficzny, t. 13(2), p. 271).

[11] *M. Jučas,* Lietuvos metraščiai, V., 1968, p. 12.

[12] Plačiau žr. *J. Jurginis,* Legendos apie lietuvių kilmę, V., 1971, p. 107—118.

institucijas ir Lietuvos gyvenimo realijas vadindamas romėniškais terminais, A. Kojelavičius dar daugiau atitrūko nuo gyvo ir betarpiško Kronikos autoriaus pasakojimo. „Lietuvos istorijoje" beveik nieko nerašoma ir apie lietuvių tautos kultūrą. M. Strijkovskis šiuo atžvilgiu buvo pažangesnis: net ir gerai nemokėdamas lietuviškai, jis užsiminė apie liaudies dainas, viename Kronikos skyrelyje aprašė senovės lietuvių tikėjimą ir laidojimo apeigas, parodė, kad ir XVI a. krikščionybė liaudžiai tebebuvo nesuprantama.

Istorijos varomųjų jėgų supratimas „Lietuvos istorijoje" dar gana siauras ir idealistinis. Istorijos įvykius A. Kojelavičius, kaip ir M. Strijkovskis, ne vienu atveju tebeaiškino antgamtinėmis priežastimis, pavyzdžiui, pralaimėjimus laikydamas dievo bausme už bedieviškus poelgius[13] (bet, kita vertus, jis praleido įvairiausius Kronikos stebuklus ir visokius neįtikimus pasakojimus, kaip nieko bendra neturinčius su valstybės istorija). Nors ir varžomas religinės pasaulėžiūros, „Lietuvos istorijos" autorius vis dėlto neretai stengėsi įvykius aiškinti ir natūraliomis priežastimis. Kaip ir daugeliui renesanso epochos istorikų, vienas svarbiausių veiklos akstinų jam atrodo šlovės siekimas; dėl jos veržiamasi į didžiojo kunigaikščio sostą, stengiamasi karūnuotis, užkariaujamos svetimos žemės ir pan. Istorijos siejimas su žmonių prigimtimi, jų charakteriais ir polinkiais, tikriausiai perimtas iš antikos istorikų, tais laikais buvo pažangus, nes rodo pastangas istoriją traktuoti kaip natūralų procesą.

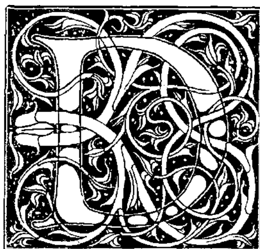
Lietuvos istoriją A. Kojelavičius stengėsi dėstyti savaip, nutoldamas nuo oficialiosios, bažnytinės versijos. Laikydamasis Lietuvos istoriografijos tradicijos, lietuvių ir prūsų kovas su kryžiuočiais jis vaizdavo kaip priešinimąsi pavergimui, vienu kitu atveju prasitardamas, kad Ordinas kariavo, tik dangstydamasis krikščionybės platinimu[14].

Iš kovų su ordinais aprašymų, didžiųjų kunigaikščių ir jų politinės veiklos aukštinimo, pagaliau ir iš sostinės Vilniaus šlovinimo matyti tam tikras A. Kojelavičiaus patriotizmas. Bet tas jo patriotizmas yra nenuoseklus ir gerokai ribotas. Sakysim, Vytauto pastangas karūnuotis, jis, būdamas Lietuvos unijos su Lenkija šalininkas, laikė tik imperatoriaus Zigmanto klasta. Jam, jėzuitui, ta unija rodėsi ne tik valstybinio pastovumo laidas, bet ir tvirtas katalikų bažnyčios ramstis.

XVII a. pabaigoje ir XVIII a. A. Kojelavičiaus veikalas Lietuvoje nesusilaukė žymesnių tęsėjų. Bet jis, parašytas gražia lotynų kalba, paplito ir ilgą laiką Europoje daugeliui buvo vienintelė prieinama knyga apie mūsų valstybės praeitį. Ja labai daug pasinaudojo L. A. Šlioceris[15]. XIX a. iš jos nemažai ką paėmė S. Daukantas, T. Narbutas ir kt. „Darbuose" S. Daukantas labai teigiamai atsiliepė apie knygos dėstymo ir stiliaus privalumus, dar labiau išplėtojo kai kuriuos meniškus jos epizodus.

TEOLOGIJA

TEOLOGIJOS STUDIJOS KOLEGIJOJE

ar tik įkūrę kolegiją, jėzuitai ėmė rūpintis, kad joje būtų dėstoma ir teologija. Todėl vyskupo V. Protasevičiaus 1570 m. liepos 25 d. laiške vyskupijos kunigams jau skelbiama, kad kolegijoje būsią ir teologijos disciplinų. Apie teologijos fakultetą tada nebuvo ko ir galvoti: nebuvo nei dėstytojų, nei pakankamai studentų. Tad buvo stengtasi bent pamažu įvesti vieną kitą teologijos discipliną. 1571 m. teologas B. Hostovinas pradėjo skaityti poleminę teologiją, mokiusią polemizuoti su reformatais. Paskui pradėta dėstyti moralinė teologija, Šventojo rašto komentavimas, pamokslų sakymas — homiletika. Šias disciplinas dėstė ispanai P. Viana (1574/75) ir A. Arijas (1576/77). Iš Vienos atvykęs M. Tolmeineris (1572/76) dėstė hebrajų kalbą. Šie kursai dar buvo sutrumpinti, kad pateiktų bent minimumą teologijos žinių būsimiems parapijų kunigams, kurių reikėjo sustiprinti pašlijusiai katalikų bažnyčios padėčiai Lietuvoje.

Teologijos kurso klausytojų atsirado tik keliolika. Trūkstamų profesorių Lietuvos jėzuitų vadovybė pakvietė iš užsienio: atvyko ispanas G. Alabijanas, portugalas E. de Vega, lenkai S. Grodzickis ir J. Rabas, anglas A. Brokas. Kolegijoje buvo pradėtos statyti naujos klasės ir valgykla. 1578 m. spalio pabaigoje prasidėjo akademinės teologijos studijos — visas ketverių metų teologijos kursas. Buvo įsteigtos dogmatinės teologijos ir Šventojo rašto katedros. Dogmatinę teologiją dėstė G. Alabijanas (1578/85) ir A. Arijas (1578/90), Šventąjį raštą — J. Rabas (1578/81). M. Tolmeineriui susirgus akių liga ir išvykus į Vieną, hebrajų kalbą 1578 m. ėmė dėstyti kolegijos rektorius J. Vujekas.

TEOLOGIJOS FAKULTETAS

Įsteigus akademiją, teologijos fakultete iš pradžių buvo tik minėtosios — dogmatinės teologijos ir Šventojo rašto — katedros[1]. 1581 m. buvo įsteigtos dar dvi teologijos katedros — moralinės teologijos ir poleminės

[13] *A. Wijuk Kojałowicz,* Historiae Lituanae pars prior, p. 191—192, 218—219, 236—238.

[14] Ten pat, p. 75—76.

[15] *A. L. Schlözer,* Geschichte von Littauen, als einem eigenem Großfürstenthume, bis zum J. 1569, Halle (Göttingen), 1776.

[1] L. Piechnikas nurodo iš pradžių buvus dvi dogmatines katedras: vieną 1578 m. užėmė G. Alabijanas, antrąją — A. Arijas; žr. *L. Piechnik,* Początki Akademii Wileńskiej, rozdział IV: Wydział teologii, p. 115.

teologijos. Pirmąją užėmė A. Brokas (1581/93), antrąją — E. de Vega (1581/87). Be to, dėstyta kanonų teisė, kazuistika, bažnyčios istorija.

Iš pradžių teologiją dar dėstė minėtas S. Grodzickis (1586/90), anglas A. Fontas (1590/91), lenkai L. Krakeris (1591/94), M. Smigleckis (1591/99), ispanas M. Ortizas (1595/1602) ir kiti. Iš jų tik E. de Vega pramoko lietuviškai. Kiek vėliau atsirado teologijos profesorių lietuvių: J. Gruževskis, dėstęs 1609/12 ir 1631/41 m., M. Ginkevičius (apie 1636), Ž. Liauksminas (1638/42), A. Kojelavičius (1645/53). (Vilniaus universiteto rankraštyne yra išlikę šių ir dar kitų lietuvių teologų paskaitų rankraštiniai kursai[2]).

Didikai versdavo savo vaikus stoti į teologijos fakultetą, nes, baigus jį, buvo galima tikėtis aukštų, pelningų bažnytinių pareigų. Vis dėlto studentų jame buvo daug mažiau, negu filosofijos fakultete: 1579 m. teologijos fakultete mokėsi 13 studentų jėzuitų, 1582 m.— 18, 1583 m.— 17, 1584 m.— 20, 1587 m.— 13, 1590 m.— 11, 1592 m.— 13, 1593 m.— 15, 1596 m.— 13, 1597 m.— 12[3]. Be to, teologijos paskaitas fakultete lankė Vilniaus kunigų seminarijų klierikai ir taip pat kai kurių vienuolių ordinų nariai.

Tačiau dėstytojų teologijos fakultete buvo visuomet daugiau, negu filosofijos, nes teologijos fakultetas turėjo daugiau katedrų. Provincijolo kasmetinėse ataskaitose nurodoma, kad, pavyzdžiui, 1598 m. akademijoje 11 profesorių: teologijos — keturi, filosofijos — vienas, retorikos — vienas, poetikos — vienas, gramatikos — keturi. 1605 m. buvo trys teologijos, vienas filosofijos, vienas matematikos ir aštuoni likusių klasių profesoriai[4]. Kiek vėliau, kai filosofijos fakultete buvo trys (nuo 1677 m. keturi profesoriai; ketvirtasis dėstė etiką), tai teologijos fakultete jų buvo šeši. Teologijos fakultetui vadovavo dekanas, studentams prižiūrėti buvo skiriamas vadinamasis studijų prefektas: jis sekė studentų pažangumą, jų gyvenimą akademijoje ir ne tik joje.

Apskritai teologijos fakulteto tvarka, mokymo formos, metodika nesiskyrė nuo kitų fakultetų: panašiai vykdavo disputai, panašia tvarka buvo suteikiami įvairūs moksliniai laipsniai. Tačiau, kai teologijos profesorius, jau turėdamas teologijos daktaro laipsnį, imdavo dėstyti kanonų teisę, jam būdavo suteikiamas kanonų teisės daktaro laipsnis.

Kandidatūrą tokiam laipsniui pirma reikėjo suderinti su ordino vadovybe Romoje, gauti generolo sutikimą. Kai kolegijos filosofijos moksleiviai baigė antruosius mokslo metus, provincijolas P. Sunjeris kreipėsi į generolą Merkurianą, prašydamas leisti suteikti gabiausiems laisvųjų menų ir filosofijos bakalauro laipsnį; 1575 ir 1577 m. prašymą pakartojo. Būtinumą Vilniuje teikti mokslinius laipsnius P. Sunjeris grindė ir tuo, kad juos teikia Krokuvos universitetas, ir tai vilioja studijuoti Krokuvoje. Tačiau į provincijolo prašymus neatsakyta. P. Sunjeriui 1580 m.

mirus, naujasis provincijolas P. Kampanas vėl kreipėsi į ordino vadovybę, 1582 m. gegužės 8 d. laiške pabrėždamas, kad akademijoje nėra nė vieno su moksliniu laipsniu, o tai kenkia jos orumui. Generolas pritarė tik dviem kandidatūrom, ir 1583 m. spalio mėn. teologijos daktaro laipsnis buvo suteiktas profesoriams G. Alabijanui ir A. Arijui.

TEOLOGIJOS POBŪDIS AKADEMIJOJE

Akademija bei jos profesoriai nenulėmė ir teologijos krypties. Profesoriai neturėjo savarankiškumo, jie privalėjo dėstyti ir rašyti veikalus pagal ordino vadovybės potvarkius, o šie orientavo į vadinamąją „ispanų teologiją", kuri atsirado XVI a. kaip antrosios scholastikos teologinė doktrina. Susiformavusi Ispanijos ir Portugalijos universitetuose, Salamankoje, Koimbroje ir kitur, ji turėjo pateikti naujų idėjinės kovos su reformacija priemonių, sėkmingiau ginti katalikybę. Ispanų bei portugalų teologai atsisakė vieno svarbiausių viduramžių teologijos veikalų — Petro Lombardo „Sentencijų", kurios iki XVI a. buvo teologijos vadovėlis visuose universitetuose. Jie ėmė remtis Tomo Akviniečio veikalais, ypač „Summa theologiae", juos komentuoti. Prisidėjo ir tai, kad Tridento bažnytiniame susirinkime Tomo Akviniečio doktrina buvo paskelbta teisingiausia ir labiausiai sektina. Ispanų teologiją perėmė jėzuitų mokslo centras Romoje Collegium Romanum. Tad ir Vilniaus akademijoje įsiviešpatavo „ispaniškoji teologija", nes kone visi pirmieji jos teologai — Collegium Romanum studentai.

Taigi akademijos teologijos fakultete viešpatavo Tomo Akviniečio doktrinos ispaniškasis komentavimas. Iš tikrųjų dėl autoritarinio metodo buvo dėstoma ne teologija, bet Tomo Akviniečio teologija; teologijos traktatai vadinti: „Teologijos traktatas, aiškinantis trečiąją Tomo Akviniečio veikalo dalį. Apie sakramentus", „Teologijos traktatas, apimantis angeliškojo daktaro veikalo pirmąją dalį. Apie nusidėjimus" ir pan.

Nors teologijos paskaitų cenzūra buvo griežta, tačiau teologijos paskaitose vis dėlto atsispindėjo realistų ir nominalistų polemika. Jau apie vieną pirmųjų akademijos teologų E. de Vegą rektorius G. Alabijanas rašė generolui, kad jo paskaitų turinys ir metodas esąs sunkus bei painus, sprendimai — laisvamaniški, o tai galį atsiliepti būsimiesiems kunigams. Rektorius siūlė atleisti E. de Vegą iš teologijos dėstytojų. 1587 m. E. de Vega turėjo iš Vilniaus išvykti.

[2] VUB, f. 3—2107, J. Gruževskis; f. 3—2086, Ž. Liauksminas.

[3] *L. Piechnik,* Początki Akademii Wileńskiej, p. 136.

[4] VUB, f. 3—258, Annuae litterae Provintiae.

Pirmaisiais akademijos dešimtmečiais pasitaikydavo profesorių, kurie kritiškai žiūrėjo į Tomo Akviniečio teologinę doktriną. Jie aiškino, kad ši doktrina visuotinai pripažinta dominikonų teoretikų; ją priėmę, jėzuitai ištirptų dominikonų teoretikų tarpe. Tačiau viską nulėmė ordino generolo potvarkiai iš Romos, kuriuose buvo įsakoma nenukrypstamai sekti tomistine teologija.

Teologijos objektas yra ne tik dievas, bet ir daug kitų objektų. Todėl ji nėra vienalytė. Pagal objektus ji skirstoma į daugelį šakų.

Dogmatinė teologija — visų teologijos disciplinų pagrindas. Akademijos teologai šioje disciplinoje aiškino dievo egzistavimą ir jo esmę, dievo pažinimą, jo apsireiškimą. Viena svarbiausiųjų dogmatinės teologijos problemų — dievo buvimo įrodymai.

Studentams aiškinti penki dievo buvimo įrodymo būdai, susiklostę dar viduramžių teologijoje.

1. Metafizinis įrodymas — jame einama nuo pasaulio reiškinių, prie juos sąlygojančios pirmosios, absoliučios priežasties. Pasaulyje vienus reiškinius sukelia kiti reiškiniai, pastarieji vėl turi savo priežastis ir t. t., kol prieinama prie minties, kad turinti būti pirmoji, iš niekur neišvedama pasaulio priežastis. Naujaisiais laikais šis dievo buvimo įrodymas buvo vadinamas kosmologiniu.

2. Teologas A. Kriugeris 1692 m. akademijos studentams aiškino: „Antras įrodymas remiasi esmių būtinumu ir atsitiktinumu: būtina esmė egzistuoja arba neegzistuoja. Jei ji egzistuoja, tai dievas yra. Jei neegzistuoja, tai dievas taip pat yra"[5]. Jei egzistuoja būtinos esmės, tai jas turinti nulemti virš jų iškylanti pati būtiniausioji esmė — dievas. Jei esmės tik atsitiktinės, tai taip pat turįs būti jų nulėmėjas. Vis dėlto šiame įrodyme teologai susidurdavo su sunkumais. Mat, atsitiktinės esmės — tai reiškiniai, kurie gali įvykti, bet gali ir neįvykti, o juk neįmanoma kalbėti apie kūrėją tų objektų, kurių nėra. Teologai susidorodavo su šiuo sunkumu tvirtindami, kad ir atsitiktinių esmių priežastis ne jose pačiose, bet už jų. Šitaip vėl prieidavo prie dievo kaip pirmosios priežasties.

3. Teleologinis įrodymas, remiantis dievo tobulumu ir jo sukurtojo pasaulio tobulumu, tikslingumu. Buvo pripažįstama, kad pasaulyje esą ir netobulumo, tačiau jis tik rodąs, kokia tobulybė esąs dievas. Netobulumai pasaulyje negalį paneigti dievo buvimo, nes apskritai pasaulis tobulas.

4. Fizinis dievo buvimo įrodymas: dievas esąs visatos valdovas, vairininkas. Pasaulį, kuriame taip tiksliai judą dangaus kūnai, turįs valdyti dievas. Jis esąs laidas, kad dangaus kūnų judėjimas nesutriksiąs.

5. Moralinis įrodymas. Žmogus esąs morali būtybė, vadinasi, turinti būti už žmogų aukštesnė būtybė, jam suteikusi moralę[6].

Dievo esmė taip aiškinta: jis esąs dvasinė, aukščiausioji intelektualybė, savaiminė būtis ir t. t. Dievo požymiai esą: paprastumas, gerumas, amžinumas, neišmatuojamumas, pažinumas, nedalomumas, begalybė, nemirtingumas, nekintamumas, tobulumas, vieningumas, teisingumas, atlaidumas ir kt. Nurodant tokius požymius, kildavo klausimas, kaip galima pažinti dievą. Teologai sakydavo, kad žmogaus proto čia nepakanką, patikimiausia dievo pažinimo priemonė esanti ekstazė, palaimintasis dievo regėjimas mistine intuicija. Kita vertus, kilo ir toks klausimas: kaip dievas pažįsta savo sutvertąjį pasaulį? Klausimas buvo laikomas labai svarbiu ir kuo plačiausiai aiškinamas. Atsirasdavo čia ir keblumų, pavyzdžiui, ar dievas pažįsta negalimybę. Norint į tai atsakyti, prasidėdavo tikra scholastinė ekvilibristika „ano pasaulio" atributais. Klausimą, kaip dievas pažįsta ateities reiškinius, teologai aiškino, jog dievui nesą reikalo žvelgti į savo kūrinius, ateities įvykius jis pažįstąs, atskleidžiąs savyje. Kuo plačiausiai aiškinta, kiek dievas sukūręs angelų. Dėl to vieningos nuomonės nebuvo: vieni teologai tvirtino dievą sukūrus 100 000 angelų, kiti — 200 000, treti — net 600 000, o dar kitų nuomone — nesuskaičiuojamai daug. Buvo ištisas dogmatinės teologijos skyrius, kuriame „tyrinėta" angelų substancija, koks jų pažinimo sugebėjimas, koks jų intelektualumas, kaip jie save pažįsta, kokie jų norai ir valia, kaip jie juda, ar gali nusidėti ir t. t. Prasidėdavo operavimas prasimanytomis sąvokų reikšmėmis, visiškai taip pat, kaip ir aiškinant dievo sūnaus įsikūnijimą, šv. trejybės misteriją.

Su dogmatine teologija glaudžiai susijusi moralinė teologija — krikščioniškosios papročių doktrinos, praktikuojamos katalikų bažnyčios, išdėstymas. Studentams aiškintos tokios moralinės teologijos sritys, kaip asketika ir mistinė teologija. Moralinės teologijos dėstymą taip pat lėmė iš Romos gaunamos instrukcijos. Antai ordino generolo K. Akvavivos dekretas griežtai draudė ginti doktriną, kad tirono nužudymas esąs garbingas veiksmas. Moralinė teologija glaudžiai siejosi su scholastine moralės filosofija.

Ieškant tikėjimo dogmoms teorinio pagrindimo, reikėjo neišvengiamai vartoti filosofijos sąvokas ir principus. Teologijoje ypač buvo remiamasi materijos ir formos, priežastingumo ir kitomis universaliausiomis scholastinės filosofijos koncepcijomis. Antai teologas J. Gruževskis 1611 m. aiškino, kad visuose sakramentuose esanti jų materija ir forma; visuose sakramentuose reiškiasi scholastinės filosofijos akcentuotos keturios priežastys. Pavyzdžiui, moterystės sakramente materialioji priežastis esanti sutuoktinių kūnai, formalioji priežastis — sutuoktinių susitarimas bendrai

[5] VUB, f. 3—2130, p. 9 r.
[6] Ten pat, p. 7 r. — 10 r.

gyventi, veikiančioji priežastis — pati santuoka, tikslo priežastis — sukurti gerą šeimą, atitinkančią visus krikščioniškosios moralės reikalavimus[7].

Nemaža dėmesio buvo skiriama ir kanonų teisei. Kanonų teisėje pirmiausia aiškintos bažnyčios gyvenimo normos. Bažnyčios dekretais nustatytos jos vidinio gyvenimo taisyklės, vadintos graikų kalbos žodžiu kanonai, o pasaulietinės teisės normos — įstatymais (leges). Kanonų teisės objektas — bažnyčios dekretai, kurių šaltinis — Šventasis raštas, bažnyčios susirinkimų, bažnyčios tėvų, popiežių nutarimai ir kt. Kilmės požiūrių kanonai buvo skirstomi į dogmatinius, nustatytus paties dievo, ir disciplinarinius — potvarkius, nustatytus bažnyčios viršūnės. Plačiai aiškintos bažnytinės bausmės: atskyrimas nuo bažnyčios, suspendavimas, interdiktas (laikinas uždraudimas eiti bažnytines pareigas). Kanonų teisė aiškino bažnytinės hierarchijos teises ir pareigas.

AKADEMIJOS TEOLOGŲ KOVA SU ARIONAIS

Akademijos teologai (J. Gruževskis, B. de Soksas, J. Rivockis, M. Buinovskis, A. Tilkovskis, M. Laščas, M. Ginkevičius, J. Drevsas, K. Losevskis ir kiti) išspausdino daugybę knygų iš įvairių teologijos sričių. Daugelis jų raštų buvo poleminiai — turėjo tikslą ginti katalikybę ir triuškinti eretikus. Disputais su reformatais garsėjo E. de Vega, M. Laščas, o ypač M. Smigleckis.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose arionizmas buvo plačiai paplitęs. Iš 191 evangelikų-reformatų parapijos 73 buvo grynai arioniškos. Ši radikalioji reformacijos kryptis kovoje su katalikybės teologija ir scholastika reiškė racionalizmą. Arionai nepripažino tokių katalikybės dogmų, kaip šv. trejybės dogma (dėl to jie dar kitaip vadinami antitrinitoriais), mažų vaikų krikštas, Kristaus dieviškumas ir jo garbinimas. Arionai stengėsi sugriauti katalikų bažnyčios scholastinę doktriną ir katalikų bažnyčios padėtį visuomenėje. Religiniuose ginčuose arionai reiškė ir visuomeninių idėjų. Kairioji arionizmo kryptis gynė miestiečių ir valstiečių interesus, reikalavo socialinių ir politinių pertvarkymų: panaikinti baudžiavą, valstybę ir teismus, skelbė lygybę, religinę toleranciją, krikščioniškąjį pacifizmą. Dešinioji arionizmo kryptis — bajorų ir turtingesniųjų miestiečių interesų reiškėja — teisino baudžiavinę santvarką, reikalavo tik sušvelninti feodalinį išnaudojimą.

Kova su arionizmu buvo pirmaeilis akademijos teologų uždavinys. Jie kviesdavo arionų teoretikus į viešus disputus, kurių klausytis susirinkdavo daugybė žmonių. 1594 m. sausio 24 d. toks disputas įvyko Nau-

garduke, kur M. Smigleckis diskutavo su arionų teoretiku J. Licinijum-Namislovskiu. Dispute Licinijus gynė tezę, kad Kristus dėl savo žmogiškosios prigimties negalėjęs dalyvauti pasaulio kūrime. M. Smigleckis puolė šią pažiūrą, įžiūrėdamas joje netgi ateizmo šaknis: tokia pažiūra vedanti į pasaulio kūrėjo apskritai neigimą. Nemaža savo teologinių raštų M. Smigleckis paskyrė Lietuvos arionų teoretikų — Martyno Čechovičiaus, Simono Budnio, G. Blandrato ir kitų — pažiūroms paneigti.

Vilniaus akademijos teologijos fakultetas gynė katalikų bažnyčią kaip vieną stambiausių feodalinių išnaudotojų ir stengėsi realizuoti jos vadovų tikslus.

[7] VUB, f. 3—2107, p. 149 v.

REFORMŲ MĖGINIMAI (XVII a. vidurys – 1773 m.)

BENDROJI AKADEMIJOS ISTORIJA

STUDENTAI IR JŲ MOKYMAS

uo XVII a. vidurio prasidėjęs feodalizmo smukimas atsiliepė ir akademijai. Kultūrinį ir dvasinį sustingimą, smukimą lėmė daugelis priežasčių, o iš jų svarbiausios buvo vidinės — socialiniai, ekonominiai ir politiniai santvarkos prieštaravimai. Nemaža reikšmės turėjo ir XVII a. viduryje Žečpospolitos karas su Rusija ir Švedija, smarkiai nuniokojęs kraštą. Vos tik į XVII a. pabaigą sugriautas ūkis atsistatė, kai XVIII a. pradžioje kilo dar didesnis krašto naikinimas per Šiaurės karą ir marą 1709—1711 m.

XVII a. viduryje nugalėjo kontrreformacija. 1658—1660 m. buvo išvyti iš krašto arionai, o 1668 m.— paskelbiama banicija už apostaziją. Katalikų religija valstybėje tapo viešpataujanti. Kitatikiai — reformatai ir pravoslavai — neturėjo vietų senate ir seime, negalėjo užimti tarnybų. Bajorystės teisės galėjo būti suteiktos tik katalikams (1673 m. įstatymas). Senate pirmosios vietos priklausė dvasininkams. Valstybės sekretorius buvo dvasininkas, o vieną iš dviejų valstybės antspaudų turėjo vyskupas.

Įtvirtindami katalikybės pergalę, jėzuitai kūrė savo mokyklas ne tik reformacijos apimtose srityse, bet ir baltarusių bei latvių žemėse. Jie tikėjosi, kad kolegijos padės grąžinti į Romos katalikų tikėjimą visus „paklydėlius" (pravoslavus ir reformatus). Nuo XVII a. vidurio jėzuitai įkūrė dar šias kolegijas: Vitebske (1648), Drohičine (1653), Minske (1657), Pašiaušėje (1659), Ilūkstėje (1693), Slucke (1704) ir Žodiškyje (1708). Be kolegijų, jie kūrė dar misijas: Merkinėje (1676), Šeduvoje (1710), Kėdainiuose (1724), Dūkšte (1729) ir Vištytyje (1736). XVII a. viduryje Lietuvos jėzuitų provincijoje buvo apie 600 jėzuitų ir 14 kolegijų, po šimto metų jėzuitų padaugėjo per tūkstantį, o kolegijų — iki 21. 1758 m. vietoje dviejų — Lietuvos ir Lenkijos — jėzuitų provincijų buvo sudarytos keturios — Didžiosios ir Mažosios Lenkijos, Mozūrijos ir Lietuvos provincijos.

Tačiau XVII a. antrojoje pusėje — XVIII a. pirmojoje pusėje, kad ir padaugėjo mokyklų, mokymas jose smuko. Tai pasireiškė, kaip pastebėjo S. Bednarskis, dvasiniu apsnūdimu, visuomeninių ir politinių bei mokslinių idėjų sunykimu, silpnu kalbų mokėjimu, kalbos kultūros ir stiliaus menkėjimu. Mokytojų paruošimas buvo prastas, mokytojai žiūrėjo į mokymą paviršutiniškai; su klasika jie beveik nebuvo susipažinę, naudojosi vien jos komentarais, trūko vadovėlių, o mokiniai buvo var-

1 lentelė

Studentų skaičius akademijoje[1]

Metai	teologijos			filosofijos		
	didžiausias	mažiausias	vidutinis*	didžiausias	mažiausias	vidutinis*
1675–1684	32	22	27	28	18	24
1685–1694	46	25	31	22	11	16
1695–1704	34	15	26	16	12	13
1705–1714	20	14	17	21	13	16
1715–1724	25	19	22	21	19	20
1725–1734	40	24	29	22	16	17
1735–1744	42	12	23	20	14	17
1745–1754	24	17	19	19	12	15
1755–1764	31	12	21	30	14	22
1765–1772	49	33	42	24	21	22

[1] Lentelė sudaryta, remiantis Romos jėzuitų archyvo "Archyvum Romanum Societatis Jesu" (toliau-ARSJ) medžiaga. – "Catalogus personarum Societatis Jesu provinciae Lithuaniae". Kataloge nėra žinių apie 1677, 1725, 1739, 1750 (filosofų nėra dar ir apie 1748 ir 1749 m.), 1755 (filosofų ir apie 1756 m.), 1760, 1761, 1763, 1764, 1765, 1766, 1767 m. ARSJ archyvinės medžiagos fotokopijomis iš Krokuvos jėzuitų archyvo maloniai leido pasinaudoti prof. B.Natonskis.

* Vidutiniai skaičiai išvesti iš visų vienos grupės metų absoliučių skaičių.

ginami diktavimais. Visuomenės pakrikimas, bajorų savivalė veikė ir jaunimą. Kaip ir kitose Europos aukštosiose mokyklose, akademijoje tebebuvo 5 metų paruošiamasis vidurinės mokyklos (kolegijos) kursas, po to — mokoma akademijoje trejus metus filosofijos ir ketverius metus teologijos.

Kiek tada iš viso kasmet mokėsi studentų, sunku nustatyti. Teturime akademijos išlaikomų studentų skaičių (žr. 1 lentelę).

Studentų skaičius priklausė nuo krašto socialinės, ekonominės ir politinės padėties. Jis sumažėjo per Šiaurės karą bei 1709—1711 m. marą ir po to dar ilgai negalėjo padidėti. Be to, XVIII a. ketvirtajame — penktajame dešimtmetyje studentų sumažėjo ir dėl to, kad akademija nukentėjo nuo gaisrų. XVIII a. antrojoje pusėje, atsigaunant ūkiui, studentų daugėjo.

Per XVII a. vidurio karus akademija buvo smarkiai nuniokota. Ji atsistojo ant kojų tik apie 1675 metus. 1658/59 mokslo metais akademi-

jos profesoriai ir studentai išbėgiojo. Tuomet iš akademijos išėjo 41 profesorius bei tarnautojas ir 55 studentai[2]. Nemaža Vilniaus studentų 1655—1660 m. pasiekė Prahos ir Olomouco universitetus[3], o dalis studentų ir profesorių — Austrijos ir Vokietijos universitetus.

Vėliau, XVII a. septintajame-aštuntajame dešimtmetyje, daugelis jų grįžo ir tapo akademijos profesoriais. Tarp grįžusiųjų pasižymėjo V. Skovydas, A. Tilkovskis, P. Bochenas, F. Kucevičius, A. Krasnodembskis, P. Kitnovskis, J. Berentas, J. Laskovskis, A. Mlodzianovskis.

Lentelė neleidžia nustatyti bendro teologijos ir filosofijos kursų studentų skaičiaus, nes akademijos paskaitų klausė ir dviejų kunigų seminarijų studentai.

Dėstomieji dalykai akademijoje XVII a. antrojoje pusėje — XVIII a. nepasikeitė. Akademijos mokymo pagrindą tebesudarė ketverių metų teologijos studijos, kur buvo skaitomi dogmatinės (scholastinės), poleminės (kontraversinės), moralinės ir pozityvinės (šv. tėvų raštai) teologijos kursai.

Be šių kursų, dar dėstyta kanonų teisė. Vienas profesorių visą laiką dėstė „trijų kursų teologiją" (theologia tertiae lectionis). Tai buvo Vilniaus akademijos ypatybė. Kovai su kitatikiais tame kurse kartu dėstyti trys dalykai: Šventasis raštas (sacra scriptura), šv. tėvų raštai (positiva) ir poleminė (kontraversinė) teologija. Kartais juos dėstė vienas profesorius. Filosofijos kurso logiką, etiką ir retoriką skaitė atskiri profesoriai. Matematiką paprastai dėstė hebrajų kalbų profesorius; jis būdavo ir spaustuvės prefektas. Kolegijoje moksleivius mokė 4—5 magistrai.

ADMINISTRACIJA IR MOKYMO PERSONALAS

XVIII a. viduryje akademijoje, be rektoriaus, renkamo trejiems metams, buvo dar kancleris (Vilniaus vyskupas), prokancleris, sekretorius ir prokuratorius. Akademijoje veikė 3 fakultetai — teologijos, kanonų teisės (nuo 1732/33 mokslo metų) ir filosofijos, matematikos-fizikos studija ir humanistinė (parengiamoji į akademiją) studija. Teologijos fakulteto vadovybę sudarė fakulteto taryba: dekanas, paprastai teologijos profesorius, 2 jo asistentai ir teologijos profesoriai: dogmatinės — 2, moralinės — 2, poleminės — 1 ir pozityvinės — 1. Akademijoje dėstyta dar hebrajų ir graikų kalbos, bažnyčios istorija ir Šventasis raštas.

[2] Index alphabeticus personarum provintiae Lithuaniae extra provintiam manentium, ARSJ, Lith. 56.

[3] Catalogus personarum et officiorum provinciae Bohemiae S. J. ARSJ, 90. Jų išrašais maloniai leido pasinaudoti prof. B. Natonskis.

Kanonų teisės fakultete buvo dekanas, jo asistentas ir 2 kanonų teisės profesoriai.

Filosofijos fakultetui vadovavo teologijos profesorius; jis buvo ir dekanas. Fakultete dėstė logikos, fizikos, metafizikos, etikos ir retorikos profesoriai.

Matematikos-fizikos studijoje buvo direktorius ir observatorijos prefektas, 2 adjunktai (asistentai) ir 2 profesoriai — matematikos ir mechanikos.

Humanistinei studijai vadovavo prefektas ir dėstė retorikos, poezijos, sintaksės ir gramatikos magistrai. Šioje studijoje nuo XVIII a. pradžios buvo įvestos prancūzų ir vokiečių kalbos bei matematikos žemutinis kursas; į fakultetus prancūzų ir vokiečių kalbų jėzuitai neįsileido.

Nežinoma apie lietuvių kalbos vartojimą akademijoje. Joje, be lotynų kalbos, mokė tik hebrajų ir graikų kalbų, nes jomis buvo parašyti senieji religiniai raštai.

Akademija turėjo biblioteką, kuri XVII a. viduryje per karą buvo sunaikinta, o dalis jos išvežta į Prūsiją, kai kas iš jos pateko į Švediją[4]. Daugiau žinių apie biblioteką vėl pasirodė tik 1696 m., nors žinoma, kad 1655 m. K. L. Sapiega, teisės fakulteto įkūrėjas, akademijai dovanojo savo Ružanų biblioteką, o kanauninkas K. Vaišnoravičius 1662 m.— knygų rinkinį. Akademija per visą laiką turėjo savo spaustuvę. Minima taip pat akademijos vaistinė. 1758 m. kovo 14 d. gavusi karaliaus Augusto III privilegiją, ji iš uždaros akademijos vaistinės tapo prieinama ir kitiems gyventojams[5].

1751 m. prie akademijos ėmė veikti Collegium Nobilium (Kilmingųjų kolegija), aukštesnioji vidurinė mokykla kilmingųjų vaikams. Ji skyrėsi nuo jėzuitų kolegijų savo pasaulietine programa. Pavyzdžiui, dėstyti aritmetikos aukštesnysis ir žemesnysis kursai, aukštesnysis ir žemesnysis geometrijos kursai; juos dėstė J. Holcas, L. Benistavskis, T. Mackevičius ir I. Kontrimas. 1760 m. vasario 22 d., senato prašymu, karalius Augustas III privilegija leido Kilmingųjų kolegijai įsteigti naują spaustuvę ir spausdinti joje lenkiškai politikos, istorijos, matematikos ir filosofijos dalykus, taip pat užsienio laikraščių žinias ir Prancūzijos akademijos darbus[6]. 1770 m. ėmė veikti kolegijos biblioteka.

Jėzuitai Lietuvos provincijoje turėjo išimtinę mokymo teisę „ius exclusionis"; mokymo monopolį jiems suteikė 1726 m. rugsėjo 19 d. karalius Augustas II. Krokuvos akademija tokias teises turėjo jau nuo 1635 m. Vidurinį mokslą Vakarų Europoje galėjo duoti ir mokyklos, priklausiusios 1621 m. Romoje įsikūrusiam pijorų ordinui. Vilniuje pijorai

[4] *O. Celsius*, Bibliothecae Uppsaliensis Historia, 1745.

[5] Biblioteka uniwersytetu Jagiellonskiego, Rankraščių skyrius, Nr. 5961, 1. 201.

[6] Ten pat, Nr. 5981, 1. 61.

įsikūrė 1726 m. Augusto II leidimu. Jų kolegija buvo Dominikonų (dabar Garelio) gatvėje (posesijos Nr. 412 ir 414). Apskritai pijorų mokyklos buvo labiau prisitaikiusios prie gyvenimo, negu jėzuitų. Šie, nepakęsdami konkurencijos, pareikalavo, kad pijorai kolegiją uždarytų. Prasidėjo dviejų ordinų kova dėl teisės mokyti, trukusi 15 metų. Vis dėlto 1741 m. pijorai Vilniuje buvo priversti uždaryti savo kolegiją; jie pasiliko tik konviktą.

MOKSLO SUPASAULIETINIMO PRADŽIA

Kelis šimtmečius feodalinėje visuomenėje vykę ekonominiai, politiniai ir ideologiniai procesai nulėmė tai, kad XVII a. antrojoje pusėje susiformavo modernusis mokslas. Jis griovė viduramžių autoritetus, feodalines tradicijas ir bažnytines dogmas, atverdamas žmogaus protui sritis, kurios iki tol buvo jam uždraustos.

Mokslo pergalė prieš religines dogmas, mokslu pagrįstas tikėjimas žmogaus protu pasireiškė XVIII a. pradžioje susiformavusiame sudėtingame ir prieštaringame ideologiniame judėjime, vadinamame Švietimo epochos vardu. Eksperimentinių mokslų laimėjimai turėjo labai didelę įtaką humanitarinių mokslų įsigalėjimui ir paplitimui. Atsisakius religinių principų, imta naujai aiškinti žmogaus ir visuomenės santykį, visuomenės kilmę ir raidą. Filosofų ir apskritai mokslininkų dėmesį patraukė žmogaus ir visuomenės interesų priešingumas, kurį, daugelio švietėjų nuomone, žmogaus protas gali išspręsti. Švietėjai ypač daug dėmesio skyrė prastuomenei, liaudžiai.

Šios ir kitos aplinkybės XVIII a. pakeitė pažiūrą ir į švietimą. Mokykla ėmė darytis pasaulietinė.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje mokslo sekuliarizacija prasidėjo vėliau, negu Vakaruose, nes feodalai, naudodamiesi luominėmis privilegijomis, atkakliai gynė savo tradicijas ir laisves. Jiems ne kažin kiek reikėjo tiksliųjų mokslų, užteko išmokti skaityti ir cituoti klasikus, sudėti kalbas, rašyti laiškus ir eiles,— to mokslo, kurį davė Vilniaus ir kitos kolegijos bei akademija. Krašte nesivystė ir pramonė, kuri būtų skatinusi tiksliųjų ir gamtos mokslų atsiskyrimą nuo filosofijos. Vis dėlto ir akademijoje buvo žymių mokslo pasaulietinimo poslinkių.

Vienas pirmųjų ir ryškiausių mokslo pasaulietinimo požymių buvo jo vadavimasis iš filosofijos globos. Pirmiausia tai atsispindėjo mokslo disciplinų skyrimusi iš filosofijos sudėties, jų objektų ryškėjimu ir apibrėžimu. Tas procesas apėmė ne tik tokias mokslo disciplinas, kaip matematiką, fiziką, bet ir artimesnes filosofijai mokslo šakas — istoriją ir geografiją. Ilgus amžius ir akademijoje, ir Vakarų Europos universitetuose

nebuvo istorijos ir geografijos kursų; tie dalykai Vakarų Europoje imti studijuoti tik XVII a. pabaigoje ir XVIII a. pradžioje. Vilniaus akademijoje istorijos dėstymas susijęs su Karolio Bartoldo, akademijos rektoriaus (1735—1738), vėliau Lietuvos provincijolo (1738—1741), veikla. 1741 m. raštu jis įvedė istorijos pamokas Lietuvos kolegijose. 1756 m. visoje Lietuvos provincijoje jau būta 26 istorijos mokytojų. Akademijos kataloguose istorijos ir retorikos profesoriai minimi nuo 1751 m. Jie ne tik dėstė istoriją, bet buvo „scriptores diarii historiae", t. y. akademijos istorijos rašytojai.

XVIII a. antrojoje pusėje retoriką dėstė ir akademijos istoriją (historiae domus) rašė profesoriai: 1751/52 ir 1753/54 m.m.— P. Bogomolcas, 1753/54 — F. Koritinskis, 1756/57 — I. Nagurčevskis, 1757/58 — A. Bartoševičius, 1759/60 — N. Vielička, 1763/64 — M. Butleris, 1768/69 ir 1772 m.— J. Kirkila, 1769/70 — A. Kučevskis, 1770/71 — J. Chelmovskis ir 1771/72 — N. Niškovskis.

XVIII a. antrojoje pusėje padaugėjo veikalų ir iš Lietuvos ir Lenkijos istorijos bei geografijos. Antai J. A. Proišhofas (1663—1721) parašė seniausią akademijos istoriją „Universitas Vilnensis Jagiellonico Bathoreana, laurearum academicarum florida" (Vilnius, 1707). Daug rašė A. Naramovskis (1681—1736). P. Paprockis 1760—1763 m. buvo spaustuvės prefektas ir leido pirmąjį laikraštį Lietuvoje „Kuryer litewski" su priedu „Wiadomości literackie" ir „Kalendarzyk polityczny" (1764). Jis yra taip pat ir istorinio veikalo „Domowe wiadomości polskie į Wielkiego Księstwa Litewskiego" (Vilnius, 1753) autorius. Vėliau, 1763 ir 1771 m., pakartotinai leidžiant šį darbą, Lenkijos ir Lietuvos istorija buvo išleista atskiromis knygomis. 1759 m. Vilniuje išėjo dar vienas panašaus pobūdžio jo darbas.

Istorikas ir geografas Karolis Virvičius (1717—1793), kilęs iš Breslaujos pavieto, studijavo akademijoje 1737—1740 ir 1742—1746 m., o 1747—1751 m. dėstė Kražiuose. K. Virvičius yra parašęs ir išleidęs keletą darbų: „Continuatio Belscii chronici polonici ad nostra usque tempora seu acta 190 annorum" (Varšuva, 1761). Visuotinės istorijos trumpas santraukas jis yra paskelbęs prancūzų kalba „Abrégé raisonné de l'histoire universelle" (I, 1766, II, 1769—1771).

Akademijos profesorius S. Rostovskis (1711—1782) parašė Lietuvos jėzuitų istoriją, kurios pirmąją dalį paskelbė Vilniuje 1768 m. Jo istorija apėmė 1564—1664 metus (Krokuvoje, Jogailos universiteto bibliotekoje yra darbo vertimas į lenkų kalbą; Nr. 5914).

Vis dėlto daugiausia istorijos srityje pasižymėjo ne akademijos profesoriai, o pijoras teisės istorikas Motiejus Dogelis (1715—1760). Jis rinko (nuo 1748 m.) užsienio archyvuose Lietuvos ir Lenkijos teisės istorijos dokumentus ir 1754 m., gavęs iš karaliaus Augusto III privilegiją, ėmė

leisti dokumentų kodeksą „Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae".

M. Dogelis suskubo išleisti tik 3 kodekso tomus: pirmąjį (1758), penktąjį (1759) ir ketvirtąjį (po mirties 1764 m.). Kitų trijų to kodekso tomų rankraščiai dingo. Lietuvai ypač svarbus turėjo būti antrasis tomas; jo fragmentai buvo paskelbti „Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej" (1826, t. I, II). Jogailos universiteto bibliotekos Krokuvoje rankraščių skyriuje (Nr. 5965) yra M. Dogelio visų šešių tomų indeksas. Iš jo matyti, kad antrajame tome buvo surinkti Lietuvą liečią aktai nuo 1349 iki 1640 m. Tai — valstybinės sutartys, teisės ir sričių privilegijos, unijos aktai ir kiti svarbiausieji Lietuvos istorijos šaltiniai, nenustoję reikšmės iki šiol.

Akademijos pasaulietinimą rodė ir civilinės teisės dėstymas. Jau remiantis karaliaus Vladislovo Vazos privilegija (1641.X.11), akademijoje turėjo būti įvesta civilinė teisė. Kaip minėta, Lietuvos pakancleris K. L. Sapiega skyrė lėšų ir žemių teisės fakultetui įsteigti. 1641 m. spalio 12 d. Vladislovas konfirmavo naująjį teisės fakultetą. 1655 m. liepos 20 d. K. L. Sapiega Varšuvoje išdavė raštą, kuriuo patvirtino Vilniaus akademijai 4 teisės profesorių (iuris canonici et civilis) išlaikymą ir užrašė tam reikalui savo dvarelį Oršos paviete, Počajevičius. Po dešimties dienų (liepos 30 d.) rašytame testamente K. L. Sapiega pakartoja, jog jis davęs 4 teisės profesoriams išlaikymą, ir teigia, kad teisė jau skaitoma „od czasu nemałego"[7].

Užrašytieji Počajevičiai akademijai (pagal intromisijos aktą) atiteko tik 1660 m. spalio 8 d. Iš jėzuitų fundušo archyvo aktų matyti, jog teisės profesoriams buvo išmokamos algos nuo 1644 iki 1685 m.[8] Profesorių kataloguose civilinės teisės profesoriai nenurodomi, nes jie buvo ne jėzuitai. Tuo tarpu ūkinėse ordino ataskaitose 1669 m. yra žinutė, kad iš Počajevičių dvaro pajamų išlaikomi du civilinės teisės profesoriai[9]. 1690 m. akademijos išlaidose minima civilinės teisės profesoriui mokama metinė 1200 auksinų alga[10]. Taigi civilinės teisės profesorių akademija samdė, nes jis buvo pasaulietis. 1698 m. minimas akademijos abiejų teisių (civilinės ir kanonų) profesorius Udalrichas Bejeris, dėstęs teisę daug metų ir didžiai nusipelnęs Vilniaus magistratui, o 1712 m.— Stanislovas Paškevičius, taip pat abiejų teisių daktaras ir akademijos civilinės teisės profesorius[11]. Tad neteisinga dar pasitaikanti nuomonė, kad Vilniaus aka-

[7] Lietuvos Metrika, b. 441, 1. 218 a.

[8] Centrinis valstybinis senųjų aktų archyvas Maskvoje, f. 2188, ap. 12, b. 87, l. 111a—112. Byla pavadinta „fundum Academii". Joje aprašytos visos akademijos valdos, kada ir iš ko gautos.

[9] ARSJ, Lith. 13. „Ex bonis Poczajewicze duo profesores juris civilis sustentati".

[10] ARSJ, Lith. 18. „Solarium profesori juris civilis fl. 1200".

[11] Ten pat, 44, l. 208; Lith. 53, l. 143.

demijoje tuomet civilinės teisės nebuvę arba kad ji po XVII a. vidurio karo buvusi visai apleista[12].

1733 m. Vilniaus vyskupo M. Zenkovičiaus pranešime į Romą vėl minimas abiejų teisių daktaras ir civilinės teisės profesorius[13]. 1754/55 mokslo metais akademijos asmenų kataloge paminėtas K. Mackevičius („collector legum iurisprudentiae").

Abiejų teisių daktarai buvo A. Menkalskis ir V. Skovydas („Laureae Academicae").

Panaikinus jėzuitų ordiną, Vilniaus vaivada K. Radvila įsteigė Nesvyžiuje civilinės teisės mokyklą. 1777 m. jis paragino savo valdų administraciją iš kiekvieno magdeburginio miesto atsiųsti į Nesvyžių po 2 jaunuolius „civilinės teisės mokytis"[14].

Blogiau buvo su medicina. Yra žinoma, kad akademija nuo 1600 m. turėjo vaistinę. Neseniai I. Petrauskienė surado medicinines tezes, iš kurių matyti, kad 1763—1764 m. profesorius S. Bizis dėstė bendrąją osteologiją ir anatomiją[15].

Nuo XVIII a. vidurio iš filosofijos galutinai išsiskyrė matematika. Bręstant buržuazinei revoliucijai, vis labiau plito prancūzų šviečiamoji literatūra, nukreipta prieš feodalines privilegijas, klerikalizmą ir scholastiką. Lietuvos bajorai, stengęsi pertvarkyti savo ūkį, domėjosi Vakarų Europos šviečiamąja literatūra ir mokslu. Scholastinė akademija ėmė ir jų nepatenkinti. Ir pati akademija pamažu ėmė reformuoti mokymo programą, sustiprino tiksliuosius mokslus — matematiką, eksperimentinę fiziką ir astronomiją. Akademijoje kūrėsi fizikos ir mechanikos kabinetai, astronomijos observatorija. Matematikos ir fizikos mokymu Vilniaus akademija žengė priekyje. Jai daug padėjo Vienos, Prahos ir Paryžiaus universitetai. Matematikos mokymas akademijoje susijęs su Prahos universiteto profesoriaus J. Steplingo auklėtiniais Tomu Žebrausku (1714—1758) ir Martynu Počobutu (1728—1810). T. Žebrauskas, baigęs jėzuitų kolegiją Kaune, 1735—1738 m. Vilniuje studijavo filosofiją, 1740—1744 m.— teologiją. Vėliau, 1746—1748 m., dėstė filosofiją Kražiuose, 1748—1750 m. vadovavo šv. Ignoto bažnyčios statybai Vilniuje. 1750 m. jis buvo siųstas studijuoti matematikos, fizikos ir architektūros į Vieną ir Prahą. Grįžęs į Vilnių (1752 m.), suorganizavo akademijoje atskirą nuo filosofijos matematikos specialybę, kurioje kasmet (1752/53, 1753/54, 1754/55 ir 1757/58 m.m.) buvo ruošiama po 4 studentus matematikus. Iš jų minėtini G. Lenkevičius, K. Naruševičius, M. Počobutas, V. Veževičius ir kt. T. Žebrauskas suorganizavo taip pat eksperimentinės fizikos ir astronomijos specialybes.

1756/57 mokslo metais (1755/56 mokslo metų duomenų nėra) pirmą kartą paminėtas matematikos ir eksperimentinės fizikos kabinetas ir jo prefektas G. Lenkevičius, o nuo 1759 m. šias pareigas ėjo V. Veževičius.

Sudaręs projektą, 1753 m. T. Žebrauskas ėmėsi vadovauti Vilniaus observatorijos statybai. Jo darbas buvo didžiai įvertintas žymių architektų ir prilygo garsiajai Grinvičo observatorijai. 1753 m. buvo įkurta meteorologijos stotis. Bet pati astronomija atskira specialybe tapo vėliau — nuo 1768 m., vadovaujant M. Počobutui. M. Počobutas pradėjo matematikos ir fizikos studijas 1754 m. Prahoje. Grįžęs, 1756 ir 1757 m. dirbo kartu su T. Žebrausku. Be jų, dirbo dar matematikų, fizikų ir astronomų (Ševaljė, Rederis, Vulfersas, Ertmanas ir kt.).

Matematikos kurso klausė daug pasauliečių-eksternų. 1763 m. matematiką eksternams dėstęs K. Naruševičius dvejus metus kartu su M. Počobutu mokėsi Prahoje matematikos-fizikos skyriuje. Po T. Žebrausko mirties matematiką dėstė J. Nakcijonavičius. Dėstyti matematikos ir eksperimentinės fizikos 1761 m. iš Prancūzijos atvyko Ž. Flerė ir Ž. Rosinjolis. Bet jie neilgai pasiliko Vilniuje. M. Počobutą jėzuitai privertė Vilniuje tęsti teologijos studijas. Po 4 metų gavęs teologijos daktaro laipsnį, 1761 m. jis vėl išvyko į užsienį mokytis matematikos ir fizikos. 1764 m. rudenį, grįžęs į Vilnių, perėmė iš J. Nakcijonavičiaus matematikos ir astronomijos dėstymą ir dėstė iki 1768 m.

1764 m. observatorija buvo jau baigta. M. Počobutas rūpinosi jos įrengimu. Jam padėjo P. Norvaiša, A. Streckis, A. Kodė ir kt.

1773 m. liepos 21 d. popiežius Klemensas XIV pasirašė bulę, kuria jis panaikino politinėmis intrigomis susikompromitavusį ir visuomenės nekenčiamą jėzuitų ordiną visame pasaulyje.

Žečpospolitos seimas pritarė ordino panaikinimui. Didžiausias ginčas vyko dėl jėzuitų turtų. Lietuvos kancleriui J. Chreptavičiui pasiūlius, o karaliui pasiūlymą parėmus, buvo sudaryta pasaulietinė mokyklų tvarkymo ministerija — Edukacinė komisija. Jai ir buvo pavesta tvarkyti jėzuitų turtus bei mokyklas. Mokslo supasaulietinimas akademijoje nuo 1773 m., vadovaujamas pasaulietinės organizacijos, žengė labai sparčiai.

ŪKIS IR PATALPOS

Akademijos biudžeto pagrindą sudarė pajamos iš išsklaidytų po visą kraštą jėzuitams priklausiusių dvarų. Dokumentai leidžia nustatyti, kokią valdą, kada ir iš ko gavo jėzuitai, kokias imdavo pajamas. XVII a. viduryje akademija turėjo iš viso 11 dvarelių: Kameny Logą prie Medininkų

[12] *I. Szybiak*, Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim, Warszawa, 1973, p. 15.

[13] Relationes status diocesium in Magno Ducatu Lituaniae, Romae, 1971, p. 127.

[14] CVIA, f. SA, b. 15373, l. 212.

[15] *I. Petrauskienė*, Medicina Vilniaus universitete, — „Mokslas ir gyvenimas", 1973, Nr. 3, p. 8.

(dovanotą dar vyskupo V. Protasevičiaus), Dvariškes Lydos paviete (1570 m. balandžio 4 d. dovanotus M. K. Radvilos), Koscenevičius Ašmenos paviete (1649 m. dovanotus P. Laskovskio), Počajevičius Oršos paviete (1636 m. dovanotus K. L. Sapiegos; 1655 m. liepos 20 d. užrašyti teisės mokslui —„iurisprudentiae"), Blonius Minsko vaivadijoje (1622 m. dovanotus Viežbickio), Joniškį Vilniaus vaivadijoje (1669 m. sausio 12 d. parduotą jėzuitams M. Giedraitytės-Surgantienės), Bebrus, arba Malinovščizną, Vilniaus vaivadijoje (1628 m. gegužės 8 d. Jokūbo Kovalevskio užrašytus testamentu), Stirnius Ukmergės paviete (1607 m. lapkričio 29 d. užrašytus akademijai M. Giedraičio), Nemenčinę Vilniaus vaivadijoje (1596 m. liepos 12 d. parduotą O. Radvilaitės ir jos vyro K. Sadovskio už 3060 kapų)[16], Bezdonis (kadaise priklausiusius Vilniaus tijūnijai, 1609 m. rugsėjo 5 d. Vilniaus kanauninko Vilčopolskio dovanotus akademijai), Riešę (1599 m. lapkričio 24 d. dovanotą M. Giedraičio kartu su Braikiškių dvareliu ir 4 ežerais)[17]. Vėliau ji tokių valdų negaudavo, nes Lietuvos bajorai XVII ir XVIII a. pirmojoje pusėje seimeliuose nuolat reikalavo uždrausti žemių užrašymą bažnyčiai, neatliekančiai karo prievolės[18]. Toks draudimas buvo priimtas 1631, 1634, 1663, 1669, 1676 ir 1726 m. įstatymais.

1734 m. akademijai Vilniaus vaivadijoje priklausė pagal padūmės mokesčių kvitus šie dvarai: Kameny Logas, Maišiagala, Bezdonys, Riešė, Nemenčinė, Joniškis, Bebrai, Dubovščizna ir Lukiškės (Vilniuje)[19]. Sąraše neminimas Žemaitkiemio (Žmydki) dvaras, nors 1729 m. jis dar priklausė akademijai: tada buvo sudarytas jo inventorius[20]. Kokias akademija turėjo pajamas nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. vidurio, matyti iš 2-osios lentelės (p. 158).

Iš jos matyti: 1) didelis pajamų smukimas per XVII a. vidurio karus. Po to ūkis ėmė atsigauti. Per Šiaurės karą pajamos taip pat sumažėjo, paskui vėl prasidėjęs krašto ekonominis pakilimas atsiliepė ir akademijos padėčiai. Jos išlaikomų žmonių skaičius priklausė nuo pajamų. 2) Žmonių skaičius (profesorių, tarnautojų ir studentų), atrodytų, buvo neproporcingas didėjančioms pajamoms. Bet iš tikrųjų nereikia užmiršti ir pinigų kurso, kuris nuo XVIII a. pradžios smuko. Apskaičiuota, jog 1705 m. vienam žmogui išlaikyti per metus reikėjo 450 auksinų, nuo 1743 m.— 500, o nuo 1767 m.— 800 auksinų. 3) Lentelė rodo akademijos debito ir kredito balansą. Didesnė kredito dalis visuomet buvo netikra, įsisenėjusi, ir akademija nesitikėjo jo atgauti. Įsiskolinama daugiausia statyboms. 4) Galimų išlaikyti ir iš tikrųjų išlaikomų žmonių skaičius niekada nesutapo. Pastarasis dažniausiai būdavo didesnis.

Be profesorių ir studentų, buvo palyginti nemažai administracijos ir ūkio personalo. Jį sudarė bendrabučio, bažnyčios, spaustuvės, vaistinės, bibliotekos, statybų prefektai, prokuratoriai, pamokslininkai ir kt.

Akademija reikalavo iš savo baudžiauninkų prievolių lygiai, kaip ir pasauliečiai feodalai. 1729 m. rektoriaus V. Daukšos patvirtintame Maišiagalos inventoriuje nuo pusvalakio valstiečiai atliko 3 dienas lažo po 2 žmones vasarą ir po 1 — žiemą. Joniškio 1773 m. inventoriuje pažymėta, kad nuo pusės valako lažo einama 3 dienas per savaitę visus metus, o antrininkui reikia eiti po 2 dienas per savaitę ir 12 pavarymų per metus. Nuo kitos valako pusės akademija reikalavo činšo ir duoklės. Feodalinės rentos norma atitiko vidutinę visos vaivadijos rentos normą. Akademija nedarė jokių ūkinių pertvarkymų. Ji laikė visame krašte išsklaidytus dvarus, tuo skirdamasi nuo Prahos universiteto, kuris jau 1634 m., išpardavęs savo valdas, supirko stambius ūkius arčiau Prahos ir pertvarkė seną ūkio organizaciją[21]. Akademija visuomet turėjo dar pajamų iš vadinamosios išmaldos.

Daug lėšų reikėjo statyboms: visą laiką buvo statomi, pristatomi ir perstatomi vieni ar kiti rūmai. Statybos vyko 1617, 1642—1646 ir 1678—1680, 1697 m. Pavyzdžiui, 1730 m. buvo pastatyta spaustuvė, 1735—1736 m. ir 1738—1744 m. buvo įrengta teatrui salė, o 1752 m.— eksperimentinei fizikai kabinetas ir biblioteka. 1737 m. biblioteka sudegė, bet išliko spaustuvė ir vaistinė. T. Žebrauskui suprojektavus ir jam prižiūrint, 1753 m. buvo pristatyta observatorija, o 1756—1758 m. pastatyta (tarp varpinės ir akademijos rūmų) aula ir keletas paskaitų salių.

Daugėjant astronominių prietaisų, observatoriją teko perstatyti; pirmą kartą — 1770—1772 m., kada darbui vadovavo architektas K. Spampanis, o antrą kartą — 1782 m., pristatant bokštą pagal M. Knakfuso projektą. Galutinai perstatymai baigti 1788 m. (Trečias observatorijos aukštas išliko barokinis, statytas dar T. Žebrausko.)

1757 m. akademija perstatė mūrinį namą Collegium Nobilium Pilies gatvėje (dabar Gorkio gatvė Nr. 20), kadaise priklausiusį Lackui. Vėliau čia įsikūrė medicinos kolegija.

[16] CVIA, f. SA, b. 4740, l. 1016—1017.

[17] CVSAA, f. 2188, ap. 12, b. 87 „fundum Akademii".

[18] CVIA, f. SA, b. 4739, l. 1339, § 77; b. 4744, l. 389, § 4; b. 13939, l. 489, § 10; b. 13694, l. 117, § 44; b. 13704, l. 539 a; 13708, l. 574, § 8; b. 5953, l. 519, b. 5917, l. 856; b. 15221, l. 696, § 18.

[19] CVIA, f. SA, b. 4749, l. 223—224.

[20] Ten pat, b. 4213, l. 79—82.

[21] W. *Tomek*, Geschichte der Pragen Universität, Praga, 1849, p. 289—290.

2 lentelė*

Akademijos pajamos ir išlaidos 1655—1767 m. (lenkų auksinais)

Metai	Pajamos		Išlaidos		Kiek galėjo išlaikyti žmonių	Kiek išlaikė žmonių	Skola	Paskolinta
	pinigais	natūra	mokesčiams	likutis				
1655	11234	8000	1220	18014	50	70	5203	—
1658	100	1000	1220	...	...	10	10000	...
1660	200	300	1220	...	3	12	...	...
1663	4499	5359	500	9398	35	35	4395	6200
1669	4414	12280	1552	15142	40	51	1235	2344
1673	9000	7000	4000	12000	60	95	20000	...
1678	10000	...	2360	7640	60	83	6093	5200
1681	18396	...	3795	14601	80	95	...	...
1685	18390	4000	4245	18145	90	104	...	...
1690	20560	3895	...	24455	107	...	...	...
1693	29821	20030	6023	43828	60	100	13512	19310
1696	13924	15127	2385	26666	80	94	6646	17701
1700	15221	16000	2385	28836	80	92	3646	15091
1705	30221	10660	2385	38496	80	95	9643	2411
1711	10690	15080	2385	23385	60	70	27000	30000
1717	13421	11350	3678	21093	60	69	...	...
1723	23992	10477	3675	30794	70	96	...	19240
1730	23992	10477	3675	30794	90	109	...	12000
1737	20092	10328	3664	26756	76	119	...	12000
1740	17590	31470	3660	46400	90	87	...	7000
1743	21850	29330	3880	47300	94	92	...	...
1746	19860	31282	3106	48036	90	102	8000	...
1749	19890	28986	3500	44376	85	76	5000	3000
1758	20550	15660	3922	32288	80	105	...	4933
1761	18890	27986	1150	46726	82	105	...	...
1764	20089	27986	730	47345	89	125	...	7000
1767	49002	28266	7000	70268	87	139	12000	...

*Lentelė sudaryta iš jėzuitų ataskaitų ARSJ, „Catalogi triennales Lithuaniae", Lith. 11–14, 16–18, 20–28, 30–32.

COLLEGIUM NOBILIUM

KILMINGŲJŲ KOLEGIJOS ĮSTEIGIMAS

okymą akademijoje ir kolegijose jėzuitai turėjo gerinti dėl kelių priežasčių, taip pat ir dėl pijorų mokyklų pasisekimo Lietuvoje (jų buvo Vilniuje, Ukmergėje, Panevėžyje). Pijorai stengėsi prisitaikyti prie laiko dvasios, pagal S. Konarskio reformą įsileido į savo mokyklas gamtos mokslus ir naująją filosofiją (žinoma, ją griežtai derindami su religija). S. Konarskis pertvarkė pijorų mokyklas, siūlydamas jose dėstyti naujausius gamtos mokslus, geriausių praeities bei tuometinių filosofų pažiūras. Jis siūlė dėstyti net R. Dekarto „Filosofijos pradus". Šiomis rekomendacijomis ir buvo vadovaujamasi Vilniaus pijorų mokykloje. 1758—1760 m. joje dėstytas logikos ir metafizikos kursas moderniškesnis už jėzuitų ir kitų vienuolių ordinų mokyklose dėstytus filosofijos kursus. Jame kritikuojamos scholastinės pažiūros, siūloma laikytis saikingo skepticizmo: „Saikingas skepticizmas, kaip kilnus, filosofui vertingas dalykas, turi būti ginamas ir palaikomas"[1].

Mokymo modernizavimas, supasaulietinimas bajorams buvo patrauklus, ir jie mielai siuntė savo vaikus į pijorų mokyklas. Sukruto ir jėzuitai, vieną akademijos konviktą pertvarkę į Kilmingųjų kolegiją (Collegium Nobilium).

1740 m. Naugarduko kaštelionas K. Šiška paskyrė fundaciją įsteigti prie akademijos konviktui septyniems neturtingų bajorų sūnums. Fundatorius užrašė akademijai savo namą Vilniuje, dvarelį ir paskyrė kito turto. 1742 m. rugsėjo mėn. numatytas bajorų konviktas buvo atidarytas. Tačiau į konviktą jo viršininkas P. Oginskis priėmė ir didikų vaikų: du Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etmono Masalskio sūnus, Minsko, Vitebsko kaštelionų vaikus ir kt. Tas K. Šišką supykdė — konviktą jis steigęs ne didikų, bet neturtingųjų bajorų vaikams. Tačiau jėzuitai steigėją perkalbėjo, nurodydami, kad jie norį atidaryti platesnio pobūdžio kolegiją bajorų vaikams, o K. Šiškos fundacija išliksianti, ji būsianti vadinama seminarium Szyskovianum. Jėzuitai net sutiko su K. Šiškos numatyta septynių jo stipendininkų vidinio gyvenimo reglamentacija: vienas jų būsiąs vyresnysis ir prižiūrėsiąs likusiuosius, mokslus eisią akademijoje; reglamentas numatė, ką stipendininkai valgys, kaip melsis ir kt. Be jų, šiame bajorų konvikte 1742 m. mokslo metus pradėjo ir keliolika bajorų sūnų, kurių mokslas buvo apmokamas iš kitų lėšų.

[1] MAB, f. 9—397, p. 23.

1748 m. gaisras sunaikino konvikto pastatą, kuris tačiau netrukus buvo atstatytas. 1751 m. šio bajorų konvikto pagrindu buvo įsteigta kilmingųjų kolegija. Kartu joje išliko minėtoji Šiškos fundacija. 1766 m. kolegijai praplėsti nupirkti akademijai priklausę namai: tais metais joje mokėsi 43 magnatų vaikai ir keliolika neturtingųjų bajorų vaikų. Ordino panaikinimo metais (1773) kolegija turėjo didelius kelių aukštų namus (apie 20 kambarių), kuriuose buvo biblioteka, salė, valgykla ir kitos patalpos[2].

Kolegijos nuostatuose[3] už mokslą, butą, maistą, šviesą ir aptarnavimą nustatomas 55 auksinų mokestis, o fechtavimo, muzikos, šokių mokymąsi bei išlaidas gydytojui, vaistinei, kirpėjui ir kt. moksleiviai apmoka patys. Nuostatuose skelbiama griežta vidinio kolegijos gyvenimo reglamentacija. Be svarbaus reikalo moksleivių į miestą neišleisdavo; tėvams, artimiesiems bei pažįstamiems buvo leidžiama moksleivius lankyti; laiškus rašyti moksleiviai tegalėjo tėvams ar globėjams; be kolegijos vadovybės leidimo nebuvo galima pirktis nei maisto, nei gėrimų; net nueiti pas draugus į kitą kambarį, negalima buvo be kambario seniūno sutikimo. Niekas negalėjo nieko skaityti, negavęs profesoriaus sutikimo. Laisvalaikį praleisti nuostatai rekomendavo kukliai — žaidžiant, pasivaikščiojant. Moksleiviams buvo nurodomos laisvalaikio pokalbių temos: sekmadieniais kalbėtina apie tikybą, pirmadieniais — įvairius mokslus, antradieniais — apie geografiją ir kosmografiją, trečiadieniais — istorine tematika ir pan. Prieš pietus 15 minučių būdavo viešai skaitoma kokia nors knyga.

Maitinama kolegijoje buvo pakankamai: nuostatai pietums numatė penkis patiekalus, vakarienei — keturis, o švenčių dienomis — dar daugiau. Kaip tuomet buvo įprasta kilmingųjų šeimose, aukštesniųjų klasių moksleiviams duodavo net kiek vyno.

Mokslas kolegijoje prasidėdavo rugsėjo 9 d. ir baigdavosi liepos 25 d.

Bajorų konvikto ir Kilmingųjų kolegijos viršininkai ir rektoriai buvo: J. Jankovskis 1740—1744, P. Oginskis 1744—1746, K. Vežbickis 1746—1751, A. Abramavičius 1751—1759, L. Ridzevskis 1759—1761, A. Januškevičius 1761—1762, J. Bartoševskis 1762—1763, P. Paprockis 1763—1765, A. Skorulskis 1765—1766, J. Jankovskis 1766—1769, K. Naruševičius 1769—1775.

1751 m. kolegijos mokomąjį personalą sudarė kolegijos viršininkas (regensas), trys studijų prefektai ir vienas vokiečių kalbos, istorijos ir geografijos dėstytojas. Kitus dalykus dėstė akademijos profesoriai. Pamažu kolegijos mokomojo personalo daugėjo, nuo 1752 m. paskaitos bei kiti užsiėmimai vyko tik kolegijoje, į akademiją jų klausyti kolegijos moksleiviai jau nevaikščiojo. 1765 m. jėzuitų generolo L. Ričio potvarkiu Kilmingųjų kolegija įgijo savarankiškos mokyklos teises. 1773 m. kole-

gijos administracinį ir mokomąjį personalą sudarė 13 žmonių: rektorius, prorektorius, ūkvedys, studijų prefektai, lotynų kalbos gramatikos, sintaksės, retorikos, prancūzų ir vokiečių kalbų, istorijos, geografijos, geometrijos, trigonometrijos, filosofijos, civilinės ir karo teisės, šventosios istorijos dėstytojai[4]. Be šių dalykų, kolegijoje dar dėstyta astronomija, aritmetika, architektūra; fizika sudarė filosofijos kurso dalį.

POSŪKIS Į PASAULIETIŠKĄJĮ LAVINIMĄ

Architektūros ir teisės dėstymas, dėmesys matematikos disciplinoms ir užsienio kalboms (ypač prancūzų kalbai) rodo posūkį į pasaulietiškąjį lavinimą. 1773 m. prancūzų kalbą dėstė net trys dėstytojai. Moksleiviams buvo rekomenduojama kalbėtis lotyniškai, prancūziškai ir vokiškai, skaityti vokiškus ir prancūziškus laikraščius. Naujovė buvo ir fechtavimo, pasaulietinės muzikos bei šokių mokymas, taip pat šių dalykų dėstytojų pasauliečių įsileidimas į kolegiją. Kolegijos bibliotekoje buvo knygų iš istorijos, geografijos, kalbų, gamtos mokslų, žemės ūkio ir kitų sričių.

Įkurtoji Vilniaus Kilmingųjų kolegija buvo aukštesniojo tipo mokykla, kur, be to, filosofijos kursas prilygo studijoms akademijos filosofijos fakultete. Kolegijos absolventai net gindavo mokslų daktaro laipsnio tezes. Tokio laipsnio siekti turėjo teisę tik tas, kuris baigdavo filosofijos studijas, kuriam buvo pripažįstamas aukštasis, akademinis universitetinis išsilavinimas. Antai 1769 m. absolventas J. Konarskis gynė laisvųjų menų ir filosofijos daktaro laipsnio tezes[5]. Tiesa, kolegijoje vykdavo tiktai tezių gynimas, o mokslinius laipsnius pripažindavo ir teikdavo akademija.

Kolegijoje buvo rengiami vieši pasirodymai, trukdavę kelias dienas. Jų metu kolegijos auklėtiniai rodė, ko yra išmokę. Pasirodymų programos būdavo pirma išspausdinamos ir išplatinamos. 1758 m. toks pasirodymas įvyko birželio mėnesį, ir jo programa buvo tokia[6].

Pirmoji diena. Pratarmė gimtąja kalba. Klausimai iš karaliaus Jono Sobieskio karaliavimo laikų. Į juos vieni moksleiviai atsakydavo lenkiškai, kiti — prancūziškai. Toliau ėjo varžybos iš politinės geografijos —

[2] VUB, f. 3—370, p. 778.

[3] Porządek i ustawy Collegii Nobilium Akademii Wileńskiey Societatis Jesu, w Wilnie, 1762.

[4] VUB, f. 3—370, p. 798.

[5] *J. Konarski*, Materia tentaminis publici ex universa philosophia, Vilnae, 1769.

[6] Experyment z różnych umiejętności dany przez JJOO. JJWWWW. Ichmć. Panów Kawalerów Collegii Nobilium Societatis Jesu, w Wilnie. Roku 1758.

apie karaliaus, senatorių, ministrų, dignitorių ir valdininkų prerogatyvas bei pareigas Lietuvoje ir Lenkijoje, o po jų — Lietuvos ir Lenkijos topografijos nagrinėjimas: Lietuvos ir Lenkijos sienų, vaivadijų ir pavietų apibrėžimas, seimų ir seimelių vietų, didžiausių miestų, upių ir kt. nusakymas.

Antroji diena. Retorikos tema: mokėjimas sekti Ciceronu, jo kalbų vertimas į lenkų kalbą, sukūrimas kalbos karaliaus garbei. Visuotinės geografijos tema: žemyno, salos, pusiasalio, vandenyno, jūros ir kitų geografijos sąvokų nusakymas, reikalavimas apibūdinti šiuos kraštus: Sileziją, Moraviją, Žemutinę ir Aukštutinę Pomeraniją, Vestfaliją ir Čekijos karalystę.

Trečioji diena. Literatūrinė tema: Kornelijaus Nepoto ir Cicerono tekstų vertimai. Be to, kasdien po kelis kartus demonstruoti šokiai ir fechtavimas.

1768 m. birželio mėn. tokiuose egzaminuose dalyvavo 28 moksleiviai. Jie pasirodė nusimaną rimtais bendrosios fizikos klausimais. Atsakymai į klausimus turėjo būti grindžiami mokslininkų eksperimentų ir stebėjimų žinojimu. Pavyzdžiui, reikėjo paaiškinti, kokie bandymai įrodą J. Niutono nustatytuosius kūnų judėjimo dėsnius, kūnų kritimo greitį, mechaninių jėgų poveikį. Buvo reikalaujama apibrėžti fizikos sąvokas: masę, tankį, trauką, inerciją, svorį ir kt. Per šį pasirodymą (egzaminą) reikėjo išspręsti 16 problemų, įrodyti 30 teoremų ir dar atsakyti į daug ką iš geometrijos, pagal duotąsias sąlygas nubrėžti įvairių geometrinių figūrų. Reikėjo mokėti aritmetiką taikyti piniginėje apyvartoje, žiūrovų sakinius čia pat išversti į prancūzų, vokiečių ir lotynų kalbas. 1769 m. liepos mėn. per pasirodymą klausimai ir atsakymai iš mechanikos buvo formuluojami prancūzų kalba.

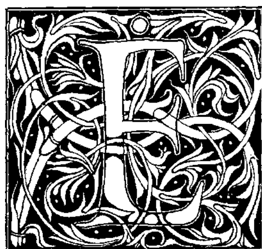
Tokie kolegijos moksleivių pasirodymai, paįvairinami fechtavimu, muzika ir šokiais, tuo metu buvo naujovė, traukdavusi daug žiūrovų. Madingas kolegijoje buvo ir teatras; istorijos profesorius P. Bogomolcas kolegijos auklėtiniams išleido net komedijų rinkinį.

Iš kolegijos moksleivių buvo nemaža vietos bajorų vaikų. 1753 m. joje mokėsi Plungės seniūno Karpio sūnūs Benediktas ir Kazimieras, Ašmenos teisėjo sūnus Jurgis Pranckevičius, Žemaičių bajoro Bilevičiaus sūnus Matas ir kiti.

Kilmingųjų kolegija turi tam tikrų nuopelnų švietimui mūsų krašte; jos moksleiviai klausė tokių disciplinų, kurios akademijoje visai nebuvo dėstomos (architektūra, karo teisė). Sustiprintas kalbų dėstymas ir apskritai polinkis į pasaulietiškąjį švietimą rodo jėzuitų pastangas derintis prie naujų gyvenimo poslinkių.

BENDROJO LAVINIMO DALYKAI IR FILOLOGIJA

GRAIKŲ IR LOTYNŲ KALBOS

mus smukti jėzuitų mokyklų darbui ir mokymui, pirmutinis mokslo dalykas, kuriam tai skaudžiausiai atsiliepė, buvo graikų kalba. Mat, Lietuvos ir Lenkijos bajorai lotynų kalbą laikė beveik sava, ją vartojo kasdieniniame gyvenime, susirašinėdami ir sudarydami sutartis bei sandėrius, tuo tarpu graikų kalba jiems rodėsi visai nereikalinga, nes niekur gyvenime nebuvo vartojama. Panaši nuotaika įsigalėjo ir Lietuvoje. Kaip nurodė jau minėtas S. Bednarskis, apie XVII a. vidurį Lietuvos mokyklų prižiūrėtojai dažnokai pastebi, kad graikų kalbos galėtų būti mokomasi rūpestingiau[1].

XVIII a. pradžioje graikų kalbos mokymas sustiprėjo, atsigavo, bet naujų originalių vadovėlių nebuvo sukurta; kartoti senieji vadovėliai, pavyzdžiui, J. Gretserio knyga „Institutiones linquae Graecae" buvo perdirbinėjama net ligi XIX a. vidurio. Kaip minėta, svarbiausias dalykas, kuriam mokyklose skiriamas dėmesys,— tai lotynų kalba. Kolegijų ir akademijos klausytojai ją turėjo mokėti tobulai, nes lotyniškai dėstyti visi dalykai. Jos mokėsi visose kolegijos klasėse ir jai buvo skiriama daugiausia valandų. Pagrindinis lotynų kalbos vadovėlis tebeliko Emanuelio Alvaro „De Institutione grammatica libri tres".

Gramatikos mokytojai XVIII a. antrojoje pusėje jau suprato, kad mokiniams, nuo mažens kalbantiems gimtąja kalba, gali būti sunkiai suvokiamas kai kurių lotynų gramatikos konstrukcijų ir formų vartojimas. Todėl gramatikoje mokytojai skatinti kreipti dėmesį į mokinių daromas lotynų kalbos klaidas, kurios atsiranda dėl jų gimtosios kalbos (p. 60). Moderniškiau atrodė XVIII a. gramatikos leidiniuose įdėti aiškinimai, lyginimai ir vertimai į lenkų kalbą. Matyt, jau dvelkė naujųjų švietimo laikų didaktikos vėjas.

E. Alvaro vadovėlis ilgą laiką buvo vartojamas visoje Europoje, ir išmokti Alvarą, vadinasi, reiškė išmokti lotynų kalbos gramatikos pagrindus. Laikui bėgant, vadovėlis buvo taisomas, šiek tiek keičiamas. Atsirado nemaža alvarų ir alvariukų. XVIII a. pradėta kritiškai žiūrėti ir į „galingąjį", „nesugriaunamąjį" Alvarą, pripažinta, jog jo gramatika

[1] S. Bednarskis mini (žr. jo „Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce", p. 45) vieną iš seniausių tokio pobūdžio dokumentų: Memoriale Superioribus localibus datum sub tempus Congregationis Prov. 1655. To meto (1655—1667 m.) mokyklų ir mokslo smukimą (silentibus litteris inter arma) liudija ir dokumentas: Ordo Officialium congregationis B. V. Visitantis in Alma Academia Vilnensi Societatis Jesu Ab Anno Dni MDCLXIIX, VUB, DC3.

nenatūrali, neprotinga ir mokyklai netinkama, ypač kai Vilniuje pijorai įsteigė savo kolegiją ir labiau ėmė taikytis prie gyvenimo. Jie 1741 m. išleido lotynų kalbos sutrumpintą gramatiką[2], kurioje taisyklės imtos iš E. Alvaro, bet iliustracinė medžiaga, pavyzdžiai pakeisti.

Naujojoje gramatikoje taisyklės dėstytos klausimais ir atsakymais, ji buvo praktiškesnė už senąjį vadovėlį. Taikydamasis prie to meto mados, gramatikos autorius rašė „makaronine" kalba, t. y. primaišė į lenkų kalbą lotyniškų žodžių ir posakių, pvz., Grammatyka Lacińska ad usum scholarum Piarum... Tabella imion Generis Faeminini... generis neutrius. Lotyniški palikti ir beveik visi gramatikos terminai.

Jėzuitai vis dėlto savo mokyklose paliko E. Alvaro vadovėlį, kuris, net uždarius jų ordiną, Vilniuje buvo išleistas dar penkis kartus[3].

Mokiniams išmokti tokią plačią gramatiką reikėjo daug laiko, išmoktą taisyklę vis kartoti ir daug skaityti. Kaip mokyti, kokiu metodu įtvirtinti žinias, buvo nurodinėjama taisyklėse.

NAUJI METODINIAI ANTIKINIŲ KALBŲ IR LITERATŪROS MOKYMO NURODYMAI

Svarbiausias metodinių nurodymų, kaip mokyti graikų ir lotynų kalbų, rinkinys buvo Juozapo Juvencijaus knyga[4]. Jos autorius žymus XVII—XVIII a. pedagogas ir senovės kalbų žinovas[5].

Pirmojoje dalyje, kalbėdamas apie graikų kalbos mokymą, jis patarė pradėti nuo lengvesnio autoriaus ir eiti prie sunkesnio. Lengviausi graikų autoriai — Luko evangelija, Apaštalų darbai, Bazilijaus Gregorijaus Naziansiečio ir kai kurie Chryzostomo kūrinėliai. Po šių esą galima imtis Isokrato, Ksenofonto, Dėmosteno ir Tukidido. Mokiniai, skaitydami graikų autorius, jau turį pakankamai mokėti lotynų kalbos, kad galėtų graikų tekstą versti į lotynų kalbą. J. Juvencijus tvirtino, kad „per metus, jeigu tik protas nėra visai atšipęs (nisi ingenium hebes), mokinys graikų kalbos pramoks". Paskaičius prozaikų, galima „paragauti graikų poetų, o pirmiausia Homero". Kaip pagalbine priemone pataria naudotis žodynu „Homerica clavis", Šrevelijaus ir kitais žodynais. Nuo Homero galima esą eiti prie Pindaro, Anakreonto ir Teokrito. Gėda esanti „neparagauti" šių autorių. Vėliau jau galima imtis tragikų, ypač Sofoklio ir Euripido. Skaitydami mokiniai turį kreipti dėmesį į tris dalykus: atskirus žodžius, jų sąsają ir judėjimą, pagaliau į visos kalbos jėgą, ypatybes ir grakštumą. Autorius patarė graikų kalbos mokytis kas dieną, tik taip esą galima šio to išmokti. Jis nurodė žymiausius graikų autorius, kurie verti dėmesio kaip geri, rimti rašytojai, dailaus, grakštaus stiliaus kūrėjai. Tarp tų

giriamų ir siūlomų autorių yra klasikinio laikotarpio įžymieji rašytojai, helenistinio laikotarpio garsieji poetai ir daugelis vėlyvojo, romėnų, laikotarpio kūrėjų.

Lotynų kalbos gramatikos dėstymo ir romėnų autorių skaitymo J. Juvencijus speci^liai neaiškino, tur būt dėl to, kad jau buvo savo nurodymus pasakęs, kalbėdamas apie graikų kalbos pagrindų mokymą. Bet už tai plačiai kalbėjo apie lotynų kalbos stiliaus dalykus, apie tai, kaip galima ir reikia „nusikalti stilių" (ratio stili procudendi). Visi turį „nusikalti" rašymo būdą (ratio scribendi), kuris ir vadinamas stiliumi.

„Išmintis (sapere) yra teisingo rašymo pradžia ir šaltinis",— sakė autorius, cituodamas Horacijų. Stilių sudarą du dalykai, arba dalys: teiginys (sententia) ir jo pasakojimas (enarratio).

J. Juvencijus skyrė dvejopą stilių: paprastąjį (vulgaris) ir oratorinį (oratorius). Oratorinėje kalboje svarbu yra teiginio išraiška. Tokiai kalbai jėgos, įvairumo ir nuostabumo galinčios suteikti figūros. Vienos iš tų figūrų skatinančios klausytojo atmintį, kitos mokydamos apšviečiančios protą (illustrant mentem), trečios — pažadinančios valią (voluntatem permovent).

Stilius esąs „nukalamas" skaitymu, rašymu ir geriausių autorių sekimu. Todėl reikią daug kartų kartoti ir skaityti geriausius autorius. Dera pradėti nuo Cicerono: pirmiausia skaityti jo laiškus, po to — dialogus, vėliau — retorinius veikalus (de Oratore, Orator ir kt.) ir trumpesnes kalbas. Greta Cicerono galima skaityti „išvalytą" (expurgatus) Terencijų, Fedrą, Horacijaus satyras ir laiškus, Cezarį. Be to, reikią neužmiršti ir naujųjų autorių — Manucijaus, Mureto ir Longolijaus.

Stiliaus pramokti galinčios padėti ir kai kurios knygos: Laurentijaus Valos sudaryta knyga „Lotynų kalbos grakštumas" (De Latini sermonis elegantia), Antonijaus Schoro „Cicerono veiksmažodžiai" (De verbis Ciceronis) ir kitos. Naudinga esą skaityti vadinamuosius pratimus (progymnasmata). Norėdamas susidaryti žodžių atsargą, mokinys turįs pasižymėti šį bei tą, ką yra perskaitęs, dažnai ir uoliai lotyniškai kalbėti. Autorius nurodė tuo metu garsią Aldo Manucijaus knygą „Lotynų kalbos posakiai".

[2] *S. Konarski,* Gramatica ad usum juventutis scholarum Piarum. 1759 m. išėjo jau lenkiškas tos gramatikos vertimas: Grammatyka Łacińska ad usum Scholarum Piarum, editio secunda emendatior, w Wilnie.

[3] 1773, 1777, 1783, 1784 ir 1793 m.— *J. Bieliński,* Universytet Wileński (1579—1831), t. II, p. 20.

[4] *J. Juventius,* Magistris scholarum Inferiorum Societatis Jesu de ratione discendi ac docendi..., Florentiae, 1703.

[5] J. Juvencijus (Joseph de Jowency), gimęs Paryžiuje 1643 m., miręs Romoje 1719 m., dėstė jėzuitų mokyklose Prancūzijoje ir Italijoje. Jis vidurinėms mokykloms parašė metodinių nurodymų (pirmasis leidimas 1692 m.), vadovėlių, daugybę mokymo priemonių, komentarų, įvadų (*S. Bednarski,* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce, p. 175).

Stiliaus „kalkės" paruošiamos skaitymu, o jos „sutaisomos" rašymu. Todėl patariama kas dieną rašyti —„nei dienos be rašymo" (nulla dies sine aliqua scriptione). Patartina rašyti arba laišką, arba trumpą kalbą, arba deklamaciją.

Autorius patarė (o tas patarimas rodė jau naujųjų laikų nuotaikos dvelkimą) neužmiršti gimtosios kalbos: romėnų autoriai turį būti verčiami į vietinę kalbą. Mokytojas turįs lyginti lotynų kalbą su gimtąja kalba, ta kalba reikią padiktuoti rašto darbų temas. Reikią rūpintis, kad ir kasdieniniuose pašnekesiuose mokiniai kalbėtų dailia, o ne „barbariška" kalba. Bet šiaip ar taip, autoriaus manymu, per daug užsiiminėti gimtąja kalba nereikią.

Kalbėdamas apie stiliaus ydas (stili vitia), J. Juvencijus nurodė „kalbos tamsumą ir painumą". Kai kuriuos autorius reikią kelis kartus skaityti, kad suprastum. Mokiniai turį prisiminti, jog jie rašo kitiems, o ne sau. Autorius nurodė ir šių ydų šaltinį: neaiškumas galįs kilti arba iš paties teiginio ir mąstymo, arba iš to, kad nepaisoma tvarkos, t. y. nepaisoma, ką reikia pasakyti pirma (primo loco), ką paskiau. Neaiškumo galį atsirasti, vartojant netinkamus ir nežinomus žodžius. Toliau autorius apibūdino ir tokias stiliaus ydas, kaip nepaprastą trumpumą, pūstumą ir žemumą.

Po to J. Juvencijus pažymėjo stiliaus gerąsias ypatybes (virtutes) ir stiliaus aukštumą (sublimitas). Autorius patarė pažvelgti į Longino „Aukštąjį kalbėjimo stilių" ir Kvintilianą. Paminėjo autorius ir mokslo dalykus, kurie jaunuomenei yra dėstomi.

Autorius peikė Seneką, nes jo stilius esąs „per daug laužytas" (nimis abruptum). Tas laužytumas buvo to meto, vadinamojo barokinio stiliaus, ypatybė. O prieš barokinį stilių kovojo ne tik J. Juvencijus, bet dar XVII a. žymus vadovėlių autorius Ž. Liauksminas ir kai kurie kiti retorikos teoretikai.

Pagrindinis dalykas, kurio turinti mokytis jaunuomenė, yra iškalba. Mokytojas privaląs rūpintis, kad mokiniai kuo greičiau susipažintų su „kalbėjimo taisyklėmis arba nurodymais". J. Juvencijus teigė, jog reikia remtis Aristoteliu, Kvintilianu ir Ciceronu. Rekomenduojamas retorikos kurso vadovėlis — Kipriono Soarijaus retorikos santrauka (Epitome P. Cypriani Soarii). Nurodydamas būdus, kaip sudaryti kalbą, autorius patarė kreipti dėmesį į medžiagos parinkimą ir jos suskirstymą (de inventione et partitione), į pačios kalbos struktūrą, deklamaciją ir kalbos sakymą, į tai, kaip turįs būti kaitaliojamas balsas, kokie rankų judesiai, kokia laikysena ir t. t.

Labai plačiai J. Juvencijus savo „metodiniuose nurodymuose" nagrinėjo poetikos dalykus. Poezija esanti „taurusis menas, kuris atkuria žmonių veiksmus, kad teigiamai veiktų jų charakterį" (ut moribus prosit).

Vadinas, poezija turi auklėti. J. Juvencijus daugiausia rėmėsi Aristoteliu; kaip ir Aristotelis, jis nurodė, jog skirtumas tarp istorijos ir poezijos esąs tas, kad istorija piešia tikrovę tokią, kokia ji yra, o poezija rūpinasi „tik panašumu į tiesą" (quid simile vero).

Kalbėdamas apie epą ir dramą, autorius visur rėmėsi taip pat Aristoteliu. Jis nagrinėjo dramos epizodus, peripetijas, atpažinimą ir veiksmo eigą, palietė ir katarsio problemą, aiškindamas jį moraline-etine prasme, kaip „dvasios apvalymą nuo ydų ir blogų polinkių". Autorius patarė mokytojams pasiskaityti Horacijaus „Poetiką".

Sekdamas Aristoteliu, autorius platokai nagrinėjo tragedijas ir komedijas. J. Juvencijus reikalavo, kad mokyklinių tragedijų ir komedijų siužetas (argumentum) būtų šventas ir dorovingas (sacrum ac pium), kad būtų kalbama lotyniškai, kad nebūtų moterų vaidmenų, meilės vaizdavimo.

J. Juvencijus nurodė ir mokymo bei mokymosi tvarką (ordo studendi), siūlydamas per pirmuosius dvejus mokslo metus kas dieną vieną ar daugiau valandų skirti graikų kalbai. Graikų gramatikai įtvirtinti reikią, skaitant autorių, nuolatos žiūrėti gramatikos taisyklių. Taip pat per pirmuosius dvejus metus kas dieną bent valandą (ar daugiau, jeigu bus laiko) skirti lotynų kalbai.

J. Juvencijus savo „nurodymuose" patarė reikalauti iš mokinių nuolatinio darbo: rūpestingumu ir stropumu visko esą galima pasiekti. Bet J. Juvencijus nurodė ir tai, kad „negalima pertempti lanko" (arcum nimis intendere), reikią mokiniams ir pailsėti.

Antrojoje dalyje J. Juvencijus aptarė mokymo būdą (ratio docendi). Kaip tikras jėzuitas, autorius nurodė, jog reikia ne tik mokyti, bet ir auklėti, t. y. iš mokinio daryti gerą krikščionį, fanatiką kataliką. Jis nurodė priemones, kurios skatina mokinių stropumą: tai esąs nešlovės jutimas, o ne bausmių baimė. Jis siūlė, kad mokiniai tarp savęs lenktyniautų. Reikią organizuoti konkursus, deklamavimo, poezijos rašymo ir skaitymo lenktynes. Tačiau patarė visur paisyti saiko, žiūrėti, kad mokiniai nebūtų per daug apkraunami. Jeigu mokiniams per sunku, jie stengiasi naštą nusimesti, o ne nešti. Mokiniai esą lyg indai siaurais kaklais, į kuriuos negalima iš karto pripilti daug vandens. Jeigu per daug užpilsi, vanduo nesutekės, liesis per kraštus; pripildyti tokius indus galima esą tik pamažu.

Reikšmingi J. Juvencijaus nurodymai, kad mokinių gimtoji kalba, į kurią jie verčia antikos autorius, būtų pavyzdinga.

Pabaigoje J. Juvencijus apsistojo prie mokytojo autoriteto, nurodydamas, kaip jį pasiekti. Mokytojas turįs būti „saikingas ir susivaldąs" (moderatus et sui compos), teisingas, pastovus, niekada, net baudžiant mokinį, nedera rodyti pykčio. Jeigu jis baudžia, tai turi būti aišku, jog

šitai daro iš meilės ir būtinumo. Mokytojas ir bausdamas mokinio neįžeidinėja, biauriai nevadina. Jeigu mokinio negalįs pagirti už darbą, turįs girti jį už bandymą, mėginimą.

Tokie J. Juvencijaus nurodymai. Iš jų matyti, ko anuomet buvo reikalaujama ir Lietuvos jėzuitų provincijos mokyklose, mokant graikų bei lotynų kalbų. Tačiau, ar buvo realizuojami šie, apskritai imant, teisingi nurodymai, sunku pasakyti. Šiaip ar taip, tuo laiku joje daugiau rūpintasi formaliu literatūros ir kalbos mokymu; kiti dalykai joje eiti dar siauriau, mokantis tik pačių pagrindų.

RETORIKA

Be lotynų kalbos, kolegijoje buvo stengiamasi mokinius išmokyti iškalbos meno, kad mokėtų kalbėti panašiai, kaip antikos kalbėtojai. Šito tikslo mokykla, žinoma, taip ir nepasiekė, nes diegiamas retoriškumas buvo be gyvenimiškojo turinio, negyvas. Visų pirma rūpintasi ne mintimi, bet kalbėjimo būdu. Atsisakyta individualybės, žiūrėta tam tikrų taisyklių. XVII ir XVIII a. įsigalėjo vadinamoji barokinė iškalba, pūsta ir nenatūrali. Jos kultyvuotojai rėmėsi „naujuoju stiliumi", „Senekos iškalba".

Iškalbos teorijos buvo mokoma iš vadovėlių. XVIII a. vietoj senojo Kiprijono Soarijaus iškalbos vadovėlio „De arte Rhetorica, libri tres" pasirodė naujų, iš kurių reikia paminėti du žymiausius.

1752 m. Vilniuje ir pirmą kartą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo išleistas J. Juvencijaus vadovėlis „Poetikos ir retorikos mokslas"[6]. Dėstydamas pirmojoje dalyje poetikos teoriją, J. Juvencijus rėmėsi Platonu, Aristoteliu ir kitais antikos teoretikais. Vadovėlio struktūrai būdinga tai, kad ji paremta klausimais ir atsakymais.

J. Juvencijaus „Poetika" yra gana išsamus, blaiviai ir aiškiai parašytas, mūsiškai tariant, literatūros teorijos vadovėlis.

Antrąją savo vadovėlio knygą Juvencijus skyrė retorikai (Institutiones Rhetoricae).

J. Juvencijaus „Institutiones Poeticae et Rhetoricae" buvo skiriamas aukštesnėms kolegijų klasėms, kurių mokiniai jau laisvai mokėjo lotynų kalbą ir buvo gerokai susipažinę su antikine literatūra ir kultūra. Ypač J. Juvencijus mėgo Ciceroną: iš jo iliustracijai imta daugiausia pavyzdžių. Bet vadovėlis palyginti su K. Soarijaus ir Ž. Liauksmino darbais labai išplėstas, didžiulis.

1743 m. Venecijoje, o 1752 m. Bratislavoje išėjo Dominiko Dekolonijo (Dominicus de Colonia, t. y. Dominikas iš Kelno) retorikos vadovėlis[7].

J. Juvencijus ir D. Dekolonijas yra žymiausi XVIII a. retorikos ir poetikos vadovėlių autoriai, iš kurių knygų mokėsi ištisos Lietuvos mokyklų mokinių kartos.

KITOS DISCIPLINOS

Žinoma, kolegijose mokiniai, skaitydami autorių, turėdavo ne tik rašytojų tekstą, bet ir pagalbinės literatūros: komentarų, frazeologinių žodynų, mitologijos rinkinių, vadinamųjų „progymnasmata", epigramų ir sentencijų, visokių realijų aiškinimų. Pagalbinės žinios sudarydavo vadinamąją „erudiciją" (eruditio). Lenkijoje ir Lietuvoje, anot St. Bednarskio, tokių pagalbinių knygų išleista nemaža[8].

Be to, Vilniaus kolegijoje, kaip ir kitose tokiose mokyklose, būdavo mokoma istorijos ir geografijos. Su antikine istorija mokiniai daugiausia susipažindavo, skaitydami graikų ir romėnų istorikus: Tukididą, Ksenofontą, Cezarį, T. Livijų, Saliustijų, Tacitą ir kitus. Vėlesnės istorijos mokydavosi iš pačių mokyklų mokytojų ir vadovų paruoštų ir išleistų knygų. Antai žinoma, jog Lenkijos kolegijose vietoj vadovėlio buvo vartojama Horacijaus Turselinio pasaulinės istorijos ligi 1598 m. santrauka „Historiarum ab origine mundi epitome" (10 knygų) ir Dominiko Musančio „Chronologijos žibintas" (Fax Chronologica, 1690). Pastarajame veikale apžvelgiama „šventoji" ir „pasaulietinė" istorija. J. Juvencijus savo „metodiniuose nurodymuose" pataria istorijos mokytis iš Saliano ir Baronijaus santraukų, o geografijos — iš Kluverijaus ir Brietijaus knygų.

Svarbiausios mokymosi priemonės buvo A. Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istorija" ir „Bažnyčios padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje".

Kolegijose mokė ir geografijos. 1653 m. išėjo Radvilų kalendorius (Fasti Radviliani). XVIII a. Vilniuje buvo išleista geografinių darbų, iš kurių žymiausi — Kazimiero Aloyzo Holovkos knygos. Pavyzdžiui, 1743 m. akademijos spaustuvė išleido jo vadovėlį „Eilėmis pateikta geografijos santrauka" (Compendium geographiae in versiculas dispositae), kurioje duodama glaustų žinių apie Žemės rutulio dalis bei šalis.

Aritmetikos kolegijose mokė neplačiai. Senųjų matematikos vadovėlių iš kolegijų veiklos pradžios neturime. Universiteto bibliotekoje yra išlikęs Rudaminos Dusetiškio vadovėlio „Elementalia Mathematicarum Disciplinarum" rankraštis. Iš jo matyti, ko buvo mokoma, kokia kurso

[6] *J. Juventius,* Institutiones Poeticae et Rhetoricae, Vilnae, 1752.

[7] Dominikas Dekolonijas, gyvenęs 1658—1741 m., mokė apie 40 m. Lione, rašė mokyklines tragedijas lotyniškai ir prancūziškai ir baletus, domėjęsis Liono istorija, 1704 m. išleidęs svarbiausią savo darbą „Retoriką" (De arte rhetorica libri quinque). K. Estreicheris nurodo net 12 jos leidimų Žečpospolitoje.

[8] *S. Bednarski,* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce, p. 178, 197—200.

programa: pirmiausia dėstyti geometrijos pagrindai, aptariami taškai, linijos, kampai, figūros ir kūnai, o toliau dėstomos įvairios teoremos.

Kolegijose taip pat dėstyta muzika. Apie tą dalyką, jo programą galima spręsti iš vadovėlio, parašyto veikiausiai Ž. Liauksmino,—„Ars et praxis Musica in Collegiis Societatis Iesu permissu superiorum proposita". Vadovėlis akademijos spaustuvėje išspausdintas keletą kartų. Autorius, kreipdamasis į muzikos mėgėją, nurodė, kas vadovėlyje bus dėstoma. Kalbėdamas apie muzikos mokymo metodiką, jis pataria pradėti dėstyti nuo lengvesniųjų dalykų: „Mokytis pradėti nuo lygiojo arba vienodojo giedojimo [...], jo muzikos principai lengviau išmokstami ir paprastesni, ir nuo jų lyg nuo pamato žengtina prie laužytojo giedojimo, kuris yra meniškesnis". Vadovėlyje, be lygiojo ir laužytojo giedojimo, apibūdinamas ir grigališkasis choralas. Muzikos menas nesąs sunkus dalykas, jo mokytis nesąs varginantis darbas, bet, autoriaus nuomone, nedaug tokių, kurie moką tą meną trumpai ir aiškiai išdėstyti. Be to, autorius, apgailestauja, kad trūkstą ir knygų, kuriose aiškinamas tas dalykas, o ir tos pačios esančios didelės ir brangios. Todėl jis, kai gavo Kražių kolegijos pasiūlymą parašyti vadovėlį, ir stengęsis įvykdyti tą uždavinį.

Ž. Liauksminas pirmiausia aiškina bendruosius muzikos pagrindus, elementarius dalykus: gaidų pavadinimus, muzikinę skalę, raktus, įdeda pratimų, daug bažnytinės muzikos pavyzdžių, apibūdina „kietąjį" (cantus durus) ir „švelnųjį" (cantus mollis) giedojimą.

FILOSOFIJA

NAUJŲJŲ LAIKŲ FILOSOFIJOS IR GAMTOS MOKSLŲ PLITIMAS

cholastinės filosofijos žlugimas akademijoje prasidėjo XVIII a. viduryje. Jį sukėlė ir scholastiką galutinai sužlugdė politinė valstybės suirutė, ypač padidėjusi antrojoje XVIII a. pusėje. Scholastinė filosofija jau nebepatenkino net valdančiųjų sluoksnių, ji buvo per daug atitrūkusi nuo gyvenimo, paskendusi nevaisinguose ginčuose ir religiniame fanatizme. Vakarų Europos švietėjų idėjų veikiami, tie sluoksniai švietimą pradeda laikyti veiksniu, galinčiu sustabdyti ekonominį ir valstybinį krašto smukimą. Ordino vadovybė buvo priversta reformuoti savo švietimo sistemą. XVIII a. viduryje akademijoje imta dėstyti naujųjų laikų filosofiją ir gamtos mokslus. Šis persiorientavimas atėjo ne iš karto, scholastikos gynėjai nenorėjo užleisti pozicijų. Tuo metu filosofijoje susidarė dvi kryptys. Kompromisinės krypties atstovai bandė nau-

jųjų laikų filosofiją derinti su scholastika. Antischolastinės krypties reiškėjai reikalavo scholastiką visai pašalinti iš mokyklų ir dėstyti tik naujųjų laikų filosofiją bei gamtos mokslus. Naujoms filosofinėms idėjoms teko skintis kelią per kovą su scholastikos gynėjais.

Taigi XVIII a. viduryje akademijoje prasidėjo scholastinės filosofijos žlugimo ir naujųjų laikų filosofijos plitimo laikotarpis. Nors išliko senasis filosofijos skirstymas į logiką, fiziką, metafiziką ir etiką, tačiau iš esmės pakito šių disciplinų turinys. Logika jau neskirstoma į dialektiką ir logiką, bet dėstoma kaip vientisas kursas. Po logikos dėstoma ne fizika, bet metafizika, kurią sudarė ontologija, psichologija ir natūralinė teologija. Fiziką sudarė bendroji, specialioji dalys ir kosmologija. Visi mokslai tebedėstyti lotyniškai. Kaip ir anksčiau, filosofijos studijos truko trejus metus.

Vienas pirmųjų pradėjęs reikšti naujųjų laikų filosofijos idėjas buvo akademijos profesorius Antanas Skorulskis (1715—1780). 1755 m. Vilniuje jis išleido knygą „Filosofijos vadovėlis"[1], kuriam būdinga tendencija derinti naujųjų laikų filosofiją su scholastinėmis koncepcijomis. Pasisakęs prieš P. Gasendžio atomistiką, A. Skorulskis kritikavo ir R. Dekartą, pratęsdamas antidekartišką kampaniją, kurią teologai varė Vakarų Europoje. Nežiūrint to, kad A. Skorulskis pateikė duomenų apie gamtos mokslus, jis pasisakė už gerokai pataisytą scholastinę peripatetikų gamtos filosofijos sistemą.

Žymiausias kompromisinės krypties atstovas, Vilniaus akademijos matematikos ir filosofijos profesorius žemaitis Benediktas Dobševičius (gimęs 1722 m.) 1761 m. Vilniuje išleido veikalą „Logikos paskaitos"[2], kuriame dėstė F. Bekono, R. Dekarto, Dž. Loko pažiūras, tačiau labiausiai sekė tuo metu paplitusia G. V. Leibnico ir jo idėjų populiarintojo Ch. Volfo filosofine sistema, taip pat Ch. Volfo pažiūrų sekėjo italų filosofo Fortunato Brešiečio koncepcijomis. Kita vertus, norėdamas naujųjų laikų logiką sutaikyti su scholastika, B. Dobševičius scholastiškai apdorodavo naujųjų autorių pažiūras. Todėl, dėstydamas bendruosius filosofijos klausimus, B. Dobševičius atsisakė ne tik kai kurių Ch. Volfo sprendimų, bet ir jų pačių nagrinėjimo. Pavyzdžiui, klausimas apie filosofijos laisvę, tuo labiau Ch. Volfo pateiktasis jo sprendimas („be filosofavimo laisvės nėra mokslo pažangos"), jėzuitams buvo nepriimtinas, prieštaravo jų dogmatinėms pažiūroms. Vis dėlto B. Dobševičius pirmasis Lietuvoje plačiai paskleidė naujųjų laikų logikos idėjas, bandė racionalizmą sutaikyti su empirizmu: pripažinęs R. Dekarto įgimtųjų idėjų koncepciją, bandė ją derinti su Dž. Loko sensualizmu. „Logikos paskai-

[1] *A. Skorulski*, Commentariolum philosophiae..., Vilnae, 1755.

[2] *B. Dobszewicz*, Praelectiones logicae..., Vilnae, 1761.

tos" padarė didelę įtaką šio mokslo dėstymui ne tik Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, bet ir Lenkijos mokyklose.

Bet dar didesnę įtaką akademijos studentams padarė Kazimiero Narbuto (1738—1807) veikalas „Logika, arba samprotavimo ir sprendimo mokslas"[3]. K. Narbutas, Vilniaus pijorų kolegijos dėstytojas ir jos rektorius, buvo išsilavinęs žmogus, bendravo su prancūzų švietėjais ir enciklopedistais. Pasisakęs už mokslų dėstymą gimtąja kalba, jis išleido pirmąjį, parašytą ne lotyniškai logikos veikalą Lietuvoje, Vilniuje pakartotinai išleistą dar tris kartus. Parašyta gera lenkų kalba, K. Narbuto knyga buvo prieinama daugeliui. Joje autorius ryžtingai stojo prieš scholastiką ir jos autoritetų neklaidingumą. Vietoj aklo paklusimo autoritetams jis skelbė filosofavimo laisvę. Tačiau, būdamas dvasininkas, proto teisę pasirinkti filosofinę sistemą derino su tikėjimu. Skirdamas „Logiką" plačiajai visuomenei, K. Narbutas reiškė nemaža pedagoginių ir psichologinių minčių. Apibūdindamas logines klaidas, aiškino jų priežastis ne tik individualiais psichologiniais skirtingumais, bet ir socialinio pobūdžio reiškiniais (namų ir mokyklinio auklėjimo spragos, netikusios knygos ir mokytojai). Tuo jis rodė nepasitenkinimą tuometine švietimo sistema. Nepaisant trūkumų, K. Narbuto knyga buvo pažangi: logika pirmą kartą iš mokyklos išėjo į gyvenimą. K. Narbutas — pirmasis Lietuvos racionalistas, jo pabrėžiamas sveiko proto vaidmuo — tai švietėjiškosios filosofijos atgarsis mūsų krašte.

Metafizika, į kurią įėjo ontologija, akademijoje apibrėždavo kaip mokslą apie bendriausius būties pradus, o ontologiją — kaip mokslą apie būtį apskritai. Apimties požiūriu ontologija buvo trumpiausia iš visų tuometinių filosofijos disciplinų. Didžiausiais ontologijos (ir apskritai metafizikos) autoritetais buvo laikomi G. V. Leibnicas, Ch. Volfas ir F. Brešietis.

Ontologiją pradėdavo pirmųjų būties pradų tyrimu. Sąvokos „būties pradas" turinys buvo mastas, nustatantis, kas yra būtis ir kas ne. Pirmiesiems būties pradams buvo keliami šie reikalavimai: 1) jie turi būti aksiomų pobūdžio, akivaizdūs, lengvai suprantami; 2) pirmųjų pradų negalima išvesti iš jokių kitų pradų; 3) iš jų teisingumo galima išvesti kitus pažinimo pradus arba, remiantis pirmaisiais pradais, netiesioginiu įrodymu (pavyzdžiui, privedant teiginį prie absurdo) patvirtinti, kad koks nors teiginys klaidingas. Tad šie reikalavimai buvo logiški, tokie, kurie tuo metu buvo keliami aksiominėms teorijoms.

Kaip ir kitose Lietuvos mokyklose, akademijoje tokiais pirmaisiais pradais laikyta ontologizuotas prieštaravimo principas ir ontologizuotas pakankamo pagrindo principas. Sekant G. V. Leibnicu ir Ch. Volfu, prieštaravimo principas buvo siejamas su būtinomis tiesomis, o pakankamo pagrindo principas — su atsitiktinėmis tiesomis. R. Dekarto principas

cogito ergo sum buvo kritikuojamas, norint įrodyti, kad jis negali būti laikomas pirmuoju būties pradu.

Remiantis prieštaravimo principu, būtis buvo apibrėžiama kaip tai, kas gali egzistuoti arba egzistuoja neprieštaringai. Toks idealistinis „būties" supratimas lengvai „įrodydavo" antgamtinių būtybių buvimą. Be to, pripažinę, kad kiekviena būtis egzistuoja neprieštaringai ir turi savo egzistavimo pagrindą, dėstytojai darydavo išvadą, kad kiekviena būtis esanti filosofiškai teisinga. Toks požiūris teisino blogio buvimą, o su juo susiję samprotavimai apie pasaulio tobulumą turėjo tikslą pateisinti dievą dėl blogio pasaulyje. Neabejotinas šių pažiūrų ryšys su G. V. Leibnico teodicėja.

Ontologijos kursas akademijoje buvo metafizinis, idealistinis. Tvirtinta, kad būtis pastovi, o daiktų esmė — nekintama. Ši naujųjų laikų filosofijos dalis buvo spekuliatyviausiai aiškinama, nes neretai ir naujųjų laikų filosofai (pavyzdžiui, Ch. Volfas) ontologijoje dėstė scholastikos koncepcijas, tik kitais terminais. Tačiau palyginti su scholastine metafizika ontologija buvo žingsnis į priekį: studentai išgirsdavo naujų vardų, naujų pažiūrų, kurios žadino jų gilesnį domėjimąsi naujųjų laikų filosofija.

XVIII a. viduryje psichologija tapo savarankiška filosofine disciplina. Ją dėstant, taip pat ieškota kompromiso tarp scholastikos bei teologijos iš vienos pusės, ir naujosios filosofijos atstovų pažiūrų iš kitos. Kompromisas buvo daromas scholastikos bei teologijos nenaudai. Didžiausias psichologijos autoritetas — taip pat Ch. Volfas, kurio pažiūros buvo paplitusios ano meto Europos mokyklose. Nors Ch. Volfo pažiūros vienpusiškos, metafizinės, o dėstymo būdas — sausas, tačiau jos neprieštaravo teologijai, o jei kur bažnyčios filosofai, tokie, kaip F. Brešietis, ir atrasdavo prieštaravimo bei neatitikimo bažnyčios mokymui, tai jie Ch. Volfą „pataisydavo".

Psichologiją apibrėždavo kaip mokslą apie žmogaus sielą. Kaip ir scholastinėje psichologijoje, sielą suprasdavo substancialiai: esą, siela egzistuojanti ne todėl, kad vyksta tam tikri psichiniai procesai, bet, priešingai, psichiniai procesai vyksta dėl to, kad egzistuoja siela. Tačiau ši klaidinga sielos substancialumo koncepcija akademijoje jau buvo susvyravusi. Atsirasdavo dėstytojų, kurie pagrindinį dėmesį skirdavo konkrečių psichinių procesų analizei, o ne samprotavimams apie substancialiai suprantamą sielą.

Nors siela tebebuvo laikoma nemirtinga ir aiškinama idealistiškai, tačiau XVIII a. antrosios pusės lektoriai gerai suprato, kad psichinių procesų veiklos neįmanoma paaiškinti, jei nežinomi jų materialūs pa-

[3] *K. Narbutt*, Logika czyli rozważania i rozsądzania rzeczy nauka..., Wilno, 1769.

grindai. Todėl jiems buvo skiriama daug dėmesio, aiškinama nervų sistema, smegenų struktūra, jutimo organų veikla, gyvulių psichologija. Kartais reikštos materializmui artimos pažiūros, vartotos naujųjų laikų psichologijos sąvokos ir principai, kritikuoti scholastinės psichologijos teiginiai. Akademijos profesorius P. Laškis polemizavo su scholastų teiginiu, kad siela išsidėsčiusi visame kūne. Jis vadino vulgaria pažiūrą, teigiančią, kad, jei, pavyzdžiui, rankoje ar kojoje juntamas skausmas, tai esanti ir siela. Nesutikdamas su R. Dekartu dėl sielos buveinės, P. Laškis sakė, kad siela esanti smegenyse — kaip tik ten, iš kur išeina nervai. Tačiau tokia vieta jis nelaikė didžiosios smegenų jungties, sakydamas kad anatomai dėl to nesą vieningos nuomonės[4]. Tad, dėstant psichologiją, gamtos mokslų įtakoje smegenys buvo laikomos svarbiausiu gyvybinės veiklos centru.

Dėl sielos ir kūno santykio filosofijos dėstytojai kritikavo dvi teorijas — okazionalizmą ir iš anksto nustatytos harmonijos teoriją. Kovodami su scholastika, okazionalistai silpnąsias R. Dekarto metafizikos puses išplėtojo kraštutiniškai: kūną sielos atžvilgiu jie laikė ne veikiančiąja priežastimi, bet tik įrankiu, dingstimi dievo rankose (causa occasionalis) jutimiškam pažinimui sukelti. Okazionalizmo įteisintas sielos ir kūno dualizmas buvo nepriimtinas akademijos filosofams. Kritikuodami okazionalizmą, jie neretai jį kritikuodavo teisingai: nurodydavo, kad okazionalizmo sistema pašalinanti valios laisvę, bet kurį žmogaus savarankiškumą. Tad iš tikrųjų akademijos profesoriai pasisakydavo prieš idealistinę teologinę okazionalizmo sistemą. Tačiau svarbiausioji okazionalizmo kritika buvo „iš dešinės": okazionalizmas nesiderino su teologų nustatytu dievo visagalybės apibrėžimu, kuriame tam tikras vaidmuo buvo paliktas ir natūraliai įvykių eigai, vadinamosioms „antrinėms priežastims".

Panašiai buvo kritikuojama Leibnico—Volfo iš anksto nustatytos harmonijos teorija, kurioje mechanicizmas jungėsi su teologija, o sielos ir kūno sąryšis buvo apskelbtas esąs stebuklingas. Akademijos dėstytojai laikėsi vadinamosios fizinio poveikio teorijos: sąryšis tarp sielos ir kūno buvo grindžiamas tuo, kad siela fiziškai veikianti kūną, o kūnas fiziškai veikiąs sielą, nors kūnas ir siela esančios visiškai priešingos viena kitai substancijos. Sielos ir kūno sąryšį lektoriai grindė R. Dekarto sukurtąja reflekso mechanistine teorija ir vykdomojo organo atsakomąja reakcija. Nėra abejonės, kad fizinio poveikio teorija buvo pažangesnė jau dėl to, kad joje nagrinėti natūralūs procesai, o ne idealistinio teologinio pobūdžio spekuliacijos.

Bene svarbiausiu psichologijos pasiekimu reikėtų laikyti jos tapimą savarankiška filosofine disciplina. Psichologija akademijoje dėstyta idealistiškai ir didele dalimi buvo spekuliatyvinė, bet, palyginti su scholas-

tine psichologija, tai didelis žingsnis į priekį, nes iš esmės buvo dėstoma naujųjų laikų psichologija.

Nors akademijoje, kaip ir kitose Lietuvos mokyklose, kosmologija dažnai buvo priskiriama metafizikos disciplinoms, tačiau kiti autoriai ją laikė fizikos dalimi, matyt, dėl kosmologijos ir kitų fizikos kurso dalių problematikos bendrumo, panašumo.

FIZIKOS MODERNĖJIMAS

XVIII a. antrojoje pusėje akademijoje fizika buvo moderniškiausia filosofijos disciplina. Kaip ir anksčiau, ji tebebuvo vadinama gamtos filosofija. Taip fizika vadinta ir Europoje (I. Niutonas savo pagrindinį veikalą pavadino „Matematiniai gamtos filosofijos pradai"). Fiziką sudarė visi to meto gamtos mokslai. 1760 m. išleistame veikale „Dabartinių filosofų pažiūros"[5] B. Dobševičius skyrė šias fizikos disciplinas: kosmologiją, tiriančią pasaulį apskritai; uranologiją, nagrinėjančią dangaus kūnų judėjimą; geologiją, tiriančią žemės formą, jos sandarą; hidrologiją — mokslą apie jūrų vandenis, upių, šaltų ir karštų šaltinių ir kitų vandens telkinių susidarymą; fitologiją — mokslą apie augalus; zoologiją — mokslą apie gyvūniją, antropologiją — mokslą apie žmogų ir kt. Tad B. Dobševičius nurodė XVII—XVIII a. susiformavusius gamtos mokslus.

XVIII a. antrojoje pusėje Lietuvos mokyklose buvo dėstomi naujausi gamtos mokslų bei gamtos filosofijos pasiekimai: įvairios pažiūros į materiją ir jos judėjimą, I. Niutono klasikinės mechanikos principai, R. Boilio, R. A. Reomiūro, Ž. A. Nolė, P. Mušenbruko eksperimentai, A. Levenhuko stebėjimai mikroskopu, buvo remiamasi Ch. Hiugenso, J. Bernulio, P. Bugero, L. Eulerio darbais, nagrinėjami R. Huko, Ž. A. Nolės ir kitų mokslininkų hidrodinamikos tyrimai; remiantis P. Mušenbruko, H. Burhavės, N. Lemeri darbais, buvo aiškinami cheminiai procesai; remiantis R. Dekarto, Ch. Hiugenso, I. Niutono, L. Eulerio, P. Renjo, F. Grimaldžio tyrimais,— šviesos reiškiniai. Dėstyta ir astronomija, XVI—XVIII a. astronomų M. Koperniko, J. Keplerio, G. Galilėjaus, Dž. Ričiolio, E. Halėjaus, I. Niutono, Ch. Volfo, R. J. Boškovičiaus ir kitų pažiūros. Buvo žinomi naujausi astronominiai atradimai, naujausi termodinamikos pasiekimai ir Franklino, Lemonjė darbai elektros reiškinių srityje, minimas tragiškai žuvęs Richmanas. Tad antrojoje XVIII a. pusėje Lietuvos mokyklose (ypač akademijoje ir Vilniaus Antakalnio trinitorių kolegijoje) fizikos kursas neatsiliko nuo pažangiausių Europos mokyklų fizikos kurso. Silpniau arba ir visai nebuvo nušviečiami kitų gam-

[4] VUB, f. 3—677, p. 95 r. v.

[5] *B. Dobszewicz,* Placita recentiorum philosophorum, Vilnae, 1760.

tos mokslų pasiekimai. Tačiau ir čia pasitaikydavo išimčių. Antai Ž. Ševaljė (dėstęs akademijoje 1764—1767 m.) savo kurse pateikė netgi žinių iš paleontologijos: aprašė uolienose randamas suakmenėjusių gyvūnų liekanas ir šį reiškinį aiškina natūraliais procesais[6]. Kitų gamtos mokslų menką nušvietimą reikėtų aiškinti tuo, kad jie XVIII a. viduryje nebuvo taip išsivystę, kaip fizika, ypač mechanika, pralenkusi kitus gamtos mokslus. Be to, daug kas priklausė ir nuo paties lektoriaus: pažangesnieji, labiau apsišvietę plačiau ir aiškino gamtos mokslą.

Tad akademijoje ir kitose Lietuvos mokyklose didžiausią fizikos kurso dalį sudarė gamtos mokslas tikrąja šio žodžio prasme. Nors kursas tebeturėjo ir antrąjį pavadinimą „gamtos filosofija", tačiau filosofiniai klausimai atsidūrė jau antroje vietoje. Vadinasi, palyginti su scholastine fizika padėtis visiškai pakito. Scholastinė gamtos filosofija buvo ne fizika, bet idealistinės spekuliacijos gamtos mokslų klausimais.

R. Dekarto fizika, kaip praeitas etapas fizikos raidoje, Lietuvos mokyklose nebuvo pripažinta. Ji buvo kritikuojama, remiantis I. Niutono fizikos principais. Po to, kai B. Spinoza iš R. Dekarto fizikos padarė išvadas, nukreiptas prieš religiją, ne tik katalikų, bet ir protestantų teologai bei filosofai ėmė pulti R. Dekartą, ieškoti argumentų, kurie būtų atsvara jo pažiūroms. Šiam tikslui tiko I. Niutono sukurtoji gamtos sistema, kuri jau buvo pripažinta mokslo pasaulyje ir kurioje liko vietos dievui kaip pirmajam pastūmėjui. Tur būt, turėjo reikšmės ir pati I. Niutono, religingo žmogaus, rašiusio darbus iš teologijos, asmenybė. XVIII a. antrojoje pusėje akademijoje, kaip ir kitose Lietuvos mokyklose, įsitvirtino I. Niutono fizika.

Lietuvos mokyklose dėstyta ne tik I. Niutono fizika, bet ir jo filosofinės idėjos. Nors mokslininkas ir buvo pasakęs „Fizika, saugokis metafizikos", jis negalėjo išvengti filosofinio metodologinio pobūdžio klausimų. Savo pagrindiniame veikale I. Niutonas suformulavo keturis metodologinius principus, kuriais turi remtis gamtos tyrimas. Akademijoje ir kitose mokyklose šie metodologiniai gamtos tyrimo principai buvo dėstomi tiesiog I. Niutoną cituojant ir plačiai komentuojant. Studentams aiškindavo, kad yra du filosofijos metodai — apriorinis ir aposteriorinis. Aprioriškai filosofuojama tada, kai einama ne nuo pasekmių prie priežasčių, bet numatant tam tikras priežastis (kurių, deja, patyrimas nenustato, jos tėra įsivaizduojamos) ir ieškant jų pasekmių. Aposterioriškai filosofuojama tada, kai, gerai ištyrus reiškinius, nustatomos jų priežastys, ir kokio nors prado buvimas tvirtinamas tik tada, kai jau pirmiau yra išvestas dėsningumas, leidžiantis spręsti, kad tas pradas pastovus. Toks tyrimo metodas vadinamas analitiniu, ir kaip tik jį ir yra vartojęs I. Niutonas.

Pirmoji I. Niutono taisyklė teigė, kad reikia nustatyti teisingas prie-

žastis, t. y. tokias, kurios tikrai yra gamtoje, ir jų nereikia numatyti per daug, o tik tiek, kiek jų pakanka išaiškinti stebimiems reiškiniams. Bandymais atrastos ir matematiškai išreikštos priežastys turi paaiškinti stebimus reiškinius, o kai priežasčių per daug, tai nereikalingas reikia atmesti kaip nenaudingas. Tad pirmoji I. Niutono nustatytoji metodologinė taisyklė labai artima dar viduramžiais V. Okamo nustatytajam paprastumo principui.

Antroji taisyklė. Visur, kur galima, tas pačias priežastis reikią priskirti vienodos rūšies gamtos reiškiniams. Pavyzdžiui, žmogaus ir gyvulio kvėpavimo, šviesos — ugnyje ir Saulėje, šviesos atspindžio Žemėje ir planetose. Tai įprasta vadinti gamtos analogija. Analogijų metodas, plačiai vartotas jau antikos moksle ir filosofijoje, ypač įsigalėjęs naujaisiais laikais. Kepleris analogijas vadinąs tikraisiais savo draugais ir mokytojais. Kartais analogijų metodas būdavo net kraštutiniškai pervertinamas, prieinant gamtos antropomorfizavimą. Izaokui Niutonui toks kraštutinumas buvo svetimas, jis siūlė analogijomis naudotis protingai, atsargiai.

Trečioji metodologinė taisyklė teigė, kad kūnų savybės nustatomos eksperimentu, o paskui indukciniu samprotavimu apibendrinamos, išplečiamos apskritai visiems kūnams.

Ketvirtoji taisyklė. Eksperimentinėje fizikoje teiginiai, išvesti iš reiškinių indukciškai, nežiūrint į tai, kad gali būti jiems priešingų hipotezių, turį būti laikomi tiksliais arba apytikriai teisingais, kol nebus atskleista tokių reiškinių, kurie juos dar labiau patikslins arba paneigs. Ši taisyklė neteigia, kad stebėjimu nustatytieji dėsniai yra mažiausiai aiškūs, bet ji teigia tik tai, kad mažiausiai reikia pirmenybę atiduoti hipotezėms[7]. Čia susiduriame su garsiuoju I. Niutono posakiu *Hypotheses non fingo*. Baigdamas savo pagrindinį veikalą, Niutonas rašė: „Aš nekuriu hipotezių. Nes visa, kas neišvedama iš reiškinių, turi būti vadinama *hipoteze*, o mechanikos hipotezėms neturi būti vietos eksperimentinėje filosofijoje. Šioje filosofijoje teiginiai išvedami iš reiškinių ir padaromi visuotiniai indukcijos pagalba"[8]. Darosi aišku, kad I. Niutonas hipotezėmis vadino spekuliatyvius teiginius, dar nepatvirtintus eksperimentais, indukciškai neišvestus iš eksperimentų. Jo užuomina apie „paslėptas kokybes" rodo, kad mokslininkas pasisako prieš scholastiką, jo gyvenimo metu dar tebesilaikiusią universitetuose. R. Dekartas, T. Hobsas, Dž. Lokas ir kiti naujųjų laikų mokslininkai ir filosofai, studijuodami kolegijose ir universitetuose, klausė scholastikos paskaitų. Todėl suprantamas

[6] VUB, f. 3—776, p. 456—457.

[7] VUB, f. 3—855, p. 126 v.

[8] *I. Newtonus*, Philosophiae naturalis principia mathematica, t. 3, Sholium generale, Coloniae, 1760, p. 676.

XVII—XVIII a. apsišvietusių žmonių nepasitenkinimas tuometiniu švietimu. Jų kritiški pasisakymai labai daug prisidėjo prie scholastikos išvijimo iš aukštųjų mokyklų.

I. Niutono nustatytųjų gamtos tyrimo metodologinių principų dėstymas akademijoje ir kitose Lietuvos mokyklose buvo reikšmingas įvykis. Sekant šiais principais, gamtos reiškiniai turėjo būti traktuojami eksperimentiškai ir apibendrinami indukciškai. Šie principai užkirto kelią įvairioms spekuliacijoms. Mūsų krašto mokyklose jie griovė pažiūrą, kad tarp naujųjų laikų mokslo ir filosofijos, iš vienos pusės, ir scholastikos, iš kitos pusės, galimas sambūvis, kompromisas. Studijuojančiam jaunimui jie skiepijo pažangią gamtos tyrimo metodologiją.

DINAMINIO ATOMIZMO TEORIJA IR KOPERNIKO SISTEMOS GYNIMAS

Ne mažesnės reikšmės turėjo ir dinaminio atomizmo teorijos aiškinimas mūsų krašto mokyklose. Šią R. J. Boškovičiaus sukurtą teoriją, kurioje materijos sandara buvo aiškinama atomistiškai, be to, dinamine interpretacija, plačiausiai išdėstė Vilniaus Antakalnio trinitorių kolegijos filosofijos profesorius Dionizas Dzialtovskis (gimęs 1729 m.). 1763—1765 m. R. J. Boškovičiaus nustatytąjį jėgų, veikiančių atomuose, dėsnį, D. Dzialtovskis komentavo plačiai ir aiškiai. „Nustatomas ir išaiškinamas jėgų, esančių mažiausiuose atomuose, dėsnis. Jos minėtus atomus verčia tam tikru atstumu abipusiškai artėti ir tam tikru atstumu tolti"[9],— šitaip pavadino jis platų savo paskaitų skyrių. Toliau autorius dėstė: „Šiuose mažiausiuose atomuose yra tam tikrų jėgų, kurios atomus verčia tam tikru atstumu abipusiškai artėti, tam tikru atstumu abipusiškai tolti; arba patys įvairių kūnų savybių bandymai įtikina lengviau, protingiau ir tvirčiau, negu aiškinimas, taip pat pats argumentavimas. Čia, be to, primename, kad šios jėgos nėra iš tikrųjų atskirtos, bet suvedamos į vieną paprastą gamtos dėsnį, kurį galima išreikšti viena paprasta kreive"[10]. Tam jėgų dėsniui išaiškinti D. Dzialtovskis pasinaudojo R. J. Boškovičiaus brėžiniais. Operuodamas konkrečiais fiziniais procesais, D. Dzialtovskis norėjo parodyti, kad, susidūrus dviem kūnams, kiekvieno jų taško greitis kinta ne staigiai, bet pamažu, nenutrūkstamai. Jis aiškino, jog pagal R. J. Boškovičiaus nustatytąjį jėgų dėsnį kūno taškų greičio pakitimą sukelia atostūmio jėga, veikianti dar prieš kūnų susidūrimą. Perėjimus iš atostūmio į trauką išreiškianti banginė kreivė.

D. Dzialtovskis manė, kad R. J. Boškovičiaus nustatytuoju jėgų dėsniu galima paaiškinti kūnų savybes. Absoliučiai kietų kūnų nėra. Kietų,

skystų, dujinių kūnų būvį esą galima nusakyti kūną sudarančių taškų skaičiaus, nuotolio tarp taškų, traukos ir atostūmio jėgų santykiu.

Dinaminio atomizmo teorijoje tarsi nujaučiamos kai kurios šiuolaikinės reliatyvumo teorijos idėjos: nėra absoliučios rimties ir absoliutaus judėjimo, absoliučios inercijos, absoliutaus laiko ir absoliučios erdvės, visi jie yra reliatyvūs. Remdamasis R. J. Boškovičiumi, D. Dzialtovskis padarė reikšmingų fizikinio filosofinio pobūdžio išvadų: susiejo materiją, judėjimą, erdvę ir laiką, pabrėžė judėjimo, erdvės ir laiko santykinumą, gynė daugybės pasaulių idėją. Jis netgi manė, kad kiti pasauliai gali būti gyvenami. Pasaulis, sakė D. Dzialtovskis, yra vieningas visatos prasme, tačiau jis įvairus, jį sudaro įvairios atskiros sistemos.

Dinaminio atomizmo teorija besimokančiai Lietuvos jaunuomenei pateikė naują fizikinį filosofinį pasaulio supratimą, tam tikrais bruožais artimą dabartiniam supratimui. Šios teorijos šalininkų buvo ir akademijoje, kurie aiškino ją per paskaitas nors ir ne taip plačiai, kaip D. Dzialtovskis. Akademijos absolventai dinaminio atomizmo teorija grindė filosofijos mokslinių laipsnių tezes. 1765 m., vadovaujamas filosofijos profesoriaus J. Nakcijonavičiaus, tokias tezes apgynė studentas K. Pocalojevskis[11]. Jo darbas rodo gerą dinaminio atomizmo teorijos problematikos ir svarbiausiųjų jos išvadų supratimą.

XVIII a. antrojoje pusėje bažnyčios pažiūra į M. Koperniko sistemą pakito; bažnyčios viršūnės įsitikino, kad oficialiais draudimais neįmanoma nugalėti tai, ką žymiausi mokslininkai pripažįsta tiesa. Todėl buvo imta laviruoti, suteikiant daugiau savarankiškumo skaitančiam fizikos kursą. M. Koperniko sistemą buvo siūloma laikyti ne įrodyta tiesa, bet hipoteze. Tačiau Lietuvos mokyklose atsirasdavo nuoseklių M. Koperniko sistemos gynėjų, buvo jų ir akademijoje. Ryžtingesnieji iš jų M. Koperniko sistemą ėmė ginti ne kaip hipotezę, bet kaip įrodytą, stebėjimais patvirtintą mokslo tiesą. Nežinomas akademijos profesorius fizikos paskaitose aiškino, jog vaizdas, kad Saulė ir žvaigždynai skrieja apie Žemę — tik regimybė, moksliškai paėmus, taip nesą. ,,Koperniko sistema,— tvirtino jis,— gali būti ginama kaip tiksliausiai atitinkanti dangaus reiškinius ir fizikos požiūriu neprieštaringa. Šioje sistemoje dangaus reiškiniai tiksliausiai aiškinami, todėl garsiausieji astronomai laikosi šios sistemos"[12]. Autoriaus nurodymu, M. Koperniko sistemą liudiją ir paprastumo principas: juo remdamiesi, J. Kepleris ir G. Galilėjus dangaus kūnų judėjimą išaiškinę paprasčiausiai — taip, kaip esą pačioje gamtoje, be dirbtinių konstrukcijų ir nereikalingų sąvokų.

[9] VUB, f. 3—432, p. 283 r.
[10] Ten pat.
[11] *K. Pocałojewski*, Propositiones philosophicae..., Vilnae, 1765.
[12] VUB, f. 3—1258, p. 253 r.

DIALEKTIKOS IDĖJOS FILOSOFIJOS PASKAITOSE

Apskritai XVIII a. antrosios pusės pasaulėvaizdis Europoje tebebuvo metafizinis, mechanistinis. I. Niutono sukurtoji klasikinė mechanika sudarė XVIII a. metafizinio materializmo pagrindą. Mechanistinis pasaulėvaizdis vyravo ir Lietuvos mokyklose, kuriose, kaip jau buvo pažymėta, I. Niutono fizika buvo laikoma teisingiausia fizikos teorija, vyravo tendencija judėjimą, kitimą suvesti į mechaninį judėjimą, jį aiškinti I. Niutono mechanikos principais.

Kai vienas kitas XVIII a. mokslininkas pradėjo suprasti mechanistinio pasaulėvaizdžio ribotumą ir ėmė reikšti kai kurias dialektikos idėjas, tai jos rado atgarsio ir akademijoje. Iš esmės laikydamiesi mechanicizmo pažiūrų, kai kurie profesoriai pareiškė, kad visą gamtos judėjimą neįmanoma išaiškinti mechanikos principais. Prieš mechanikos principų absoliutinimą pasisakė akademijos profesorius Žanas Ševaljė. Jis studentams dėstė, kad, norint išaiškinti daugelį fizinių reiškinių, būtina operuoti kitokiomis jėgomis, ne vien mechaninėmis. Tokios esančios traukos, sankabos jėgos, kurių negalima suvesti tik į mechaninio pobūdžio priežastis.

Laikydamasis R. Dekarto pažiūros į kontinuumą, Ž. Ševaljė sakė, kad kūnai neturį dalijimosi ribos: „Kontinuumas, arba materija, dalomi iki neapibrėžtumo"[13]. Šiai idėjai patvirtinti jis rėmėsi mokslininkų bandymais: aprašė kvapiųjų medžiagų dalelių sklidimą, R. Boilio bandymus, o svarbiausiu argumentu laikė stebėjimus mikroskopu. „Neįtikimi dalykai,— sakė Ž. Ševaljė,— matomi pro mikroskopą: akimi žiūrint, mažas kūnelis pasirodo turįs sudėtingiausią sandarą — kiek jame kraujagyslių, apvalkalų, nervų ir t. t."

Idėja, kad kūnai neturi dalijimosi ribos, buvo itin pažangi XVIII a. mechanistinio pasaulėvaizdžio sąlygomis. Atsiradusi dar antikiniame pasaulyje, ši dialektinė idėja buvo puikiausiai patvirtinta mūsų laikais. V. Leninas ją suformulavo kaip materijos neišsemiamumo idėją.

Ž. Ševaljė studentams aiškino ir visuotinio reiškinių sąryšio principą. Kosmologijos antrajame skyriuje „Apie natūralų reiškinių sąryšį šiame pasaulyje" jis dėstė: „Daiktų pasaulyje visi objektai savo egzistavimu vienas nuo kito abipusiškai priklauso taip, kaip tai yra parodyta. Pasaulis yra objektų, tiek vienalaikiškai, tiek ir nuosekliai tarpusavyje susietų, eilė, kurioje pirmesnysis (nenutrūkstamai, continuo) susietas su artimiausiu po jo einančiu objektu; bet jei kartu egzistuojančių objektų eilėje pirmesnysis susietas su artimiausiu po jo einančiu objektu, tada savo egzistavimu jie, kiekvienas atskirai, priklauso vienas nuo kito.

Pasaulio esmė yra jo sandaros būdas, kurio objektai, tiek vienalaikiš-

ki, tiek ir nuoseklūs, yra tarpusavyje susiję"[14]. Ž. Ševaljė aiškino, kad visuotinis sąryšis reiškiasi keleriopai: priežastingumo, vienalaikiškumo, nuoseklumo forma ir kt. Visuotiniam reiškinių sąryšiui iliustruoti jis pateikė gražių, įtikinamų pavyzdžių. Ž. Ševaljė kalbėjo apie Saulės ir Žemės sąryšį: Saulė teikia Žemei šilumą, priklausomai nuo Žemės padėties Saulės atžvilgiu kinta metų laikai ir kt. Sąryšis tarp augalijos ir jos augimą sąlygojančių veiksnių: Saulė ir Žemė kartu su ją gaubiančiu oru ir vandeniu teikia augalams gyvybę, juos maitina. Ž. Ševaljė aiškino, kad dabarties reiškinius sąlygoja ankstesni reiškiniai: vasaros, rudens ir žiemos laikotarpiuose glūdi pavasarinės būklės pagrindas, o dėl to šioji susijusi su ankstesnėmis būklėmis.

Kai visuotinio reiškinių sąryšio principą Ž. Ševaljė ėmė taikyti plačiau, jis priėjo išvadas, prieštaravusias religinei pasaulėžiūrai. Remdamasis Ch. Hiugenso mintimis, kad iš vienos planetos pažinimo sprendžiama apie kitas planetas, Ž. Ševaljė sakė, kad ir kitose planetose galinti būti atmosfera, gyvybė. Tuometinė astronomija teigė, kad Mėnulyje ir Veneroje turį būti kalnų, jūrų, apskritai, šie dangaus kūnai labai panašūs į Žemę, todėl galį būti gyvenami. Ž. Ševaljė išnagrinėjo įvairius sunkumus, susijusius su šia pažiūra, kategoriškai jos neteigė, vadino ją hipoteze ir jai pritarė.

Pažymėtina, kad Ž. Ševaljė visur kalbėjo apie natūralų reiškinių sąryšį, apie natūralią tvarką gamtoje (ordo naturalis): „Gamtine tvarka suprantame tą tvarką, kuria kūnų pakitimai, arba modifikacijos, Visatoje vyksta pagal natūralius dėsnius"[15]. Tokiomis pažiūromis Ž. Ševaljė reiškė deizmą: gamtiniai procesai aiškinami natūraliais dėsniais, dievui paliekant tik pasaulio kūrėjo vaidmenį. Polinkio į deizmą yra ir kai kurių kitų profesorių paskaitose. Nors deizmas buvo silpnesnė pažiūra, negu panteizmas, kurio pasireiškimų Lietuvos mokyklose kol kas neaptikta, tačiau ir jis tuo laiku buvo pažangus.

Dialektikos idėjos akademijos fizikos kurse — didelės svarbos reiškinys. Jos rodo, kad pažangios idėjos prasimušė pro metafizinį galvojimo būdą. Taip įtikinamai išdėstyti visuotinio sąryšio principą, kaip jį išdėstė Ž. Ševaljė, aiškinti jį natūraliais dėsniais, tai — neeilinis atvejis ne tik Lietuvoje, bet ir Europoje. Taip pat pažymėtinos dialektikos idėjos dinaminio atomizmo teorijoje. Tokios idėjos blaivino studentų protus, jos prisidėjo prie galutinio scholastikos žlugimo.

[13] VUB, f. 3—776, p. 243.
[14] Ten pat, p. 51.
[15] Ten pat, p. 57.

MATEMATIKA, ASTRONOMIJA, FIZIKA, CHEMIJA, GEOGRAFIJA

kademijos tiksliųjų mokslų aktyvumas smarkiai sumažėjo XVII a. viduryje ir antrojoje pusėje. Per XVII a. sunkmečius pasitraukė į Vakarus vienas gabiausių akademijos matematikų, jos auklėtinis Adomas Adamandas Kochanskis (1631—1700). Aktyvesnieji mokslininkai visai pakriko. Nugalėjus katalikybei disidentus, jėzuitams nereikėjo konkuruoti su svetimomis mokyklomis, todėl jie atsidėjo labiau „auklėjimui", negu mokymui. Nuo to laiko jėzuitų mokyklose dėstyti kursai labai suvienodėjo. Tačiau ir juose pasitaiko mokslo duomenų, pavyzdžiui, apie įstabesnius gamtos reiškinius, anuomet bendrai vadintus „meteorais", kai kuriuos astronominius stebėjimus ir kt.

Nereikšdami savo nuomonės, Vilniaus dėstytojai vis dėlto kartais nevengdavo bent trumpai paaiškinti „pitagorietiškų" pažiūrų apie Žemės judėjimą, paminėti „Varmės kanauninko" M. Koperniko, taip pat I. Keplerio ir G. Galilėjaus pažiūrų ir pridėti sausoką argumentaciją prieš jas.

MOKSLO ATGIJIMAS

Tik į XVIII a. vidurį akademijoje pastebimas mokslinės veiklos pagyvėjimas, aristoteliškai dėstomų dalykų kitimas. Fizika vis labiau išsiskyrė iš bendrosios filosofijos kaip gamtos filosofija, t. y. fizika, ar net kaip gamtos mokslas, arba fizika[1]. Šalia fizikos iš tikrųjų tokiuose kursuose buvo dėstomi kosmografijos, mineralogijos, botanikos ir zoologijos pradmenys. Į fiziką veržėsi taip pat technikos dalykai, ypač statyba, tarsi pereidami iš amatų į mokslus. Akademijoje pamažu atsigavo matematikos ir gamtos mokslų knygų leidimas. 1733 m. išėjo naujas „Aritmetikos pradmenų" vadovėlis[2], apimąs algebros, progresijų, šaknies traukimo ir kitus dalykus.

Nuo XVIII a. trečiojo dešimtmečio jėzuitų mokykloms iškilus rimtai konkurencijai, akademijos rektorius Vladislovas Daukša (1676—1747), pradėjo siuntinėti vietinius akademijos auklėtinius tobulintis į užsienį, ir jie, susipažinę su naujausiais mokslo pasiekimais, grįžę mėgindavo juos įdiegti ir savo alma mater.

TOMAS ŽEBRAUSKAS. ASTRONOMIJOS OBSERVATORIJOS ĮSTEIGIMAS

Vienas tokių auklėtinių, ypač pasireiškusių akademijoje, buvo Tomas Žebrauskas. Gerai išsimokslinęs Lietuvoje (akademijoje baigė filosofijos ir teologijos fakultetus) ir užsienyje (studijavo Vienoje ir Prahoje), 1753 m. vasarą jau ėjo matematikos profesoriaus pareigas. Iš jo priimamų egzaminų programos nesunku suvokti matematikos lygį[3]. Egzaminuojamam reikia atsakinėti į teorijos klausimus, įrodinėti teoremas ir spręsti uždavinius. Aritmetikos kursas apima ir logaritmus. Be to, prisideda „specialioji aritmetika ir bendroji algebra" su lygčių sprendimu, įskaitant bikvadratines ir kubines lygtis. Geometrija apima ir plokštumos trigonometriją su topografijos praktika ir mokėjimu naudotis optiniais kampų matavimo prietaisais.

Šitaip apibūdinta aritmetika ir geometrija siejamos viena su kita: programoje kalbama apie kreivių reiškimą lygtimis, kūgio piūvius ir transcendentines kreives.

Pagaliau programoje yra apie kintamus dydžius, diferencialinį ir integralinį skaičiavimą, kreivėms lietėjų ir normalių suradimą, kreivėmis apibrėžtų plotų skaičiavimą, lankų ilgių skaičiavimą ir t. t. Žodžiu, toji programa iš tikrųjų apima ne tik elementariosios matematikos, bet ir analizinės geometrijos, taip pat matematinės analizės elementus. Programos nuorodose įrašyta Ch. Volfo „Aritmetica et Analysis".

1753 m. T. Žebrauskui pavyko, gavus mecenatų (M. Radvilos, J. Sapiegos ir kt.) padovanotus teleskopus ir kaštelionienės E. Oginskaitės-Puzinienės dotaciją, įsteigti astronomijos observatoriją[4].

Observatorija iš pradžių buvo veikiau tik astronomijos prietaisų kabinetas su parankine biblioteka kuklioje akademijos patalpoje. Tačiau T. Žebrauskas kūrė ir pastato projektą, ir kartu dirbo observatorijos darbus, pirmiausia susijusius su Vilniaus ir kitų vietovių geografinės

[1] Žr. *J. Schuller,* Philosophia Naturalis seu Physica, p. 105—231; *A. Hatowski,* Scientia Naturalis seu Physica in Academia et Universitate Vilnensi explicata, 1732.

[2] Alpha matheseos arithmetica theoria et practica in usum et captum, Vilnae, 1733.

[3] *T. Żebrowski,* Specimen scientiae mathematicae ex Trigonometria sphaerica..., 1754; *Э. Гячяускас,* Зачинатели распространения идей высшей математики в Литве в XVIII веке. — Литовский математический сборник, 1971, т. II, № 2, p. 448.

[4] *S. Matulaitytė,* Astronomijos dėstymas ir kosmologinės pažiūros senajame Vilniaus universitete (XVIII a. II pusė — XIX a. pradžia), V., 1971 (disertacijos rankraštis, VUB, f. 76, Ds 1481); *M. M. Гусев,* Столетнее существование Виленской астрономической обсерватории (1753—1853). — Памятная книжка Виленской губернии на 1853 год, Вильна, 1853. Vilniaus astronomo M. Gusevo apybraiža parašyta, remiantis, be kita ko, observatorijos žurnalais, daugiausia neišlikusiais, ypač buvusiu juose M. Žilinsko straipsniu; *W. Przybylski,* Sto lat istnienia Wileńskiego observatorium astronomicznego.— Gazeta Warszawska, 1854, Nr. 215, p. 203—208.

padėties tikslinimu, laiko nustatymu, Jupiterio palydovų, Saulės ir Mėnulio užtemimų stebėjimu ir kt.

1755 m. T. Žebrauskas sudarė jau ir aritmetikos, algebros, geometrijos, geodezijos, trigonometrijos, kosmografijos ir horografijos egzaminų programą[5]. Astronominė šios programos dalis apima šviesulių stebėjimo metodiką, taip pat teleskopų panaudojimą, pagrindinių sferinės astronomijos uždavinių sprendimą ir t. t. Egzaminuojamasis privalėjo paaiškinti T. Brahės ir M. Koperniko sistemas; atkreiptinas dėmesys į tai, kad pastarosios paneigimo programoje nėra.

J. NAKCIJONAVIČIUS

T. Žebrauskas turėjo nemažą pajėgių mokinių būrį, iš kurių buvo taip pat J. Nakcijonavičius ir M. Počobutas. Tačiau T. Žebrausko gyvenimas anksti nutrūko. Statydamas Ilūkstės bažnyčią jis staiga susirgo ir po kelių dienų mirė. Jo vietą užėmė Jokūbas Nakcijonavičius (1725—1795), irgi akademijos auklėtinis, pasižymėjęs tuo, kad filosofiją dėstė pagal Ch. Volfą. Jis pradėjo leisti spausdintą matematikos paskaitų kursą, kuriame buvo numatyta prieiti iki „analizės", vadinasi, iki diferencialų, integralų ir nepabaigiamų eilučių. Tačiau išėjo tik dvi jo dalys[6], kurios pedantišku, Ch. Volfo metodui būdingu, nuoseklumu ir labai glaustai apima bendrą matematikos metodų aptarimą, aritmetiką, plokštumos geometriją, kiek algebros ir plokštumos trigonometriją. Nemažai dėmesio skirta grafiniam ir apytikriam skaičiavimui, paklaidų įvertinimui, praktiniams geometrijos uždaviniams. Nagrinėtas logaritmų ir trigonometrinių funkcijų (sinuso, tangento, sekanto) lentelių sudarymas[7].

Dar prieš spausdinant kursą, J. Nakcijonavičius drauge su Juozapu Povilavičiumi parengė matematikos uždavinyną[8], neaplenkdamas jame ir „begalinių mažybių" skaičiavimo. O po kurso antrosios dalies išleido tezių konspektą „apie kūgio piūvius bei kitas kreives — tiek algebrines, tiek transcendentines"[9]. Kūgio piūviams nagrinėti jau plačiai taikomas analizinės geometrijos metodas. Iš egzaminuojamųjų reikalaujama mokėti sudarinėti kreivių lygtis, nustatinėti lietėjas, asimptotes ir kt. Iš algebrinių kreivių „Tezės" nurodo konchoidą ir cisoidą, taip pat bendrą metodą kreivėms nagrinėti ir jų lygtims išvedinėti. Tarp transcendentinių kreivių yra „logistika", kvadratrisė, Archimedo spiralė, cikloida, epicikloidos ir hipocikloidos.

Tų pačių metų elementarios matematikos egzaminų programa[10] yra gana plati. Joje minimi nuoseklūs įvairių teoremų įrodymai, nurodoma, jog reikia mokėti naudotis logaritmų lentelėmis, taip pat „rasti nepateiktą lentelėje logaritmą". Pateikiama įvairių, gana nelengvų uždavinių,

spręstinų tiek skaičiavimu, tiek geometrinės konstrukcijos būdu. Iš bendresnių reikalavimų yra ir toks: „Mokėti ištaisyti netiksliai sudarytą žemėlapį".

Vadovaudamas observatorijai, J. Nakcijonavičius išspausdino brošiūrą „Mėnulio užtemimo, įvykusio 1760 m. gegužės 29 d., skaičiavimas". Jis nemaža dėmesio skyrė metrologijai ir, be kita ko, palygino Lietuvos uolektį su Paryžiaus pėda. Ne kartą su mokiniais darė lauke topografines nuotraukas. Perleidęs 1764 m. Martynui Počobutui vadovauti observatorijai, J. Nakcijonavičius ėmė dėstyti filosofiją ir bažnytinius dalykus iš karto Vilniuje, vėliau Naugarduke ir Gardine, kur jis ir mirė.

Po J. Nakcijonavičiaus naują viešų egzaminų programą iš „logikos, metafizikos, pneumatologijos ir bendrosios bei specialiosios fizikos" parengė Vaclovas Veževičius[11]. Čia vėl minima „Koperniko hipotezė", bet drauge aptariami taip pat ir J. Keplerio dėsniai bei I. Niutono mechanikos pradai.

1765 m. vasarą, dar J. Nakcijonavičiui pirmininkaujant, buvo ginama Kornelijaus Pocalojevskio disertacija iš bendrosios filosofijos[12]. Disertantas, kilęs iš lietuvių šlėktos, ėjęs mokslus pas pijorus, paskui akademijoje, netapo matematiku: vėliau akademijoje jis dėstė teisę, tačiau jo „filosofiniai teiginiai", be logikos, ontologijos ir teologijos, liečia taip pat fizikos bei kosmologijos dalykus, patikimai pavaizduodami anuometinį dėstymą. Fizika suskirstyta į tris dalis: bendrąją, dangaus ir žemės fiziką. Bendrojoje dalyje ryški jugoslavų (dalmatiečių) mokslininko R. Boškovičiaus įtaka. Tačiau dangaus fizikoje sekama I. Niutonu. R. Dekarto „verpetai" atmetami. Žemės fizika primena kuklų aprašomąjį gamtamokslį. Užtat gana pažangios yra astronominės pažiūros. Astrologiniai spėjimai atmetami kaip tuščias prasimanymas. Žemė — planeta, skriejanti aplink Saulę. Kometos, kaip ir planetos, skriejančios aplink Saulę, tik labai ekscentriškomis orbitomis. Jų „uodegos, barzdos ir gaurai"

[5] *T. Żebrowski*, Theses Mathematicae ex Arithmetica, Algebra, Geometria plana ac solida, Geodaesia, Trigonometria, Cosmographia et Horographia... Vilnae, 1755.

[6] *J. Nakcyanowicz*, Praelectiones mathematicae ex Wolfianis elementis adornatae, Pars I, Aritmeticae elementa, Vilnae, 1759; Pars prior, Elementa geometriae, Vilnae, 1761.

[7] *Б. Хмелевский*, Развитие тригонометрии в старом Вильнюсском университете, p. 319—347.

[8] *J. Nakcyanowicz, J. Powilewicz*, Exercitationes in Analysi tum finitorum tum infinitorum mathematica, Vilnae, 1758; *Э. Гячяускас*, Зачинатели распространения идей высшей математики в Литве в XVIII веке, p. 448.

[9] Theses Mathematicae de sectionibus conicis et aliis curvis tum algebraicis, tum transcendentibus, Vilnae, 1762.

[10] VUB, $\frac{\text{L—18}}{1700}$.

[11] *W. Wiażewicz*, Materia tentaminis publici..., Vilnae, 1766.

[12] *K. Pocalojewski*, Propositiones Philosophicae..., Wilnae, 1765.

(caudae, barbae, crines) atsirandančios Saulės šilumoje. Potvyniai jūroje vykstą dėl Mėnulio traukos, Žvaigždės esančios tolimos, labai spindulingos saulės. Saulė esanti milijoną kartų didesnė už Žemę (pagal tūrį — tai artima tikrovei!), o Sirijus — tiek pat didesnis už Saulę (tai jau per daug!). Boškovičiaus idėjos buvo gerai žinomos ir vėlesniesiems akademijos profesoriams.

RYŠIAI SU VAKARŲ EUROPOS MOKSLININKAIS

1761 m. Vilniuje apsistojo du iš Prancūzijos ištremti mokslininkai — Žanas Rosinjolis ir Žanas Flerė. Pirmasis jų čia buvo priimtas matematikos profesoriumi (matheseos professor), antrasis — eksperimentinės fizikos profesoriumi (professor physicae experimentalis). Vilniuje jie gavo globoti kelis gabesnius mokinius, iš kurių buvo Pranas Norvaiša, vėliau dėstęs A. Tyzenhauzo įsteigtose Gardino mokyklose, o dar vėliau akademijos profesorius. Su Ž. Rosinjoliu ir Ž. Flerė universiteto istoriografijoje kartais siejama aukštosios matematikos dėstymo pradžia. Tačiau išlikusios kursų ir egzaminų programos rodo, kad aukštoji matematika nebuvo nežinoma ir T. Žebrauskui, ir J. Nakcijonavičiui.

Iš Ž. Rosinjolio paskaitų išliko trigonometrijos užrašai[13]. Šiame kurse elementariosios geometrijos ir plokštumos trigonometrijos išdėstymą papildo gana gausūs teorijos taikymo uždaviniai, antai: išmatuoti neprieinamų objektų tolį ir aukštį; sudaryti srities žemėlapį; išmatuoti debesies aukštį; nustatyti Žemės „periferiją" (dienovidinio ilgį) ir kt. Mėnulio atstumas nustatomas dieninio paralakso metodu, Saulės atstumas — antikiniu Aristarcho metodu. Tačiau Ž. Rosinjolis pateikia ne senovinius Aristarcho duomenis, bet gerokai patikslintus teleskopiniais stebėjimais. Dėl pasaulėvaizdžio Ž. Rosinjolis pabrėžia, kad, beveik visų astronomų nuomone, Žemė skriejanti aplink Saulę, kaip ir kitos „pirminės" planetos („antrinėmis" planetomis tuo metu astronomijoje buvo vadinami planetų palydovai).

Žvaigždės esančios, kaip ir Saulė, šviesuliai, išsibarstę įvairiuose, labai dideliuose toliuose. Dar nenustatytas tada metinis žvaigždžių paralaksas, Ž. Rosinjolio nuomone, esąs ne didesnis už $3''$—$4''$, nes kitaip astronomai jį jau būtų nustatę. Daroma išvada, kad Saulės atstumas (verčiant apytikriai kilometrais) nuo Žemės esąs didesnis negu 120 milijonų kilometrų, o žvaigždžių nuotoliai — didesni negu 10^{11}, tai ne kiek tesiskiria nuo tikrovės.

Tokia „astronomų nuomonė" akademijoje nebuvo naujiena nei prieš Rosinjolį, nei jo dėstymo metu. Gal kiek santūresni buvo bendrosios

filosofijos dėstytojai, kurie bent prabėgomis, be matematikos, užsiminė apie astronomiją.

Neturime jokių duomenų, kad astronominės Ž. Rosinjolio pažiūros būtų sukėlusios opoziciją akademijos sferose, tuo tarpu Ž. Rosinjolio tėvynėje Paryžiaus observatorijos direkcija atkakliai priešinosi naujoms astronomijos teorijoms.

Kitas atvykėlis iš Prancūzijos, Ž. Flerė, skaitė akademijoje fizikos kursą. Jo konspekte[14] dėstoma apie šviesą, spalvas, šiaurės pašvaistes, elektrą, siurblius ir gaisrų gesinimą; iš esmės sekama R. Dekartu ir I. Niutonu.

1761 m. Martynas Počobutas ir Kazimeras Naruševičius, gavę M. Čartoriskio stipendiją, nuvyko į Marselį ir Avinjoną tobulinti savo matematikos mokslų. Studijuodami Avinjono kolegijoje, abu jie dalyvavo astronominiuose stebėjimuose. Vieną jų darbą — žvaigždės Skorpiono Alfos (Antareso) okultaciją (pasislėpimą už Mėnulio) — paskelbė Avinjono profesorius A. H. Poljanas platesniame traktate, kuriame apskritai mėgino įsileisti į savo kursą M. Koperniko, J. Keplerio, R. Dekarto ir I. Niutono mokslą[15]. Pateikdamas abiejų „atidžių stebėtojų" darbus, A. H. Poljanas nurodė, kad atliktieji skaičiavimai nesą paprasti, ir baigė komplimentu jų tėvynei už du žmones, nuėjusius „nemirtingojo Koperniko" ir „garsiojo Hevelijaus" pėdomis.

Jėzuitus tremiant iš Prancūzijos, abudu stipendininkai turėjo kraustytis į Italiją. K. Naruševičius dar, be to, kurį laiką studijavo Vokietijoje. Grįžę į Vilnių, nauji profesoriai perėmė iš J. Nakcijonavičiaus astronomijos observatoriją ir matematikos dėstymą. Ilgainiui abu jie pasireiškė kaip universiteto administratoriai: ėjo universiteto spaustuvės prefekto pareigas, vėliau, Lietuvos Vyriausioje mokykloje, M. Počobutas ilgai buvo rektoriumi, o K. Naruševičius — sekretoriumi.

Kazimieras Naruševičius (1730—1803) iki užsienio komandiruotės dėstė matematiką kolegijos žemesnėse klasėse. Sugrįžęs 1764 m. rudenį buvo paskirtas Kilmingųjų kolegijos rektoriumi ir dėstė matematiką universitete. Jo sudarytoje plokštumos trigonometrijos egzaminų programoje[16], be teoremų, daugybės formulių ir skaičiavimo uždavinių, yra klausimų ir iš praktikos: goniometrinių prietaisų panaudojimas, neprieinamų objektų matavimas iš tolo ir kt. Plačios mokslinės veiklos K. Naruševičius nesiėmė, gal būt todėl, kad akademijoje turėjo daug administracinių pareigų.

[13] *J. J. Rossignol,* Trigonometria a Patre Rosseniol S. J. dictata Vilnae (Paskaitų užrašai baigti 1765. VI. 28). — VUB, f. 3—1456.

[14] *J. Fleuret,* Theses Physicae, Vilnae, 1762.

[15] *A. H. Paulian,* Traité de paix entre Descartes et Newton, t. 3, Avignon, 1763, p. 135.

[16] *K. Naruszewicz,* Materia tentaminis mathematici ex trigonometria plana, Vilnae, 1766.

ASTRONOMINĖ M. POČOBUTO VEIKLA

Žymiai platesnė buvo M. Počobuto veikla. Martynas Odlianickis Počobutas (1728—1810), prieš tapdamas astronomu, turėjo nemažą filologinę patirtį: kurį laiką tobulinęsis Prahoje, kelerius metus dėstė akademijoje lotynų ir graikų kalbas. Antrojoje užsienio komandiruotėje 1760—1764 m. jis jau gilinosi į astronomiją. Čia pirmuoju jo mokytoju tapo Marselio observatorijos vedėjas, astronomas ir hidrografas E. Pezena (1692—1776). Būdamas Avinjone, Genujoje, Neapolyje ir Romoje, Počobutas turėjo progos susipažinti ir su kitais mokslininkais.

Sugrįžęs į Vilnių, M. Počobutas tuoj ėmėsi tvarkyti observatoriją. Pirmiausia patikslino jos geografines koordinates. Be kita ko, išmatavo kai kurių žvaigždžių padėtį nedidelėje dangaus srityje, kurią pavadino Poniatovskio Veršeliu (Vitellus Poniatovii), darydamas aliuziją į karaliaus herbą. 1767 m. M. Počobutas oficialiai minimas kaip karaliaus astronomas, astronomijos profesorius, taip pat observatorijos ir spaustuvės prefektas.

Netrukus, 1768 m. vasarą, M. Počobutas išvyko į didelę mokslinę kelionę po Vakarų Europos observatorijas, lankydamasis taip pat pas žymius astronomijos prietaisų meistrus. Jis buvo Kopenhagoje, Hamburge, Bremene, Amsterdame, Londone, Paryžiuje, Berlyne, aplankė Grinvičo ir Paryžiaus observatorijas, susipažino tiek su observatorijų darbuotojais, tiek su kitais mokslininkais — iš pastarųjų su Lalandu. Mokėdamas laisvai prancūziškai, kiek silpniau angliškai, turėdamas nemažą diplomatinį taktą, M. Počobutas sugebėjo užmegzti mokslo ryšius, tapo anglų Karališkosios draugijos nariu, parūpino observatorijai neblogų prietaisų.

M. Počobutas skubėjo grįžti 1769 m. gegužės mėn., kad galėtų stebėti Pabaltijyje retą astronominį įvykį — Veneros tranzitą (regimąjį perėjimą per Saulės diską). Tada šio reiškinio stebėjimas iš įvairių vietų turėjo duoti tikslesnių duomenų apie Saulės ir planetų atstumus, išreikštus Žemės spindulio ilgiu (dabar mokslas tam turi kur kas tobulesnių būdų). Stebėjimus M. Počobutas ryžosi atlikti Taline. Nuvykęs tenai su A. Streckiu, tapusiu jo nuolatiniu asistentu, profesorius pasirinko stebėjimo vietai bažnyčios varpinę, išmatavo jos geografines koordinates[17] ir laukė paties įvykio. Bet užėjo debesys, ir teko grįžti tuščiomis.

M. Počobuto rūpesčiu observatorija iki 1772 m. jau buvo aptvarkyta. Observatorija stebėjo planetų judėjimą, taip pat Jupiterio palydovus, kurių reguliarus judėjimas buvo anuometinei astronomijai kaip „kosminis laikrodis" geografiniams ilgiams nustatyti. Buvo stebimos ir dėmės Saulėje bei kiti reiškiniai.

Moksliniai observatorijos stebėjimai buvo kasdien rašomi į nustatytos formos žurnalus, kurių jau po M. Počobuto prisirinko 34 tomai. Vė-

liau, observatoriją uždarius, jie buvo išvežti į Pulkovą, kur dauguma jų žuvo per Leningrado blokadą; išlikę tomai saugomi Leningrade, Mokslų akademijos archyve.

Dar 1766 m. M. Počobutas išleido brošiūrą su skaičiavimais, skirtais tų pačių metų vasario 14 d. įvykusiam Mėnulio užtemimui[18]. Kai kurių stebėjimų duomenys paskelbti Vienos astronomo M. Helio leistose „Efemeridėse" (Ephemeridae, 1765), P. K. Cacho „Mėnesinėje korespondencijoje" (Monatliche Korrespondenz), „Berlyno astronominiame metraštyje" (Berliner Astronomisches Jahrbuch). Bandymai Vilniuje reguliariai publikuoti mokslo darbus ilgai nesisekė dėl lėšų stokos. Tiktai vadovėliams spausdinti susidarė palankesnės sąlygos, ir M. Počobutas išvertė iš prancūzų kalbos į lenkų kalbą A. Klero „Geometrijos pradmenis"[19].

Be astronomijos, XVIII a. susiformavo ir kitos tiksliųjų mokslų šakos. Paskutiniaisiais iki reformos metais akademijoje buvo ir mechanikos profesorius — Mykolas Sienickis (g. apie 1750 m.), gerai mokėjęs prancūziškai, tad galėjęs lengvai sekti svarbiausius mechanikos laimėjimus.

Bibliotekos ir kabinetų inventoriniai aprašai liudija didėjantį susidomėjimą eksperimentiniais metodais. Anksčiau meteorologiniai reiškiniai, dabartine prasme, buvo tik bendrai aptariami tarp kitų „meteorų" kursuose, o T. Žebrauskas (tą rodo jo susirašinėjimas su J. Steplingu) jau naudojosi termoskopu ir baroskopu — menkai kalibruotais termometro ir barometro prototipais.

Eksperimentinė ano meto fizika apėmė ir chemijos bandymus, o chemija siejo fiziką su farmacija ir medicina. Akademijoje brendo ir medicinos dėstymo užuomazga. 1761 m. į Žečpospolitą atvyko italų medikas S. L. Bizis. Netrukus (1763 m.) akademijos dokumentuose jis jau atestuojamas kaip filosofijos ir medicinos daktaras, Vilniaus medicinos kolegijos prezidentas[20]. Nors kolegijos pobūdis dar nepakankamai išaiškintas, tačiau pats S. L. Bizis viename veikale 1770 m. pabrėžė, kad medikui neužtenka praktikos, bet reikią iš pagrindų mokėti anatomiją, fiziką, mechaniką, chemiją ir „medicinos teoriją". Taigi jis kėlė rimto mokslinio medikų paruošimo reikalą.

XVIII a. išaugusius akademijoje matematikos ir gamtos mokslus toliau perėmė ir tęsė reformuota Lietuvos Vyriausioji mokykla. Paskutinis akademijos rektorius (1772—1773) Antanas Skorulskis (1715—1780) pasiliko joje dėstyti gamtos mokslų. M. Počobutas su bendraminčiais pasirūpino,

[17] Apie tai Talino valstybiniame archyve išlikęs „Protokoll-Extrakt" vokiečių kalba, datuotas 1769 m. liepos 14 d. Fondas 230, Nr. 336. Informavo 1959 m. geodezininkas inž. A. Kivi.

[18] *M. Poczobut*, Calculus eclipseos lunaris, Vilnae, 1766.

[19] *A. Clairaut*, Początki geometryi, Wilno, 1772.

[20] *I. Petrauskienė*, Medicina Vilniaus universitete. — Mokslas ir gyvenimas, 1973, Nr. 3.

kad observatorija ir visi gamtos mokslų kabinetai su knygomis, prietaisais ir įvairiu inventoriumi tvarkingai atitektų reformuotai mokyklai — Lietuvos Vyriausiajai mokyklai[21].

MOKSLO POPULIARINIMO PRADMENYS

XVIII a. mokslu ėmė domėtis ir plačioji visuomenė. Jam populiarinti labai pasitarnavo kalendoriai[22]. Pirmųjų Lietuvoje kalendorių sudarytojas buvo Jonas Pošaka-Pošakovskis (1684—1755 ar 1757), akademijos auklėtinis, vėliau jos dėstytojas, Slucko ir Nesvyžiaus kolegijų rektorius. J. Pošakovskio kalendoriai rodo, kiek mokslo žinių jų leidėjai skyrė pasauliečiams bajorams. Juose duodamas supratimas apie pasaulio kraštus, apie Žemės apvalumą bei dydį, vangiai minimas ir M. Kopernikas, kurio sistemai santūriai nepritariama. Nors „dievo paslaptį sunku žmogui suprasti", tačiau stengtasi duoti racionalų pasaulėvaizdį, žūt būt sumegzti religinius mitus su mokslo duomenimis. Bandoma pateikti nuoseklią pasaulio chronologiją, datuoti pasaulio sukūrimą, pasaulinį tvaną, biblinius įvykius, darniai pereiti prie Romos istorijos ir t. t. Tokių mėginimų būta ne tik kalendoriuose: net I. Niutonas rimtai bandė sutvarkyti biblinę chronologiją, o vienas anglikonų vyskupas valandos tikslumu išskaičiavo momentą, kada dievas įpūtęs Adomui dvasią. J. Pošakovskis šiuo požiūriu pasirodė santūresnis, operuodamas daugiau apvaliais skaičiais. Menkai vietos jo kalendoriuose buvo skirta ir astrologijai. Tačiau net ir šios labai drovios nuolaidos mokslui keldavo fanatikų pyktį. Antai bažnytininkai naikino kalendorių 1737 metams, paneigusį astrologiją, o 1749 m.— pijorų kalendorių, užsiminusį apie Žemės sukimąsi.

J. Pošakovskio pradėtąjį darbą iki 1763 m. tęsė P. Paprockis. Jis jau mažiau rašė apie astronominį pasaulėvaizdį, o daugiau skyrė dėmesio sensacingoms įdomybėms. Toliau tikrasis akademijos kalendoriaus sudarytojas buvo akademijos spaustuvės prefektas. Iškilus M. Počobutui, kalendoriuose padažnėjo rimtesnių astronomijos žinučių. Pavyzdžiui, kalendoriuje 1768 metams rašoma apie Vilniaus astronomijos observatoriją ir darbus joje, o kalendoriuje 1770 metams pasisakoma prieš žmonių gąsdinimą kometomis ir aiškinamos pačios kometos. 1771 m. kalendorius informuoja apie Vilniaus observatorijoje gautus duomenis, 1772 m. kalendoriuje aiškinama apie laikrodžius ir laiko nustatymą ir t. t.

GEOGRAFIJOS MOKSLŲ PRADŽIA

Vakarų Europos universitetuose tik XVIII a. viduryje įvedama geografija. Iki tol mokymo programose geografijos nebuvo; jos žinių būdavo pateikiama per kitų disciplinų paskaitas.

Akademijos programose geografijos, kaip savarankiškos disciplinos, taip pat ilgai nebuvo. Čia šalia kitų dalykų dėstyti realiųjų mokslų pagrindai —„eruditiones", kurie buvo reikalingi pagrindinėms disciplinoms geriau suprasti. Toje grupėje dėstyta ir geografija[23]. Suprantama, tai buvo paviršutiniškos ir atsitiktinės žinios, dažniausiai antikinės geografijos modifikacijos. Tam reikalui leisti vadovėlių pakaitalai—„rudimenta", „compendia" ir panašios knygos. K. Holovkos[24] ir P. Paprockio[25] knygos, rodos, buvo pirmieji geografijos vadovėliai akademijoje.

Nežiūrint to, kad geografijos disciplinos dėstymas neminimas, 1756 m. akademijos programose nurodytas metinis egzaminas iš geografijos[26]. Beje, nėra žinių apie geografijos dėstymą ir Krokuvos akademijoje[27].

Iki XVIII a. vidurio fizinės geografijos elementų buvo aristoteliškoje fizikoje, taip pat taikomojoje matematikoje, istorijoje. Tuo metu tik formuojasi atskira geografijos disciplina.

Po 1764 m. mokymo programose pradeda ryškėti geografijos apibrėžimas ir pagrindinės kryptys: matematinė, fizinė ir politinė. Kuri iš jų plačiau buvo nagrinėjama, priklausė nuo mokyklos pobūdžio, pedagogų.

Bene seniausią tradiciją, einančią nuo aristoteliškų mokymų apie žemės dydį, sferas, žemės fiziką, meteorus, klimatus, turėjo matematinė geografija. XVIII a. viduryje ji jau buvo Koperniko idėjų įtakoje.

Fizinės geografijos mintį pradėjo skleisti geografas K. Virvičius. Jis pirmas pasisakė prieš astrologiją, atmetė teiginius apie dangaus šviesulių įtaką žmonių likimui. Savo knygose[28] K. Virvičius suformulavo fizinės ir bendrosios geografijos idėjas, jo knygos iki XVIII a. pabaigos metodiškai ir teoriškai buvo laikomos geriausiomis visoje Lenkijoje.

Žinių apie geografijos mokymą Lietuvoje tėra iš žemesnių mokyklų (kolegijų). Disciplina buvo Kilmingųjų kolegijos programose. Tačiau jos turinys buvo scholastinės didaktikos lygio. Praktinio pobūdžio geografiją dėstė karo mokyklose.

Žemės sričių pažinimą skatino praktiniai poreikiai, o žemės gelmių tyrimus — kalnakasyba; paviršiaus geografiją suvokti vertė taip pat naujoviški kariavimo būdai. Tam reikėjo tobulinti matavimo, topografi-

[21] Lustracya Collegium Akademickiego Wileńskiego, 1773—1774, VUB, DC-6.

[22] *W. Smoleński*, Kalendarze w Polsce wieku XVIII. — *W. Smoleński*, Pisma historyczne, t. 2, Kraków, 1901.

[23] *St. Lipko*, Nauczanie geografii w okresie komisji Edukacji Narodowej, Warszawa. 1973, p. 88.

[24] *K. Hołowka*, Compendium geographiae, Vilnae, 1743.

[25] *F. Paprocki*, Europa z części świata najprzedniejsza, Wilno, 1754.

[26] *St. Lipko*, Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej, p. 93.

[27] Ten pat.

[28] *K. Wyrwicz*, Geografia czasów teraźniejszych, Warszawa, 1768; *K. Wyrwicz*, Geografia powszechna czasów teraźniejszych, Warszawa, 1770.

jos, kartografijos metodus. Aplinkos geografinį pažinimą skatino dar ir reikalas gerinti susisiekimą. XVIII a. Lietuvoje projektuojama valyti upes, kasti kanalus, statyti užtvankas, sujungti Nemuno baseiną su kitais vandens keliais.

Viena seniausių žemės pažinimo sričių buvo jos matavimas. Matininkystės pradmenys Lietuvoje siekia XV—XVI a. XVII a. akademijoje ir kitose mokyklose jau mokyta matininkystės, „žemės geografijos". Atliekamos buvo „geometrijos praktikos". Šių dalykų akademijoje dar XVII a. viduryje yra mokę profesoriai O. Krygeris, A. Milevskis. Pirmasis aštuonerius metus dirbo prie Vislos žemupio sureguliavimo pagal savo projektą. A. Milevskis, dėstydamas Vilniuje geometriją, parašė vadovėlį su geografijos skyriais, pateikė įdomių samprotavimų apie plotų geodezinius matavimus, niveliacijas.

Vilniaus astronomijos observatorijos darbai visą laiką siejosi su žemės matavimais. Jau 1756 m. T. Žebrauskas mėgino nustatyti Vilniaus geografinį plotį (54°35′39″). Observatorijoje T. Žebrauskas rengė studentams ir miestiečiams viešas paskaitas ir disputus iš geografijos. Prie observatorijos nuo pat pradžių buvo vykdomi ir meteorologiniai stebėjimai.

M. Počobutas užsibrėžė nustatyti geografines Vilniaus miesto ir kitų vietovių koordinates. Jo vadovaujama grupė žmonių šį darbą pradėjo 1767 m. ir nustatė 20 vietovių Lietuvoje ir Latvijoje koordinates. 1768 m. M. Počobutas nustatė ir Vilniaus meridiano geografinį ilgį nuo Fero. Tai buvo reikalinga projektuojamai viso krašto topografinei nuotraukai.

1770 m. M. Počobutas organizavo specialų kursą matavimo specialistams paruošti. Dėstė P. Norvaiša, A. Streckis, A. Kodė ir kt. M. Počobutui vadovaujant, ne kartą stebėti saulės ir mėnulio užtemimai, duomenys panaudoti vietovių geografinių koordinačių skaičiavimams.

ISTORIJA

atio studiorum numatė, jog filosofijos fakultete turi būti dėstoma ir istorija, tačiau iš tikrųjų kaip atskiro dalyko gana ilgą laiką jos nebuvo. Istorijos dalykų aiškinimą parodo disciplinos vadovėliai ir studentų užrašai.

XVIII a. kaip istorijos vadovėlis plačiausiai buvo naudota Karolio Bartoldo knygelė „Lenkijos vadų ir karalių paveikslai"[1], leista net šešis kartus[2].

Iš K. Bartoldo knygelės ir studentų užrašų[3] matyti, jog istorija buvo dėstoma, dar laikantis pažiūros, kad Biblija taip pat istorinis dokumentas. Todėl, kaip ir viduramžiais, istorija pradedama nuo „pasaulio sukūrimo",

neva įvykusio 5199 m. prieš mūsų erą. Nustačius pasaulio sukūrimo datą, nagrinėjamas tipiškas scholastiškas klausimas — kuriuo metų laiku buvęs sukurtas pasaulis, ir daroma išvada, kad tai turėję įvykti pavasarį — kovo 19 ar 25 dieną...

Tiek K. Bartoldo knygoje, tiek studento K. Žyro užrašuose[4] labai ryškus scholastinis metodas: pirmiau paskelbiama tezė, o paskui ji įrodinėjama. Taigi tezė išvedama ne iš tikrovės analizės, bet priimama iš anksto. Šitaip įrodinėjant, nesunku parinkti tezę teigiančių faktų ir nutylėti jai prieštaraujančius. Istorikams scholastams mokymo pagrindas buvo Šventasis raštas, nes „[...] monopolį intelektualiniam auklėjimui gavo dvasininkai, ir pats mokymas iš esmės buvo teologinis"[5].

K. Bartoldo knygoje yra ir Lietuvos—Lenkijos istorijos konspektas. Jame minimi senovės, viduramžių ir naujųjų amžių laikotarpiai. Visa valstybės istorija skirstoma pagal valdovų viešpatavimą; kiekvienas skyrius — kurio nors valdovo „paveikslas". „Paveikslai" pradedami nuo legendinio Lecho „paveikslo" ir užbaigiami Sobieskio „paveikslu". Būdinga, kad legendinių valdovų amžius siekia maždaug 120 metų, o viešpatavimo laikas — ne trumpesnis kaip 50 metų. Pirmoji istorinė data — Lenkijos krikštas 964 m. (iš tikrųjų krikščionybė Lenkijoje įvesta 966 m.). K. Bartoldo knygoje ir studento G. Žyro užrašuose ryškus moralizuojamasis, pamokomasis pobūdis. Pavyzdžiui, Stepono Batoro „paveikslo" aprašyme sakoma, jog jis savo viešpatavimo pradžioje troškęs, kad lenkų laisvė neperaugtų į savivalę, ir rūpinęsis teisės dalykų atgaivinimu. Tačiau karalius nedaug teprisidėjęs prie teisės sutvarkymo, nors ir gerai žinojęs, kad tas, kuris gali uždrausti nuodėmę ir jos neuždraudžia,— padeda nusidėti, kaip ir tas, kuris per daug draudžia[6]. Įsileidus į ilgus moralinius samprotavimus, neliko vietos netgi Žalgirio mūšiui ar Liublino unijai. Be bendrų pamokymų, čia aprašomi svarbiausi monarchų ir aristokratijos asmeninio gyvenimo faktai. Knygoje istorija — nuolatinis dievo kišimasis į žemės reikalus; ištisai minimi pranašiški dievo siųsti sapnai ir įvairiausi stebuklai.

[1] *K. Bartolt,* Imagines principum regumque Poloniae politicis dogmatibus, phalerisque; poëtarum adumbratae, Brunsberg, 1722.

[2] Polski słownik biograficzny, t. 1, Kraków, 1935, p. 321.

[3] Pavyzdžiui, Georgijaus Mikuco užrašai (MAB, f. 17—1739).

[4] MAB, f. 1.

[5] *К. Маркс и Ф. Энгельс,* Сочинения, т. 7, Москва, 1956, р. 360.

[6] MAB, f. 17, 1. 191.

PIRMIEJI ISTORIJOS VADOVĖLIAI

Kai kurių istorijos žinių studentai gaudavo per lotynų ir graikų kalbų paskaitas, aiškinant jų autorius. Tokiems aiškinimams patogesni buvo veikalai, kur medžiaga išdėstyta ne chronologiškai, bet enciklopediškai, dalykiškai. Iš tokio pobūdžio vadovėlių akademijoje buvo naudojamasi J. D. Musančio knyga „Chronologijos žibintas"[7]. Knyga suskirstyta į keturias dalis. Pirmojoje aprašoma senovė iki Kristaus gimimo; išvardyti patriarchai, pranašai ir Izraelio karaliai. Toliau eina skyreliai apie kai kurias karalystes po „pasaulio tvano", apie stebuklus istorijoje iki Kristaus, karus, mokslo pasiekimus ir garsiuosius mokslo vyrus. Antroji dalis skirta katalikų bažnyčios istorijai, taip pat padalytai į skyrelius.

Trečiojoje dalyje dėstoma Europos valstybių istorija; toji dalis įvairiuose leidiniuose skirtinga — išleistuose Žečpospolitoje yra trumpa jos valdovų istorija. Ketvirtojoje dalyje rašoma apie „mokslų ir meno istoriją", t. y. apie teologijos ir scholastinės filosofijos raidą.

Sekdamas J. D. Musančiu, akademijos profesorius J. Drevsas išleido knygelę „Karalysčių žiedas"[8], kuri, galima sakyti, tėra J. D. Musančio vadovėlio santrauka. Istorijos faktai čia taip pat aiškinami dievo valia. Pavyzdžiui, ilgi Žečpospolitos karai su Rusų valstybe aiškinami „dievo pykčiu" už Žečpospolitos piliečių ir valdovų nuodėmes. Autoriai kitokių istorinių įvykių priežasčių ir neieškojo. Lenkų istorikų nuomone, J. Drevso knygelė iki istorijos disciplinos įvedimo į mokyklas buvo vartojama kaip pagalbinis istorijos vadovėlis, mokant iškalbos[9].

Tokiems leidiniams reiktų priskirti dar dvi akademijos išleistas knygas. Tai Adomo Naramovskio „Sarmatų istorijos vaizdas"[10] ir „Sarmatų saulės aušros"[11]. Pirmojoje knygoje enciklopediniu dalykiniu principu pateikta įvairių istorinių žinių apie Lenkijos ir Lietuvos karalius, karalienes, kunigaikščius bei kunigaikštienes, aukštuosius dvasininkus, magnatus, šlėktą ir jų herbus. Nemaža vietos autorius skyrė stichinėms nelaimėms ir neįprastiems gamtos reiškiniams, pavyzdžiui, kometų pasirodymams, esą, pranašaujantiems karą, badą arba kitas negandas. Atrodo, kad enciklopedinis dalykinis dėstymas minėtiems autoriams palengvindavo išvengti prieštaravimų, kurių jie nemokėdavo paaiškinti. Šiose knygose apie kokį nors istorinį praeities tyrinėjimą, padedantį susidaryti tikrovišką praeities vaizdą, negali būti nė kalbos.

XVIII a. pirmosios pusės jėzuitų istorijos vadovėliai tebuvo kronikinis nekritiškas žmonių ir įvykių aprašymas, be jokio lyginimo su tuo, kas vyko kaimyninėse ir tolimose valstybėse[12]. Šiuose vadovėliuose žmogus tėra paklusnus antgamtinių jėgų įrankis[13].

ISTORIJOS KAIP ATSKIRO DALYKO DĖSTYMAS

XVIII a. Lietuvos ir Lenkijos valstybės ekonomikos poslinkiai ir nuo jų priklausantys ideologijos dalykai reikalavo keisti senąją mokymo sistemą. Antai amžiaus viduryje priimtoje S. Konarskio mokymo programoje ypač daug dėmesio imta skirti istorijai, geografijai ir teisei. Suprasdamas, kad, trūkstant vadovėlių, sunku gerai dėstyti istoriją, S. Konarskis pateikė literatūros sąrašą, kuriame mini daugiau kaip 60 veikalų, privalomų istorijos dėstytojui. Literatūros sąraše yra istorikų nuo ankstyvojo buržuazinės visuomeninės minties teoretiko Hugo Gracijano iki Voltero. Dėl istorinės literatūros skaitymo S. Konarskis duoda tokį nurodymą: „Norint sužadinti didesnį susidomėjimą istorijos literatūra, rektorius, kolegijos prefektas ir istorijos profesorius turi rūpintis, kad kiekvienas studentas nusipirktų kokį nors istorijos veikalą ir, jį perskaitęs, paskolintų kitam"[14].

Istorijos dėstymo pertvarkymu, istorijos dalyko įvedimu akademija susirūpino ne tiek ryšium su S. Konarskio reforma, kiek norėdama panaudoti istorines žinias religijai propaguoti[15].

Pertvarkydama istorijos dėstymą, akademija galėjo sekti Prahos universiteto, kur nuo 1603 m. istoriją dėstė M. Kampanas, ir Krokuvos universiteto, kuriame istorijos katedra buvo įsteigta jau 1632 m., pavyzdžiu.

Lietuvos jėzuitų provincijoje istoriją kaip atskirą dalyką į kolegijų programas įvedė 1741 m. Karolis Bartoldas, buvęs akademijos rektoriumi, vėliau — provincijolu. Nuo šiol enciklopediniai dalykiniai vadovėliai jau nebetiko, reikėjo istorijos vadovėlių, kuriuose įvykiai būtų dėstomi chronologiškai. Kadangi Lietuvos jėzuitų provincijoje nebuvo kam paruošti tokio vadovėlio, tai naudotasi Maksimilijono Dufreno „Istorijos medžiagomis"[16]. K. Estreicheris mini net devynis šio istorijos vadovėlio leidimus (VVU bibliotekoje yra šeši leidimai).

[7] *J. Musantius,* Fax chronologica ad omnigenam historiam. Et dilucidum eiusdem compendium ad orbe condito and annum Christi 1712, 1724.

[8] *J. Drews,* Flos Regnorum seu compendiosa Poloniae orbisque totius descriptio, Brunsberg, 1706.

[9] Polski słownik biograficzny, t. 5, Kraków, 1939, p. 375.

[10] *A. I. Naramowski,* Facies rerum sarmaticarum..., Vilnae, 1724, Secundo libri, 1726.

[11] *A. I. Naramowski,* Aurorae solis Sarmatici, Vilnae, 1727.

[12] *S. Załęski,* Jezuici w Polsce, t. 3(2), p. 1115.

[13] *О. Л. Вайнштейн,* Западноевропейская средневековая историография, М.—Л., 1964, р. 77.

[14] *S. Konarski,* Ustawy szkolne, Kraków, 1925, p. 317.

[15] *Е. А. Косминский,* Историография средних веков, М., 1963, р. 99—100.

[16] Rudimenta historica, sive brevis facilisque methodus iuventutum orthodoxam notitia historica imbuendi pro gymnasiis S. J. Authore ejusdem Opusculum 1—6, S. Sacerdote, Brunsbergae, 1737—1742.

M. Dufreno vadovėlio buvo šeši tomeliai. Pirmajame dėstoma Šventojo rašto istorija; antrajame — kalbama apie keturias monarchijas — asirų, persų, graikų ir romėnų; trečiajame — apie šventosios Romos imperiją; ketvirtajame — apie valstybių, neįėjusių į šventosios Romos imperiją, istoriją; penktajame — dėstomos bendros geografijos žinios ir šeštajame nušviečiama katalikų bažnyčios istorija. Vadovėlio autorius naudojosi tipiškai viduramžiška „keturių monarchijų" periodizacija[17].

Vadovėlio įžangoje autorius įspėjo, kad jo darbas skiriamas ne mokslus baigusiems žmonėms, bet išimtinai jaunimui; jo tikslas — duoti pagrindinių istorijos žinių ir paskatinti dalyko studijoms. Autorius atkreipė skaitytojo dėmesį į istorijos faktų moralizuojamąją reikšmę. Jis rašė: „Reikia, kad jaunimas neįprastų sustoti tik prie plikų faktų, kurie tartum nieko nesako. Reikia, kad jaunimas įprastų gilintis į esmę, kurią slepia įvairūs įvykiai, ir iš ten semtis naudingų pamokymų, kaip protingai gyventi ir mąstyti"[18].

Be bendrosios istorijos dalykų, autorius kėlė kai ką ir iš katalikų bažnyčios istorijos; į ją atkreipti dėmesį privertė katalikų polemika su protestantais.

Apskritai M. Dufreno vadovėlis dar primena viduramžių kronikas. Kaip ir kronikų autoriams, M. Dufrenui istorinių įvykių eigą kone visiškai apsprendė antgamtinių jėgų kišimasis tiek į valstybių, tiek ir į žmonių likimą, ypač didelės reikšmės jis teikė valdovų asmeniniam gyvenimui, karui ir diplomatijai. Šiek tiek dėmesio autorius skyrė stichiniams gamtos reiškiniams (epidemijoms, nederliams, kometų pasirodymams), šalių vidaus įvykiams.

LIETUVOS ISTORIJOS VADOVĖLIS

Rūpinantis katalikybės propagavimu reikėjo ne tik gerai mokėti vietos žmonių kalbą, bet taip pat kiek pažinti ir šio krašto istoriją. M. Dufreno vadovėlis Lietuvos mokykloms netiko, nes visos Lietuvos ir Lenkijos istorijai čia buvo skiriama tik keliolika puslapių. Šią spragą mėgino užpildyti akademijos profesorius P. Paprockis. 1760 m. jis išleido „Namų žinias apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su jos tautos istorijos prijungimu"[19]. Knyga iš tikrųjų tėra A. Kojelavičiaus „Lietuvos istorijos" santrauka, bet ji buvo, matyt, labai reikalinga, nes išėjo net keturi jos leidimai.

„Namų žinių" pirmojoje dalyje autorius aprašė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją, jos administracinį padalijimą.

Antrąją knygos dalį autorius pavadino „Trumpai sutraukta Lietuvos istorija, padalyta į dvi dalis"[20]. Istoriją iki Liublino unijos suskirstęs į du laikotarpius, toliau autorius ją periodizuoja pagal A. Kojelavičiaus „Lie-

tuvos istoriją", t. y. pagal valdovus; XVII a. viduryje toks principas buvo pažangus, nes leido grupuoti įvykius, ieškoti bent istorinių jų ryšių, nors apskritai tokia krašto istorijos periodizacija tėra dinastijų istorija. Tai ypač išryškėjo, P. Paprockiui padarius A. Kojelavičiaus istorijos santrauką. XVIII a. viduryje jau aštrėjo socialiniai ekonominiai prieštaravimai, kitų šalių istorikai (Volteras ir kt.) gyvai domėjosi teisine-kultūrine socialinių bei ekonominių santykių puse. Taigi P. Paprockis buvo atsilikęs nuo laiko dvasios. Jis savo istorijoje netgi neužsimine apie valstybės valdymo formas, didžiojo kunigaikščio valdžią, seimo teises, valstybės ir bažnyčios santykius, bendriausią kultūros istoriją. Šia prasme P. Paprockio knygelė yra kur kas menkesnė už savo pirmtako A. Kojelavičiaus darbą.

P. Paprockis, sekdamas A. Kojelavičiumi, išdėstė Palemono teoriją apie garbingą Lietuvos feodalų kilmę iš romėnų. Palemonas į Lietuvą atvykęs X a. Vėliau lietuviai susimaišę su ateiviais, o Palemonas buvęs išrinktas kunigaikščiu. Taip romėnų kultūra įsigalėjusi Lietuvoje be karo ir kraujo. Daugelis istorijos įvykių čia aiškinama antgamtinėmis priežastimis: Vytenio pasiųsti į Kryžiuočių ordiną lietuvių pulkai sumušę priešus, bet už bažnyčios išplėšimą greitai susilaukę bausmės — grįžtančius namo kryžiuočiai beveik visus juos nukovę[21]. Be dievo piršto, istorijos varomosiomis jėgomis autorius laikė ir žmonių prigimtį, aplinkybes. Pavyzdžiui, Algirdas ir Kęstutis pašalinę Jaunutį dėl to, kad, būdami kariuomenės vadais, jautėsi esą žemesni už jį, ir tai kurstė jų garbės troškimą. Istorinių įvykių interpretavimas psichologiniais motyvais nebuvo moksliškas, bet rodė, kad jau imta ieškoti įtikinamesnio įvykių aiškinimo.

Suprantama, kad jėzuitas P. Paprockis negalėjo labai palankiai žiūrėti į Lietuvos valstybę ir jos valdovus iki krikšto. Apostato Mindaugo paveikslas jam išėjo žiaurus, netgi klastingas[22]. Tačiau būtų klaidinga manyti, kad visa Lietuvos valstybės istorija iki krikšto — ištisai juodas puslapis. Priešingai, P. Paprockis stovi kovojančių prieš kryžiuočius lietuvių pusėje. Vienas būdingų pavyzdžių yra 1322 m. kryžiaus žygio į Lietuvą aprašymas. Čia nurodoma, kad jo dalyviai nusiaubė Žemaičius ir išžudė daug žmonių[23]. Šiuo atveju P. Paprockis, kaip ir A. Kojelavičius,

[17] *В. К. Яцунский*, Историческая география, История ее возникновения и развития в XIV—XVIII веках. М., 1955, p. 52.

[18] Rudimenta historica..., Opusculum I, Praefatio.

[19] *F. Paprocki*, Domowe wiadomości o Wielkim Księstwie Litewskiem z przyłączeniem historyi tegoż narodu, Wilno, 1763.

[20] Ten pat, p. 17.

[21] Ten pat, p. 27.

[22] Ten pat, p. 17.

[23] Ten pat, p. 23.

palaikė ne popiežius ir katalikų bažnyčią, bet pagoniškąją Lietuvą, kovojusią prieš kryžiuočių agresiją.

Visiškai kitaip P. Paprockis žiūrėjo į Lietuvą, kalbėdamas apie jos santykius su Lenkija. Prolenkiškos abiejų istorikų pažiūros pasireiškė ypač ten, kur kalbama apie unijinius Lietuvos valstybės ryšius su Lenkija. Abiem istorikams Lietuvos krikštas — didelis Lenkijos nuopelnas, nulėmęs abiejų valstybių suartėjimą. Autorių pažiūros į uniją rodo, kad XVII a. viduryje, kai A. Kojelavičius rašė „Lietuvos istoriją", ir XVIII a. viduryje, kai P. Paprockis ruošė jos santrauką, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės feodalams valstybės savarankiškumo idėja buvo jau gana svetima. Jų interesai iš esmės sutapo su Lenkijos valdančiosios klasės interesais.

P. Paprockio knygelė buvo pirmasis Lietuvos valstybės istorijos vadovėlis, parašytas ne mirusia lotynų kalba, o šnekamąja lenkų kalba. Kaip tik dėl to vadovėlis ir buvo prieinamesnis plačiajai visuomenei — įvairių sluoksnių feodalams ir miestiečiams.

ISTORIJOS VEIKALAI

XVIII a. išėjo keli originalūs vilniečių profesorių istorijos darbai (ne vadovėliai), skirti dviejų jėzuitų ordino narių gyvenimui[24], ir Sapiegų giminės kronika[25]. Kaip buvo įprasta to meto gyvenimų aprašymuose, autoriai aukštino savo herojus, norėdami juos priartinti prie katalikų bažnyčios vaizduojamo žmogaus idealo.

Be to, J. Pošakovskis, remdamasis E. Rychteno ir M. Sandero darbais, parašė kompiliacines knygeles apie protestantizmo plitimą Vakarų Europoje[26]. Suprantama, jog J. Pošakovskis, pats jėzuitų ordino, įkurto kovai su protestantizmu, narys, smerkė protestantus.

Tačiau mus kur kas labiau domina tie darbai, kuriuose yra medžiagos apie Lietuvos praeitį. Iš tokių knygų žinomos dvi. Tai J. A. Proišhofo Vilniaus akademijos istorija[27] ir S. Rostovskio jėzuitų ordino Lietuvos provincijos istorija[28].

J. A. Proišhofas pateikė trumpą kolegijos ir akademijos istoriją, perspausdino Grigaliaus XIII 1579 m. spalio 29 d. bulę, kuri patvirtino Vilniaus universiteto įsteigimą. Čia yra ir Lietuvos—Lenkijos valdovų privilegijos bei apdovanojimai, suteikti akademijai. Be to, J. A. Proišhofo darbe paskelbti keli sąrašai: universiteto kanclerių sąrašas, žymiausių žmonių, daugiausia dvasininkų, kurie mokėsi universitete ir jį baigė, sąrašas; rektorių sąrašas su aukštinančiomis trumpomis charakteristikomis.

J. A. Proišhofas, rašydamas knygą, pasinaudojo A. Kojelavičiaus darbu „Įvairios žinios apie bažnyčios padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikš-

tystėje"[29]. J. A. Proišhofas, kaip ir A. Kojelavičius, švietimo globėjais laikė popiežių Grigalių XIII, visus karalius, didikus ir vyskupus, kurie akademijai teikė privilegijas, dovanojo žemių ir kitokio turto. Vyskupą Merkelį Giedraitį abu autoriai mini tik kaip akademijos šelpėją, bet nė neužsimena apie jo rūpinimąsi raštais lietuvių kalba. Nė vienas jų neminėjo M. Daukšos. Jie rašė vien apie jėzuitus; abu paminėjo K. Sirvydą ir jo „Punktus sakymų", tačiau nenurodė, jog knyga parašyta lietuviškai.

Didžiausias originalus istorijos veikalas buvo Stanislovo Rostovskio „Lietuvos jėzuitų istorija"[30]. Apsistodamas prie jėzuitų pedagoginės veiklos, autorius aprašė kai ką ir iš Lietuvos praeities.

Jis plačiai kalba apie krikščionybės įvedimą Lietuvoje ir pirmuosius reformacijos pasireiškimus Vilniuje. Gindamas Lietuvos feodalų pastangas išsilaikyti rusų žemėse, S. Rostovskis tendencingai nušvietė Stepono Batoro ir vėlesniųjų Žečpospolitos valdovų karus. Istorijoje dažnai rašoma, kad Rusų valstybės kariuomenė niokojo rytines Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes. Negailėdamas juodų spalvų šios kariuomenės žygiams, istorikas daug rečiau užsimena, ką darė Žečpospolitos kariuomenė, įsiveržusi į Rusiją.

Ne tik luominiai interesai, bet ir katalikų tikėjimas stiprino priešišką S. Rostovskio pažiūrą į Maskvos kunigaikščių pastangas jungti rusų žemes. Mat, jėzuitai, remdamiesi Brastos unija, stengėsi platinti katalikybę rusų žemėse, nenorėjo netekti savo valdų jose. Tuo tarpu pravoslavų žemoji dvasininkija ir prastuomenė, bažnytinėje unijoje matę naują pavergimą ir išnaudojimą, atkakliai jai priešinosi, laikėsi savo senojo tikėjimo. Tai S. Rostovskis, suprantama, pavaizdavo kaip pravoslavybės fanatizmą[31].

[24] *J. Briccius,* Vita Venerabilis Patris Thomae de Rupniew Ujeyski primum Episcopi Chijoviensis et Czernihoviensis, Brunsberg, 1706; *K. Wierzbicki,* Vita V. P. Ludovici de Bassuy, Vilnae, 1738.

[25] *A. A. Misztolt,* Historia illustrissimae domus Sapiehanae ab origine et antiquitate sua..., Vilnae, 1724.

[26] *J. Poszakowski,* Historya Luterska o początkach y roskrzewieniu śię tey sekty, w Wilnie, 1745; *J. Poszakowski,* Historya Kalwińska o pacządkach, progresie y upadku tey sekty w Francyi, w Warszawie, 1747; *J. Poszakowski,* Historya odszczepieństwa kościoła Angielikańskiego y wyiśćiu do niego herezyi kalwińskiej y innych sekt, w Warszawie, 1748; *J. Poszakowski,* Historyi Kalwińskiej część trzecia, w Warszawie, 1749.

[27] *J. A. Preuschhoff,* Universitas Vilnensis Jagiellonico-Batoreana, laurearum academicarum florida...

[28] *S. Rostowski,* Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima.

[29] *Albertus Wijuk Kojałowicz,* Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium.

[30] *S. Rostowski,* Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima.
[31] Ten pat, p. 326.

Istorijos varomosios jėgos S. Rostovskiui — antgamtinės jėgos, jų galiai padidinti autorius nepašykštėjo stebuklų aprašymų. Nušviesdamas pačių jėzuitų gyvenimą, autorius pabrėžė jų tobulumą bei šventumą. Pavyzdžiui, rašydamas apie K. Sirvydo paskutines gyvenimo dienas, jis pasakojo, jog prieš mirtį K. Sirvydas išvydęs jėzuitų ordino įsteigėją Ignotą Lojolą, kuris pakvietęs jį į dangaus karalystę[32].

Vis dėlto kronikoje daug faktinės medžiagos. Kaip tik todėl A. Martynovas ją 1877 m. pakartotinai išleido Paryžiuje[33].

Profesorių darbai, išleisti iki ordino panaikinimo, rodo, jog jiems istorija buvo tartum katalikiškosios teologijos dalis, o žmogus — beveik bevalis įrankis, kurio veiklą lėmė antgamtinės jėgos, dievas.

AKADEMIJA IR LIETUVIŲ KALBA

kademijos santykis su lietuvių kalba iš esmės nepasikeitė ir po XVII a. vidurio karų ir suirutės. Lietuvių kalba, kaip ir lenkų bei kitų kaimyninių tautų kalbos, laikyta vietine. Jos buvo kiek vartojamos, kol mokiniai pramokdavo lotyniškai, bet jų reikšmė ir vartojimas akademijoje nevienodas.

Net ir žemesnėse kolegijos klasėse, mokant lotynų kalbos, pavyzdžiui, iš jos arba į ją verčiant, tikriausiai aiškinta ne lietuvių, o lenkų kalba, nes ji akademijoje įsitvirtino dar su pirmaisiais jėzuitais ir, be to, ilgainiui vis daugiau įsigalėjo viešajame Lietuvos gyvenime. Kolegijos mokiniai, kurių daugumą sudarė šlėktos ir miestiečių vaikai, buvo ne vienos tautybės, o mišriose grupėse paprastai aiškinama kuria nors viena kalba (vartojama iš tradicijos, turinčia didesnį kultūrinį prestižą, daugumos suprantama ir pan.). Tad neabejotina, kad ir lietuviai, norėdami išmokti lotyniškai, pirma turėjo mokytis lenkiškai[1]. Taigi akademija, lietuvių kalbą nustumdama į šalį, yra daug prisidėjusi prie savo auklėtinių lenkinimo, lenkų kalbos plitimo Lietuvoje ir, aišku, pirmiausia prie spartesnio paties Vilniaus lenkėjimo.

Bet visiškai apsieiti mokymo procese be lietuvių kalbos dar ilgą laiką ir po XVII a. vidurio nebuvo galima. Nors nutautimas tuo metu vis daugiau palietė lietuvių feodalus ir negausius miestiečius, kai kurie vaikai, pradėję lankyti akademijos kolegiją, matyt, mokėjo tik lietuviškai arba bent nepakankamai buvo pramokę lenkiškai. Tik tuo ir galima paaiškinti tą faktą, kad XVII a. antrojoje pusėje — XVIII a. pradžioje pasirodė besimokančiai jaunuomenei skirto K. Sirvydo žodyno du nauji leidimai (1677 ir 1713 m.). Parūpindama naujus žodyno leidimus, akademija, ma-

tyt, be jų negalėjo išsiversti. Tiesa, nuo 1642 m. žodyno abu šie leidimai skiriasi tik keliolika lietuviškų žodžių[2]. Kol kas neaišku, kodėl naujai leidžiamas K. Sirvydo žodynas nebuvo kiek daugiau paredaguotas ir papildytas; asmenų, galėjusių tai padaryti, tikriausiai būtų atsiradę, tikroji priežastis greičiau yra kita — buvo skubama išleisti mokymuisi reikalingą knygą.

K. Sirvydo lenkų—lotynų—lietuvių kalbų žodynas labiausiai pritaikytas mokytis lenkiškai (mokant lietuviškai) ir versti iš lenkų į lotynų kalbą arba „kalti" atskirus lotynų kalbos žodžius, susiradus juos pagal lenkiškus. Mokytis lotyniškai, remiantis tik lietuvių kalba, praktiškai jis netinka, tad jau ir pati kalbų pateikimo eilė žodyne rodo, kad lietuvių kalbai mokymosi procese buvo skiriamas tik šalutinis vaidmuo. Bet tikroji žodyno reikšmė prašoko jo siaurą paskirtį. Iki pat XIX a. pabaigos tai buvo vienintelis spausdintas žodynas Lietuvoje. Juo naudojosi daugelis vėlesnių žodynų rengėjų ne tik Lietuvoje (D. Poška, D. Sutkevičius, S. Daukantas), bet ir Rytų Prūsijoje (Pil. Ruigys, G. Neselmanas, F. Kuršaitis). Ypač jį vertino XIX a. pradžios rašytojai žemaičiai, rūpinęsi raštų kalbos tobulinimu. Laiške J. A. Giedraičiui A. Klementas apie jį taip atsiliepė:

> Aš pats, idant knygelės ano neturėčiau,
> Nėmaž parašydinti dabar negalėčiau.

Kai kurie žodyno žodžiai, daugiausia naujadarai, ilgainiui — kartais kiek kitokia forma ar reikšme — įsigalėjo ir bendrinėje lietuvių kalboje, ne vienu atveju išstumdami svetimybes ir praturtindami leksiką (pvz., *auklėtinis, aplinkybė, kokybė, kupranugaris, medvilnė, pratarmė, priegalvis, rūbinė, spaustuvė, taisyklė, virtuvė*). Tad K. Sirvydo žodynas vėliau neabejotinai yra suvaidinęs nemažą vaidmenį, kovojant su svetimybėmis užteršta raštų kalba.

Pats žymiausias antrojo akademijos laikotarpio kalbinis darbas yra 1737 m. išleista nelabai didelė (56 p.) lotyniška lietuvių kalbos gramatika („Universitas linguarum Lituaniae"). Tai pirmoji išlikusi spausdinta lietuvių kalbos gramatika Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Ji parengta vieno jėzuito, bet kas jis buvo, niekam nepavyko išaiškinti. Mėginimai ją priskirti XVII a. rašiusiems J. Jaknavičiui arba K. Sirvydui yra per mažai pagrįsti: abu jie buvo rytų aukštaičiai, o 1737 m. gramatika remiasi vidurio aukštaičių — apytikriai Kėdainių ir jų apylinkių — tar-

[32] Ten pat, p. 337.

[33] *L. Janowski*, Historjografja Uniwersytetu Wileńskiego, Wilno, 1921, p. 75.

[1] *J. Lebedys*, Lituanistikos baruose, t. 1, p. 209.

[2] *K. Pakalka*, Pirmasis lietuvių kalbos žodynas, V., 1964, p. 48—49 (kandidato disertacija, VUB, f. Ds 460).

me[3]. Gramatikos formos labai artimos kai kuriems XVIII a. lietuviškiems raštams (pvz., perredaguotoms evangelijoms), ankstesnių amžių raštams būdingų archaizmų joje nėra, todėl gramatikos autorius tikriausiai yra gyvenęs XVII a. pabaigoje — XVIII a. pirmojoje pusėje. Jis buvo pastabus ir gerai mokėjo kalbą: skyrė kirtį atitraukiančios Kėdainių tarmės priegaides ir pirmasis stengėsi jas nuosekliai žymėti. Todėl, nors 1737 m. gramatika ir yra glausta, kirčiavimu ji lenkia išsamesnes lietuvių kalbos gramatikas, išleistas XVIII a. Rytų Prūsijoje.

Kaip matyti iš gramatikos teksto, ji visų pirma buvo skiriama tiems, kurie ruošėsi tapti kunigais ir dirbti lietuviškose parapijose, bet nemokėjo ar nepakankamai mokėjo lietuviškai (pvz., pabrėžiama, kad esą labai svarbu laikytis kirčio, nes netaisyklingai kirčiuojančio lietuviai beveik nesupranta,— aišku, jog patiems lietuviams tokia pastaba būtų buvusi visai nereikalinga). Tur būt, gramatika tam reikalui daugiausia ir buvo naudojama, nes, pavyzdžiui, 1788 m. vizituotos Vilniaus diacezijos seminarijos bibliotekoje rasti net 36 šios gramatikos egzemplioriai[4]. Kad ji būtų buvusi naudojama pačioje akademijoje, nieko nežinome, bet jėzuitams, plačiai veikusiems ne tik akademijoje, ji, be abejonės, buvo reikalinga. Bet ir jos, kaip ir K. Sirvydo žodyno, reikšmingumas buvo įvertintas tik vėliau. Nepatenkintas tikybinių knygų žargonu, 1829 m. ją perspausdino S. Stanevičius. Tuo jis norėjo prisidėti prie lietuvių kalbos ugdymo —„priduoti našumą ir norą ant jos taisymo ir platinimo". Tik pasirodžius pirmosioms mokslinėms lietuvių kalbos gramatikoms ir bendrinei kalbai formuojantis kitos — vakarų aukštaičių — tarmės pagrindu, ši gramatika XIX a. antrojoje pusėje nebeteko praktinės reikšmės. 1896 m. ją dar kartą perspausdino J. Rozvadovskis jau mokslo reikalui.

Neturėdama kiek didesnės reikšmės mokymui, lietuvių kalba buvo šiek tiek vartojama jėzuitų ordino naujokų. Galimas daiktas, kad Vilniaus novicijate jos buvo mokoma ar mokomasi visą laiką — net ir po XVIII a. vidurio[5]. Baigę novicijatą ir tęsdami mokslą, jaunieji jėzuitai (scholastikai) turėjo 3 kartus per metus sakyti refektoriume pamokslus gimtąja kalba, nes vadovybė buvo suinteresuota išugdyti pamokslininkų, platinančių tikėjimą įvairiomis vietinėmis kalbomis. Bet nepalankios sąlygos ir čia veikė lietuvių kalbos nenaudai. Išmokę lenkiškai, lietuviai vis dažniau stengdavosi ir pamokslų pratybas atlikti šia kalba. Todėl nors provincijolų memorialuose ne kartą nurodoma, kad pamokslai būtų sakomi ne tik lenkų, bet ir kitomis kalbomis, vėliau jau daroma nuolaidų: 1691 ir 1729 m. iš mokančių lietuviškai tereikalaujama sakyti bent trečią pamokslo dalį[6]. Tai rodo, kad dalis lietuvių mokydamiesi nutoldavo nuo gimtosios kalbos ir jos vengdavo.

Pačiame Vilniaus mieste ir ypač jo apylinkėse liaudis lietuvių kalbą išlaikė daug ilgiau už bajorus, ir šv. Jono bažnyčioje lietuviški pamokslai

reguliariai buvo sakomi iki 1738 m. Iš 1710—1723 m. diarijaus matyti[7], kad per didžiąsias katalikų šventes, kai iš apylinkių susirinkdavo daugiau žmonių, dažniausiai buvo sakomi du lietuviški ir tik vienas lenkiškas pamokslas, o šiaip sekmadieniais pirmiau lietuviškas, vėliau — mažiau užimtiems — lenkiškas. Nuo XVII a. vidurio iki 1738 m. yra žinomi 28 nuolatiniai šv. Jono bažnyčios lietuvių pamokslininkai. Paprastai jie turėdavo nemažai padėjėjų: minėto diarijaus laikotarpiu, be dviejų nuolatinių lietuvių pamokslininkų, pamokslus lietuviškai dar sakė kiti 26 jėzuitai ir jų auklėtiniai. Taigi XVIII a. pirmajame ketvirtyje ir lietuvių pamokslininkų, ir jų klausytojų Vilniuje netrūko, bet po kiek laiko Vilniaus vyskupijos vyresnybė ėmė vis aktyviau proteguoti lenkų kalbą, ir jau 1738 m., kai lietuviškai kalbantys dar negalėjo būti išnykę, lietuvių pamokslininkas šv. Jono bažnyčioje nebeminimas.

XVII a. pirmojoje pusėje pasirodžiusi su svarbiais lietuviškais leidiniais (K. Sirvydo „Punktai sakymų", S. M. Slavočinskio „Giesmės", evangelijų vertimas), lietuviškas tikybines knygas akademija leido ir vėliau. Dėl karo ir ekonominių sunkumų jų leidimas 1648—1673 m. buvo beveik nutrūkęs, bet vėliau, pradedant XVII a. paskutiniuoju ketvirčiu, jos parengtų ir išleistų lietuviškų knygų ėmė vis daugėti. Ypač jų leidimas pagyvėjo XVIII a. viduryje, kai tikriausiai padaugėjo mokančių skaityti, o akademija gyveno palyginti ramų laikotarpį, ir jos spaustuvė dirbo intensyviau. Bet, nors knygų skaičius ir padidėjo, jėzuitai nebeparengė nė vieno naujo reikšmingo veikalo lietuvių kalba. Daugiausia kartoti ankstesni leidiniai, kartais juos paredaguojant ir papildant. Ypač dažnai buvo perspausdinamos evangelijos: 1673—1773 m. iš akademijos spaustuvės išėjo bene 12 jų leidimų. Palyginti gera evangelijų vertimo kalba jas teigiamai skiria nuo kitų religinių raštų. Kitas XVIII a. taip pat dažnai leistas leidinys buvo giesmynas „Balsas širdies", kuriame daugumas giesmių paimtos iš reikšmingo S. M. Slavočinskio giesmyno. Bet, kaip teigia J. Lebedys, „Balse širdies" matyti „labai ryški literatūrinės kalbos degradacija, juo toliau, juo didesnis užteršimas svetimybėmis"[8].

XVII a. beveik visas tikybines knygas akademija leido rytų aukštaičių tarme. Tai buvo palyginti vienalytė bendrinė raštų kalba, kurios pagrindą sudarė Vilniaus, Lietuvos sostinės ir kultūrinio centro, tarmė,

[3] *K. Eigminas,* Anoniminės 1737 m. lietuvių kalbos gramatikos „Universitas linguarum Lituaniae" tarmės klausimu. — Lietuvos TSR Mokslų akad. darbai, Ser. A, 1960, t. 1, p. 163—172.

[4] J. Lebedžio išrašai iš VUB, f. 67—B 53.

[5] *J. Lebedys,* Lituanistikos baruose, t. 1, p. 206—207.

[6] Ten pat, p. 208.

[7] Diarijaus rankraštis VUB; naudotasi J. Lebedžio išrašais.

[8] *J. Lebedys,* Lituanistikos baruose, t. 1, p. 372.

o dažnai perspausdinamos evangelijos nemažai prisidėjo prie šios tarmės populiarinimo visoje Lietuvoje[9]. Bet bajorija ir iš jos daugiausia kilę ir su ja labiausiai susiję dvasininkai Aukštaičiuose sulenkėjo greičiau, negu Žemaičiuose, į vakarus nuo Nevėžio. Prie to prisidėjo ir Vilniaus vyskupystės vyresnybės varoma lenkinimo per bažnyčias politika. Dėl to Vilniaus tarme leidžiamos tikybinės knygos, visų pirma skiriamos žemesniesiems dvasininkams ir bajorų luomui, o ne baudžiauninkams, kurie tuomet beveik visi nemokėjo skaityti, tapo nebereikalingos. Be kai kurių smulkių ir nereikšmingų tekstų, Vilniaus tarmė XVII a. pabaigoje — XVIII a. pradžioje iš tikybinių knygų dingsta. XVIII a. akademijos išleistose knygose iš pradžių vyrauja pažemaitės aukštaičių, administraciškai priklausiusių Žemaičių vyskupystei, tarmė (šia tarme perredaguotos evangelijos pasirodė 1705 m.), o ilgainiui vis labiau įsigali žemaičių tarmė (jos ypatybių yra ir „Maldose Tamošiaus a Kempis" 1722?, ir „Pamoksle krikščioniškame" 1725, ir ypač giesmyne „Balsas širdies", dažnokai kartojamame po 1726 m.). Nežinomi šių knygų rengėjai tikriausiai dirbo Žemaičių vyskupystėje — kur nors Kražių ar Pašiaušės kolegijose — ir knygas rengė savo aplinkos žmonėms; jos tik buvo spausdinamos akademijos spaustuvėje.

Akademijos spaustuvė, XVIII a. pirmojoje pusėje buvusi vienintelis lietuviškų katalikiškų knygų spausdinimo centras Vilniuje ir Lietuvoje, spausdino ir kitų, ne jėzuitų, parengtas tikybines knygas. Iš jų galima paminėti J. Kasakauskio parengtą pirmąją katalikišką maldaknygę „Rožančius", pasirodžiusią 1681 m. ir vėliau dažnai kartotą, „Pėdelį miros" (1750), K. Klimavičiaus katekizmą „Pavinastys krikščioniškos" (1767), daug leidimų susilaukusią M. Olševskio „Bromą, atvertą ing viečnastį". Jos propagavo asketizmą, dvasinį vergiškumą, o makaroniška, svetimybėmis užteršta kalba padarė daug žalos lietuvių kultūrai[10]. Apskritai, nors raštų kalba ir degradavo, tuo metu jėzuitų parengtų tikybinių knygų kalba išliko geresnė, negu rengtų kitų ordinų vienuolių ar provincijos parapijų eilinių kunigų.

Prieš panaikinant ordiną, apie 1759—1761 m. iš akademijos spaustuvės išėjo ir elementorius „Mokslas skaitymo rašto lenkiško" su lygiagrečiais lietuvių ir lenkų kalbų tekstais. Ypač dažnai jis buvo kartojamas jau po ordino panaikinimo (vėliau buvo leidžiamas pakeistu pavadinimu „Mokslas skaitymo rašto lietuviško"). Elementorius įdomus bent keliais atžvilgiais. Visų pirma, jis leidžiamas žemaičių tarme ir, aišku, skiriamas žemaičiams. Antra, lenkiškas tekstas po kelių leidimų iš elementoriaus dingsta, ir tai ne atsitiktinis dalykas: šis faktas rodo, kad Žemaičiuose į lenkų kalbą buvo žiūrima kitaip, negu Vilniaus vyskupystėje. Be to, iš dažnų elementoriaus leidimų ir didelės jo paklausos (1776—1790 m. parduota apie 14 500 egz.[11]) matyti, kad XVIII a. antrojoje pusėje Žemai-

čiuose staiga vis labiau ima plisti raštingumas. Todėl nors jo turinys skiepijo religinį nuolankumą ir klusnumą viešpataujančiai klasei, elementorius palaikė tvirtą žemaičių prisirišimą prie gimtosios kalbos, rodė, kad ja galima rašyti knygas, ir parengė dirvą tolimesniam švietimo plitimui Lietuvoje.

Apskritai, kosmopolitiška akademija, įsteigta ne tik kovai prieš protestantizmą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir gretimuose kraštuose, bet ir kaip rytų slavų katalikinimo ir kartu lenkinimo židinys, lietuvių kalbai, ypač antruoju savo veiklos laikotarpiu, davė nedaug. Jėzuitų ir akademijos vadovybė, į lietuvių kalbą žiūrėdama tik kaip į liaudies kalbą, nesirūpino plėsti jos funkcijų ir jos ugdyti,— kas šioje srityje buvo padaryta, matyt, daugiau priklausė nuo atskirų asmenų iniciatyvos. Tik vadovybės nesuinteresuotumu ir nesirūpinimu paaiškinamas tas faktas, kad XVIII a. pradžioje nustota leisti tikybines knygas Vilniaus tarme, ir tuo pačiu aukštaičiai, Vilniaus vyskupystės lietuviai, buvo palikti, galima sakyti, be lietuviškos knygos, o pats Vilnius ir jo apylinkės ir be lietuviškų pamokslų. Ir jeigu lietuviški raštai — kad ir kaip dabar smerktume žargonišką jų kalbą — tuo metu nebūtų atsiradę Žemaičių krašte, kas žino, ar mūsų raštija, netekusi atramos sostinėje, būtų sugebėjusi atgimti. Bent akademijos vyresnybė savo politika ir konkrečia veikla prie to nė kiek neprisidėjo.

[9] Z. *Zinkevičius,* Rytietiškoji XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas. — Baltistica, 1972, t. 8(1), p. 79—99.

[10] Plačiau žr.: Lietuvių literatūros istorija, t. 1, p. 195—197.

[11] Žr.: Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba, t. 1, 1547—1861, V., 1969, p. 267.

AKADEMIJOS BIBLIOTEKA IR SPAUSTUVĖ

BIBLIOTEKOS ĮSTEIGIMAS IR JOS PLĖTIMAS

kademijos bibliotekos užuomazgą sudarė 1570 m. prie kolegijos įkurta biblioteka. Apskritai tiek kolegijos, tiek vėliau akademijos steigėjai gerai suprato knygos ir bibliotekos reikšmę ideologinėje kovoje su protestantais, arionais ir pravoslavais. Antai vienas žymiausių to meto jėzuitų ordino veikėjų, Petras Kanizijus, yra pareiškęs: „Geriau kolegija be savos bažnyčios, negu kolegija be savos bibliotekos"[1].

Pastangas įsteigti didelę ir turtingą kolegijos biblioteką dosniai parėmė karalius Žygimantas Augustas, užrašydamas jai testamentu savo puikų knygų rinkinį iš Vilniaus Žemutinių rūmų. Karaliaus bibliotekoje[2] būta apie 4000 tomų, kainavusių tiesiog pasakiškai daug — dešimt tūkstančių auksinų. Visos šios bibliotekos knygos buvo vienodai įrištos ruda oda, viršeliuose — superekslibrisai su valstybės herbais ir užrašu „Sigismundus Augustus Rex Poloniae".

Karaliaus biblioteka buvo sudaryta iš mokslinės humanistinės literatūros. Čia būta visko, kas XVI a. išleista geriausio iš antikos klasikų, šalių ir kelionių aprašymų, teisės, medicinos, gamtos mokslų, karvedybos ir t. t. Buvo čia ir pirmasis garsios M. Koperniko knygos (De revoliutionibus orbium coelestium, 1543) leidimas. Religine literatūra Žygimantas Augustas domėjosi mažiau. Būdamas kurį laiką tolerantiškas visoms konfesijoms, savo bibliotekoje turėjo net protestantų leidinių, pavyzdžiui, Martyno Liuterio jam padovanotą Biblijos vertimą. Biblioteka buvo gerai sutvarkyta. Bibliotekininkas Stanislovas Košuckis paruošė jos teisinės literatūros katalogą[3], kuris savo sudarymo metodika yra pavyzdinis Europoje.

Karaliaus testamentas apie bibliotekos paskyrimą kolegijai buvo pasirašytas 1571 m. gegužės 6 d., tačiau knygos akademijai atiteko tik 1579 m., ir tai ne visos, nes Žygimanto Augusto sesuo Ona dalį tų knygų padovanojo rūmininkams.

Antrasis akademijos bibliotekos pamatinis akmuo buvo padėtas 1570 m. gegužės 12 d., kai vyskupo Valerijono Protasevičiaus nurodymu Vilniaus kapitula perdavė mirusio vyskupo sufragano Georgijaus Albinijaus turtingą knygų rinkinį kolegijai[4]. G. Albinijus buvo gana prieštaringa asmenybė. Labai išsilavinęs — laisvųjų menų magistras ir abiejų teisių daktaras,— jis linko į vadinamąsias eretiškas naujoves, o už „piktybinių" knygų gabenimą į Vilnių ne kartą buvo įspėjamas Vilniaus vyskupo ir

net įskųstas popiežiui. Albinijus buvo aistringas knygų mėgėjas, jis, kaip ir Žygimantas Augustas, rinko antikinę ir humanistinę literatūrą, pavyzdžiui, ir bažnyčios uždraustus Erazmo Roterdamiečio leidinius. Istorikas T. Narbutas net spėjo, kad Albinijaus knygų rinkinys buvęs viešai sudegintas Vilniuje vyskupo V. Protasevičiaus paliepimu. Tačiau vargu ar taip buvo, nes jėzuitams, kaip ir kitiems vienuolių ordinams, pagal jų įstatus buvo leista turėti kontroversinės literatūros, laikomos atskiroje spintoje. Tai, kad Albinijaus knygos nebuvo sunaikintos, geriausiai įrodo kelių, jam priklausiusių, knygų suradimas universiteto senųjų spaudinių rinkinyje.

Iš mažesnių rinkinių, kurie pateko į biblioteką pirmaisiais jos veikimo metais, pažymėtinos bajoro Petro Oborskio padovanotos knygos.

Žygimanto Augusto ir Georgijaus Albinijaus kolekcijomis būtų didžiavęsis bet kuris senas Europos universitetas, tačiau akademijai tokia literatūra buvo mažai reikalinga. Akademijos šeimininkai rūpinosi sukaupti kuo turtingesnius teologinės ir mokomosios literatūros rinkinius. Juos papildė pirmasis kolegijos rektorius S. Varševickis, 1570 m. atgabenęs į Vilnių ir perdavęs kolegijai savo teologinę biblioteką. Tokio pat pobūdžio buvo ir Vilniaus kanauninko Makoveckio knygų rinkinys. 1580 m. miręs vyskupas V. Protasevičius testamentu taip pat akademijai užrašė kelis tūkstančius knygų. Prieš tai V. Protasevičiaus iniciatyva bibliotekai buvo nupirkti kažkokios senos bibliotekos likučiai, kuriuose būta knygų ir senąja graikų kalba.

Valdovo ir vyskupo pavyzdys skatino ir kitus. Daugelis Lietuvos katalikų bažnyčios hierarchų ir magnatų jautė pareigą remti šią dvasinę katalikybės tvirtovę, gynusią katalikų bažnyčios ir feodalų interesus. Nemažus, daugiausia teologinių knygų rinkinius dovanojo akademijai kardinolas Jurgis Radvila (1600), Žemaičių vyskupas Mikalojus Pacas (1619), Vilniaus vyskupas Eustachas Valavičius (1630)[5], prelatas ir Vilniaus dekanas Mikalojus Decijus, Vilniaus kanauninkas Kazimieras Vaišnoravičius (1662) ir kai kurie kiti.

[1] O. *Braunsberger,* Ein Freund der Bibliotheken und ihrer Handschriften. — Studii e testi, 1924, Nr. 41, p. 455.

[2] Apie ją žr. *L. Vladimirovas,* 400 metų kultūros, švietimo ir mokslo tarnyboje. — Kultūrų kryžkelėje, p. 7—17; *K. Hartleb,* Bibljoteka Zygmunta Augusta, Lwów, 1928.

[3] Index librorum Jurisprudentiae in bibliotheca D. Sigizmundi II Augusti [...] Vilnae XVI Calend, Junii a nativitate Christi MDLIII, Stanislaus Kossucki, M-tis R. Bibliothekar. (Rankraštis yra Stokholmo karališkojoje bibliotekoje.)

[4] *L. Vladimirovas,* Georgijaus Albinijaus knygų kolekcijos likimo klausimu. — Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, t. 4, 1964, p. 217—221.

[5] J. Kurčevskis savo knygoje (žr. *J. Kurczewski,* Kościół zamkowy czyli Katedra Wileńska, t. 3, Wilno, 1916, p. 116) rašo, kad Vilniaus kapitula po E. Valavičiaus mirties atsisakė perduoti jo knygas akademijai. Tačiau, kaip tada paaiškinti tai, jog E. Valavičiaus knygų su įrašais, liudijančiais jas priklausius akademijai, yra universiteto bibliotekoje?

Universiteto fonduose pasisekė surasti keletą foliantų su K. Vaišnoravičiaus superekslibrisu. Jis buvo teologijos mokslų daktaras, pats kelių knygų autorius. Jo nekrologe[6] tarp kitų asmenų ir institucijų, reiškiančių savo pagarbą velioniui, yra taip pat ir akademijos biblioteka, dėkinga (aeterna gratus) už jo dovanotas bibliotekai knygas.

Bibliotekai knygų užrašydavo ir jos auklėtiniai. Pavyzdžiui, Lukas Krasnodembskis, buvęs akademijos studentas, 1594 m. apgynęs filosofijos daktaro disertaciją Ingolštato universitete ir tapęs Alšėnų klebonu, padovanojo Vilniaus akademijai teologinės literatūros rinkinį lotynų, ispanų ir italų kalbomis[7].

Iš pasauliečių, dovanojusių akademijai savo knygų kolekcijas, minėtini Sapiegos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lauko raštininkas Kristupas Mikalojus Sapiega 1631 m. užrašė savo knygas akademijai[8].

Tačiau reikšmingiausias ir vertingiausias po Žygimanto Augusto ir Georgijaus Albinijaus kolekcijų akademijos bibliotekos papildymas, be abejo, buvo akademijos auklėtinio, Lietuvos pakanclerio Kazimiero Leono Sapiegos dovana[9]. 1655 m. testamentu jis užrašė akademijos bibliotekai tėvo, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Leono Sapiegos, didelę Ružanuose laikytą knygų kolekciją, kurią jis pats dar buvo žymiai papildęs. Šia proga sudarytame registre išvardyta daugiau kaip 3000 tomų knygų; iš jų rečiausi inkunabulai ir kiti unikalūs leidiniai[10]. Dabar universiteto bibliotekoje tėra apie 200 Sapiegų bibliotekos knygų. Jos lengvai atskiriamos pagal pergamento apdarus su superekslibrisais (Sapiegų „Lapės" herbą) ir dovanojimo įrašą tituliniame lape (Collegii Viln. S. J. dono Illustr. D. Casimirus Sapieha). Sprendžiant iš įrašų knygose, ši kolekcija nebuvo vienintelė Sapiegų dovana akademijai. 1645 m. kartu su lėšomis teisės fakultetui, Kazimieras Leonas Sapiega dovanojo steigiamam fakultetui teisinės literatūros rinkinį[11].

Sapiegų bibliotekoje ypač daug literatūros buvo iš istorijos, geografijos, teisės. Ji turėjo ir žymių to meto kartografų Merkatorijaus, Ortelijaus, Blio atlasų, 1588 m. Lietuvos Statutą. Iš jos bibliografinių retenybių pažymėtina garsioji „Biblia poliglotta"; tai šešiatomis daugiakalbis Biblijos leidimas, laikomas didžiausiu XVI a. pirmosios pusės leidiniu, kurį 1514—1517 m. Alkala de Henarese išspausdino meistras Arnao Giuljenas de Brokaras[12]. Sapiegų rinkinyje buvo ir Hartmano Šedelio „Pasaulio kronika", išspausdinta 1493 m. įžymaus Niurnbergo spaustuvininko Antano Kobergerio; ją puošė beveik du tūkstančiai puikių medžio raižinių, sukurtų Diurerio mokytojo Michaelio Volgemuto[13].

Sapiegų biblioteka buvo laikoma, tur būt, vienoje vietoje, išskyrus teisinės literatūros rinkinį, ir vadinama „Bibliotheca Sapiehana"[14].

Vėliau akademijos bibliotekai didėti padėjo ir tai, kad jai po vieną savo egzempliorių privalėjo duoti akademijos spaustuvė[15].

1706 m. pirmojoje instrukcijoje dėl to nurodoma: „Tėvas bibliotekos prefektas privalo rūpintis, jog kiekvienos mūsų spaustuvėje spausdinamos knygos keli egzemplioriai būtų atiduoti bibliotekai su įrašu „Collegii Vilnensis S.J.", idant neįvyktų taip, kaip kartais būna, kad mūsų akademijoje išleistų raštų arba knygų, kai prireikia, turime ieškoti kitur"[16].

Bibliotekai komplektuoti Lietuvos jėzuitų provincijolas Mikalojus Lenčickis 1631 m. iš jėzuitų pajamų paskyrė nemažą sumą lėšų. 1623 m. Andrianas Vežbickis užrašė bibliotekai savo dvarą, iš kurio metinio pelno 100 auksinų turėjo būti išleidžiama knygoms pirkti[17]. 1746 m. Kazimieras ir Mykolas Vežbickiai dovanojo akademijai namus ir sklypą su metiniu 368 auksinų pelnu, kuris taip pat turėjo būti išleidžiamas bibliotekos fondui komplektuoti. Be to, jie paskyrė didžiulę 16 tūkstančių auksinų sumą bibliotekos patalpoms sutvarkyti[18].

Atrodytų, kad akademijos bibliotekos fondai turėjo visas sąlygas turtėti, tačiau per du šimtus jėzuitų šeimininkavimo metų jie ne ką tepadidėjo (nuo 4,5 tūkst. tomų 1579 m. iki 11 tūkst. tomų 1773 m.), nes trukdė nuolatiniai karai, gaisrai ir grobstymai. 1610 m. liepos 1 d. Vilniuje kilo didžiulis gaisras, labai sunaikinęs miestą. Tada nukentėjo ir biblioteka[19].

Po šio gaisro susirūpinta bibliotekos ir archyvo apsauga. 1632 m. sausio 10 d. memoriale Mikalojus Lenčickis akademijai nurodė, kad, saugantis gaisrų, archyvo ir bibliotekos langus bei duris reikėtų taip įtaisyti, jog viduje paslėptoms knygoms ugnis niekada negalėtų pakenkti[20].

6 Imago posthuma perillustris, ac admodum Reverendi Domini D. Casimiri Woysznarowicz, Canonici Vilnensis, Regentis Cancellariae M. D. L. virtutis, sapientiae et honoris coloribus expressa, ab Academia Vilnensis Soc. Jesu..., Vilnae, 1677.

7 *S. Rostowski,* Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium, Pars prima, p. 435; *J. Kraszewski,* Wilno od początków jego do roku 1750, t. 4, Wilno, 1842, p. 80; *M. Brensztejn,* Bibljoteka Universytecka w Wilnie do roku 1832, Wilno, 1832, p. 9 ir kt.

8 *S. Załęski,* Jezuici w Polsce, t. 4, p. 100.

9 *P. Galaunė,* Lietuvos kultūros turtų likimas.— Mūsų žinynas, t. 4, Nr. 11, p. 317—318.

10 *K. Kognowicki,* Życia Sapiehów y listy od monarchów, xiążąt y różnych panujących do tychże pisane, t. 3, Warszawa, 1792, p. 92—95; *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, p. 119.

11 *N. Vigelius,* Methodus juris controversi perfetissima, 1628. Knyga su Sapiegų ekslibrisu ir įrašu „Ex liberalitate Illu'simi D-ni Casimiri Leonis Sapieha Procancellarii M. D. Lit. Collegio Viln. Soc. Jesu pro professoribus iurium donatus 1645" (žr. VUB, 22.2.8).

12 *K. Schottenloher,* Bücher bewegten die Welt. Eine Kulturgeschichte des Buches, t. 1, Stuttgart, 1968, p. 174.

13 Ten pat, p. 138.

14 *A. A. Misztolt,* Historia Illustrissimae Domus Sapiehanae, Wilnae, 1724, p. 60—61.

15 *M. Baliński,* Historya miasta Wilna, t. 1, Wilno, 1836, p. 210.

16 VUB, f. 3—2388, Liber Memorialium, p. 202.

17 VUB, f. 2-KC6, Liustracya Collegium Akademickiego Wileńskiego, p. 673.

18 Ten pat, p. 673—674.

19 *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, p. 113—149.

20 VUB, f. 3—2388, Liber Memorialium.

Nemaža nuostolių Vilniaus bibliotekoms padarė ir 1737 m. gaisras[21], o per didįjį Vilniaus miesto gaisrą 1748 m. birželio 11 d. vėl nukentėjo ir akademija, ir jos biblioteka.

Smarkiai niokojo Lietuvos bibliotekas ir karai. Per XVII a. vidurio karą akademija savo biblioteką evakuavo į Karaliaučių. Išvežtų knygų likimas ne visai aiškus: yra žinių, kad pakeliui transportas patekęs į švedų rankas, bet buvęs vėl išvaduotas. Vis dėlto, matyt, kai kas iš bibliotekos knygų atsidūrė Švedijoje, Upsalos universiteto bibliotekoje; yra šių knygų ir kitose Skandinavijos bibliotekose[22].

Gana daug akademijos knygų pateko į kitų ordinų vienuolynus arba į privačias rankas. Pavyzdžiui, nemaža jų atsidūrė Vilniaus bernardinų vienuolyne[23]. Biblioteką buvo aplankęs ir aistringas to meto bibliofilas dominikonas Dominikas Sivickis, kuris išviliojo iš universiteto bibliotekos retų leidinių, taip pat ir vieną Žygimanto Augusto kolekcijos knygą[24]. 1762 m. D. Sivickis padovanojo savo knygų kolekciją Gardino dominikonų vienuolynui. 1864 m., jį uždarius, toji biblioteka buvo perduota steigiamai Vilniaus viešajai bibliotekai. Šitaip kadaise D. Sivickio iš akademijos bibliotekos išviliotos knygos sugrįžo į savo senas saugyklas[25].

BIBLIOTEKOS TVARKYMAS IR JOS KNYGŲ SUDĖTIS

Bibliotekai vadovavo prefektas. Pirmasis prefektas buvo škotas magistras Jonas Hėjus. Tur būt, jo sudarytas ir pirmasis bibliotekos katalogas. Akademijos biblioteka tvarkėsi kitų universitetų bibliotekų pavyzdžiu. Tais laikais universitetų bibliotekos turėdavo du skyrius. Pirmasis vadinosi Libraria magna (didžioji biblioteka). Jį sudarydavo studijoms reikalingiausios knygos, taip pat unikumai, neretai prirakinti prie sienos grandinėmis. Šio skyriaus knygos galėjo būti išduodamos ar perkeliamos, tik universiteto tarybai leidus. Antrasis skyrius vadinosi Libraria parva (mažoji biblioteka), kuris buvo sudarytas iš vadovėlių dubletų ir ne tokios vertingos literatūros. Ją buvo galima išduoti studentams; tai abonemento užuomazga[26].

Vilniaus universiteto biblioteka XVI—XVII a. buvo organizuota panašiais pagrindais — tai rodo mūsų rastos kelios dešimtys knygų su užrašais „Libraria magna"; su užrašu „Libraria parva" teko matyti tik vieną knygą. Šio skyriaus knygų išliko mažiau, nes jos nebuvo taip griežtai saugomos.

Biblioteka galėjo naudotis ir pašaliečiai. 1668 m. sausio 30 d. memorialas pabrėžė, kad pagal 12-ąją bibliotekos taisyklę pašaliečiams negali būti išduodamos knygos be prefekto žinios. Išduodant jos turi būti už-

rašomos ir laiku grąžinamos. Matyt, ne visada tos taisyklės laikytasi, nes 1669 m. ji vėl kartojama[27].

Iš paskutinės akademijos inventorizacijos (1773—1774 m. liustracijos) knygos[28] galima susidaryti gana aiškų vaizdą, kaip buvo įrengta biblioteka ir sutvarkytas knygų fondas.

XVII—XVIII a. biblioteka buvo antrajame aukšte, didžiojoje salėje virš refektoriumo (valgyklos)[29], kur dabartinė bendroji skaitykla, o refektoriumas tada buvo dabartinėje senųjų spaudinių ir rankraščių salėje, vadinamojoje P. Smuglevičiaus vardu.

Bibliotekos salė buvo tinkuota gipsu, grindys išklotos plytomis. Salėje palei sienas, taip pat jos viduryje ir gale priešais duris kimšte prikimšta spintų (iš viso 86). Skaitytojams prie kiekvieno lango buvo pastatytas pultas ir taburetė (iš viso 11). Skaičius rodo, kad, matyt, tų vietų užteko. Sienas puošė religiniai paveikslai, graviūros, įvairūs žemėlapiai.

Bibliotekos knygos yra su įrašais „Hic liber inscriptus catalogo librorum bibliothecae Academiae Vilnensis" arba „Collegii Viln. Soc. Jesu inscriptus catalogo". Taigi, patekusi į biblioteką, knyga pirmiausia buvo įrašoma į katalogą. Katalogų sudarymu akademijos administracija rūpinosi nuo pirmųjų akademijos įkūrimo dienų, tačiau, atrodo, niekad čia nebuvo prieita prie tvarkos. Minėtas Mikalojus Lenčickis 1632 m. birželio 10 d. memoriale tarp kitko rašė: „Naujasis visų kolegijos knygų, ypač tų, kurios laikomos atskirai bibliotekoje, katalogas turi būti per šias atostogas abėcėlės ir dalykine tvarka surašytas"[30]. Tai rodo, kad tokio katalogo biblioteka tada neturėjo. XVIII a. akademijos bibliotekos katalogas tebeišlikęs. Tai „Catalogus Auctorum Ordine Alphabetico dispositus in Bibliotheca Collegii Academiae Vilnensis"[31]. Katalogo pradžioje yra trumpa instrukcija („Informatio"), kaip juo naudotis. Pirmojoje katalogo grafoje įrašyta raidė, kuri būdavo kartojama knygoje ir lentelėje

[21] *B. B. Jachimowicz*, Relacya o straszliwym upadku Stołecznego miasta Wileńskiego..., Wilno, 1748, p. 4, 7, 9, 10, 12.

[22] *E. Chwalewik*, Zbiory Polskie, t. 1, Warszawa-Kraków, 1926, p. 212, 366—367; t. 2, p. 171.

[23] VUB, II 2699—2700 ir kiti.

[24] Procopii Gazaei Sophistae Commentarii in octateuchum..., Tiquri, 1555.

[25] *M. Brensztejn*, Bibljoteka Universitecka w Wilnie do roku 1832, p. 8—9.

[26] *K. Christ*, Das Mittelalter. Handbuch der Bibliothekswissenschaft, t. 3, Geschichte der Bibliotheken, Leipzig, 1940, p. 225.

[27] VUB, f. 3—2388, Liber Memorialium, p. 29.

[28] VUB, f. 2-KC6, Liustracya Collegium Akademickiego Wileńskiego, p. 397.

[29] Ten pat, p. 397—399.

[30] VUB, f. 3—2388, Liber Memorialium.

[31] VUB, DC8.

prie spintos. Antros grafos skaičius rodė, kiek to paties autoriaus (knygos) egzempliorių yra bibliotekoje. Trečiosios grafos skaitmuo — knygos numeris, kuris kartu su raide sudaro knygos šifrą. Tai labai primityvi fondų sustatymo ir šifravimo bei katalogavimo sistema. Knygų aprašas taip pat labai primityvus.

XVIII a. antrojoje pusėje, prieš reformą, akademija sudarė savo, originalią, fondų suskirstymo, sustatymo ir klasifikavimo sistemą, kuri ryškėja iš 1773 m. akademijos turto inventorizacijos. Pagal ją knygos klasifikuotos ir dėtos į 86 spintas pagrindinėmis mokslo šakomis. Prie kiekvienos spintos buvo lentelė su knygų, esančių joje, šifrais.

Visas fondas buvo suskirstytas į 18 pagrindinių skyrių: 1. Specialioji literatūra (žemėlapiai, albumai ir t. t.) buvo vienoje spintoje; 2. Teologija (34 spintos); 3. Jėzuitika (2 spintos); 4. Bažnytinė teisė (5 spintos); 5. Bendroji teisė (4 spintos); 6. Bažnyčios istorija (4 spintos); 7. Visuotinė istorija (6 spintos); 8. Filosofija (3 spintos); 9. Politiniai mokslai (2 spintos); 10. Matematika, geometrija, fizika, kosmografija ir kt. (2 spintos); 11. Medicina (1 spinta); 12. Retorika (4 spintos); 13. Poetika, literatūra (3 spintos); 14. Gramatika (1 spinta); 15. Polonika (7 spintos); 16. Literatūra hebrajų ir arabų kalbomis (1 spinta); 17. Literatūra graikų kalba (2 spintos); 18. Vakarų Europos kalbos (3 spintos)[32].

Be to, vienoje spintoje buvo neklasifikuotų įvairaus turinio knygų ir dubletų. Ši iš pirmo žvilgsnio darni klasifikacija yra bandymas scholastiškai sujungti į vieną sistemą teologiją su tada jau išsivadavusiais iš jos įtakos gamtos ir visuomenės mokslais. Sistemindami knygas, bibliotekininkai ne visada griežtai laikydavosi savo klasifikacijos, pavyzdžiui, į „Polonikos" spintą pateko daug lotyniškų knygų, neturinčių nieko bendro su Lenkija. Teologinių knygų buvo beveik kiekviename skyriuje; teologija viešpatavo bibliotekos fonduose, tai rodo ir fondo suskirstymas — iš 86 spintų 34 buvo skirtos vien teologinei literatūrai, tuo tarpu matematika ir fizika teužėmė vos 2 spintas, o medicinos tebuvo 45 knygos. Turint galvoje, kad nemaža polonikos skyriaus dalis buvo teologinė ir kad kituose skyriuose taip pat netrūko teologinių knygų, galima tvirtinti, kad bibliotekos fonduose teologinės literatūros buvo ne mažiau kaip 80 procentų.

Biblioteka turėjo ir „Indices librorum prohibitorum" draudžiamų knygų rinkinius. Naikindami daugybę eretiškų knygų, jėzuitai šiek tiek jų palikdavo polemikai su savo ideologiniais priešais. Kodėl jie saugojo šią literatūrą, gal aiškiausiai parodo įrašas, padarytas akademijos rektoriaus P. Kuncevičiaus F. Strados knygoje „De bello Belgico" (Antverpenas, 1648), kurią jis kartu su kitomis knygomis perdavė bibliotekai: „Esu padovanojęs Vilniaus bibliotekai 10 knygų [...], kupinų erezijos ir ligų, tos knygos tegul būna prieš tuos pačius eretikus ietis ir žaibas"[33]. Ere-

tiškosios knygos dažniausiai būdavo su tam tikrais užrašais, pavyzdžiui, „liter heareticus". Keli memorialai skirti šių knygų saugojimui bibliotekoje. 1627 m. balandžio 18 d. memoriale pabrėžiama, kad eretikų knygos bibliotekoje turi būti tučtuojau atskirtos ir laikomos užrakintos. 1631 m. rugsėjo mėn. 6 d. memoriale nurodoma, kad senovės poetų knygos, kuriose prirašyta negražių dalykų ir kurios „neišvalytos" (pvz., Marcialo, Katulo Decijaus ir kt.) nei kolegijoje, nei akademijoje negalinčios būti viešai laikomos[34].

Koks buvo bibliotekos fondas pagal kalbas? Daugiausia turėta knygų lotynų kalba (apie 90 procentų). Šeši šimtai knygų buvo Vakarų Europos kalbomis. Lenkiškų knygų šioje vienoje stambiausių valstybės bibliotekų būta vos 250 (iš vienuolikos tūkstančių), nes jos tada buvo laikomos mažai reikalingomis. Lietuviškų knygų turėta dar mažiau — tik septyni egzemplioriai: Konstantino Sirvydo „Punktay sakimų"— penki egzemplioriai, jo „Dictionarium trium linguarum"— vienas egzempliorius ir anoniminė „Xięga nabożna Litewska"— vienas egzempliorius. Tad jau vien lietuviškų knygų skaičius rodo, kaip akademija buvo nutolusi nuo lietuvių liaudies, kaip ignoravo jos kalbą ir kultūrą. Žinoma, didesnis lenkiškų knygų skaičius taip pat dar nerodo, kad ji būtų artimesnė lenkų liaudžiai, lenkų kultūrai. Be to, analizuojant minėtą akademijos „Catalogus auctorum", taip pat aiškėja, kad bibliotekos fondų didėjimas labai sulėtėjo. Nuo XVIII a. pradžios ligi 1773 m. ji tesusilaukė nedidelių knygų dovanojimų — vyskupų Konstantino Kazimiero Bžostovskio (1722 m.)[35] ir Motiejaus Ancutos (1723 m.)[36].

Biblioteka turėjo du nedidelius filialus — prie teologijos fakulteto (143 knygos) ir prie filosofijos fakulteto (92 knygos). Pagal sudėtį šie fondai nė kiek nesiskyrė nuo pagrindinio bibliotekos fondo,— juose vyravo taip pat teologinė literatūra.

Bibliotekoje didele moksline reikšme skyrėsi astronomijos observatorijos bibliotekėlė, įkurta 1766 m., nors ir joje, 1773 m. turėjusioje apie 600 tomų, nebuvo nei Džordano Bruno, nei J. Keplerio, nei G. Galilėjaus veikalų, įtrauktų į Vatikano draudžiamųjų knygų indeksus. Vis dėlto jos knygos atspindėjo visą astronomijos mokslo istorinį kelią — nuo geocentrinės iki heliocentrinės sistemos. Čia buvo Almagesto, Sakrobosko, Koperniko, Gasendžio, Dekarto, Dalambero, Boilio ir Marioto veikalų,

32 VUB, f. 2-KC6, p. 397—399.

33 *L. Vladimirovas*, Vienuolynų ir bažnyčių bibliotekos Lietuvoje (iki 1800 m.).— Knygotyra, t. 1 (8), 1970, p. 102.

34 VUB, f. 3—2388, Liber Memorialium, p. 48.

35 *J. I. Kraszewski*, Wilno od początkow jego do roku 1750, t. 4, p. 80.

36 *J. Janocki*, Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae, t. 1, Varsaviae et Lipsiae, 1776, p. 21.

penkios Niutono knygos. Iš to laiko astronomų fonduose būta Lakailio ir Mopertiu knygų. Turėta taip pat keletas Peterburgo Mokslų akademijos narių (Eulerio ir Bernulio) veikalų.

Be to, reikia pažymėti dar akademijos vaistinės biblioteką (521 medicinos ir farmacijos knyga), kuri vėliau tapo medicinos fakulteto bibliotekos pagrindu, ir 1770 m. iškilmingai atidarytą Collegium Nobilium biblioteką. Kolegijos rektorius D. Pilchovskis jai paaukojo 28 tūkst. auksinų. Biblioteka buvo įrengta dviejose salėse, dekoruotose rokoko stiliaus freskomis ir gipsatūra. Deja, apie jos fondą šaltiniuose žinių nėra.

1773 m., akademijos bibliotekos inventorizacijos (liustracijos) duomenimis, bibliotekoje, kartu su filialais, buvo 11 072 tomai[37]. Tai viena didžiausių Žečpospolitos bibliotekų, gerai žinoma ne tik Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Pavyzdžiui, B. Šilerio 1711 m. išleistoje knygoje apie Europos bibliotekas[38] Vilniaus akademijos biblioteka skiriama prie žymesniųjų.

SPAUSTUVĖS ĮSTEIGIMAS, JOS MATERIALINIAI IR TEISINIAI PAGRINDAI

Viena reikšmingiausių akademijos pagalbinių įstaigų, padėjusių vykdyti ne tik jai keliamus specifinius uždavinius, bet turėjusių nemažos kultūrinės reikšmės ir visai Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, buvo jos spaustuvė. Kaip renesanso ir reformacijos epochos idėjinių kovų rezultatas, ji 1575 m. buvo įkurta Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio, į Vilnių perkėlus anksčiau reformatams priklausiusią Brastos spaustuvę. 1575—1585 m. ją valdė M. K. Radvila. Norėdamas kompensuoti tėvo, Radvilos Juodojo, reformatoriškąja veikla katalikybei padarytą žalą, jis spaustuvę atidavė jėzuitams, pasilikdamas juridines bei reprezentacines teises ir jos išlaikymą. 1585 m. pabaigoje spaustuvė turėjusi visiškai priklausyti akademijai, nes rektorius Garsija Alabijanas 1586 m. sausio 2 d. laiške generolui Klaudijui Akvavivai jau svarstė jos tolesnį likimą. Atidavimo priežastis tikriausiai buvo sunkumai, susiję su produkcijos realizavimu ir specialistų spaustuvininkų stoka. Iš tikrųjų 1583—1586 m. spaustuvė spausdino mažiau leidinių, be to, daugelis jų išleista, nepažymint firmos. Dalis katalikiškų knygų spausdinta kitose Vilniaus spaustuvėse, pavyzdžiui, Petro Kanizijaus „Katekizmas" latvių kalba 1585 m. išėjo Danieliaus Lenčickio spaustuvėje, Antano Posevino „Moskovija" (Moscovia) — 1586 m. Jono Karcano spaustuvėje ir kt.

Gavusi spaustuvę, akademija ištisą dešimtmetį abejojo dėl jos darbo. Rektoriui atrodė geriausia, kad ji dirbtų vien akademijai ir ne visą laiką, kad nereikėtų prekiauti knygomis. Vis dėlto profesoriai Martynas Smigleckis, Adomas Brokas, Jonas Brantas įtikino generolą, jog spaustu-

vė turėtų veikti visą laiką — vadovėlius spausdinti ir knygas platinti, nes leidinių pardavimas išlaidoms padengti nesąs joks nusižengimas. K. Akvavivai leidus, spaustuvė darbą atnaujino.

Finansinį spaustuvės pagrindą XVI—XVII a. sudarė tiek bažnytinių, tiek ir pasaulietinių didikų dovanos. M. K. Radvila buvo ne tik jos įkūrėjas, bet ir pirmasis mecenatas, davęs lėšų inventoriui atnaujinti ir knygoms spausdinti. Knygų leidimą finansavo taip pat Vilniaus kapitula, Žemaičių ir Vilniaus vyskupai, turtingesnieji studentai, knygų pirkliai, pavyzdžiui, Martynas Maulevičius. Mecenatai būdavo pažymimi leidinių antraštėse, dedikacijose ar įrašuose. Karų nuniokotą spaustuvę 1665 m. parėmė Vilniaus vyskupas Jurgis Bialozaras, užrašęs geroką sumą, už kurią tuoj buvo nupirktos naujos spausdinimo staklės ir pakeisti spaudmenys.

XVIII a. spaustuvės pajamas sudarė daugiausia lėšos, gautos už parduotas knygas, dauguma jų buvo išleidžiama pačios spaustuvės reikalams. To meto inventoriuje nurodoma, jog ir spaustuvei, ir jos personalui išlaikyti per metus reikią 2000 auksinų[39].

Spėjama, jog iš pradžių spaustuvė buvusi Radvilų rūmuose Lukiškėse. Po 1631 m. ji — Stanislovo Vilčopolskio dovanotuose akademijai namuose šv. Jono (dabar B. Sruogos) gatvėje. Čia 1690 m. pristatomas 2 aukštų priestatas, kurio antrasis aukštas paskiriamas spaustuvei. XVIII a. tai buvo stambi įmonė, be spaustuvės, dar turėjusi rinkimo ir korektūrų skyrius, raidžių liejyklą, knygrišyklą, knygyną ir biblioteką. Tuo metu jos inventorių sudarė penkerios spausdinimo, dvejos vario raižinių ir vienerios rinkimo, tikriausiai korektūroms spausdinti, staklės. Be to, spaustuvė turėjo 16 šrifto atmainų (85 raidžių kasas; 22 jau nevartojamų)[40]. Pagal inventorių ir produkciją ji priklausė didžiausioms Lietuvos—Lenkijos spaustuvėms. Pavyzdžiui, Varšuvoje buvusi jėzuitų spaustuvė 1784 m. turėjo ketverias spausdinimo stakles, pijorų — ketverias, Mykolo Griolio — penkerias[41].

Juridinį įmonės gyvavimą užtikrino karalių privilegijos. Vienos jų teikė autonomines spausdinimo teises ir saugojo nuo konkurencijos (1619, 1670, 1738, 1766 m. privilegijos), kitos — tai licenzijos spausdinti ir pardavinėti leidinius (1642?, 1691, 1717, 1744 m.), periodiką (1757, 1760 m. dokumentai). Jos padėjo spaustuvei įsitvirtinti, plėsti savo veiklą ir įtaką. Palaikoma valdžios ir katalikų bažnyčios, spaustuvė palyginti su kito-

[37] VUB, f. 2-KC6, Liustracya Collegium Akademickiego Wileńskiego, p. 672.

[38] Die neueröffnete Bibliothek, Hamburg, 1711, p. 281.

[39] VUB, f. 2, DC Nr. 6, 1. 713—714 ; *M. Baliński*, Historya miasta Wilna, t. I, p. 209—210.

[40] VUB, f. 2 DC Nr. 6, 1. 679—693.

[41] *J. S. Bandtkie*, Historya drukarń w Królestwie Polskiem i Wielkiem Księstwie Litewskiem, t. 2, Kraków, 1826, p. 245.

mis turėjo privilegijuotą padėtį. Apie XVII a. vidurį, užsidarius privačioms spaustuvėms, ji gauna krašto spaudos monopolį, kurį stengiasi išlaikyti ir ateityje, nepaisydama XVII a. paskutiniame ketvirtyje bei XVIII a. pradėjusių veikti naujų spaustuvių.

SPAUSTUVĖS DARBO ORGANIZAVIMAS, DIREKTYVOS IR VADOVAI

Spaustuvės veiklos pobūdis priklausė nuo jos leidybinės dinamikos. XVI a. užteko 4 žmonių: prefekto, socijaus (pavaduotojo) ir 2 pašaliečių. Daugėjant spausdinamos literatūros, daugėjo ir personalo, keitėsi spaustuvės darbo organizavimas. XVII a. specializuojami jos darbai, iš pradžių sudarant sutartis su kai kuriais cechais ir amatininkais (rinkėjais, spaustuvininkais, raidžių liejikais, knygrišiais)[42]. XVIII a. jau samdomas nuolatinis personalas (daugiau negu 24 žmonės).

Spaustuvės įkūrimo tikslas (noras pasitarnauti katalikybės platinimui), taip pat akademijos idėjinės pozicijos nulėmė jos darbo pobūdį. Spaustuvės veiklą reglamentavo jėzuitų generolo ir provincijolo potvarkiai, kurių didžioji dalis skirta cenzūrai. Vienas būdingiausių iš tokių dokumentų — tai Lietuvos provincijos provincijolo Mikalojaus Lenčickio 1634 m. rugpiūčio mėn. raštas spaustuvei dėl knygų spausdinimo tvarkos, kainų, leidinių platinimo[43]. XVIII a., kovojant prieš materialistinę gamtos mokslų kryptį, vadovybės nurodymai dažnai skirti mokslo literatūrai. Juose ieškoma kompromisų, ypač apibūdinant M. Koperniko sistemą (Pranciškaus Reco potvarkiai)[44].

Spaustuvės darbui įtakos turėjo kongregacijų nutarimai, valstybės įstatymai ir visuomenės nuomonė. Į kažkokio senatoriaus laišką, kuriame kritikuojamas žemas Žečpospolitos kultūros ir mokslo lygis, 1752 m. spalio 10 d. atsiliepė provincijolas Jonas Požeckis[45]. Spaustuvė po to išplėtė pasaulietinių leidinių spausdinimą. Vadovavimas direktyvomis iš Romos ir provincijos, be abejo, varžė jos iniciatyvą. Nurodymai dažnai vėluodavo ir būdavo be visuomenės poreikių nuovokos. Ypač neigiamai veikė knygų cenzūravimas.

Tikrieji spaustuvės vadovai — tai prefektai ir socijai. XVI a. šias pareigas spaustuvėje ėjo Pilypas Vidmanštatas, Valentinas Ruskovijus, Paulius Bolesta.

Iš Lietuvos jėzuitų provincijos asmenų katalogų ir kitos archyvinės medžiagos galima nustatyti beveik visus XVII a. vidurio — XVIII a. spaustuvės prefektus. Jais skirdavo eruditus, dažniausiai kalbų ir matematikos specialistus, kurie, be to, pasižymėdavo ir literatūrine veikla. XVII a. ilgiau prefektais dirbo gramatikos profesorius Mykolas Dambrovskis (4 metus), matematikos ir kalbų profesoriai Jurgis Berentas

(4 metus), Juozas Rimgaila (4 metus); XVIII a.— etikos profesorius Petras Puzinas (5 metus), hebrajų ir graikų kalbos bei matematikos profesoriai Jonas Narbutas (4 metus), Aleksandras Kulieša (8 metus), Motiejus Karvackis (12 metų), retorikos, gramatikos ir poezijos profesoriai Aleksandras Kirkoras (9 metus), Stanislovas Haslovskis (8 metus), Jokūbas Linkenhejeris (5 metus). Be to, jai yra vadovavę istorikas Pranciškus Paprockis, astronomas Martynas Počobutas ir kt.[46] Nuo prefektų sumanumo, visuomenės poreikių pažinimo, pastangų priklausė spaustuvės leidybinės veiklos pagyvėjimas, spaudinių skaičius ir jų poligrafinis atlikimas.

Techniniais spaustuvės vadovais XVI—XVII a. pirmojoje pusėje būdavo spaustuvininkai, kurių pavardės nurodomos ir leidiniuose dėl neeilinio jų vaidmens knygų leidime. Be Danieliaus Lenčickio, pradėjusio darbą, spaustuvininkais buvo Jonas Slenskis, Martynas iš Kazimiero, Kristupas Patras, Tomas Levickis, Jonas Kochanas. Jų pavardės nurodytos leidiniuose drauge su spaustuve, o Kristupo Volbramčiko ir Stanislovo Goldos — be spaustuvės. Įmonei sustiprėjus ir padidėjus prefektų profesiniam įgudimui, spaustuvininkai savo reikšmės neteko.

Spaustuvė ne kartą buvo nukentėjusi nuo stichinių nelaimių ir karų. 1610 m. ji sudegė ir iki 1615 m. visai neveikė. Manoma, kad ji nukentėjo ir nuo 1737 m. gaisro, tačiau darbo nenutraukė. XVII a. veikliausias spaustuvės laikotarpis buvo 1633—1652 m., kai kasmet buvo išleidžiama nuo 10 iki 25 leidinių. Pažymėtina, jog tuo metu išėjo šimtmečio vertingiausia akademijos mokslinė literatūra. XVIII a. produktyviausiai spaustuvė dirbo nuo 1736 m., per metus išspausdindama po 14—53 leidinius. Skaičiaus didėjimui reikšmės turėjo visuomeninio gyvenimo poslinkiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, gyventojų komunikacijų stiprėjimas. Tuo metu pradėta spausdinti ir įvairesnių rūšių leidinių.

Spaustuvės santykiai su Vilniaus ir kitomis spaustuvėmis reiškėsi ir idėjine konkurencija (XVI a.), ir komerciniu gamybiniu bendradarbiavimu (ypač XVIII a.). Tie patys leidiniai būdavo spausdinami tiek akademijos, tiek pranciškonų spaustuvėse, naudotasi tais pačiais poligrafijos įrengimais, bendrauta ir platinant leidinius.

Produkcijai realizuoti leidiniai būdavo parduodami knygų pirkliams. XVIII a. viduryje prekiauta su Kražių, Vitebsko, Pinsko ir net Varšuvos

[42] VUB, f. 13, Nr. 98, l. 1—2.

[43] Ten pat, f. 3, Nr. 2388, p. 361—363.

[44] CVIA, f. 1135, ap. 20, Nr. 299, p. 39—40; 77—79; 104—115; 293—294.

[45] Ten pat, p. 60—61.

[46] Catalogus personarum; Dispositio personarum Provinciae Litvaniae, Vilnae, anni 1724—1773; VUB, f. 13, Nr. 98, l. 27—31; f. 83, Nr. 47, l. 389, 496, 579—580; CVIA, f. 1136, ap. 2, Nr. 303, l. 80, 199—201; LPJA; *L. Piechnik*, Początki Akademii Wileńskiey, p. 62—64; LPJA ARSJ Lith. 57.

knygininkais. Spaustuvė turėjo ir savo knygyną[47]. Visuomenei informuoti buvo išleistas jame esančių leidinių katalogas „Catalogus librorum in Typographia S R M Academ: Viln: S. J. ab anno 1765".

BENDROS ŽINIOS APIE SPAUSTUVĖS PRODUKCIJĄ

Iki 1773 m. spaustuvė išleido 247 817 puslapių 2549 leidinius[48]. Pagal turinį juos galima suskirstyti į dvi grupes: pasaulietinę ir religinę-poleminę. Pasaulietinė literatūra sudarė 58 procentus visos produkcijos (1443 leidiniai). Nemaža jos dalis buvo mokymo priemonės ir mokslinė literatūra, reikalinga akademijos humanitarinėms ir filosofinėms disciplinoms, taip pat tiksliųjų mokslų kursams. Kita dalis pasaulietinių leidinių skirta platesnei visuomenei. Tai įvairūs statutai, instrukcijos, didaktinė bei grožinė literatūra, periodika.

Religinės literatūros išleista 1106 knygos (42 procentai visos produkcijos). Pirmojo spaustuvės leidinio Petro Skargos veikalo „Už švenčiausią eucharistiją" (Pro sacratissima eucharistia), išėjusio 1576 m. gegužės mėn., pratarmėje iškelti svarbiausi spaustuvės uždaviniai — tarnauti kovai prieš reformaciją. P. Skarga, Emanuelis de Vega, Martynas Smigleckis, Andrius Jurgevičius ir kiti šmaikščia plunksna bandė suniekinti žymiausio reformato Lietuvoje Andriaus Volano raštus, ruošė dirvą bažnytinei unijai su pravoslavais, polemizavo su kitų konfesijų ideologais. Poleminė literatūra klestėjo XVI—XVII a., kai reformacijos sukeltas abejones tikėjimo dogmomis norėta atremti teoriškai, o XVIII a. jos jau nedaug, be to, ji ir kito turinio — tai istorinės kalvinizmo, protestantizmo ir kitų konfesijų apžvalgos (J. Pošakovskis). Spaustuvė taip pat spausdino teorinę-teologinę literatūrą ir leidinius bažnyčios bei gyventojų religinės praktikos reikalams.

Ieškoti pažangių elementų akademijos leistoje religinėje-poleminėje literatūroje būtų naivu, ji atstovavo valdančiųjų sluoksnių ir feodalinės valdžios politikai.

Daugiausia leidinių išspausdinta lotynų kalba — beveik pusė produkcijos (1354 vienetai), antroje vietoje — lenkų kalba (1080 vienetų), trečioje — lietuvių kalba (85 knygos). Be to, spausdinta latvių kalba, taip pat graikų, italų, vokiečių, prancūzų kalbomis. Antai akademija spausdino pirmąsias latviškas knygas — Jurgio Elgerio darbus „Visų metų evangelija" (Evangelia toto anno, 1762), „Dvasinės giesmės" (Cantiones spirituales, 1673), „Lenkų—lotynų—latvių žodyną" (Dictionarium Polono—latino—lotavicum, 1683). Šaltiniuose nurodoma, jog Vilniuje buvo spausdinama knygų ir estų kalba, tačiau jų neaptikta.

Daugumas spaustuvės leidinių buvo parengta vietinių autorių (1794 leidiniai), pirmiausia akademijos profesorių bei studentų. Kai ką, dažniausiai mokymo priemones, didaktinę, antikinę literatūrą, religinius teorinius veikalus, perspausdindavo iš kitų spaustuvių leidinių originalo kalba arba jų vertimus.

Akademija pirmoji Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradėjo spausdinti kalendorius ir periodiką. Kalendorius 1737 m. pradėjo leisti J. Pošakovskis, jo darbą vėliau tęsė P. Paprockis. Pažymėtinas istorinis-politinis kalendorių pobūdis ir tendencija prieš astrologiją. 1760 m. balandžio mėn. pradėjo eiti pirmieji laikraščiai: „Lietuvos kurjeris" (Kuryer litewski), „Literatūros žinios" (Wiadomości literackie), „Privilegijuotosios žinios" (Wiadomości uprzywiliowane); pastarojo pavadinimas vėliau pakeistas į „Užsienio žinias" (Wiadomości cudzoziemskie). 1764 m., sustojus šiems laikraščiams, iki pat amžiaus pabaigos buvo spausdinami „Vilniaus laikraščiai" (Gazety Wileńskie) su priedais. Tai buvo nauja literatūros rūšis, informavusi apie užsienio ir krašto politiką, teikusi žinių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvenimo, populiarinusi mokslą.

Spaustuvės leidiniai būdavo iliustruojami specialiai jiems sukurta grafika ar puošiami poligrafiškai. Akademijos leidiniuose ryškėja XVI—XVIII a. Lietuvos knygos meno būdingieji bruožai, atskleidžiantys renesansą ir baroką.

[47] VUB, f. 13, l. 27—31.

[48] Skaičius negalutinis. Jis neabejotinai padidėtų, peržiūrėjus Vilniaus spaustuvių leidinius senose bibliotekose.

LIETUVOS VYRIAUSIOJI MOKYKLA (1773–1783–1803 m.)

EDUKACINĖS KOMISIJOS ĮKŪRIMAS IR MOKYKLŲ PERTVARKYMAS

ietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausioji mokykla (Schola Princeps Magni Ducatus Lithuaniae) gyvavo feodalizmo irimo ir kapitalizmo formavimosi laikotarpiu. XVIII a. antrojoje pusėje ir Lietuvoje, ir Lenkijoje prasidėjo ekonominis pakilimas. Klostantis kapitalistiniams santykiams, ūkiniame gyvenime ėmė reikštis prieštaravimai tarp naujų gamybinių jėgų ir senųjų feodalinių-baudžiavinių gamybinių santykių. Atsirado bajorų, suinteresuotų valstybės stiprinimu, taip pat ir valstybinių reformų šalininkų, ieškojusių išeities iš „bajoriškos respublikos" anarchijos.

Lenkijoje ir Lietuvoje plito fiziokratų idėjos. Visuomeninės santvarkos idealu fiziokratai laikė žemdirbių visuomenę, kurioje viešpataujanti padėtis priklauso savininkų, žemvaldžių, klasei, o ūkis tvarkomas kapitalistiniais pagrindais. Nesiverčiantieji žemės ūkiu buvo laikomi bevaise klase. Kritikuodami merkantilizmą, fiziokratai teigė, kad tautos turtą sudarą ne pinigai, o žemės ūkio produktai.

Susidomėję fiziokratų pažiūromis ir tikėdamiesi pasididinti pajamas, kai kurie Lietuvos dvarininkai ėmėsi palivarkus pertvarkyti į senjorijas. Reformomis išgarsėjo Povilas Bžostovskis, savo Merkinės dvare 1769 m. panaikinęs palivarkus ir jų žemę už piniginę rentą išdalijęs valstiečiams.

Panašias reformas savo dvaruose įgyvendino J. Chreptavičius, I. Masalskis ir kt. Jeigu jie palivarkų nenaikino, tai bent lažą keitė činšu.

Ūkinio gyvenimo poslinkiai atsispindėjo ir to meto pažiūrose. Raseinių dominikonų mokyklos mokytojas I. Šperkevičius, pradedant naujus mokslo metus, sakė: „Prekyba yra pagrindas krašto gerovei kelti, amatai yra priemonė krašto gerovei palaikyti ir jai plėsti; žemdirbystė — tai didelės pastangos surasti žemėje paslėptą turtą, kuris maitina tėvynainius ir svetimuosius"[1].

EDUKACINĖS KOMISIJOS ĮKŪRIMAS

Jėzuitų ordinui Vakarų Europoje galutinai susikompromitavus ir jėzuitus išvarius iš kelių valstybių, kai kas iš jų atsikraustė į Lietuvą—Lenkiją, kur dirbo kolegijose, Vilniaus akademijoje. Bet jau 1773 m. rugsėjo 10 d., posėdžiaujant Žečpospolitos seimui, buvo sužinota apie popiežiaus bulę, kuri skelbė jėzuitų ordino panaikinimą visose valstybėse.

[1] VUB, DC 102, I. Šperkevičiaus kalba 1789 m., lapai nenumeruoti.

Kadangi Žečpospolitoje dauguma koleginių mokyklų ir Vilniaus akademija priklausė ordinui, tai joms reorganizuoti 1773 m. spalio 14 d. seimo nutarimu buvo sudaryta Edukacinė komisija.

Seimo nutarimo (konstitucijos) įžangoje sakoma, kad, panaikinus jėzuitų ordiną, kuris, remdamasis privilegijomis, valdė didžiąją dalį jaunimo mokymui skirtų kapitalų ir savo žinioje turėjo daugumą mokyklų, imamasi tokių priemonių:

Įkuriama Varšuvoje karaliaus globojama šlėktos jaunimui mokyti komisija. Į šią komisiją paskirti: Ignas Masalskis, Vilniaus vyskupas; Mykolas Poniatovskis, Plocko vyskupas; Andrius Sulkovskis, Gniezno vaivada; Jokimas Chreptavičius, Lietuvos pakancleris; Ignotas Potockis, Lietuvos raštininkas; Adomas Čartoriskis, Podolės žemių generolas; Andrius Zamoiskis, baltojo erelio ordino kavalierius; Adomas Poninskis, Kopanicos seniūnas. Komisijos pirmininku skiriamas I. Masalskis (1729—1794). Jį pavaduoja pirmas iš eilės komisaras. Komisijos kadencijos laikas nustatomas iki 1780 m. seimo. Seimui suteikiama teisė patvirtinti tą pačią komisiją arba ją pakeisti. Komisijos nariui mirus, karalius skiria naują komisarą. Komisijai priklauso visos akademijos ir mokyklos be išimties[2].

Edukacinės komisijos, kaip pasaulietiškos organizacijos, pavaldžios seimui, įkūrimas sudavė skaudų smūgį senosioms tradicijoms, katalikų bažnyčiai, nes ji neteko išimtinės teisės tvarkyti jaunosios kartos mokymą. Mokymo organizavimas ir kontrolė perėjo valstybei. Katalikų bažnyčia drauge neteko teisių ir į milžiniškus turtus, į pajamas, kurias davė tie turtai. Tuo metu panašios komisijos buvo sudarytos Prancūzijoje, Austrijoje ir Prūsijoje. Tačiau tų valstybių komisijoms tvarkyti švietimą buvo neįmanoma, nes jų vyriausybės švietimo reikalams maža teskyrė lėšų. Tuo tarpu Lietuvoje ir Lenkijoje tie turtai ne perduoti valstybės iždui, o iš jų buvo sudarytas fondas, kurio pajamos ėjo mokyklų išlaikymui. Vadinasi, Edukacinė komisija buvo lyg švietimo ministerija, tvarkiusi visos valstybės mokyklas. Vilniaus akademijai, taip pat kaip ir Krokuvos universitetui išlaikyti iš Edukacinės komisijos biudžeto 1774 m. buvo paskirta 100 000 auksinų[3].

Edukacinei komisijai pirmiausia teko išspręsti du uždavinius: perimti jėzuitų turtą ir pertvarkyti švietimo sistemą. Komisija turėjo užtikrinti nenutrūkstamą mokyklų darbą, o tai reiškė, jog reikėjo palikti senuosius mokytojus ir profesorius.

Pirmaisiais darbo mėnesiais Edukacinė komisija susipažino su padėtimi mokyklose ir priėjo išvadą, kad visa valstybės švietimo sistema, nuo pradinių mokyklų iki akademijų, turi būti reformuota.

Visą valstybę Edukacinė komisija padalijo į dvi provincijas — Lenkijos ir Lietuvos. Lietuvos provincija apėmė ir tas vakarinės Baltarusijos

mokyklas, kurios po pirmojo padalijimo 1772 m. liko Žečpospolitoje. Visoms mokykloms Lietuvos švietimo provincijoje turėjo vadovauti Vilniaus akademija, kuri 1781 m. buvo pavadinta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiąja mokykla. Pati Lietuvos švietimo provincija buvo padalyta į keturias apygardas: Lietuvos su apygardine mokykla Gardine, Žemaičių su apygardine mokykla Kražiuose, Naugarduko su apygardine mokykla Naugarduke ir Polesės su apygardine mokykla Brastoje. Apygardoms pagal nuostatus turėjo vadovauti renkami apygardų rektoriai. Joms priklausė vadinamosios paapygardinės mokyklos, kurių buvo apie 30, ir pradinės mokyklos, vadinamos parapinėmis, kurių etnografinėje Lietuvoje buvo apie 200.

PRADINIS ŠVIETIMAS

Pradinių mokyklų pertvarkymas, kurį įvykdė Edukacinė komisija, daugiausia palietė valstiečius ir apskritai neprivilegijuotuosius. Ligi reformos į valstiečių mokyklas žiūrėta religiniu požiūriu: per jas rūpintasi stiprinti religiją.

XVIII a. pabaigoje, intensyvėjant žemės ūkiui, plačiau naudojant samdomąjį darbą, plintant žemės ūkių nuomai, stiprėjant ekonominiams ryšiams su vidaus ir užsienio rinka, reikėjo daugiau šviesių, bent raštingų, žmonių ir kaime.

Edukacinės komisijos parengtose „Taisyklėse parapinėms mokykloms" nurodoma, jog mokiniai bus mokomi skaityti, rašyti ir aritmetikos. Taisyklės apkarpė dvasininkų teises į mokyklas. § 6 tiesiog sakoma: „Nors klebonai savo lėšomis tas mokyklas išlaiko, tačiau neturės mokytojui kitos galios, kaip jo elgesio priežiūrą ir pareigą pranešti apie tai savo pavieto mokyklų rektoriui"[4]. Šias mokyklas tikrinti turėjo kartą per metus pavietų, t. y. apygardinės ir paapygardinės, mokyklos. Dvasininkams buvo palikta teisė padėti mokytojui materialiai ir pavaduoti jį susirgusį.

Mokykloms liko senasis parapinių mokyklų pavadinimas, nes jų tinklą buvo numatyta derinti su krašto padalijimu į parapijas. Tačiau mokymo turinys jau keitėsi — reformuotos mokyklos turėjo tapti pradinio mokslo įstaigomis. Apie religijos dėstymą Taisyklėse nieko nekalbama, tai, J. Kurčevskio nuomone, buvo reakcija prieš seną bažnytinę mokyklą[5].

[2] Volumina Legum, t. 7, Petersburg, 1860, p. 152—153; *J. Lewicki,* Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej, Rosporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773—1793), Kraków, 1925, p. 1—3.

[3] *J. Lewicki,* Ustawodowstwo szkolne..., p. 10.

[4] Ten pat, p. 17.

[5] *J. Kurczewski,* Wiadomość o szkołach parafjalnych w djeczji Wileńskiej.— Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1908, Wilno, 1909, t. 2, p. 43.

Negalima sutikti su tais istorikais, kurie Edukacinės komisijos veiklą, parengiant mokyklų Taisykles, vadina revoliucija[6]. Revoliuciniai pakitimai mokyklų sistemoje galimi tik po socialinės revoliucijos. Iš Edukacinės komisijos dokumentų ryškėja feodalinės klasinės komisijos pažiūros į parapines mokyklas. Nurodant parapinių mokyklų tikslą, Nuostatuose rašoma: „Mokyti prastuomenę tikybos, jų luomo priedermių, taip pat jų luomo darbų ir amatų — toks yra šių mokyklėlių tikslas"[7].

VIDURINIŲ MOKYKLŲ PERTVARKYMAS

Edukacinė komisija, pertvarkiusi kolegijas į vidurines mokyklas, Nuostatuose nurodė, jog mokyklose su šešiomis klasėmis (jos buvo daugiausia apygardinės) mokslas truks septynerius metus[8]. Penktoji klasė šiose mokyklose buvo dvimetė. Paapygardinėse mokyklose buvo įvestos trys dvimetės klasės. Mokslas jose turėjo trukti šešerius metus.

Paapygardinių mokyklų tinklą 1783 m. Edukacinė komisija pakeitė: uždarė 7 mokyklas dėl mažo moksleivių skaičiaus. Tose mokyklose mokėsi vos po kelias dešimtis vaikų[9].

Moksleivių naujose Lietuvos provincijos mokyklose per dešimtį metų (1781—1792) padaugėjo du tris kartus; itin daug jų buvo Vilniaus paapygardinėje mokykloje — 576 moksleiviai 1791 m. Tai galima paaiškinti tuo, kad Vilniuje buvo Vyriausioji mokykla. Tėvai, galvodami vaikus leisti mokytis toliau, siųsdavo juos į Vilniaus paapygardinę mokyklą, vildamiesi, kad iš jos bus lengviau, negu iš kitų, įstoti į Vyriausiąją mokyklą.

Vidurinėse mokyklose daugumą moksleivių sudarė bajorų vaikai, tačiau, kaip matyti iš Balstogės mokyklos pirmos klasės 1793 m. atsiųsto Lietuvos Vyriausiajai mokyklai sąrašo, kur iš 73 moksleivių 24 buvo valstiečių ir 12 miestiečių vaikų[10], nemaža būdavo ir ne bajoriškos kilmės mokinių. Pavyzdžiui, Gardino mokykloje 1789 m. iš 218 moksleivių 48 buvo miestiečiai[11], o Kretingos mokykloje bajorų vaikai tesudarė mažumą[12].

Kilmė atsispindėjo ir moksleivių tarpusavio santykiuose. Virbalio mokykloje 1787/88 mokslo metais pastebėta, kad iš bajorų kilusieji tyčiojasi iš savo bendramokslių, prikišdami jiems „niekingą kilmę"[13]. Šioje mokykloje bajoraičiai, reikšdami panieką savo prižiūrėtojams „direktoriams", skiriamiems iš neturtingesniųjų, netgi atsisakydavo drauge su jais mokytis.

MATEMATIKOS IR GAMTOS MOKSLAI MOKYKLOSE

Reformuotose mokyklose nebuvo mokytojų, baigusių mokslus pagal naująją mokymo programą. Todėl svarbiausias žinių šaltinis ne tik moksleiviams, bet ir mokytojams tebebuvo vadovėlis. Senosios mokyklos tokių vadovėlių neturėjo[14]. Tai patvirtina ir generalinių vizitatorių pranešimai Vyriausiajai mokyklai, kuriuose sakoma, kad mokytojai turį daug darbo, dėstydami šias disciplinas, nes, patys mokydamiesi, nebuvo susidūrę su tais mokslais[15].

Naujiems vadovėliams parašyti Edukacinė komisija 1775 m. paskelbė konkursą, kuris susilaukė didelio pasisekimo. Susipažinus su atsiųstais vadovėlių prospektais, buvo nutarta prašyti Ženevos mokyklos matematikos dėstytoją Simoną Liujerą parašyti matematikos vadovėlius.

S. Liujero aritmetikos vadovėlyje, kainavusiame vieną auksiną (žąsis tuo metu kainavo taip pat vieną auksiną, višta — 15 grašių), yra žinių ne tik apie keturis aritmetikos veiksmus, paprastąsias ir dešimtaines trupmenas, procentus, bet taip pat ir apie matus bei svorius, vartojamus ir Žečpospolitoje, ir užsienyje.

To paties autoriaus geometrijos vadovėlyje kalbama apie plokštumos figūras, apie paviršiaus matavimus, skaičiaus kėlimą kvadratu, kvadratines šaknis, kvadratų sudėtį ir atimtį. Remiantis geometrine proporcija, figūrų panašumu, logaritmų ir trigonometrijos pagrindų žiniomis, vadovėlyje mokoma pritaikyti geometriją matavimams. Mat, nuo 1781 m. įsigaliojo karaliaus potvarkis, kuriuo prisiekusiųjų matininkų vardas suteikiamas tik Edukacinės komisijos mokyklų absolventams, gavusiems po specialaus egzamino Komisijos pažymėjimą, leidžiantį verstis šia profesija.

Reikalas ruošti matininkus Edukacinei komisijai iškilo dėl žemės permatavimų, sudarant dvarų inventorius ir vykdant seniūnijų liustracijas.

[6] *S. Tync,* Komisja Edukacji Narodowej (Pisma komisji i o komisji), Wybór źródeł, Wrocław, 1954, p. LVI.

[7] Ten pat, p. 699.

[8] Ten pat, p. 661.

[9] VUB, DC 90, D. Pilchovskio 1783 m. pranešimas apie mokyklas, l. 26—27.

[10] VUB, DC 102, Balstogės mokyklos 1793 m. pranešimas Lietuvos Vyriausiajai mokyklai, lapai nenumeruoti.

[11] VUB, DC 99. Pranešimai apie Gardino apygardos mokyklas, l. 4—22.

[12] VUB, DC 88, 1782 m. G. Piramovičiaus pranešimas apie mokyklas, l. 29.

[13] VUB, DC 93. J. Erdmano 1788 m. pranešimas apie mokyklas, l. 23.

[14] *J. Fierich,* Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, 1950, p. 65.

[15] Ten pat, p. 44.

Sparčiai didėjant dirbamos žemės plotams, reikėjo jų apskaitos (net pagal rūšį) ir išmatavimų. Tačiau čia iš karto susidurta su sunkumais. Lietuvos ir Lenkijos valstybė, neturėdama vieningos vidaus rinkos, neturėjo ir vienodų matų. Todėl, nustatant ilgio ir svorio matus matematikos vadovėliams, teko daug vargti. Vilniaus pijorų kolegijos rektorius K. Narbutas ir Edukacinės komisijos narys J. Chreptavičius ėmėsi palyginti Lietuvos, Lenkijos ir užsienio ilgio ir svorio matus. Taigi Edukacinei komisijai rūpėjo, kad moksleiviai mokyklos žinias galėtų pritaikyti gyvenime.

Logikos vadovėlį, I. Potockio prašymu, parašė Prancūzijos Akademijos narys E. Bono de Kondiljakas. Kondiljako teiginys, jog kiekvienas reiškinys, net mąstymo ir pažinimo procesas, yra pagaunamas pojūčiais ir patikrinamas patyrimu, paneigė senąjį aiškinimą, kuriame dvasios savybių ir pažinimo procesas nušviečiamas tik spekuliatyviškai. E. Kondiljakas aiškino, kad visų protinių operacijų, suvokimų ir abstrakcijų šaltinis — jutimai, kurie atsirandą, daiktui veikiant jutimo organus[16].

Mąstymo proceso stebėjimas leidžiąs suprasti tiesas, pagal kurias šis procesas vykstąs. Pagrindinis tokio mąstymo būdas esąs analizė: „[...] protas suskaldo objektą į dalis, kad jį vėl iš naujo sudėtų"[17]. Tai rodo, kad E. Kondiljakas nepaneigė sintezės mąstymo procese. Tačiau sintezė, pasak jo, esąs antrinis reiškinys, sąlygojamas analizės, kaip mąstymo pagrindo.

E. Kondiljako vadovėlio pažangi reikšmė ta, kad mąstymo pagrindu jis ėmė pojūčius kaip materialaus pasaulio atspindį, o teoriją siejo su praktika, reikalavo, kad kiekvienas teorinis teiginys būtų praktikos patvirtintas. Tai priešinga senajai scholastinei sistemai, besiremiančiai dogmomis ir autoritetais.

Fizikos vadovėlį parašė kadetų korpuso matematikos ir fizikos profesorius Mykolas Hubė. Jo „Fizikos įvadas"[18] skyrėsi nuo kitų gamtos mokslų vadovėlių tuo, kad autorius apėjo religines problemas ir nieko neužsiminė apie „antgamtinę" fizinių reiškinių kilmę, apie gamtos kūrėją dievą. Galima drąsiai pasakyti, kad vadovėlis buvo jau visai pasaulietiškas.

Botanikos ir zoologijos vadovėlius parašė Kristoforas Kliukas. Autorius kritiškai vertino Linėjaus ir Džono Rėjaus sistemas ir priėjo išvadą, kad geriausia būtų suderinti šių abiejų sistemų stipriąsias puses[19]. Vadovėlio priede aprašomi herbarijaus tvarkymo būdai ir nurodoma, kaip vartoti žoles.

Zoologijos vadovėlyje K. Kliukas, kalbėdamas apie gyvulių klasifikaciją, kritikavo Aristotelio sistemą ir rėmėsi Linėjaus klasifikacija, pažymėdamas, kad vadovėlyje mokykloms jis apžvelgsiąs tiktai paviršutines gyvulių žymes, kurios sudaro klasifikacijos pagrindą, nes gilesnis nagri-

nėjimas — tai aukštesnių studijų reikalas. Žinduolių klasei autorius neabejodamas priskyrė ir žmogų, stovintį gamtos viršūnėje, aukščiau už „visus gyvulius"[20].

Botanikos ir zoologijos profesorius Stanislovas Bonifacas Jundzilas savo atsiminimuose iš mokytojavimo metų rašė, kad vienuoliai buvę nusistatę prieš gamtos mokslų vadovėlius mokyklose, o „pijorai atkakliai piktinosi" šia disciplina[21]. Tai patvirtina ir generalinių vizitatorių pranešimai Lietuvos Vyriausiajai mokyklai[22].

Dėstant organinę gamtą, moksleiviai būdavo supažindinami su krašto augalais ir gyvuliais. Kai kurios mokyklos turėjo savo botanikos sodus, gamtos kabinetus; generaliniai vizitatoriai paprastai žavėjosi Naugarduko mokyklos gamtos kabinetu. Norėdama papildyti Vyriausiosios mokyklos gamtos kabinetą, Edukacinė komisija 1789 m. nutarė Naugarduko mokyklos gamtos kolekcijas pervežti į Vilnių[23].

Po Lietuvos prijungimo prie Rusijos (1795 m.) įkurta nauja Lietuvos Edukacinė komisija savo atsišaukime į mokyklas nurodė, kad mokyklose būtų vartojami išleistieji Komisijos vadovėliai ir laikomasi senųjų programų. Naujoji Komisija iki pat 1803 m. švietimo reformos neišleido nė vieno naujo vadovėlio.

Gamtos mokslų dėstymas veikė žmonių pažiūras. Mokyklose ėmė įsigalėti atšalimas nuo bažnyčios, pasauliečiai mokytojai nedalyvaudavo pamaldose, reikšdavo abejonių dievo visagalybe. Lietuvos Vyriausiosios mokyklos profesoriai, Edukacinės komisijos generaliniai vizitatoriai ieškojo atšalimo priežasčių. Paprastai dėl to buvo kaltinami mokytojai. Mokytojai savo pavyzdžiu, be abejo, veikė mokinių pažiūras, bet kur kas didesnės reikšmės auklėtiniams bus turėjęs taip pat gamtos mokslų įvedimas į mokyklas.

Edukacinės komisijos pastangos supasaulietinti mokyklą, įvedant į jų programą tiksliuosius ir gamtos mokslus, ir pastangos šiems mokslams suteikti taikomųjų mokslų pobūdį, buvo glaudžiai susijusios su mokyklų mokslinio lygio kėlimu. Plečiant moksleivių žinias gamtos mokslų srityje, buvo griaunamas bažnyčios autoritetas ir įtaka, o kartu pakertama ir jos

[16] *E. Condillac*, Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia, Kraków, 1952, p. 49—57.

[17] Ten pat, p. 21.

[18] *M. J. Hube*, Wstęp do fizyki dla szkół narodowych, Warszawa, 1783.

[19] *K. Kluk*, Botanika dla szkół narodowych, Wilno, 1787, p. 162.

[20] *K. Kluk*, Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych, Warszawa, 1789, p. 273.

[21] *S. Jundziłł*, Pamiętniki życia księdza Stanisława Jundziłła.— Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce, 1914, t. 13, p. 46.

[22] VUB, DC 82; J. Jaksos 1789 m. pranešimas apie mokyklas, l. 42; DC 88, G. Piramovičiaus 1782 m. pranešimas apie mokyklas, l. 21, 30.

[23] VUB, DC 33; Edukacinės komisijos nurodymai Lietuvos Vyriausiajai mokyklai 1789—1795 m., l. 15.

valdžia. Dėl to vienuoliai nenorėjo įsileisti į savo mokyklas gamtos ir tiksliųjų mokslų, steigė mokyklas be Edukacinės komisijos žinios, dėstydami senoviškai.

Reikia atsiminti, jog Edukacinės komisijos nariai buvo magnatai arba iš pasiturinčios šlėktos. Todėl suprantama, kad jie pirmiausia rūpinosi šlėktiškojo jaunimo mokymu, vidurinių mokyklų sutvarkymu. Šlėktai tokios mokyklos visai užteko, dauguma jos ir nesiekė studijų aukštojoje mokykloje, nebent materialinė padėtis vertė pasirinkti gydytojo, teisininko, mokytojo specialybę ar tapti dvasininku.

UNIVERSITETO REFORMOS

UNIVERSITETAS 1773—1782 M.

kademija, perėjusi Edukacinei komisijai, pirmaisiais metais tvarkyta pagal nurodymus iš Varšuvos. Vilniaus alma mater neturėjo nei aiškaus mokymo plano, nei nustatytų specialybių.

Kaip pastebėjo I. Šibiak, patys akademijos profesoriai bandė reorganizuoti mokyklos darbą, pritaikyti jį naujiems reikalavimams. 1773 m. rugsėjo 22 d. jie parengė reformų projektą[1]— pirmąjį variantą, o antrasis buvo parengtas 1773 m. gruodžio 21 d.[2] Jame sakoma, jog reikią atsisakyti tuščių spekuliacijų ir gilintis į gamtos mokslus ne tik protui apšviesti, bet ir praktinei veiklai. Didelę reikšmę kraštui turėtų geometrijos, mechanikos, geografijos, kalnakasybos bei ekonomikos žinių skleidimas ir jų taikymas gyvenime[3].

Projekte parodytas domėjimasis gamtos mokslais netrukus buvo imtas įgyvendinti. Jau 1774 m., Edukacinei komisijai pritarus[4], susitarta dėl pirmųjų medicinos specialybių dėstytojų, Mykolo Renjė ir Jokūbo Briotė, darbo akademijoje.

Be to, profesorius Juozapas Mickevičius, poeto Adomo Mickevičiaus giminaitis, suorganizavo eksperimentinės fizikos katedrą ir kabinetą[5], populiarino technikos laimėjimus, konstravo prietaisus amatininkų darbui palengvinti[6].

Pertvarkant akademijos darbą, visą laiką jautėsi ir Edukacinės komisijos pirmininko I. Masalskio įtaka. Pirmiausia 1774 m. buvo pakeistas rektorius Antanas Skorulskis, vietoj jo paskiriant I. Masalskiui artimą Ignotą Žabą, kuris šias pareigas ėjo iki garsiosios 1777 m. Juozapo Vibickio vizitacijos. J. Vibickis akademijos vizitacijos akte konstatavo, kad „mokymas arba blogai sutvarkytas, arba visiškai apleistas, o pajamos

smarkiai iššvaistytos"[7]. J. Lechicka studijoje apie J. Vibickį tvirtina, jog, vizituodamas akademiją, jis kartu ją reformavo[8]. Tačiau iš cituotų J. Vibickio atsiminimų matyti, jog jam buvo patikėta tik patikrinti mokyklų būklę, bet ne reformuoti jas. Po J. Vibickio vizitacijos I. Masalskiui teko pasitraukti iš Komisijos, o I. Žabai — iš rektoriaus posto. Į pastarojo vietą Edukacinė komisija paskyrė Žaną Ševalję. Mykolo Balinskio tvirtinimu, akademijos reikalais po to ėmė rūpintis Edukacinės komisijos narys J. Chreptavičius (1729—1812)[9].

Greičiausiai, remdamasi J. Vibickio vizitacijos metu surinkta medžiaga ir Krokuvos akademijos reformų patirtimi, Edukacinė komisija 1778 m. ėmėsi reorganizuoti ir Vilniaus akademiją. Pirmiausia nuo jos atskyrė retorikos, poetikos ir kitas klases, kurias sujungė į vidurinės mokyklos tipo vaivadijos mokyklą. Taigi akademijoje liko tik aukštosios mokyklos dalykai.

Vykdant šias reformas, mirė Ž. Ševalję. Naujuoju rektoriumi Komisija paskyrė Martyną Počobutą. J. Chreptavičius įpareigojo jį parinkti kandidatų profesūrai[10]. Surasti Lietuvoje tiksliųjų ir gamtos mokslų specialistų aukštajai mokyklai buvo nelengva. Gamtos istorijos katedrą M. Počobutas pasiūlė Gardino medicinos mokyklos dėstytojui Žanui Emanueliui Žiliberui[11], o medicinos kolegiją ir medicinos teorijos bei anatomijos dėstymą — S. Biziui, pažadėdamas pastarajam per metus 10 tūkstančių auksinų[12].

Kartu su naujomis medicinos katedromis buvo organizuojamos ir teisės katedros. 1780 m. prigimtinės teisės katedrą Edukacinė komisija pavedė J. Stroinovskiui[13], 1781 m. romėnų teisės katedrą gavo B. Sirutis, o krašto teisės katedrą — M. Olechovičius[14].

[1] *I. Szybiak,* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim, p. 45.

[2] VUB, DC 57; Lietuvos Vyriausiosios mokyklos raštai Edukacinei komisijai 1772—1775 m., l. 28—29.

[3] VUB, DC 57; Įvairūs Lietuvos Vyriausiosios mokyklos raštai, l. 8.

[4] *T. Wierzbowski,* Komisya Edukacyi Narodowej 1773—1794, t. 3, zesz. 39, Warszawa, 1714, p. 43.

[5] VUB, DC 23; Lietuvos Vyriausiosios mokyklos fizikos kabineto aprašymas 1773—1803 m., l. 2.

[6] *J. Bieliński,* Stan nauk matematyczno-fizycznych za czasów Wszechnicy Wileńskiej.— Prace matematyczno-fizyczne, 1890, t. 2, p. 124.

[7] *J. Wybicki,* Pamiętniki Józefa Wybickiego, t. 2, Warszawa-Kraków, 1907, p. 53.

[8] *J. Lechicka,* Józef Wybicki, Toruń, 1962, p. 117.

[9] *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, p. 254—255.

[10] Ten pat, p. 255.

[11] Ten pat, p. 258.

[12] Ten pat, p. 259 ir *J. Bieliński,* Universytet Wileński (1579—1831), t. 2, p. 12.

[13] *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, p. 257—258.

[14] *J. Bieliński,* Universytet Wileński, t. 2, p. 13.

Sunkiau vyko fizikos mokslų kolegijos organizavimas. 1780 m. M. Počobutas pakvietė M. Tomašauską dėstyti algebros kurso[15], 1781/82 mokslo metais taikomąją matematiką dėstė T. Kundzičius, eksperimentinę fiziką — J. Mickevičius ir astronomiją — Andrius Streckis[16]. Kitais metais kolegijoje Pranciškus Norvaiša pradėjo skaityti ir aukštosios matematikos kursą[17].

Taigi 1782 m. Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje jau beveik visiškai susiformavo trys kryptys: fizikos, medicinos ir teisės dalykų. Tačiau tokie dalykai, kaip chemija ir kai kurios matematikos disciplinos, nebuvo dar dėstomos, nes trūko profesorių.

Be pedagoginio, profesoriai dirbo ir mokslinį teorinį darbą. M. Počobutas ir A. Streckis organizavo astronominius stebėjimus, Ž. Žiliberas tyrinėjo Lietuvos florą. Darbų rezultatus mokslininkai apibendrino išleistuose darbuose[18].

Tačiau dauguma profesorių buvo linkę į praktinį mokslo žinių taikymą gyvenime, ypač, kad šia linkme jų darbą skatino ir J. Chreptavičius, savo požiūrį į aukštąją mokyklą išdėstęs laiške Vyriausiosios mokyklos rektoriui[19]. Jis rašė, jog aukštosios mokyklos profesoriai turį aiškinti žmonėms mokslo žinių svarbą krašto ekonominiam kilimui, visuomenės moralei. Vyriausioji mokykla turinti rūpintis ir patriotiniu jaunųjų piliečių auklėjimu, be to, aktyviai dalyvauti krašto gyvenime, padėti spręsti sunkias problemas, stengtis, kad būtų apsišvietusių žmonių. Žymiausieji profesoriai negalį apsiriboti vien universitetu, jie turį organizuoti paskaitas visuomenei, spausdinti savo darbus, rūpintis, kad mokslas būtų suprantamas eiliniam piliečiui[20].

Apie universiteto reformas, pradedant 1781/82 mokslo metus, kalbėjo ir Vyriausiosios mokyklos sekretorius Kazimieras Naruševičius. Jo nuomone, naujasis Vyriausiosios mokyklos „studijų planas", įvedus medicinos, gamtos ir teisės mokslus, atitinkąs geriausių Europos universitetų organizaciją. Sekretorius taip pat užsiminė, jog dalis visuomenės reiškianti nepasitenkinimą dėl gamtos mokslų dėstymo. Todėl, kreipdamasis į profesorius, studentus ir svečius, K. Naruševičius nurodė, kad gamtos mokslų plitimas krašte turi jau tradicijas, kuriomis Vyriausiosios mokyklos reformos ir rėmėsi. Kalbėtojas iškėlė mintį, jog „daugelio mokslo sričių, kurias laikome naujomis ir svetur kilusiomis, pradininkais buvo mūsų protėviai". Paaiškinęs reformų reikšmę, jis teigė, jog jų sėkmę nulems tai, kiek Vyriausiosios mokyklos žinios bus taikomos praktikoje ir kiek jos padės gerinti gyvenimą.

EDUKACINĖS KOMISIJOS 1783 M. NUOSTATAI IR JŲ ĮGYVENDINIMAS

Aukštųjų mokyklų reformą Edukacinė komisija patvirtino 1783 m., išleisdama mokyklų nuostatus. Juose buvo aptartas, be aukštųjų, ir žemesniųjų mokyklų darbo turinys. Pirmuosiuose penkiuose nuostatų skyriuose išdėstyti pagrindiniai teiginiai, nusakantys vyriausiųjų mokyklų veiklą: pirmajame skyriuje buvo aptariamos mokyklų darbuotojų teisės; antrajame, pavadintame „Vyriausiosios mokyklos",— apibūdinta aukštųjų mokyklų vidinė organizacija; trečiajame — nustatoma aukštųjų mokyklų katedrų užėmimo tvarka; ketvirtajame — kalbama apie mokyklų darbo tikrinimą ir penktajame — aptariamas pasauliečių mokytojų rengimas.

Nuostatai pripažino vyriausiosioms mokykloms privilegijas, kurios buvo suteiktos karalių ir seimų patvirtintos, jei jos neprieštaravo Edukacinės komisijos teisėms. Be administracinių ir didaktinių funkcijų, aukštosioms mokykloms buvo siūloma organizuoti mokslinį tiriamąjį darbą ir mokslo žinių populiarinimą visuomenėje. Pažymėtina, kad šių uždavinių neribojo jokie biurokratiniai nurodymai, viskas buvo palikta pačių profesorių iniciatyvai. Edukacinės komisijos reikalavimai organizuoti aukštojoje mokykloje mokslinį darbą ir populiarinti mokslo žinias visuomenėje buvo nauji ir pažangūs.

Vyriausiajai mokyklai, be rektoriaus, vadovavo dar du fizikos ir moralės mokslų kolegijų, anksčiau vadintų fakultetais, pirmininkai. Tačiau tikroji valdžia aukštojoje mokykloje priklausė vyriausiosios mokyklos tarybai. Jos posėdžiuose turėjo būti sprendžiami visi aukštosios mokyklos organizaciniai klausimai ir mokslo raidos, turto tvarkymo bei vadovavimo žemesniosioms mokykloms problemos. Vyriausiosios mokyklos tarybą sudarė rektorius, kolegijų pirmininkai ir profesoriai. Svarstant mokslines problemas, turėjo dalyvauti visi viceprofesoriai, o sprendžiant ką iš ekonomikos — dar rektoriaus teismo raštininkas ir universiteto archyvo tvarkytojas. Pastarasis turėjo tik patariamojo balso teisę. Sprendžiama buvo balsų dauguma. Posėdžių dienotvarkę privalėjo parengti ir paskelbti tarybos sekretorius, tačiau kiekvienas profesorius turėjo teisę ją papildyti, jei jam pritardavo trys tarybos nariai. Tarybos narių pageidavimu balsavimas galėjo būti slaptas arba viešas.

[15] *J. Bieliński*, Stan nauk matematyczno-fizycznych, p. 19—20.
[16] *I. Szybiak*, Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej, p. 54.
[17] *T. Wierzbowski*, Komisja Edukacji Narodowej, p. 110.
[18] *J. Lewicki*, Bibliografia druków odnoszących się do Komisyi Edukacyj Narodowej, pierwszego w Europie Ministeryum Oświaty, Lwów, 1908, p. 40.
[19] VUB, DC 30, Edukacinės komisijos raštai Lietuvos Vyriausiajai mokyklai 1781—1794 m., l. 5.
[20] *I. Szybiak*, Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej, p. 55.

Be vyriausiosios mokyklos tarybos posėdžių, nuostatai numatė kai kurių klausimų svarstymą mokyklos kolegijų narių susirinkimuose.

Rektorius, kolegijų pirmininkai ir vyriausiosios mokyklos sekretorius buvo renkami vyriausiosios mokyklos taryboje, tačiau tvirtino juos Edukacinė komisija; ji taip pat teikė paskyrimų diplomus profesoriams, viceprofesoriams ir aukštiesiems valdininkams, tikrino vyriausiųjų mokyklų darbą. Jos privalėjo kiekvienais metais pristatyti Komisijai darbo ataskaitas. Vyriausiosios mokyklos savo ruožtu tikrino žemesniųjų mokyklų — apygardinių, paapygardinių ir parapinių — darbą. Tikrino paprastai generaliniai vizitatoriai, kurie buvo renkami arba vyriausiosios mokyklos rektoriaus skiriami iš profesorių. Rektoriui priklausė ir visų mokyklų darbuotojų jurisdikcija.

Fizikos mokslų kolegijoje buvo dėstoma astronomija, aukštoji matematika (grynoji ir taikomoji), fizika, chemija, gamtos mokslai, medicinos mokslai, aritmetika, geometrija ir mechanika; moralės mokslų kolegijoje — dogmatinė ir moralinė teologija, Šventasis raštas, bažnyčios istorija, retorika ir literatūra. Pažymėtina, kad nedėstyta filosofija, viena iš pagrindinių disciplinų akademijoje. Nurodytų dalykų skaičius nebuvo galutinis. Pavyzdžiui, fizikos mokslų kolegijoje, nors nuostatuose ir nebuvo numatyta, 1775/76 m. buvo įvesti architektūros ir piešimo kursai, 1793 m. imta dėstyti taikomoji mechanika, o 1799 m. — topografija. Tačiau naujų katedrų atidarymui kai kada prieštaraudavo vyriausiosios mokyklos vadovai. Pavyzdžiui, architektūra kurį laiką dėstyta jau akademijoje. Bet disciplinos dėstytojai, matyt, nedaug žinių teduodavo savo studentams, nes, mokslus baigę, jie kokiais geresniais darbais nepasižymėjo. Didesnių architektūros darbų autoriai Lietuvoje dažniausiai buvo užsieniečiai. Architektūros katedra buvo įsteigta tik po akademijos perorganizavimo. Ligi tol architektūra nelaikyta net mokslu, į ją žiūrėta kaip į naudingą amatą, kuriam reikia patyrimo.

Martynas Počobutas rektoriumi išbuvo apie dvidešimt metų (nuo 1780 m.). Moralės mokslų kolegijos pirmininkų Edukacinė komisija paskyrė prof. Dovydą Pilchovskį[21], o fizikos mokslų — artimą rektoriaus bendradarbį, astronomą Andrių Streckį, nepaisant to, kad profesoriai užsieniečiai pirmininku siūlė patologijos ir medicinos praktikos profesorių vengrą Juozapą Langmajerį[22].

Plėsdama dėstomuosius dalykus, Edukacinė komisija buvo priversta rūpintis ne tik dėstytojais, bet ir mokslo bei mokymo priemonėmis. Dėl to medicinos profesorius M. Renjė buvo pasiųstas į Paryžių, o astronomas A. Streckis — į Londoną. Gavus ko reikia, susidarė sąlygos Vyriausiajai mokyklai tapti ne tik mokymo, bet ir mokslo įstaiga. Tačiau, plėsdama savo veiklą, mokykla susidurdavo su finansiniais sunkumais. Be jų, atsirado nesusipratimų ir su bažnytine Vilniaus valdžia. Mat, pakvie-

tus pasauliečių medicinai, biologijai ir kitiems dalykams dėstyti, Vyriausioji mokykla vis daugiau vadavosi iš dvasininkijos globos. Tokioms tendencijoms pasipriešino Vilniaus vyskupas I. Masalskis ir kapitula. 1783 m. Edukacinės komisijos nuostatai paskelbė vadinamojo akademinio luomo sudarymą. Šiam luomui priklausė Krokuvos ir Vilniaus vyriausiųjų mokyklų, taip pat vidurinių mokyklų dėstytojai ir kandidatai. Jiems buvo užtikrinta autonomija, nepriklausomumas nuo valdžios organų, išskyrus Komisiją, visų vadovaujančių pareigūnų renkamumas. Aukščiausiu akademinio luomo teisėju buvo Vyriausiosios mokyklos rektorius[23]. Taigi Vilniaus Vyriausioji mokykla iš dvasininkų jurisdikcijos išsivadavo, tačiau nesutarimai su Vilniaus vyskupu nesibaigė. Mat, mokykla pritarė komisijos reikalavimui sujungti teisės dalykų katedras su teologijos katedromis į vieną moralės mokslų kolegiją. Tarybos nuomone, nėra reikalo organizuoti atskiros teologijos kolegijos, kuri galėtų duoti pretekstą vyskupui kištis į mokyklos reikalus[24]. I. Masalskis, reikalaudamas atskiros teologijos kolegijos, rašė Edukacinės komisijos pirmininkui M. Poniatovskiui: „Jeigu teologijos katedros bus visiškai nepriklausomos nuo vyskupo, tai gali kilti nesusipratimų [...]. Noras išsiskirti lengvai gali paskatinti teologijos dėstytojus ieškoti savo moksle naujų atradimų. Tokie norai, kituose moksluose girtini, teologijoje yra labai pavojingi"[25].

Nepaisant I. Masalskio būgštavimų, teologijos katedros liko moralės mokslų kolegijoje, kurioje Vilhelmas Kalinskis dėstė katalikų bažnyčios istoriją ir moralinę teologiją, o Mykolas Karpavičius — dogmatinę teologiją. Vyskupo pastangos išlaikyti Vyriausiąją mokyklą bažnyčios valdžioje baigėsi nesėkmingai.

PIRMŲJŲ MOKYTOJŲ PASAULIEČIŲ RENGIMAS

Edukacinei komisijai pertvarkius vidurinių mokyklų programas, reikėjo mokytojų, galinčių dėstyti gamtos ir tiksliuosius mokslus. Kai kurie autoriai teigia, jog jų rengimas ir buvęs pagrindinis Vyriausiosios mokyklos tikslas[26]. 1777 m. Komisijos vizitatorius J. Vibickis, aplankęs, be

[21] Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia uniwersytetu Wileńskiego, t. 1, p. 85.

[22] *A. Jobert,* La commission d'éducation nationale en Pologne (1773—1794), Paris, 1941, p. 285.

[23] *S. Tync,* Komisja Edukacji Narodowej, p. 575.

[24] J. Śniadecki, Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa, t. 1 (1780—1787), Kraków, p. 296.

[25] *I. Szybiak,* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej, p. 66.

[26] Ten pat, p. 182—193.

akademijos, Kauno, Merkinės ir Gardino mokyklas, pranešė, kad eksjėzuitai nesugebą ar nenorį prisitaikyti prie naujos mokyklų programos. Reikėjo kitų mokytojų. Juos rengti Vyriausiojoje mokykloje imta nuo 1783 m.

Tais metais į mokyklą buvo priimti aštuoni žmonės, kurie, baigę studijas, turėjo tapti mokytojais. Mokytojai ruošti iki 1797 m., ir per tą laiką mokėsi 68 studentai pasauliečiai. Studentai galėjo pasirinkti mokymo kryptį, tačiau mokykla nurodydavo, kurias paskaitas reikėjo būtinai lankyti. Visam šiam darbui vadovavo prigimtinės ir tautų teisės profesorius J. Stroinovskis.

Jau pats Edukacinės komisijos įsteigimas buvo smūgis neribotai bažnyčios kontrolei mokykloje. Gamtos ir tiksliųjų mokslų įvedimas — kitas didelis žingsnis bažnyčios įtakai mažinti, o mokytojų rengimas Vyriausiojoje mokykloje dėjo pagrindą buvusių mokytojų dvasininkų keitimui pasauliečiais. Nuostatai vis dėlto minėjo būsimųjų mokytojų dievobaimingumą, pamaldumą; apie visiškai pasaulietišką mokymą XVIII a. pabaigoje Lietuvos ir Lenkijos valstybėje nebuvo ko ir galvoti. Tačiau pasauliečių mokytojų ruošimas aukštojoje mokykloje, kurioje jie mokyti mąstyti ir kritiškai vertinti, dėstyti gamtos ir tiksliuosius mokslus, ardė bažnyčios pagrindus jaunosios kartos auklėjime.

Baigę Vyriausiąją mokyklą, nauji mokytojai vykdavo į Edukacinės komisijos išlaikomas mokyklas. 1782/83 mokslo metais visų 19 Komisijos išlaikomų vidurinių mokyklų mokytojai dar buvo dvasininkai, daugiausia eksjėzuitai. Po dešimties metų jose iš 52 mokytojų 28 (52 proc.) jau buvo pasauliečiai, 1796 m. iš 56 mokytojų — 26 (47 proc.) pasauliečiai. Daugėjant mokytojų pasauliečių, keitėsi mokymas. Pasauliečiai mokyklose tvirtai įgyvendino eksperimentinį mokymo metodą, užtikrindami svarbią vietą gamtos ir tiksliesiems mokslams. Slopinant 1794 m. T. Kosciuškos sukilimą ir 1795 m. prijungus Lietuvą prie Rusijos, nutrūko ir Vyriausiosios mokyklos darbas. Bet jau kitais, 1796 metais Vyriausioji mokykla buvo atgaivinta. Tuo metu joje dirbo 16 profesorių, jų paskaitų klausė 150 studentų ir 5 akušerijos klausytojos[27].

STUDENTAI

Vyriausioji mokykla, organizuodama naujas katedras, rūpindamasi rasti joms profesorių, nemaža iniciatyvos parodė taip pat didindama ir studentų skaičių. Apie tai pirmą kartą kiek duomenų paskelbė I. Šibiak[28]. Iš jos darbo matome, jog 1783/84 mokslo metais eksperimentinės fizikos paskaitų klausė 104 studentai, taikomosios matematikos — 66, aukštosios matematikos — 16. 1787/88 mokslo metais eksperimentinės fizikos — 85,

taikomosios matematikos — 17, aukštosios matematikos — 15, astronomijos — 6, chemijos — 4.

Krinta į akis tai, jog mieliau studijuojami dalykai, kurie jau turėjo tradicijas, o gerokai mažiau — naujieji, imti dėstyti reformavus akademiją, pavyzdžiui, chemija, medicina ir kt. Tačiau daugėjo ir šių specialybių studentų. 1783/84 mokslo metais mediciną studijavo 14 studentų, kurių 12 išlaikė valdžia. 1784/85 mokslo metais medicinos studentų padaugėjo, nes medicinos paskaitų pradėjo klausyti 16 amatininkų chirurgų, o 1787/88 mokslo metais jų jau buvo 27. Be amatininkų chirurgų, 1783/84 ir 1788/89 mokslo metais mediciną testudijavo 22 žmonės. Edukacinė komisija pasiūlė Lietuvos Vyriausiosios mokyklos rektoriui papopuliarinti šią mokslo šaką.

Kelias dešimtis studentų sudarė Vilniaus karo korpuso kadetai; jie paprastai klausė matematikos, fizikos ir chemijos paskaitų. Nemažai studentų buvo ir dvasininkų. Mat, kunigų seminarijos auklėtiniai ir įvairių vienuolių ordinų nariai klausydavo teologijos ir kai kurių kitų dalykų paskaitų.

Mažiausią studentų grupę sudarė tėvų išlaikomi pasauliečiai, nes neturtingam šlėktai išlaikyti sūnų mokykloje buvo brangu, o didikai iš tradicijos siuntė savo vaikus į užsienio universitetus.

Studijos Vyriausiojoje mokykloje truko ketverius metus.

Dauguma studentų gyveno bursose. Reikalui esant, neturtingos šlėktos ir miestiečių vaikai gaudavo stipendijas nuo 300 iki 400 auksinų[29], kurios sudarė galimybes jiems įsigyti mokytojo, gydytojo, architekto ar kitą specialybę.

Beveik visiškai neturime šaltinių, kurie rodytų mokyklos studentų socialinę kilmę. Iš Edukacinės komisijos potvarkių apie tai nieko negalima pasakyti. Gal būt, buvo studentų, kilusių iš neturtingos šlėktos ir miestiečių. Tačiau nei mediko, nei mokytojo profesijos Lietuvos ir Lenkijos valstybėje nebuvo gerbiamos, todėl net neturtingo šlėktos šios profesijos per daug netraukė. Jos galėjo labiau vilioti miestiečius, nes abi leido susidaryti palankesnes gyvenimo sąlygas.

Žinome, kad Kretingos paapygardinėje mokykloje bajorų kilmės moksleivių nebuvo[30], o studentas Jokūbas Alseika Lietuvos Vyriausiąją mokyklą pasiekė kaip tik iš Kretingos. Taigi galima manyti, kad mokykloje buvo vienas kitas studentas ir iš valstiečių.

Nuostatai kėlė didelius reikalavimus studentams tiek dėl moralės, tiek ir dėl mokslinio subrendimo. Į mokymąsi jie turėjo žiūrėti kaip į parei-

[27] *L. Żytkowicz*, Rządy Repnina na Litwie w latach 1794—7, Wilno, p. 212.

[28] *I. Szybiak*, Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej, p. 173—176.

[29] *S. Tync*, Komisja Edukacji Narodowej, p. 618.

[30] VUB, DC 8, 1. 29; DC 89, 1. 15.

gą tėvynei; turėjo būti teisingi, pasirengę ginti kraštą, principingi, gerbti svetimą turtą. Nuostatuose suformuluoti studijų tikslai skyrėsi nuo kosmopolitinės jėzuitų mokyklos mokymo-auklėjimo tikslų. Edukacinės komisijos programoje pagrindinis studijų tikslas — ne religinis auklėjimas, besąlygiškas paklusnumas vyresniesiems, o tėvynės meilės, tėvynės gynimo skatinimas. Krinta į akis reikalavimas skiepyti ir „švenčiausią pagarbą svetimam turtui"[31]. Šie tikslai turėjo būti pasiekti, dėstant teisę ir politinės ekonomijos pagrindus, kurie glaudžiai siejosi su fiziokratų teorijos propagavimu. Visa tai turėjo sudominti studentus žemdirbystės ugdymu krašte, turėjo kelti prekybą ir pramonę, didinti miestiečių vaidmenį, o kartu rodė reikalingumą reformų, kurios stiprintų valstybę.

1797 M. REFORMOS

Vykdydamas Jekaterinos II įsaką, Lietuvos generalgubernatorius N. Repninas 1795 m. rugsėjo mėn. suorganizavo komisiją, kuri turėjo parengti švietimo sistemos pertvarkymo projektą. Pagal jį privalėjo būti sudaryta Lietuvos Edukacinė komisija. Komisija ir buvo sudaryta, tačiau ji veikė nesavarankiškai, nes buvo prijungta prie Visuomenės globos (policijos) įstaigos ir priklausė Lietuvos generalgubernatoriui. Taigi mokyklos pasidarė pavaldžios administracinei krašto valdžiai. Edukacinė komisija buvo patvirtinta 1797 m. liepos 23 d. reglamentu; jos pirmininku buvo paskirtas Vilniaus vyskupas Juozapas Kasakauskas. 1797 m. carinė vyriausybė patvirtino ir naują Vilniaus aukštosios mokyklos statutą, kuriame ji buvo pavadinta Vilniaus Vyriausiąja mokykla. Didesnių reformų nepadaryta, tik kolegijos pertvarkytos į tris fakultetus: 1) moralės mokslų, 2) fizikos mokslų ir 3) medicinos mokslų. Moralės mokslų fakultete įkurtos penkios katedros: 1) teologijos, 2) logikos, prigimtinės ir tautų teisės, 3) civilinės ir bažnytinės teisės, 4) visuotinės istorijos, 5) retorikos, poezijos ir literatūros. Fizikos fakultete — šešios katedros: 1) teorinės ir eksperimentinės fizikos, 2) grynosios matematikos, 3) taikomosios matematikos, 4) astronomijos, 5) architektūros, 6) tapybos ir piešimo. Medicinos fakultete — taip pat šešios katedros: 1) chemijos, 2) anatomijos ir fiziologijos, 3) patologijos ir materia medica (taip vadintas vaistų mokslas; dabar — farmakologija), 4) teorinės chirurgijos ir akušerijos, 5) praktinės chirurgijos ir 6) gamtos istorijos[32]. Mokyklos rūpesčiu 1799 m. įkurta dar terapijos ir klinikinės medicinos katedra. Vyriausioji mokykla buvo atleista nuo kitų Lietuvos mokyklų priežiūros; dėl to profesoriai galėjo daugiau jėgų dėti mokomajam ir moksliniam darbui aukštojoje mokykloje. Nuo 1797 m. oficialiąja dėstomąja kalba Vyriausiojoje mokykloje tapo lenkų kalba, nors dalį dalykų užsieniečiai ir toliau dėstė lotyniškai. XVIII a. pabaigos švietimo reformos veikėjai J. Chreptavi-

čius, I. Masalskis, J. Kasakauskas, kaip ir kiti Lietuvos bajorai ir dvasininkai, į Lietuvos liaudies kalbą žiūrėjo niekinamai. Lietuvių kalba jiems tebuvo baudžiauninkų kalba, o lenkų kalba atrodė pranašesnė, viešojo gyvenimo, privilegijuotųjų luomų kalba, todėl jos vartojimą jie stengėsi plėsti per mokyklas. Nepaisant to, ėmė reikštis domėjimasis ir lietuvių kalba. Mokykloje buvo skaitomas karaliaus Stanislovo Augusto brolio laiškas, kuriame jis teiravosi, iš kur esanti kilusi lietuvių kalba ir kuo ji skiriasi nuo žemaičių kalbos; apie tai jis buvęs paklaustas Londone. Greičiausiai laiško paskatintas, mokyklų generalinis vizitatorius Ksaveras Bogušas ir parašė studiją lenkų kalba „Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią".

MATEMATIKA, ASTRONOMIJA IR GEOGRAFIJA

MATEMATIKOS DĖSTYMAS. P. NORVAIŠA

ukštąją matematiką Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje nemaža metų dėstė Pranas Norvaiša (1742—1819)[1]. Kilęs nuo Adutiškio. Jis studijavo akademijoje pas J. Nakcijonavičių, Ž. Rosinjolį ir Ž. Flerė, po to kelerius metus dirbo A. Tyzenhauzo įsteigtoje (apie 1765 m.) Gardino matininkų mokykloje. Tenai jis dėstė topografiją ir nemažai keliavo su būriu mokinių, nustatinėdamas vietovių geografinę padėtį. 1769 m. universiteto aktuose (Laureae, 366) P. Norvaiša pažymėtas jau kaip matematikos profesorius, dėstąs trečiuosius metus. 1771—1773 m. jis vadovavo Nemuno vagos nuo Rumšiškių iki Kauno valymo darbams. 1773 m. P. Norvaiša vėl minimas universiteto aktuose kaip buvęs „viešųjų darbų prie Nemuno viršininkas, o dabar filosofijos profesorius". Mokslų akademijos (draugijos) projekte jis minimas kaip bendrosios filosofijos profesorius.

„Gazeta Warszawska" 1775 m. rugsėjo 30 d. numeryje rašoma, kad A. Tyzenhauzo „dvaro matematikas" P. Norvaiša dalyvavęs dieną prieš tai įvykusiame Saulės užtemimo stebėjime Varšuvoje.

[31] S. *Tync,* Komisja Edukacji Narodowej, p. 656.

[32] Ł. *Żongołłowicz,* Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego, — Rocznik Prawniczy Wileński, t. 1, Wilno, 1925, p. 212—213.

[1] Žr. *T. Życki,* Wiadomość o życiu i pracach uczonych s. p. J. X. Franciszka Narwoysza... — Dziennik Wileński, 1820, t. 3, p. 1—15; *З. Жемайтис,* Выдающийся профессор математики старого Вильнюсского университета Франциск Норвайша (1742—1819). — Литовский математический сборник, 1964, т. 4, № 2, р. 261—290.

Netrukus A. Tyzenhauzas komandiravo P. Norvaišą į Angliją susipažinti su manufaktūrų technikos naujovėmis, taip pat nupirkti astronomijos prietaisų sumanytai įkurti Gardino observatorijai. P. Norvaišai esant Anglijoje, griuvo visi A. Tyzenhauzo sumanymai, todėl, sugrįžęs iš komandiruotės, jis 1783—1784 m. pradėjo reguliariai dėstyti Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje[2]. Dauguma jo pirktų arba užsakytų astronomijos prietaisų atiteko Vilniaus universitetui.

Susižavėjęs I. Niutonu, P. Norvaiša vartojo ne tik jau pasenusią I. Niutono matematikos terminologiją, bet ir savo kursus planavo tiesiog pagal jo matematikos veikalus. Tačiau tai anaiptol nereiškia, kad jis būtų ignoravęs vėlesnę matematikos raidą. I. Niutonas P. Norvaišai buvo genialus naujų matematikos metodų kūrėjas, visų buvusių matematikos sričių tobulintojas, pirmtakų (J. Keplerio ir R. Dekarto) palikimo ugdytojas. Ne kartą prospektuose P. Norvaiša minėjo garsią dviejų „didžių vyrų" (I. Niutono ir G. V. Leibnico) polemiką. Vėlesnieji matematikai P. Norvaišai tebuvo I. Niutono komentatoriai arba pasekėjai, atspėję, ką genialus mokslininkas buvo pareiškiąs užuominomis. P. Norvaiša save laikė kukliu Niutono kūrybos dėstytoju ir aiškintoju. Platūs profesoriaus kursai, kasmet keitęsi, tapo savotiška matematikos enciklopedija, kurioje kiekvienas „niutonikos" skyrius vis papildomas kitų matematikų darbais (iš matematikų minimi K. Maklorenas, B. Teiloras, G. Krameris, P. J. Nikolis, I. Stirlingas, J. Bernulis, L. Euleris, I. L. Lagranžas, A. Klero ir panašiai).

Nors P. Norvaišos kursų neišliko, tačiau iš prospektų nesunku suvokti pagrindinius jų teiginius. R. Dekarto koordinačių metodas, nuosekliai I. Niutono taikomas, įgalino suformuluoti bendrą kreivių teoriją. P. Norvaiša teigė, kad senoji matematika šioje srityje tebuvusi atskirų sąmojingų pastabų derinys, o „algebros metodas geometrijoje" tapęs „matematikos visrakčiu, atvėrusiu vartus daugeliui atradimų". Tatai vertinama kaip „tikra revoliucija ir perversmas su skaičiavimu susijusiuose moksluose". Už tai didžią pagarbą jis reiškė ne tik I. Niutonui, bet ir R. Dekartui su T. Hariotu. Pats P. Norvaiša nemažai dėmesio skyrė algebrinėms trečios ir ketvirtos eilės kreivėms. Kur kas svarbesnis pasirodė išvestinių ir neapibrėžtinių integralų (niutoninių „fliuksijų" ir „fliuentų") skaičiavimas, kurio pagrindu išsivystė „bendroji tiek algebrinių, tiek transcendentinių kreivių teorija"— lietėjų nustatymas, kreivumo radiuso suradimas, lankų ilgio skaičiavimas, kreivėmis apibrėžtų plotų skaičiavimas ir t. t. Su kreivių teorija siejosi bendras lygčių nagrinėjimas, lygties šaknų išskyrimas ir jų apytikris išskaičiavimas. Nemaža vietos kursuose skirta nepabaigiamoms eilutėms, numerinėms kintamų dydžių lentelėms, taip pat logaritmų interpoliacijai ir pan.

P. Norvaiša gerai mokėjo lietuviškai[3] ir labai rūpinosi vietinių mate-

matikų ugdymu. Prospektuose jis ne kartą su pasitenkinimu pažymėjo radęs gerų studentų, kad lietuviai esą ne menkesni matematikai už kitas seniai jau pasižymėjusias mokslais tautas. Yra užuominų apie jo pastangas leisti Vilniuje matematikos žurnalą „Acta Mathematica".

Po ordino uždarymo P. Norvaiša galutinai nutraukė ryšius su juo ir net įstojo į masonų „Uoliojo lietuvio" ložę. Už tai suprantama, kodėl jėzuitų istorikas S. Zalenskis jo neminėjo ordino įžymybių tarpe. Šykštus pagyroms S. B. Jundzilas apibūdino P. Norvaišą kaip išsimokslinusį ir pareigingą darbuotoją, kas metai naujai dėsčiusį kursus pagal savo traktatus, bet mokinių turėjusį mažai. Kaip gerą mokytoją šiltai apibūdino P. Norvaišą ir T. Žickis. Pedagoginė profesoriaus veikla universitete truko ir XIX a., vos ne iki pat mokslininko mirties. Iš jo mokinių, dirbusių universitete, buvo T. Kundzičius, Z. Niemčevskis, M. Tomašauskas, T. Žickis, L. Stuoka-Gucevičius.

T. KUNDZIČIUS. MECHANIKOS DĖSTYMAS

Kitas matematikos profesorius Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje buvo Tadas Kundzičius (1747 m. Krinčine, Pasvalio raj.— 1829 m. Vilniuje). Baigęs mokslus Gardine ir Vilniuje, jis jau iki reformos kelerius metus dėstė universitete poetiką. Mokslų akademijos (draugijos) steigėjų tarpe jis pasirašė kaip prancūzų kalbos profesorius, bet apie 1777 m. pradėjo dėstyti elementariąją matematiką, o jau nuo 1780 m. dėstė taikomąją matematiką. Žymią šio kurso dalį sudarė mechanika, dėstyta pagal prancūzų astronomo N. L. Lakailio traktatą, 1759 m. išverstą į lotynų kalbą[4] ir vartotą aukštosiose mokyklose. Šio autoriaus populiarumą Vyriausiojoje mokykloje liudija tai, kad jo veikalas „Elementarios algebros ir geometrijos paskaitos", išverstas K. Šenferio į lotynų kalbą, buvo išspausdintas Vilniuje[5].

Beje, būdvardis „elementarios" čia tinka nebent pradiniams veikalo skyriams, nes po jų eina aukštesnių laipsnių algebrinės lygtys, begalinės eilutės, koordinačių metodas, kūgio piūviai ir diferencialų bei integralų skaičiavimo pradmenys su kai kuriais pritaikymais geometrijai ir me-

[2] Apie Norvaišos veiklą, susijusią su Tyzenhauzo sumanymais žr. *J. Bartoszewicz*, Tyzenhauz Antoni. — Encyklopedyja powszechna, t. 25, Warszawa, Orgelbrand, 1867, p. 908—916; *E. Орловский*, Очерк истории города Гродны, Гродно, 1889; *A. H. Kirkor*, Przechadzki po Wilnie i jego okolicach, Wilno, 1856.

[3] Tarnybos lape: „Callet linguam lituanam, lotavicam, germanicam et gallicam imperfecte...", 1773. Vėliau, reikia manyti, prisidėjo ir anglų kalbos mokėjimas.

[4] *N.-L. de La Caille*, Lectiones elementares mechanicae, Viennae, Pragae et Tergesti, 1759.

[5] *N. -L. de La Caille*, Lectiones elementares Algebrae et Geometriae, Vilnae, 1773.

chanikai. T. Kundzičiaus dėstyto mechanikos kurso planas beveik visiškai atitinka N. L. Lakailio „Mechanikos paskaitas". Iš pradžių pateikiamos pagrindinės sąvokos ir tiesiaeigio judėjimo dėsniai, o toliau eina: 1) dūžių teorija, 2) statika, apimanti taip pat elementariųjų „mašinų" (svirties, pleišto, suktuvo ir kt.) teoriją ir masių centro skaičiavimus, ir pagaliau 3) dinamika, kurioje nagrinėjamas pirmiausia judėjimas apskritimu ir įvairūs švytavimai. Minimas ir judėjimas kūgio piūviais, susietas su astronomija. „Mašinų" skyriuje autorius paliečia ir mašinų veikimo „trukdymus" (turima galvoje trintis), ir taip pat būdus jiems mažinti.

1787—1789 m. T. Kundzičius nagrinėjo istorinį ginčą dėl „kūno jėgos judėjime" (vis corporis in motu). Kadaise šią neapibrėžtą sąvoką vieni tapatino su impulsu („judėjimo kiekiu"), kiti su dviguba kinetine energija (L. Eulerio „gyvąja jėga"). T. Kundzičius, pripažindamas L. Eulerio nuopelnus, vis dėlto laikė „judėjimo kiekius" artimesnius jėgoms, nes jie, kaip ir jėgos, priešingai veikdami, gali anuliuoti vieni kitus. Visas šis ginčas teturi vien istorinės reikšmės, žvelgiant į laikus, kada tokios sąvokos, kaip „jėga", „impulsas" ir „energija" dar nebuvo apibrėžtos.

Kartais T. Kundzičius, trumpindamas mechaniką, taikomosios matematikos kurse dėstė hidrostatiką su hidraulika ir „aerometriją" (dujų mechanikos pradmenis), o kartais — architektūrą, fortifikaciją ir pirotechniką. Tokiuose kursuose jis nagrinėjo hidraulinius įrenginius, statybines medžiagas, jų atsparumą ir t. t. Tvirtovių statybą dėstė, sekdamas B. P. Paganu, I. P. Blondeliu ir ypač B. P. Vobanu. 1803 m. T. Kundzičius išėjo į pensiją.

Nuo 1780 m., T. Kundzičiui ėmus skaityti taikomąją matematiką, „nepakankamai žemesnėse mokyklose išmokusiems matematiką studentams"[6] elementariosios matematikos kursą dėstė Mykolas Tomašauskas (?—1813). Pasak S. B. Jundzilo, jis buvęs gabus, tačiau nestropus, užsiėmęs kitais reikalais, o 1794 m. ir visai metęs universitetą. Iš tikrųjų M. Tomašauskas tada prisidėjo prie T. Kosciuškos sukilimo, po kurio negalėjo grįžti dėstyti. Tačiau 1803 m. jam pavyko išsirūpinti pensiją.

Po sukilimo, nuo 1797—1798 m. elementariosios matematikos kursą dėstė taip pat P. Norvaišos mokinys, aukštosios matematikos adjunktas Tomas Žickis (1762 ar 1763 m. Kupriškyje, Vilniaus raj.— 1839 m. Vilniuje), apgynęs 1787 m. magistro disertaciją „Izaoko Niutono matematinės tezės". T. Žickio kursas, sprendžiant iš prospektų, platesnis už anksčiau dėstytus. Algebra apima nepabaigiamąsias eilutes, geometrija — koordinačių metodą. Plačiai dėstyta trigonometrija. Be to, prisidėjo „praktinė geometrija", apimanti geodezinių prietaisų naudojimą, topografiją ir kartografiją. 1802 m. prospekte „praktinės geometrijos" jau nėra, užtat žadama skaityti „apibrėžtinę ir neapibrėžtinę analizę". Pastarąją reikia suprasti kaip lygtis ir lygčių sistemas su daugeliu nežinomųjų. Matemati-

kos studijoms T. Žickis labiausiai nurodė L. Eulerį, Bernulį ir I. L. Lagranžą. Apie 1800 m. T. Žickis į savo kursus įterpė tikimybių teorijos pradmenis. Tolesnė mokslinė T. Žickio veikla aukštojoje mokykloje plėtojosi jau XIX amžiuje.

Jaunesnei matematikų kartai, išauklėtai P. Norvaišos, Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje priklausė taip pat Zakarijas Niemčevskis (1766 Vainute — 1820 Vilniuje). Mokėsi jis Kražiuose ir Vilniuje, mokytojavo Gardine ir, 1794 m. gavęs filosofijos ir laisvųjų menų daktaro laipsnį, 1797 m. tapo universiteto matematikos adjunktu. Reikšmingiausia jo mokslinė veikla, prasidėjusi po ilgos (1802—1808) kelionės į užsienį, apima jau ne Vyriausiosios mokyklos darbo metus.

ASTRONOMIJA. OBSERVATORIJOS VEIKLA

Fizikos mokslų fakultete labiausiai pasižymėjo astronomija, ir ne vien dėl to, kad observatorijos vedėjas M. Počobutas ilgai vadovavo taip pat visai Lietuvos Vyriausiajai mokyklai. M. Počobutas stojo į darbą mokykloje, jau turėdamas Žečpospolitos karališkojo astronomo titulą, 1774 m. buvo karaliaus Stanislovo Augusto apdovanotas jo garbei iškaltu medaliu[7]. Būdamas rektorium, jis sudarė observatorijai geresnes sąlygas.

Nuo 1773 m. karaliaus potvarkiu observatorija ėmė gauti buvusios akademijos spaustuvės pelną. 1777 m. spalio 1 d. Edukacinė komisija paskyrė M. Počobuto padėjėjui A. Streckiui lėšų nuvykti į Londoną prietaisų pirkti. Rekomendacijos laišką A. Streckiui parūpino R. J. Boškovičius. Gali būti, kad prietaisus dar anksčiau buvo užsakęs P. Norvaiša. Tuo pačiu metu dvigubai didesnė suma buvo paskirta pačiai observatorijai, o 1782 m. gegužės 12 d. Edukacinė komisija paskyrė iš Vilniaus akademinės kasos dar didesnę sumą (16 000 auksinų) observatorijai toliau statyti.

Perstatymo projektą sudarė Vilniaus architektas Knakfusas. Jis rūpinosi ir statybos darbais (nuo 1782 m. rugpiūčio, kada įvyko kertinio akmens dėjimo ceremonija, iki 1788 m. spalio mėn.).

Vertingiausias observatorijos prietaisas buvo Ramzdeno gamybos sieninis kvadrantas, patikrintas Grinvičo observatorijoje, Vilniuje įtaisytas specialiai paruoštoje smiltainio blokų sienoje. Observatorija buvo gavusi Kaniveto sekstantą. Deja, šie ir anksčiau gauti instrumentai netrukus paseno, nes astronominių prietaisų raida XIX a. pradžioje buvo

[6] Dabit lectiones Elementares Algebrae, Aritmeticae et sectionum pro iis, qui non satis in illis versati, e scholis inferioribus ad lectiones inveniunt Academicas. Prosp. 1788/9.

[7] *L. Gołębiowski,* Gabinet medalów polskich, Wrocław, 1843, p. 205.

labai sparti. Kai kurie jų neblogai išliko kaip muziejiniai eksponatai, nes gaisras, 1876 m. nusiaubęs observatoriją, jų beveik nepalietė[8].

Artimiausiu M. Počobuto bendradarbiu Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje tapo jau minėtas Andrius Streckis (1737—1797), kilęs iš pačios Lietuvos, asistavęs M. Počobutui dar prieš universiteto reformą, o po reformos jau turėjęs, kaip ir M. Počobutas, karališkojo astronomo titulą ir dėstęs astronomiją. A. Streckio paskaitų programa iš trijų pagrindinių dalių. Pradžioje dėstoma sferinė trigonometrija ir elementarūs šviesulių pasiskirstymo bei judėjimo dalykai, kuriems nagrinėti pakanka nesudėtingų priemonių (dangaus gaublio), elementarių geometrijos ir trigonometrijos žinių. Toliau nagrinėjama pasaulio sistema, kurios teorijai taikomi fizikos pradai. Ir pagaliau vėl grįžtama prie šviesulių judėjimo, bet jau apsiginklavus sistemos supratimu ir tikslesniais skaičiavimo metodais. Atsižvelgiant į anuometinį mokslo lygį, programa nekelia abejonių, tačiau krinta į akis, kad dar gana neryžtingai kalbama apie heliocentrinę pasaulio sistemą. Tiktai 1787/88 mokslo metų lenkiškoje programoje be išlygų minimas Žemės skriejimas ir sukimasis (bieg roczny ziemi, obrót ziemi dzienny). Tai, be abejo, priklausė nuo jo pažiūrų.

A. Streckis neigiamai užsirekomendavo ir kaip dekanas, puldamas universiteto gamtininkus, kuriuos jis kritikavo iš reakcinių, bažnytinių pozicijų. S. Jundzilas savo atsiminimuose prikišo A. Streckiui, kad tas per daugelį metų nepaskaitęs nė vienos paskaitos. Tai vargiai patikima, tačiau galimas daiktas, kad pagal buvusius akademijos papročius A. Streckis dėstė astronomiją siauram „išrinktųjų" būreliui.

Be A. Streckio, nuolatinis M. Počobuto pagalbininkas buvo jo giminaitis Ignas Reška (1760—1830), buvęs karys, neturėjęs rimto, akademinio paruošimo, bet, matyt, naudingas šefui kaip stropus pareigūnas, praktiškai susipažinęs su jam pavestu darbu[9].

A. Streckiui mirus, I. Reška gavo dėstyti astronomiją. Dėstė iš esmės pagal tą pačią programą, kartais nurodydamas N. L. Lakailio „Elementarias astronomijos paskaitas", kuriomis ir anksčiau rėmėsi Vilniaus astronomai[10]. Apie skaitytus I. Reškos kursus išliko daugiau duomenų, negu apie A. Streckio dėstymą. Jam artimesnė buvo eilinė astronominių stebėjimų ir geodezijos praktika, gilesnių teorijos dalykų jis privengė. Dėl to I. Reška profesoriavo tol, kol observatorijai vadovavo M. Počobutas, o po to gavo mokyklų vizitatoriaus pareigas.

Palyginti su ikireforminiais laikais observatorijos darbai gerokai paspartėjo, nors jų kryptis mažai pakito. Kiek svarbesni 1774 m. Merkurijaus stebėjimai, įgalinę vėliau, 1785 m., J. Lalandą patikslinti šios planetos orbitos duomenis. Tais pačiais metais, balandžio 2—4 d., M. Počobutas stebėjo Saturno žiedo „išnykimą". Nuolat buvo sekami Jupiterio palydovai, taip pat Mėnulio padėtys žvaigždėtame dangaus fone. Pa-

vyzdžiui, 1775 m. balandžio 4 d. regimoji Mėnulio vieta buvo nustatyta pagal Aldebaraną (Tauro Alfą), o gegužės 10 d.— pagal Mergelės Gamą.

Astronominė observatorija, be savo tiesioginės paskirties, atliko ir meteorologinius stebėjimus. J. Mickevičius dalyvavo kai kuriuose stebėjimuose ir skaičiavimuose; kai kuriuos skaičiavimus vykdė ir P. Norvaiša. Pats M. Počobutas buvo uolus šviesulių stebėtojas. Reguliaraus paskaitų kurso jis nedėstė, vedė observatorijos žurnalus. Kai ką iš duomenų publikavo užsienio mokslinėje spaudoje, o mokslinių žinučių spausdindavo taip pat savo redaguojamame „Vilniaus laikraštyje" (Gazety Wileńskie). Pavyzdžiui, 1780 m. liepos 7 ir 21 d., rugsėjo 15 d.— apie kometos pasirodymą ir stebėjimus, liepos 21 d.— apie prancūzų astronomo V. Rošono ekspediciją, lapkričio 8 — apie J. Hevelijaus minėjimą; 1774 m. sausio 21 d.— apie Saturno žiedą, kovo 12 d.— meteorologines pastabas apie šiltą žiemą, birželio 9 d.— apie Saturno stebėjimus; 1777 m. lapkričio 8 d.— apie astronominę observatoriją ir t. t.

J. MICKEVIČIUS. FIZIKOS DĖSTYMAS

Eksperimentinės fizikos kursą daug metų Vyriausiojoje mokykloje, o vėliau ir imperatoriškajame universitete dėstė Adomo Mickevičiaus dėdė Juozapas Mickevičius (1743—1817). Jam, pasak S. B. Jundzilo, buvo prikišama, kad vengęs teorijos ir linkęs į tokius „teorijai tolimus" dalykus, kaip žaibolaidžių įtaisymas, racionali dūmtraukių statyba ir t. t. Iš tikrųjų J. Mickevičius savo kurse dėstė „Niutono mechanikos pagrindus" (1781 m.) arba tiesiog „Niutono mechaniką" (1800 m.), taip pat „Potvynių teoriją" (Theoria aestus marini, 1792). Antra vertus, iš prospektų matyti, kad atskirus teorijos dalykus jis sąmoningai palikdavo „Taikomosios matematikos" kursui, užtat labai akcentuodavo Niutono „Pradų" (Principia) metodologinį įvadą su „filosofavimo taisyklėmis" (Regula philosophandi), kurias aiškino nuoseklaus empirizmo ir induktyvizmo prasme: reikią vengti hipotezių ir remtis patirtimi! Tačiau šis principas nebuvo išlaikytas, nes J. Mickevičiaus kurse tebelieka kai kurių jo laikais jau pasenusių hipotezių. Ankstesnėse kurso programose dar jaučiami keturi antikiniai „gaivalai": žemė, vanduo, oras ir ugnis. Skyrium nurodyta, kad vanduo būnąs trijų būvių — ledo, skysčio ir garo. Oras reiškiąs skirtin-

[8] *Ф. Добрянский,* Каталог предметов музея древностей, состоящего при Виленской публичной библиотеке, изд. 2-е, Вильна, 1885, p. VII.

[9] Apie I. Rešką žr. *S. Jundziłł,* Zbiór ułamkowych wiadomości o osobach i zakładach naukowych w dawniejszym i obecnym (1829) stanie Wileńskiego uniwersytetu.— Pismo zbiorowe Wileńskie na rok 1859, p. 142, 143.

[10] *N.-L. de La Caille,* Lectiones elementares astronomiae geometriae et physicae, Vilnae et Pragae, 1757.

gas dujas ir dujų mišinius. Minimas paprastasis, degusis, dvokusis, šarminis, nitrozinis ir kitoks oras. Elektrą ir magnetizmą profesorius aiškino tam tikrais hipotetiniais „fliujidais". Šilumai buvo priskirtas „kalorikas" (caloricus), esąs „ne kūno atmaina (modifikacija), o realus kūnas — nesvarus, labai elastingas, spūdus, tamprus, visuotinai pasklidęs gamtoje".

Labiau pagrįsta jo eksperimentinės fizikos aprašomoji ir empirinė dalis. Gausi, smulkiai aprašyta prospektuose medžiaga labai nuosekliai siejasi su praktika. Vargiai galima čia nurodyti kurią nors fizikos sritį arba nagrinėjimo temą, kuri nebūtų paaiškinta praktiškai, kartais net gana trivialiais pavyzdžiais anuometiniu akademiniu požiūriu.

Žymi eksperimentinės fizikos dalis teko meteorologijai su sistemingais stebėjimais astronomijos observatorijoje. Atrodo, kad J. Mickevičius bandė susieti orų prognozę su Mėnulio judėjimu iš analogijos su jūrų potvyniais ir atoslūgiais. Mėnulio trauka turėtų veikti atmosferą, kaip ir jūras. Labai pabrėžta fizikos reikšmė „naudingiausiam mokslui — agrokultūrai".

Būdinga taip pat, kad J. Mickevičius nemaža metų sekmadieniais ir kitomis šventėmis dėstė elementariąją matematiką ir mechaniką miesto amatininkams, pritaikydamas disciplinas jų supratimui.

Vyriausiojoje mokykloje 1782 m. J. Mickevičiaus kurso klausė ir būsimas įžymus Lietuvos gamtininkas S. B. Jundzilas. Netrukus jis išvertė iš italų į lenkų kalbą J. Bekarijos traktatą „Apie dirbtinę ir gamtinę elektrą"[11]. Ir toliau, specializuodamasis botanikoje, jis nemažai domėjosi fizikos ir technikos dalykais, nors apie J. Mickevičiaus prakticizmą sprendė labai kritiškai.

GAMTOS MOKSLŲ KATEDROS VEIKLA

Lietuvos Vyriausiosios mokyklos mokslinio darbo kryptis labiausiai išryškėjo gamtos mokslų katedros, vadinamos gamtos istorijos katedra, veikloje. Pagrindinis tos krypties bruožas, skyręs šią mokyklą nuo akademijos, buvo pastangos sieti mokslą su praktika, su visuomenės ekonominiais poreikiais. Tai skatino kaupti prie katedros įvairiausias mineralų ir augalų kolekcijas, taip pat organizuoti Lietuvoje ekspedicijas naudingosioms iškasenoms ieškoti, augalams tirti ir pan.

Persikeldamas į Vilnių, turtingą augalų ir mineralų kolekciją iš Gardino atgabeno Ž. E. Žiliberas. Savo rinkinius katedros kabinetui 1785 m. paliko išvažiuodamas G. Forsteris[12]. Rinkinių labai greitai daugėjo, nes kolekcijų dovanojo keli Lietuvos didikai. Pavyzdžiui, Lietuvos etmonas M. Oginskis katedros kabinetui padovanojo turtingą kriauklių ir koralų kolekciją, savo rinkinius atidavė Lietuvos pakamorė M. Valickis ir Lie-

tuvos kancleris J. Chreptavičius. 1791 m. didikas J. Vichertas mirdamas užrašė ištisą „kabinetą arba gamtos istorijos kolekciją iš akmenų, rūdų, marmurų, kristalų, kriauklių". Perdavė jį kartu „su spintomis, spintelėmis ir piramidėmis, kuriose kolekcija privalo būti išdėstyta", su rejestrais, „jokios teisės į kolekciją nei sau, nei savo giminėms nepalikdamas"[13]. Tikėtasi, kad tokių kolekcijų medžiaga padės paruošti gerus krašto gamtos mokslo vadovėlius.

Katedra užsienyje nusipirko mikroskopų, K. Radvilos stiklo gamykloje Nemuno aukštupyje (Nalibokuose) buvo pagaminti specialūs stiklo indai. Ž. E. Žiliberas katedrai paliko unikalią 3000 tomų biblioteką. Taigi gamtos kabinetas prie gamtos mokslų katedros buvo labai turtingas. Tokio kabineto tuo metu neturėjo nė Krokuvos universitetas. Be abejo, jis buvo gera gamtos mokymo priemonė.

Gamtos istorijos katedrai buvo keliama taip pat nemaža taikomojo pobūdžio uždavinių. Pavyzdžiui, atvykstančiam į Vilnių G. Forsteriui Edukacinė komisija pasiūlė ištirti vietinę augmeniją, išaiškinti jos agronominę, medicininę, pramoninę (dažų gamybai) vertę. Todėl tiek G. Forsteris, tiek Ž. E. Žiliberas daug dėmesio skyrė vaistiniams augalams, domėjosi krašto ūkinėmis galimybėmis[14]. Pastarasis, be to, rodos, pirmas gilinosi į fenologiją mūsų krašte.

Gamtos istorijos katedra susidomėjo vietos kalnakasyba. Patyrimo dėlei buvo palaikomi ryšiai su užsieniu. 1792—1794 m. S. B. Jundzilas mokslo reikalais aplankė Vieną, Drezdeną, Friburgą, važinėjo po Vengriją. 1794 m. Edukacinės komisijos posėdyje buvo nutarta apmokėti S. B. Jundzilo kelionę į Austriją, kurios metu jis susipažinęs su keliomis kasyklomis[15].

XVIII a. pabaigoje Prancūzijoje sudaromas pirmas pasaulyje geologinis žemėlapis. Veikiausiai tokios naujienos nesunkiai pasiekdavo ir Vilniaus universitetą. Kalnakasybos buvo mokomasi Friburgo universitete pas žinomą neptūnizmo pažiūrų į Žemės plutos kilmę skelbėją A. Vernerį. Vernerizmo koncepcija XIX a. pradžioje plačiai žinoma taip pat ir Vilniuje.

Vis dėlto praktinio ir teorinio pobūdžio geologijos klausimai Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje tuo metu buvo riboti. Kalbėti tektų pirmiausia apie mineralogiją. Stengiamasi buvo pažinti mineralų fizines savybes: be spalvos, kietumo, svorio, buvo apibūdinamos jų optinės sa-

[11] *J. Ch. Beccaria,* O elektryczności sztuczney y naturalney, Wilno, 1786.

[12] Protokoły posiedzień Komisji Edukacji Narodowej 1786—1794, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, p. 10.

[13] Ten pat, p. 264—265.

[14] *I. Szybiak,* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim, p. 52.

[15] Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786—1794, p. 374.

vybės, domėtasi kristalais. Būta pastangų aiškintis mineralų, uolienų, fosilijų kilmę, siūlyta jų klasifikacija. Lenkijoje tai kėlė V. Tilkovskis, o Vilniaus aukštojoje mokykloje — A. Skorulskis, kuris geologijos pradmenis laikė žemės fizika. Į ją įėjo ne tik žemės gelmių sąrangos klausimai, vulkanizmas, žemės drebėjimai, magnetizmas, bet ir hidrosferos bei atmosferos reiškiniai.

Po 1772 m. padalijimo Veličkos (prie Krokuvos) druskos kasyklos atiteko Austrijai. Imta ieškoti jos ir Lietuvoje, nes čia buvo žinomi keli sūrūs šaltiniai prie Nemuno ir krašto šiaurėje. Šioje srityje pionieriumi reikia laikyti S. B. Jundzilą. 1792 m. pasirodė S. B. Jundzilo darbas apie Stakliškių sūriuosius šaltinius ir druskos paieškas, parašytas, remiantis jo ekspedicijos gręžinių ir tyrinėjimų duomenimis.

Neseniai Vilniaus universiteto rankraštyne atrasti S. B. Jundzilo tiriamųjų ekspedicijų aprašymai[16]. 1799 m. rudenį jis ir fizikos profesorius J. Mickevičius su trečiu asmeniu, greičiausiai pagalbininku, lankėsi anapus Naugarduko aukštumos pelkėtame Ušos žemupyje žemiau Piasočnos, kur tyrė durpynus. Įdomu, kad daryti pelkių gręžiniai siekė 4 m ir giliau. Kai kur, rašoma, durpių aptikta „neišmatuojamai daug". Ataskaitoje nemaža ekonominio-geografinio pobūdžio samprotavimų. Kalbama apie durpių išgavimo kainą, gabenimą, lyginama jų vertė su malkomis. Kad patikrintų durpių kuro vertę, S. B. Jundzilas atliko netgi eksperimentų: sudegindamas vienodai malkų ir durpių, stebėjo, kaip greitai užverdąs vanduo.

1802 m. pavasarį S. B. Jundzilas vėl išvyko į ekspediciją ieškoti druskos, šį kartą į Biržų apylinkes. Keliavo po kaimus, dvarus, klausinėdamas apie druską. Lankėsi Kirdonių ir kitose gipso, klinčių skaldyklose, ragavo aptiktų šaltinių vandenį, tačiau „trokštamų duomenų" neaptiko, druskos nerado. Ilgai važinėjęs po vietas, kuriose buvo gandų apie druską. Ekspedicijos pabaigoje ketino netgi kasti šachtą iki gipsų ir giliau.

1803 m. S. B. Jundzilo būta ekspedicijoje prie Višnevo (Baltarusijoje), šiuo kartu ieškota balų rūdų.

S. B. Jundzilą reikia laikyti tipišku Edukacijos laikotarpio utilitarinio gamtos tyrimo šalininku. Jo ekspedicijos rodo ano laiko gamtininkų pastangas geriau pažinti krašto gamtą ir panaudoti ją visuomenės poreikiams.

GEOGRAFIJA IR KARTOGRAFIJA

Iš geografijos taip pat tikėtasi naudos administracijos, karo reikalams. Pastarieji daugiausia skatino kartografijos augimą.

Aukštoji mokykla Edukaciniu laikotarpiu tęsė astronominius ir kartografinius darbus. Kaip žinia, dar nuo XVIII a. vidurio buvo puoselėja-

mas planas sudaryti viso krašto žemėlapį[17]. Šį darbą projektavo M. Počobutas kartu su bendradarbiais. Remiantis jau anksčiau astronominiu būdu nustatytu geografinių taškų tinklu, dabar buvo pradėtas topografinis krašto aprašymas. Tiesa, šis aprašymas labai primityvus, sudarinėjamas su parapijų klebonų talka, todėl M. Počobuto observatorija į šį darbą žiūrėjo kritiškai. Gal būt, dėl to 1777 m. vėl kuriami M. Počobuto, A. Streckio krašto žemėlapio sudarymo projektai. Atrodo, nauji sumanymai buvo daug geresni. Pagal M. Počobuto planą visa valstybė turėjo būti padalyta į 400 vienodų stačiakampių. Minima, kad tokie lauko darbai jau buvę pradėti[18].

Kartografijos metodikos srityje universiteto geografus veikė prancūzų įtaka. Žečpospolitoje prancūzų kartografų laimėjimai buvo gerai žinomi. Ne veltui karalius Stanislovas Augustas, pradėjęs valdyti ir sumanęs matuoti žemes, kvietėsi kartografų iš Prancūzijos, o karaliaus geografas, žymus karo kartografas K. Pertesas apsistojo Vilniuje. Čia, M. Počobuto vadovaujami, tuo metu kartografijoje jau dirbo A. Rostanas, J. Bystrickis ir kiti. Lietuvos Vyriausiosios mokyklos astronomai rengėsi ir trianguliaciniams krašto matavimams, jau turėjo sudarę projektą. 1788 m. pradėjo veikti Lietuvos inžinierių korpusas, kurio tikslas buvo karo topografija. Tais pačiais metais sudarytas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių matavimo projektas seimo buvo patvirtintas 1791 m.

Vyriausioji mokykla tam reikalui ruošė specialistus. Edukacijos mokyklų auklėtiniai sugebėjo sudaryti dvarų žemių planus. Minima, jog M. Počobuto bendradarbis J. Kirkila su savo mokiniais išmatavo Vilniaus miestą ir paruošė jo planą. Jis, be to, sudarė nemaža dvarų planų.

Paskutiniajame XVIII a. ketvirtyje Lietuvoje pasirodė pirmieji stambaus mastelio geodeziniai-topografiniai darbai. Vieno Vilniaus apylinkių plano autoriumi laikomas žymusis architektas Laurynas Stuoka-Gucevičius[19]. L. Stuoka-Gucevičius buvo geras geografijos, geodezijos, topografijos specialistas. 1791—1794 m. tuos dalykus jis dėstė Lietuvos artilerijos karininkų mokykloje[20].

Edukacinės komisijos veiklos dešimtmečiais Lietuvoje atliekami upių reguliavimo ir rekonstrukcijos darbai, tiesiami dirbtiniai vandens keliai. Šiems projektams reikėjo kartografijos ir fizinės geografijos žinių. Trasų tyrimuose, upių valymo darbuose dalyvavo universiteto mokslininkai.

[16] *V. Bogušis,* Dvi užmirštos ekspedicijos.— Mokslas ir gyvenimas, 1974, Nr. 4, p. 39—41.

[17] *St. Bednarski,* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce, rozdz. X.

[18] *St. Lipko,* Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej, p. 93.

[19] *V. Drėma,* Dailė Vilniaus universitete. — „Literatūra ir menas", 1969 m. birželio 14 d., p. 14.

[20] *A. Ražinskas,* Vilniaus universiteto geodezinė veikla XVIII—XIX amžiuje. — Geodezijos darbai, 1972, t. 6, p. 33.

P. Norvaišai vadovaujant, 1772—1774 m. iškelta iš Nemuno vagos ir susprogdinta apie trys milijonai riedulių. Šį darbą tuomet dirbo apie 800 žmonių[21].

Astronomijos observatorijoje visą laiką buvo atliekami meteorologiniai stebėjimai. Be to, rūpintasi kurti stebėjimo stočių tinklą. Instrukciją stotims parašė fizikos profesorius J. Mickevičius. 1803 m. jau buvo apie 60 stočių, ir šis tinklas XIX a. pradžioje laikomas didžiausiu pasaulyje[22].

MOKYKLINĖ GEOGRAFIJA

Edukacijos laikais vyriausiosiose mokyklose geografijos kaip atskiros disciplinos kurį laiką dar nebuvo. Esminiai pertvarkymai įvyko tik 1780/81 m.m. Tačiau ir po to geografija neatitrūko nuo astronomijos ir matematikos specialybių[23]. Todėl daugiau buvo dėstoma matematinės geografijos elementų. Tiksliųjų mokslų katedrose dėstyti matavimo, geodezijos, topografijos dalykai. Kai kas iš istorinės geografijos dėstyta gamtos istorijos katedroje. Universitete ketinta dėstyti ir natūralinę (fizinę) geografiją[24], veikiausiai prie gamtos istorijos katedros. Tačiau apie tai konkrečių žinių nėra. Gana tikslus fizinės geografijos apibūdinimas yra K. Virvičiaus „Bendrosios geografijos" (1773 m.) vadovėlyje: „Natūralinė geografija aprašo žemės rutulio paviršių arba vandens užlietas dalis, kurios sudarytos gamtos be žmogaus įtakos. Tai žemynai, kalnai, kalvos, slėniai, miškai, dykumos, sąsiauriai, salos, pusiasaliai, jūros ir kiti. Aprašo taip pat žmonių išvaizdą (veido spalvą, kalbą ir kt.), kuri prigimties duota". Tai gana įdomus ir šiandien bendrosios fizinės geografijos apibrėžimas, kuriam trūksta tik atmosferos apibūdinimo. K. Virvičiui geografija — tai Žemės aprašymo mokslas. Žemė jo apibrėžiama kaip dalis pasaulio iš sausumos ir vandenų. Jis aiškina, kad geografija nagrinėjanti Žemės visumą, mini jos ryšius su dangumi, kuris ją supa, su žmonėmis, kurie ant jos gyvena.

Įdomiai K. Virvičius aprašo Žemės ryšius su dangumi (Visata). Tas ryšys reiškiasi dienos ir nakties ilgių kitimu, klimatu ir zonomis, žvaigždžių judėjimu virš horizonto, sukimosi greičiu M. Koperniko sistemoje ir kt.

Nusakydamas žemės geografines ypatybes, jis išvardija šias: vietovių ribos ir aukščiai, žemės forma, dydis, kalnai, vandenys (jūros, ežerai, šaltiniai, upės ir kt.), miškai, dirvožemiai ir jų našumas, mineralinės versmės, visokia gyvybė. Šitai, pasak K. Virvičiaus, sudaro geografijos turinį. K. Virvičius fizinės geografijos turinyje pabrėžia chorografiją, topografiją, hidrografiją ir kt. Jo darbuose yra geografinio dalijimo (rajonavimo) užuominų.

Edukaciniu laikotarpiu geografija tampa ne tik pasaulietiniu mokslu,

bet ir praktinė disciplina. XVIII a. vidurio mokyklose gana daug dėmesio skiriama vadinamajai politinei ir istorinei geografijai, dėstomi statistiniai valstybių aprašymai. Taigi ryškėjo ekonominės geografijos turinys. Čia buvo, be to, apibūdinamos gamtinės sąlygos ir pateikiama geografinio Žemės pažinimo istorijos bruožų. Politinė geografija išsivaduoja iš religijos pramanytų pasakų, genealogijų, heraldikos priedų ir kito ją užgožusio balasto. Bajorija dabar rėmė taip pat jos praktinę kryptį, nes tikėjosi su jos pagalba savo vaikus geriau paruošti kraštui valdyti, ugdyti patriotizmą.

Šią naują kryptį vienas pirmųjų nusakė K. Virvičius. Savo vadovėlyje [25], išėjusiame švietimo reformų išvakarėse, jis visą penktą skyrių paskyrė politinei geografijai, jame neapeidamas ir antropogeografijos dalykų. Jis teigė, jog svarbu yra krašto ūkis ir pirmiausia žemdirbystė. Jo manymu, nuo šios šakos priklauso visų kitų gamybos šakų aktyvumas. K. Virvičiaus vadovėliuose pirmą kartą ieškoma gamtinės aplinkos ir visuomenės raidos tarpusavio priklausomumo, keliama būtinumas kurti geografijos terminiją.

Nors geografijos dėstymas Edukaciniu laikotarpiu ir keitėsi, gerėjo, tačiau liko nemaža tradicijos. Disciplina tebebuvo labai glaudžiai susijusi su fizikos mokslais, gamtos istorija, kartais stengtasi, kad ji, ypač politinė geografija, būtų dėstoma kartu su istorija, kad šios disciplinos viena kitą papildytų.

Mokyklose turėta žemėlapių, atlasų, gaublių, kompasų. Atrodo, mokymui buvo naudotas Antono Rizi-Zanonio Žečpospolitos žemėlapis. Mokytasi ne tik žemėlapyje pažinti pasaulio šalis, bet ir orientuotis koordinačių sistemose, žinota kompaso rodyklės deklinacija. Žemėlapyje mokyta pažinti upių baseinus. Vilniuje iš seno buvo išleista nurodymų[26], kaip mokytis su žemėlapiais, kitų populiarių leidinių, lyg savotiškų „geografijos mokymosi gramatikų". Po 1773 m. pradėta atsisakyti katekizmo stiliaus vadovėlių (klausimai atsakymai), pasirodė lekcijinių vadovėlių.

Geografijai dėstyti plačiai pradėti taikyti kontūriniai žemėlapiai. Be to, akademija turėjo planetariumą, kur studentai išeidavo astronominių matavimų, topografijos, meteorologijos praktiką.

[21] Z. *Žemaitis,* Vilnius — sena matematikų sostinė. — „Mokslas ir technika", 1968, Nr. 4, p. 24—26.

[22] *Historia nauki polskiej,* t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1971, p. 376.

[23] *St. Lipko,* Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej, p. 126.

[24] Ten pat, p. 129.

[25] *K. Wyrwicz,* Geografia czasów terazniejszych albo opisanie naturalne i polityczne królestw, t. 1, Warszawa, 1768.

[26] Krótkie zebranie geografii dla zaczynających, Wilno, 1777.

Dažnai geografija tebebuvo populiarinama „įdomiosios geografijos" formomis. Tą metodą skleidė vokiečiai. Jo įtakoje D. Radvila parašė ir Vilniuje 1766 m. išleido eiliuotą geografiją[27].

MEDICINOS IR GAMTOS MOKSLAI

MEDICINOS IR GAMTOS MOKSLŲ MOKYMO ORGANIZAVIMAS

dukacinei komisijai reorganizuojant valstybės švietimą, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nebuvo mokyklos, ruošiančios gydytojus. Todėl buvo nuspręsta akademijoje atidaryti medicinos kolegiją. Bet tai įgyvendinti buvo sunku, nes trūko profesorių, be to, patalpų, kabinetų ir kt.

1775 m. gegužės 6 d. Edukacinės komisijos pirmininkas I. Masalskis savo dvaro gydytoją prancūzą Mykolą Renjė (1723—1800) paskyrė pirmuoju akademijos anatomijos ir chirurgijos profesoriumi su 200 raudonųjų auksinų metine alga[1]. M. Renjė iš tikrųjų anatomija nedaug tesidomėjo — visą savo dėmesį jis skyrė medicinos praktikai, ypač akušerijai. Gavęs Edukacinės komisijos pirmininko sutikimą, M. Renjė 1777 m. vasarą išvyko į Prancūziją ieškoti anatomijos ir chirurgijos dėstytojo. Ir jam pavyko — iš Paryžiaus į Vilnių parsikvietė darbštų, anatomijai ir chirurgijai atsidavusį gydytoją prancūzą Jokūbą Briotė (1746—1819). Pats M. Renjė, gavęs Edukacinės komisijos sutikimą, skaitė vien chirurgiją ir akušeriją[2].

J. Briotė buvo mokęsis Paryžiuje, garsiojoje Hôtel-Dieu ligoninės mokykloje, kurioje dirbo įžymūs profesoriai Peti, Sabatjė, Portalis ir kiti. Darbštumu, domėjimusi medicina jis buvo atkreipęs pastarųjų dėmesį, dėl to liko minėtoje ligoninėje prozektoriumi, anatomijos demonstratoriumi, vėliau anatomijos ir chirurgijos pratybų prižiūrėtoju, Liudviko ligoninės Paryžiuje valdytoju. Atvykęs į Vilnių, J. Briotė labai aktyviai ėmėsi ruošti anatomijos preparatus, kurie vėliau sudarė pagrindą anatomijos muziejui. 1780 m. Edukacinė komisija suteikė J. Briotė operacinės chirurgijos profesoriaus ir anatomijos demonstratoriaus patentą. Anatomijos demonstatoriumi ir prozektoriumi jis buvo iki 1787 m., kai, gavęs praktinės chirurgijos profesoriaus vardą, atsidėjo tik chirurgijai. 1806 m., jau prie universiteto, J. Briotė atidarė chirurginę kliniką, kurioje išugdė gerų chirurgų. Trečiasis organizuojamos medicinos kolegijos Vilniuje profesorius buvo Steponas Laurynas Bizis.

Kadangi Vilniuje trūko mokslininko gamtos mokslams dėstyti, vietos

ir užsienio žurnaluose buvo paskelbtas konkursas gamtos mokslų katedros profesoriaus vietai užimti. Atsirado du kandidatai: Kaselio aukštosios mokyklos profesorius, įžymus keliautojas, gamtininkas Johanas Georgas Adomas Forsteris ir Gardino medicinos mokyklos organizatorius, gamtininkas Žanas Emanuelis Žiliberas (1741—1814). Edukacinė komisija pasirinko pastarąjį, kuris mūsų krašte jau buvo pasižymėjęs organizacine ir pedagogine veikla.

Ž. E. Žiliberas gimė Karete, netoli Lijono, mokėsi Monpeljė universitete (jame buvo viena pirmųjų gamtos mokslų katedrų) ir 1763 m. ten gavo medicinos daktaro laipsnį. Grįžęs į Lijoną, iš pradžių vertėsi gydytojo praktika, o 1768 m. buvo pakviestas vietos medicinos kolegijos anatomijos, chirurgijos ir gamtos mokslų profesoriumi. Ypač daug laiko Ž. E. Žiliberas skyrė botanikai, įsivėlė į ginčus su barzdaskučiais (cirulnikais). 1775 m., A. Tyzenhauzui pasiūlius organizuoti medicinos mokyklą Gardine, jis atvažiavo ir suorganizavo Gardine ne tik mokyklą, bet ir ligoninę, vaistinę, anatomijos kabinetą, botanikos sodą[3]. Vilniuje Ž. E. Žiliberas dirbo 1781—1783 m.

Medicinos ir gamtos mokslams dėstyti Vyriausiosios mokyklos vadovybė paskyrė pastatą priešais pagrindinius rūmus (Didžioji gatvė, dab. Gorkio 22, kieme) ir pavadino jį medicinos kolegija (Collegium medicum). Jame iš pradžių buvo įrengtos dvi salės-auditorijos, anatomijos patalpa — anatomijos teatras, anatomijos muziejus. Buvo numatytos taip pat patalpos būtiniausiems kabinetams, paskirtas sklypas botanikos sodui ir butai kai kuriems profesoriams. Taip pamažu buvo sudarytos sąlygos planingam teoriniam ir praktiniam gydytojų ruošimui.

Nelengva buvo surinkti ir medicinos studentų kontingentą. Bajorų jaunimas, taip pat ir miestiečių vaikai nenoriai ėmėsi disciplinos, kuriai reikėjo skrosti lavonus. Nedidelį entuziastų būrelį papildė uždarytosios Gardino medicinos mokyklos auklėtiniai.

Beveik tuo pačiu laiku imta rūpintis, kaip pagerinti medicinos pagalbą Lietuvos karališkųjų dvarų (ekonomijų) valstiečiams. Lietuvos paiždininkio A. Tyzenhauzo iniciatyva 1775 m. Gardine buvo įsteigta medicinos mokykla, kuri turėjo rengti gydytojus, chirurgus (cirulnikus) ir akušerius karališkiesiems dvarams. Mokyklos organizatorius ir vadovas buvo jau minėtas Ž. E. Žiliberas. Mokykloje turėjo būti 12—15 mokinių. Kadangi bajorų ir miestiečių vaikų trūko, mokiniais priimdavo Gardino, Brastos, Alytaus ir Šiaulių karališkųjų ekonomijų valstiečių vaikus. Iš

[27] *D. Radziwiłł,* Geografia polskim wierszem, Wilno, 1766.

[1] *A. F. Adamowicz,* Krótki rys początków i postępu anatomii w Polsce i Litwie, Wilno, 1855, p. 15.

[2] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 3, p. 145.

[3] *G. Brzęk,* Historia zoologii w Polsce do r. 1918, Lublin, 1947, p. 120—121.

kandidato nebuvo reikalaujama jokio didelio mokslo, pakako, kad jis mokėtų skaityti ir rašyti. Mokinius išlaikė valstybės iždas, bet lėšų trūko — mokyklos finansavimas ypač pablogėjo nuo 1779 metų. Kai Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje imta dėstyti ir medicinos mokslus, Gardino medicinos mokykla buvo uždaryta (1781 m.), o jos mokiniai persikėlė į Vilnių. Kai kurie iš jų pasižymėjo pavyzdingumu, stropumu, apgynė disertacijas, tapo savo krašto medicinos mokslo pionieriais, pavyzdžiui, A. Matusevičius, pirmasis vietinis akušerijos profesorius, A. Laurinavičius, J. Jasinskis, B. Orlovskis ir kt.[4] Kartu su mokiniais į Vilnių buvo perkelta ir dalis Gardino medicinos mokyklos turto, botanikos sodo augmenijos (turtui pervežti prireikė 76 porinių vežimų; augalai beveik visi atplukdyti Nemunu—Nerimi)[5].

Nuo pirmojo medicinos profesoriaus M. Renjė atvykimo 1775 m. į Lietuvos Vyriausiąją mokyklą iki planingo teorinio ir praktinio gydytojų ruošimo joje pradžios praėjo 6 metai. Sudarius medicinos mokslams dėstyti sąlygas, parinkus tinkamų dėstytojų ir sutelkus jaunuolių, norinčių mokytis naujo mokslo, 1781 m. lapkričio 24 d. Vilniuje oficialiai pradėtas dėstyti aukštasis medicinos mokslas. Iškilmingame posėdyje, dalyvaujant kviestiniams svečiams, profesoriams ir studentams, rektorius M. Počobutas pareiškė: „Kadangi iš keturių kolegijų, kurios paprastai sudaro visą fakultetinių mokslų kompleksą, iš seno trūko mūsų universitete medicinos, tai šiandien ir ši jau įsteigta"[6]. Vadinasi, 1781 m. laikytini planingo aukštojo medicinos ir gamtos mokslų mokymo Vilniuje pradžia.

Iš Vyriausiosios mokyklos dalykų tvarkaraščių[7] 1781/82 mokslo metais sužinome, kad S. L. Bizis dėstė anatomiją ir medicinos teoriją, M. Renjė — cirulnikystę (taip tada buvo vadinama chirurgija) ir akušeriją, J. Briotė — operacinę chirurgiją (jis vadovavo ir anatomijos demonstravimui), J. Mickevičius — eksperimentinę fiziką. Ž. E. Žilibero pavardės juose nerandame, tačiau neabejotina, kad jis tais mokslo metais pradėjo dėstyti gamtos mokslų (tuo metu vadinamos natūraliosios istorijos) kursą, kuris apėmė mineralogiją, botaniką, zoologiją ir „materia medica" (taip tada buvo vadinama farmakologija). Iš paskaitų tvarkaraščių, programų matyti, kaip mokykloje buvo įvedami nauji medicinos dalykai, kaip keitėsi dėstytojai, dėstomų dalykų turinys ir kt. Pavyzdžiui, 1783 m. čia pradėta dėstyti fiziologija, teorinė chirurgija, 1784 m.— patologija, chemija su farmacinės chemijos kursu ir t. t. Pagal 1797 m. Vilniaus Vyriausiosios mokyklos reformą medicinos mokslams buvo sudarytas fakultetas su 6 katedromis: 1) chemijos, 2) anatomijos ir fiziologijos, 3) patologijos ir farmakologijos, 4) teorinės chirurgijos ir akušerijos, 5) praktinės chirurgijos ir 6) gamtos mokslų. Kiek vėliau (1799) buvo įkurta dar terapijos ir klinikinės medicinos katedra. Mokykloje keitėsi dėstytojai, išaugo nemaža vietinių medikų, kurie pradėjo sėkmingai dirbti praktinį medi-

cinos, pedagogikos ir mokslo darbą, didindami Almae matris Vilnensis šlovę. Medicinos mokslai vis labiau populiarėjo, jų semtis į Vilnių vyko ne tik lietuviai, lenkai, baltarusiai, rusai, ukrainiečiai, latviai, bet ir iš tolimesnių kraštų.

Kaip intensyviai ir produktyviai buvo dirbama, rodo ir tai, kad jau ketvirtaisiais metais (1785) mokykloje suteikiamas medicinos mokslų daktaro laipsnis — jį gavo prancūzas Karolis Virionas, dėstęs čia anatomiją. Kadangi iš pradžių medicinos daktaro laipsniui gauti spausdinto darbo nebuvo reikalaujama, pakakdavo tik viešo tezių gynimo, šiandien sunku nustatyti, kiek disertacijų ginta. Viena seniausių spausdintų medicinos disertacijų yra E. Franko darbas (1793), aiškinantis svarbiausią karščiavimų priežastį[8].

MEDICINOS DISCIPLINŲ RAIDA

Anatomiją dėstyti pradėta rengtis nuo 1775 m., kai M. Renjė buvo paskirtas anatomijos ir chirurgijos profesoriumi[9]. M. Renjė buvo nepakankamai išsimokslinęs — nemokėjo net to meto mokslinės lotynų kalbos: anatomiją iš pradžių aiškino prancūzų, o kiek vėliau lenkų kalba (cirulnikų cecho nariams). Jis labiau mėgo medicinos praktiką, negu anatomijos dėstymą.

Pirmasis išsimokslinęs anatomijos profesorius buvo S. L. Bizis (1720—1790), 1781—1787 m. dėstęs anatomiją, po to fiziologiją. S. L. Bizis gimė Padujoje, ten mokėsi medicinos ir 1746 m. gavo filosofijos ir medicinos daktaro laipsnį, vėliau buvo Turino medicinos kolegijos profesoriumi, Venecijoje vertėsi medicinos praktika. Iš Venecijos pakviestas

[4] S. *Biziulevičius,* Pirmoji medicinos mokykla Lietuvoje.— Iš mokslų istorijos Lietuvoje, t. 1, p. 85—87.

[5] G. *Brzęk,* Historia zoologii w Polsce do r. 1918, t. 2, p. 122.

[6] V. *Micelmacheris,* Vilniaus aukštosios medicinos mokyklos istorijos bruožai.— Mokslo darbai (Vilniaus un-tas), t. 17, Medicinos mokslų serija, 1958, t. 4, p. 11.

[7] Prospectus lectionum in Alma Universitate et Academia Vilnensi..., ex Anno 1781, in Annum 1782, Vilnae.

[8] *E. J. Frank,* Tentamen inaugurale medicum super cause proxima febrium, quod praescriptis examinibus rite persolutis pro summis in medicina honoribus consequendis in Alma Academica et Universitate Vilnensi publicae desouisitioni submittit Esai Jacobus Frank, Berlino Brandenburgiensis. Anno 1793 mense Januar: Wilnae in Lithuania; Medicinos daktarų disertacijos, apgintos arba pripažintos Vilniaus universitete 1793—1842 metais. Sudarė A. Bielinis, V., 1958, p. 23, plg. p. 12.

[9] *A. Kowalska-Śmigielska,* Dzieje katedry anatomii w dawnym Uniwersytecie Wileńskim i Akademii Medyko-chirurgicznej Wileńskiej... w latach 1777—1842 (Diss...), Wilno, 1938; *J. Markulis,* Anatomija senajame Vilniaus universitete.— Mokslo darbai (Vilniaus un-tas), t. 17, Medicinos mokslų serija, 1958, t. 4, p. 160—165; *S. Biziulevičius,* Anatomijos ir fiziologijos mokslo raida Vilniaus universitete XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pirmoje pusėje.— Iš mokslų istorijos Lietuvoje, t. 1, p. 88—96.

didikų dvarų gydytoju, 1761 m. atvyko į Semiatyčius, paskui persikėlė į Nesvyžių — Vilniaus vaivados Karolio Radvilos dvarą, o apie 1772 m.— į Vilnių akademijos gydytoju. S. L. Bizis pirmasis Vilniuje 1770 m., dalyvaujant keliems gydytojams, skrodė lavoną ir aprašė tai darbe „Gydytojiškasis ir anatominis laiškas tikriesiems medicinos mokytojams apie ligą nuo keturiolikos metų" (Epistola medicoanatomica de morbo quattuordecim annorum ad rationales medicinae professores, Vilnae, 1770)[10]. 1772 m. Vilniuje jis paskelbė ir kitą darbą —„S. Bizio atsakymas draugui filosofui į klausimus, liečiančius melancholiją, maniją ir kaltūną" (Responsum St. Bisii ad amicum philosophum de melancholia, mania et plica polonica sciscitantem). Šiame veikale pateikiama medicinos mokslo žinių apie psichines ligas, pareiškiama nuomonė dėl paplitusio kaltūno („plica polonica"). Ir tada, ir vėliau psichinių ligų etiologija dar nebuvo žinoma, daug kas jas laikė dievo bausme už savo ar artimųjų nuodėmes. Apie kaltūną buvo manoma, jog juo susergama dėl to, kad į kūną įsimetanti piktoji dvasia, už tai katalikų dvasininkai nuo jo gydė maldomis ir egzorcizmais. S. L. Bizis, priešingai visuotinei nuomonei, kaltūno nelaikė atskira liga, o tvirtino, jog jis atsirandąs dėl to, kad nešvariai užlaikoma galva, nešukuojami plaukai (plaukus kirpti, jo nuomone, nekenksminga), nurodė, kad „kaltūnuotieji visuomet yra arba džiovininkai, arba hipochondrikai, o ypač sifilitikai ir neretai — sergantieji skorbutu"[11]. Aiškindamas psichines ligas, S. L. Bizis teigė, kad jos atsirandančios dėl smegenų kraujagyslių nusilpimo. Savo pažiūras dėl kai kurių ligų jis išdėstė ir gana dideliame veikale, paskelbtame 1773 m. (Epistola medico-anatomica de methodo adhibita in curatione febris malignae, malignorum refellens obtrectationes, ad rationales philosophiae et medicinae professores). Organizuojant medicinos dėstymą Vilniuje, S. L. Bizis buvo išvykęs į Lvovą ir į užsienį. M. Počobuto 1780 m. pakviestas dirbti Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje, jis grįžo į Vilnių ir energingai ėmėsi pedagoginio bei mokslinio darbo. 1782 m. S. L. Bizis buvo išrinktas pirmuoju Vyriausiosios mokyklos fizinių mokslų kolegijos pirmininku. 1783 m. Vilniuje išleido darbą „Viešas bandymas iš bendrosios osteologijos" (Tentamen publicum ex universa osteologia).

Anatomiją S. L. Bizis dėstė 4 kartus per savaitę lotynų kalba, vadovaudamasis žinomo anatomo L. Heisterio vadovėliu, kuriame gana išsamiai buvo nušviesta žmogaus kūno sandara. Dėstydamas osteologiją, profesorius demonstruodavo žmogaus skeletus (natūralius ir dirbtinius), aiškindavo kaulų pavadinimus, jų sandarą, paskirtį ir padėtį, taip pat raiščių prisitvirtinimo vietas. Kad mokiniai geriau įsisąmonintų anatomiją, S. L. Bizis demonstruodavo ir lavonus. Baigęs osteologijos kursą, jis skaitydavo splanchnologiją, angiologiją, neurologiją, miologiją, adenologiją ir viską apibendrindavo, aiškindamas visų organų vieningą veiklą.

Norėdamas geriau išaiškinti mitybos metu organizme vykstančius pakitimus, jis darydavo eksperimentus su šuniukais, maitinamais pienu; eksperimentus stebėdavo ir anatomijos studentai. Baigęs anatomijos kursą, S. L. Bizis dėstydavo fiziologiją. (Universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje yra jo skaityto anatomijos kurso rankraštis[12].)

Be anksčiau minėtų darbų, dėstydamas anatomiją, S. L. Bizis 1785 m. Vilniuje išleido miologijos vadovėlį „Tentamen publicum ex universa myologia", kuriame buvo sistemingai išdėstytos žinios apie žmogaus kūno raumenis.

Dvasininkai nemėgo pažangaus mokslininko, rezgė prieš jį intrigas. Dėl to S. L. Bizis buvo priverstas 1787 m. iš Vilniaus išvykti.

S. L. Biziui išvykus, iš vilniečių nebuvo kam jį pakeisti. Edukacinei komisijai paskelbus konkursą, pasisiūlė keli kandidatai. Katedros vedėju 1787 m. buvo išrinktas vienietis Johanas Andrius Lobenveinas (1758—1820), Peterburgo Medicinos-chirurgijos akademijos dėstytojas, kuriam Vilniuje buvo lemta dirbti 33 metus.

J. A. Lobenveinas, baigęs Vienos universiteto medicinos fakultetą, 1783—1785 m. dirbo Peterburgo Medicinos-chirurgijos akademijoje anatomijos dėstytoju ir ten 1785 m. apgynė medicinos daktaro disertaciją apie krūtinės ląstos paracentezę. 1785—1787 m. jis dirbo gydytoju vokiečių dvaruose Latvijoje. Tarpininkaujant M. Renjė, J. Langmajeriui, J. Briotė, J. B. Lobenveinas buvo išrinktas Vyriausiosios mokyklos profesoriumi ir dėstė anatomiją iki 1820 m. (1812—1814 m. dirbo Peterburge). Jis buvo gana aktyvus: 1803—1816 m. ėjo medicinos fakulteto dekano, 1816—1820 m.— universiteto prorektoriaus pareigas. Be to, J. A. Lobenveinas — teismo medicinos Vilniuje pradininkas, vienas Vilniaus medicinos draugijos (įst. 1805 m.) steigėjų, ilgametis jos pirmininkas; jis taip pat tyrė vakcinacijos nuo raupų metodus, daug dirbo, ją įdiegiant Lietuvoje.

J. A. Lobenveinas neišleido jokio anatomijos vadovėlio, jo darbai yra arba likę rankraščiais, arba išspausdinti vietos periodinėje spaudoje. Iš anatomijos programų ir įžanginės 1791 m. kalbos[13] sužinome, kad jis anatomiją jungė su fiziologija, dėstomąjį dalyką stengėsi iliustruoti, bandė įtraukti studentus į sekcinį darbą, padėti jiems patarimais ir vaizdine medžiaga.

Anatomijos mokslo pradžia buvo gana sunki — cirulnikų cecho nariai jos kurso klausydavo nenoriai. Dvasininkai irgi nepalankiai žiūrėjo į

[10] *A. F. Adamowicz*, Krótki rys początków i postępu anatomii, p. 20.

[11] Ten pat, p. 21.

[12] VUB, Vilniaus medicinos draugijos fondas, Nr. 380, Anatomiae, De Bisijs Stephanis..., p. 48.

[13] Dissertatio de praejudiciis contra anatomiam, Vilnae, 1791.

medicinos mokslą. Todėl pirmieji Vilniaus anatomai turėjo padėti daug pastangų jaunimui sudominti šia mokslo šaka.

Fiziologija pradėta dėstyti beveik kartu su medicinos mokslais kaip lygiagretė anatomijos mokslo šaka[14]. Profesorius S. L. Bizis, dėstydamas fiziologiją, glaudžiai ją siejo su anatomija, su studentų fizikos ir chemijos žiniomis. Išaiškinęs žmogaus kūno sandarą, jis trumpai aptardavo jo veiklą, skirtumą tarp sveiko organizmo ir patologijos, paskui plačiai nagrinėdavo virškinimą ir tuo metu vykstančius pakitimus organizme. Daug vietos paskaitose profesorius skirdavo kraujo apytakai, nes tuomet manyta, kad visų organizmo skysčių (pieno, tulžies, seilių, virškinimo sulčių) pradinė medžiaga — kraujas. Išdėstęs skysčių iš organizmo šalinimo procesą, lyčių skirtumus, S. L. Bizis daug dėmesio skirdavo apskritai žmogaus gyvybinei veiklai. Norėdamas vaizdžiai pailiustruoti kai kuriuos fiziologijos dalykus, per paskaitas jis demonstruodavo eksperimentinius gyvuliukus — būdavo stebimas limfos indų kitimas mitybos-virškinimo proceso metu, kraujo krešėjimas ir kt.

Anatomijos profesorius J. Lobenveinas fiziologiją dėstė tik tiek, kiek jos būtinai reikėjo anatomijos kursui papildyti; fiziologija tapo antraeile anatomijos šaka. Pagaliau ją visai liautasi dėstyti, vietoj jos imta skaityti teismo medicinos kursą.

Vyriausiosios mokyklos vadovybė nemaža stengėsi, kad ir fiziologija, ir anatomija būtų prieinamesnė visuomenei, nepakankamai ar ir visai nemokančiai lotynų kalbos. Dėl to rūpintasi jas perteikti lenkų kalba, leista naudotis korepetitoriais, kurie profesoriaus paskaitas versdavo lenkiškai. Tokiu korepetitoriumi kiek laiko buvo Jonas Čenpinskas. Dėta pastangų fiziologiją skaityti ir atskirai, tačiau tai pavyko tik XIX a. antrajame dešimtmetyje.

Mokslinės chirurgijos pradininku buvo M. Renjė, oficialiai vadintas „praktinės cirulnikystės ir akušerijos" profesoriumi, tačiau 1783—1784 m. jis skaitė tik teorinę chirurgiją, o praktinės chirurgijos dėstymą ir užsiėmimus paliko J. Briotė. Dėstytų kursų programos rodo, kad chirurgiją J. Briotė skaitė gerai[15]. Chirurgijos mokslas tuo laiku sparčiai kilo dėl medicinos laimėjimų, gydymo gerėjimo. J. Briotė sekė naujoves, bandė jas įgyvendinti. Be kitų naujų dalykų, jis pirmasis Vilniuje 1785 m. pradėjo skiepyti nuo raupų ir, įsitikinęs, kad tai naudinga, tapo vienas iš pirmųjų raupų vakcinacijos organizatorių Lietuvoje[16]. Apskritai, J. Briotė — darbštus profesorius, išugdęs vietinių chirurgų kartą.

M. Renjė mirus, teorinės chirurgijos ir akušerijos profesoriumi tapo šios mokyklos auklėtinis, buvęs jo padėjėjas Andrius Matusevičius (1760—1816).

A. Matusevičius, kilęs iš Gardino karališkosios ekonomijos valstiečių, mokytis pradėjo Gardino medicinos mokykloje, o ją uždarius, persi-

kėlė į Vilnių, į Lietuvos Vyriausiąją mokyklą. 1785 m., baigęs studijas, buvo paliktas dirbti akušerijoje. 1797 m. A. Matusevičius gavo medicinos daktaro laipsnį, buvo paskirtas akušerijos profesoriaus padėjėju, 1798—1799 m. tobulinosi Vienoje. Teorinę chirurgiją A. Matusevičius skaitė iki 1806 m.; jį pakeitė Vilniaus mokyklos auklėtinis Jonas Niškovskis (1774—1816).

Kvalifikuotos gimdymo pagalbos Lietuvoje pradininkas buvo M. Renjė. Kai jis atvyko į Vilnių, gimdyvėms čia padėjo tik vyresnės moterys — bobutės. Jo rūpesčiu 1775 m. prie šv. Roko ligoninės (špitolės) buvo įsteigtas gimdymo skyrius (pirmasis Lietuvoje) ir akušerių mokykla — apskritai pirmoji vidurinė specializuota medicinos mokykla mūsų krašte[17].

Mokslinės akušerijos kelias Vilniuje buvo nelengvas. Dvasininkai teigė, kad padėti gimdyvei, ypač jei padeda akušeris,— yra nuodėmė. Iš pradžių ir bajorai, ir miestiečiai, negalėdami suprasti, kaip mokyti vyrai gali užsiimti tokiu darbu, kuris tinka tik senoms moterims, į chirurgą-akušerį žiūrėjo su panieka. Miesto cirulnikai, didžiuodamiesi savo senomis privilegijomis ir manydami tobulai moką savo amatą, taip pat su nepasitikėjimu žiūrėjo į akušerio profesiją. Bet M. Renjė atkaklus pedagoginis ir praktinis darbas nugalėjo: studentai, o vėliau ir miesto visuomenė susidomėjo akušerijos paskaitomis, jas ėmė lankyti net kai kurie iš cirulnikų.

Pirmojoje akušerijos programoje, paskelbtoje pradedant 1781/82 mokslo metus, prof. M. Renjė nurodė, jog jis: „[...] iš pradžių bendrai duos nurodymų, reikalingų tiek tiems, kurie padeda gimdyvėms, tiek pačioms gimdyvėms, toliau išdėstys įvairias kūdikio padėtis. Vėliau mokys įvairių priemonių, taikytinų per gimdymą, kad būtų išvengta nelaimingų atvejų ir išsaugota ir kūdikio, ir motinos gyvybė. Pagaliau smulkiai išaiškins tuos atvejus, kurių akušeriui gali pasitaikyti ir per gimdymą, ir po jo, nurodys, kokius tais atvejais naudoti vaistus pagal mokslo reikalavimus, pagrįstus žymių žmonių akušerijoje nuomone ir patirtimi"[18]. Iš akušerijos programų matyti, kad M. Renjė nuolat jas patikslindavo, papildydavo.

[14] *S. Biziulevičius.* Anatomijos ir fiziologijos mokslo raida universitete XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pirmoje pusėje.— Iš mokslų istorijos Lietuvoje, t. 1, p. 92—96.

[15] *A. Dirsė,* Chirurgijos vystymasis Lietuvoje iki Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos.— Mokslo darbai (Vilniaus universitetas), t. 17, Medicinos mokslų serija, 1958, t. 4, p. 74.

[16] *A. Maikauskas,* Iš raupų skiepijimo XVIII—XIX a. istorijos Lietuvoje.— Iš mokslų istorijos Lietuvoje, t. 1, p. 153.

[17] *V. Baronas,* Vilniaus aukštosios mokyklos akušerijos katedra pirmoje XIX a. pusėje.— Mokslo darbai (Vilniaus un-tas), t. 17, Medicinos mokslų serija, 1958, t. 4, p. 82—83.

[18] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 2, p. 343.

M. Renjė įpėdinis A. Matusevičius sėkmingai dirbo toliau savo mokytojo darbą — jam padėjo ir tobulinimasis vienoje iš geriausių to meto Europos klinikų (Vienoje). Perėmęs mokytojo ir užsienio specialistų patirtį, jis jaunam akušerijos mokslui daug ką davė.

Vyriausiojoje mokykloje farmacijos ir farmakologijos kurso, nagrinėjančio vaistines medžiagas, jų paruošimą, paskyrimą ir poveikį organizmui įvairių ligų atvejais, niekas nedėstė. Šios srities žinių medikams turėjo duoti kitų dalykų, ypač gamtos mokslų ir chemijos, dėstytojai. Pirmasis gamtos mokslų profesorius Ž. E. Žiliberas turėjo dėti ir farmakologijos pagrindus. Dėstydamas gamtos mokslus, jis daug laiko skirdavo botanikai, ypač vaistingiesiems augalams. Botanikos sode Ž. E. Žiliberas kartu su studentais atliko daugelio vaistinių augalų stebėjimus. Būdamas ir Vyriausiosios mokyklos vaistinės vadovu, jis ištyrė kai kurių vietinių vaistinių augalų gydomąsias savybes.

Ž. E. Žilibero įpėdinis gamtos mokslų katedroje G. A. Forsteris vaistiniams augalams dėmesio skyrė nedaug.

1784 m. į mokyklą atėjo dar du profesoriai — Juozapas Sartorijus ir Juozapas Langmajeris: pirmajam buvo pavesta skaityti chemiją su farmacijos kursu, antrajam — praktinės medicinos (patologijos ir materia medica) kursus.

J. Sartorijus pirmaisiais mokslo metais (1784/85) medikams skaitė tik chemiją, o nuo 1785 m. rudens ir farmacijos kursą (2 mėnesius po 2—3 val. per savaitę)[19]. Skaitydamas farmacijos kursą, jis pateikdavo duomenų apie vaistingųjų medžiagų šaltinius, vaistingųjų augalų ir medžiagų paruošimo, gamybos būdus, vaistingųjų medžiagų chemines ir fizines savybes, jų naudojimą gydymui, veikimą ir kt. Be studentų, šių paskaitų klausytis rinkdavosi ir miesto vaistininkai, išėję cechinį apmokymą, nors paskaitų, skaitomų lotynų kalba, turinį jie sunkiai suvokdavo. Farmacijos mokslo raidą stabdė ir bajorų nepalankumas vaistininko profesijai; jai įsigyti Lietuvoje nereikėjo specialaus aukštojo mokslo. Nors J. Sartorijus Vilniuje dirbo neilgai (iki 1793 m.), vis dėlto jis pradėjo sistemingai skaityti farmacijos kursą — vadinasi, yra farmacijos mokslo Lietuvoje pradininkas[20].

Farmakologinių žinių pateikdavo ir profesorius J. Langmajeris, 1784—1796 m. skaitęs praktinės medicinos (taip buvo vadinama terapija) kursą[21]. Pradėdamas kursą, jis duodavo žinių apie kai kurias vaistines medžiagas, o vėliau, nagrinėdamas ligas, jų gydymą, nurodydavo, kaip šiomis medžiagomis naudotis.

1798—1803 m. farmacijos kursą skaitė Andrius Sniadeckis, lenkų mokslininkas, visą savo vėlesnį gyvenimą susiejęs su Vilniumi, palikęs gilų pėdsaką mūsų aukštosios mokyklos istorijoje. Farmakologiją, kaip chemijos pridėtinį kursą, jis skaitydavo 2 mėnesius per metus[22], aišku,

per tokį trumpą laiką negalėdamas duoti pakankamai žinių nei būsimiesiems gydytojams, nei vaistininkams. Iš A. Sniadeckio skaityto farmacijos kurso rankraščio[23] matyti, kad jis stengdavosi savo klausytojus supažindinti su farmacijos mokslo pagrindais, rūpindavosi nušviesti ne tik fizines ir chemines vaistinių medžiagų savybes, vaistų formas ir preparatų gamybos būdus, bet ir šių medžiagų veikimą, jų naudojimą gydymui.

Farmacija domėjęsi medikai praktikos darbus atlikdavo Vyriausiosios mokyklos vaistinėje, kurioje nemaža laiko praleisdavo ir pats A. Sniadeckis, darydamas įvairius tyrimus.

Pirmaisiais Vyriausiosios mokyklos veiklos metais patologija atskirai nebuvo dėstoma, daug ką iš jos gvildeno profesoriai S. L. Bizis, Ž. E. Žiliberas, M. Renjė ir J. Briotė. 1784 m. šiai disciplinai dėstyti buvo pakviestas iš Vienos prof. J. Langmajeris. Iš pradžių jis pateikdavo žinių apie vaistines medžiagas ir kai kurių ligų gydymą, o vėliau dėstydavo tik bendrą patologiją ir semiotiką. Sekdamas Vienos mokyklos pavyzdžiu, jis Vilniuje stengėsi įkurti vidaus ligų kliniką, tačiau tai jam nepavyko — ji buvo įkurta vėliau (1804), jam jau išvažiavus iš Vilniaus. Po jo bendrąją patologiją iki mirties dėstė mokyklos auklėtinis Augustas Bekiu (1771—1824).

A. Bekiu gimė Gardine, prancūzų šeimoje, medicinos mokėsi Vilniuje, kur 1787 m. gavo filosofijos, o 1793 m.— medicinos daktaro laipsnį. 1797—1799 m. A. Bekiu buvo patologijos ir farmakologijos adjunktas, o nuo 1800 m.— profesorius. Universitete dėstė patologiją ir higieną. A. Bekiu nepaliko patologijos vadovėlio, todėl apie jo dėstymą galima spręsti tik iš programų.

Vyriausiojoje mokykloje terapijos katedros nebuvo, apie gydymą nurodymų ir patarimų per paskaitas duodavo kitų disciplinų profesoriai. Padėtis truputį pagerėjo nuo 1784 m., kai prof. J. Langmajeriui buvo pavesta skaityti patologiją, farmakologiją ir praktinę mediciną. Terapiją jis liesdavo tik tiek, kiek ji siejosi su patologija. Po jo mokyklos vadovybė praktinės medicinos profesoriumi pasirinko airį Džoną O'Konorą (1760—1801), filosofijos ir medicinos daktarą, žinomą didikų dvarų medicinos praktiką. Jis dėstė vos metus, spausdintų darbų nepaliko. Tėra jo skaityto kurso programa, iš kurios matyti, kad buvo dėstoma apie ligas, susijusias su karščiavimu, plaučių, smegenų plėvių, pleuros užde-

[19] *H. Polukordas,* Farmakologija ir farmacija senajame Vilniaus universitete.— Mokslo darbai (Vilniaus un-tas), t. 17, Medicinos mokslų serija, 1958, t. 4, p. 167.

[20] Ten pat.

[21] Ten pat.

[22] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 2, p. 319.

[23] MAB, RS, Bendrasis fondas, Nr. 808.

gimais, tuberkulioze, skrandžiu, ginekologiniais susirgimais (nagrinėdamas ligas, profesorius nurodydavo ir jų gydymo būdus).

D. O'Konorui mirus, terapiją dėstyti pradėjo Ferdinandas Špicnagelis, gamtos mokslų specialistas[24].

GAMTOS MOKSLAI

Vyriausiosios mokyklos fizinių mokslų kolegijoje buvo įkurta ir gamtos mokslų katedra. Tai pirmasis gamtos mokslų židinys ne tik Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, bet ir visoje Lietuvos ir Lenkijos valstybėje, taip pat viena iš nedaugelio tokių įstaigų Europoje[25]. Jos pirmuoju profesoriumi Edukacinė komisija parinko Žaną Emanuelį Žiliberą.

Persikeldamas iš Gardino į Vilnių (1781 m.), Žiliberas atsivežė biblioteką su vertingomis gamtos mokslų knygomis, kurių trūko Vilniuje, augalų ir sėklų kolekcijų, herbarų; medicinos kolegijos kieme jis įkūrė botanikos sodą. Tais pačiais 1781 m. Ž. E. Žiliberas paskelbė ir naujos mokslo šakos programą, iš kurios matyti, kad jis dėstė mineralogiją, botaniką, zoologiją (ir visa tai per vienerius mokslo metus). Dėstydamas zoologiją, Ž. E. Žiliberas ją traktavo iš esmės utilitariškai. Tačiau pagrindinis jo dėmesys buvo skirtas botanikai. Ja domėjosi jis ir pavasarį, ir vidurvasarį, daug laiko su savo klausytojais praleisdamas arba botanikos sode, kur stebėjo augalus ir su mikroskopu, arba Vilniaus apylinkėse, kur rinko augalus, mokė daryti herbarus, kolekcijas. Jo įkurtasis botanikos sodas buvo nedidelis (daugiau kaip 200 m^2), tačiau jame buvo apie 2000 augalų rūšių (iš jų ir retų; pietų kraštų augalai auginti šiltnamyje). Augalų sėklų Ž. E. Žiliberas gaudavo net iš rusų gamtininkų, su kuriais intensyviai susirašinėjo.

Vyriausiosios mokyklos vadovybės rūpinimasis gamtos mokslais (atskirų patalpų paskyrimas, botanikos sodo įrengimas ir t. t.), turtinga Vilniaus apylinkių gamta sudarė sąlygas studijoms. Ž. E. Žiliberas čia toliau tyrė Lietuvos florą (tyrimus jis pradėjo dar Gardine) ir savo darbą apvainikavo penkių tomų veikalu „Lietuvos flora"[26]. Veikale nurodyti mokslininkai, minėję Lietuvos florą, ir Linėjaus sistemos pagrindu aprašytos 778 augalų rūšys. Kitame veikale[27] Ž. E. Žiliberas aprašė Vilniaus apylinkių ir botanikos sodo augalus, kuriuos buvo surinkęs ir apibūdinęs su studentais[28]. Išleido jis darbų ir apie zoologinius stebėjimus (apie stumbrą, briedį, bebrą, vėžlį, vilką ir kt.)[29].

Nemaža Ž. E. Žilibero tyrinėjimų nesutapo su įsigalėjusiais scholastikos teiginiais, todėl reakcionieriai pynė prieš jį intrigas. Pagrįstai vadinamas Lietuvos botanikos tėvu, Ž. E. Žiliberas dėl įvairių užgauliojimų 1783 m. iš Vilniaus išvažiavo į tėvynę. Po to reakcionieriai ėmėsi žygių

ir prieš jo darbus, „žalojančius" protą: mokyklos spaustuvėje išspausdinti puikaus veikalo „Lietuvos flora" IV ir V tomai buvo perduoti tabako dirbtuvei Vingyje; išliko vos keli egzemplioriai[30].

Naujuoju gamtos mokslų katedros profesoriumi 1784 m. išrenkamas Johanas Georgas Adomas Forsteris (1754—1794)[31].

J. G. Forsteris gimė Nasenhubene (dabar Mokry Dół, Lenkija) išeivio škoto (gamtininko ir keliautojo) šeimoje. Bendrąjį išsilavinimą ir gamtos mokslo žinių gavo iš tėvo. 1772—1775 m. Forsteris dalyvavo D. Kuko ekspedicijoje aplink pasaulį. Grįžęs iš kelionės į Angliją, Forsteris, naudodamasis tėvo ir savo surinktąja medžiaga, išleido veikalą, kuris jį išgarsino. Dvidešimt ketverių metų jis jau kviečiamas profesoriumi į Kaselio aukštąją mokyklą, o po šešerių metų (1784 m.) — į Vilnių. 1785 m. Halėje Forsteris gavo medicinos daktaro laipsnį ir grįžo į Vilnių, bet čia dirbo neilgai, 1786 m. Jekaterinai II pasiūlius dalyvauti planuojamoje kelionėje aplink pasaulį, J. G. Forsteris nutraukė su Vyriausiąja mokykla sutartį ir išvyko į Hamburgą, kur tikėjosi įsijungsiąs į ekspediciją. Prasidėjus Rusijos—Turkijos karui, kelionė buvo atidėliojama, ir Forsteriui teko ieškotis darbo — jis įsitaisė Maince bibliotekininku. 1790 m. su A. Humboltu Forsteris keliavo po Pareinį, Niderlandus, Angliją, kelionę aprašydamas knygoje „Žemutinio Reino vaizdai" (Ansichten von Niederrhein...), už kurią nusipelnė vokiečių literatūros klasiko vardą. Maince įsijungė į visuomeninį gyvenimą, tapo jakobinu. Vėliau išvyko į Paryžių, kur aktyviai dalyvavo politiniame gyvenime, daug rašė, gyvendamas sunkiai, netekęs šeimos. Paryžiuje jis ir mirė, tesulaukęs 40 metų.

J. G. Forsteris laikomas ikilamarkiniu evoliucionistu. Jau atvykdamas į Vilnių, 1784 m., jis teigė, kad: a) gamtoje nėra nieko pastovaus, nekintamo, viskas vystosi, siekia aukštesnės formos; b) organinis pasaulis atsirado iš neorganinio, savaime plėtojantis materijai; c) kiekviena ma-

[24] *J. Misiūra*, Vidaus ligų dėstymas Vilniaus aukštojoje mokykloje 1781—1831 m. laikotarpiu.— Mokslo darbai (Vilniaus un-tas), t. 17, Medicinos mokslų serija, 1958, t. 4, p. 66.

[25] *G. Brzęk*, Historia zoologii w Polsce do r. 1918, t. 2, p. 115.

[26] *J. E. Gilibert*, Flora Lituanica inchoata, seu enumeratio plantarum, collectio 1, 2, Grodnae, 1781, collectio 3, 4, 5, Vilnae, 1782.

[27] *J. E. Gilibert*, Exercitium botanicum in schola principe Universitatis Vilnensis habendium, Vilnae, 1782.

[28] *A. Merkys*, Botanikos ir žemės ūkio mokslų raida Vilniaus universitete XVIII—XIX a.— Iš mokslų istorijos Lietuvoje, t. 1, p. 50—60.

[29] *W. Sławiński*, Dr. Jan Emmanuel Gilibert, profesor i założyciel ogrodu botanicznego w Wilnie.— Ateneum Wileńskie, 1925, r. 3, zesz. 9, p. 8—45.

[30] *S. Jundziłł*, Pamiętniki życia księdza Stanisława Jundziłła.— Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce, 1914, t. 13, p. 33—179.

[31] *Z. Fedorowicz*, Ewolucjonizm na Universytecie Wileńskim przed Darwinem, Wrocław-Warszawa, 1960, p. 8—40.

terijos dalelė amžinai juda ir kinta; d) visos gyvų būtybių formos sudarytos viena grandine su nežymiais perėjimais tarp atskirų grandžių; e) gyvybė atsirado ne vienoje vietoje ir ne vienu metu; ji reiškiasi savarankiškai, nepriklausomai nuo savo pirmapradžių pradmenų. Vilniuje J. G. Forsteris energingai ėmėsi pedagoginio darbo. Iš įžanginės kalbos „Gamtos mokslų ribos" (Limites historiae naturalis)[32], pasakytos 1785 m. vasario 2 d., ir gamtos mokslų dėstymo programų matome, kad dėstymui jis kėlė ne tik utilitarinius, bet ir grynai mokslinius uždavinius. Pavyzdžiui, zoologijos kursas pradedamas dalyko istorija, po to einama prie sistematikos pagrindų, aiškinama zoologinė nomenklatūra, duodama atskirų grupių sistematinė apžvalga, pagrįsta jų sandara; plačiau sustojama prie žmogaus, kuris analizuojamas morfologiniu-antropologiniu, anatominiu ir fiziologiniu požiūriu; tik paskui einama prie grynosios zoologijos, aptariamos kiekvienos rūšies biologinės savybės; kursas baigiamas filogenijos teorija. Taigi programos rodo, kad J. G. Forsteris buvo gilus dalyko žinovas. Gamtos moksluose įsigalėjusią Linėjaus gyvūnų sistematiką jis stengėsi pakeisti savąja, kuri rėmėsi natūraliuoju, ypač anatominiu pagrindu, o tai buvo nauja gamtos moksluose.

Daug matęs kelionėse, puikiai mokėdamas lotynų kalbą, J. G. Forsteris rūpinosi gamtos mokslų žinias klausytojams perteikti kuo giliau, skatino juos pažinti gamtos paslaptis. Paskaitas jis įvairindavo mokyklos kabinetų medžiaga, savo paties kolekcijų pavyzdžiais, vertingomis iliustracijomis. Jo paleontologijos žinios apskritai naujiena Lietuvos ir Lenkijos valstybėje, todėl jį galima laikyti ir šio mokslo pradininku. Nemaža laiko J. G. Forsteris skyrė taip pat botanikos sodui, mokyklos kolekcijoms, vaistinei tvarkyti. Jo prašoma, mokyklos vadovybė davė lėšų naujam botanikos sodui Šarkiškėse nupirkti.

J. G. Forsterio paskaitos nepatiko dvasininkams, jos, esą, įžeidžiančios kūrėjo esybę, prieštaraujančios bažnyčios mokymui. Ž. E. Žilibero išvijimo sėkmės skatinami, jie ėmėsi intrigų ir prieš J. G. Forsterį. Jų paveiktas, būsimų kelionių viliojamas, mokslininkas nutraukė sutartį su Vyriausiąja mokykla. Vilnius neteko gabaus profesoriaus, gilaus mąstytojo, vieno iš ankstyvųjų ikilamarkinių evoliucionistų, pasėjusio pirmuosius evoliucinės minties grūdus Vilniaus alma mater dirvoje[33].

J. G. Forsteriui staiga išvažiavus, gamtos mokslų katedra išbuvo neužimta penkerius metus. Mokyklos vadovybė nerado tinkamo kandidato nei vietoje, nei kitur. Tik 1792 m. ją užėmė Vienos universiteto auklėtinis Ferdinandas Špicnagelis (1760—1826).

F. Špicnagelio indėlis į gamtos mokslų raidą Vyriausiojoje mokykloje dėl įvairių priežasčių (plačiai užsiėmė gydytojo praktika, įsitraukė į ilgą ginčą su cirulnikais, pačios mokyklos darbą sutrikdė Lietuvos prijungimas prie Rusijos) nedidelis.

1797 m. medicinos ir gamtos mokslai susilaukė naujų jėgų: chemiją buvo pavesta dėstyti Andriui Sniadeckiui (1768—1838), o į gamtos mokslų katedrą pakviestas Stanislovas Bonifacas Jundzilas (1761—1847). Iš pradžių viceprofesorius, vėliau profesorius S. B. Jundzilas gamtos mokslams Vilniuje ypač daug nusipelnė. Atsiradus jėgų, gamtos mokslų katedrą nuspręsta pertvarkyti: 1802 m. F. Špicnagelis gavo skaityti bendrąją terapiją, medicinos medžiagas ir toksikologiją, o S. B. Jundzilas buvo išrinktas gamtos mokslų katedros profesoriumi.

Pirmaisiais profesoriavimo metais S. B. Jundzilas gamtos mokslų paskaitoms per savaitę skirdavo 4—5 valandas. Iš pradžių jis skaitė taip pat mineralogiją, po to zoologiją ir botaniką; daugiausia laiko (apie 7 mėnesius) skirdavo zoologijai, mažiausiai — mineralogijai. Pirmųjų dėstymo metų programoje S. B. Jundzilas pabrėžė šių mokslų utilitariškumą. J. G. Forsterio idėjų zoologijoje jis ne tik nerespektavo, bet perėmė pasenusią, dar Ž. E. Žilibero ir juo labiau G. Forsterio kritikuotą Linėjaus sistemą; jos S. B. Jundzilas neatsisakė ir vėliau.

Nors ir kunigas, apie dvasininkų, ypač eksjėzuitų, nemokšiškumą bei lengvabūdiškumą S. B. Jundzilas atsiminimuose rašė: „Čia švari ir nekalta gėlė už lyties pasireiškimą žieduose begėdyste kaltinama; čia geognostiniai kalnų sąrangos ir uolų sluoksnių senumo tyrimai bedieviška erezija vadinami; čia garbingi iki šiol nežinomos natūraliosios istorijos profesoriai Žiliberas ir Forsteris — pirmasis nereikalingu sunkiu darbu su bevertėmis smulkmenomis išjuoktas, antrasis katalikų tikėjimo duobkasyste apkaltintas"[34].

Vyriausiojoje mokykloje medicinos ir gamtos mokslų mokėsi nemaža studentų, kurie vėliau išgarsino savo šalį. Pavyzdžiui, iki 1794 m. čia mediciną studijavo žemaitis Jurgis Pabrėža (1771—1849), ypač domėjęsis botanika. Nors po T. Kosciuškos sukilimo J. Pabrėža iš Vilniaus pasitraukė, įstojo į Varnių kunigų seminariją, bet ir kunigaudamas jis labai daug laiko skyrė vaistingiesiems augalams. Važinėdamas bažnyčios rei-

[32] Z. *Fedorowicz*, Mowa Jerzego Forstera wygłoszona 2 lutego 1785 roku w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie pt. Limites historiae naturalis, Wrocław-Warszawa, 1961.

[33] J. G. Forsterio pasiryžimą dirbti Lietuvos vyriausiojoje mokykloje („šitų sarmatų" labui), taip pat įspūdį, kurį jam padarė Vilnius, rodo jo laiškai sužadėtinei Teresei Heinei, artimiesiems. (Laiškai paskelbti leidiniuose *Г. Форстер*, Избранные произведения, M. 1960; *Ю. Я. Мошковская*, Георг Форстер — немецкий просветитель и революционер XVIII века, M., 1961). Viename pirmųjų yra eilutės: „Vilniaus vaizdas apstulbina. Kai privažiuoji arti prie slėnio šlaito, lyg išsilieja didelis miestas su išlikusiais gražiais bokštais. Vaizdas didingas ir puikus". (*Ю. А. Мошковская*, Георг Форстер, стр. 80.) O T. Heinei rašė: „Aš kupinas geriausių norų dirbti ne kaip perėjūnas, bet kaip žmogus, kuris čia statosi namus ir ketina gyventi". (*Ю. А. Мошковская*, Георг Форстер, стр. 70.)

[34] *W. Sławiński*, X. Stanisław Bonifacy Jundziłł, professor Historii Naturalnej Wszechnicy Wileńskiej, Lublin, 1947.

kalais po Žemaičių vyskupystę, šiek tiek po Kuršą ir Prūsiją, niekuomet neužmiršo vietos augalų, rinko herbarus, studijavo botanikos literatūrą ir rašė knygas apie vaistingųjų augalų naudojimą įvairioms žmonių ir gyvulių ligoms gydyti[35]. Vyriausiojoje mokykloje mokėsi ir Juozapas Strumila (1774—1847), vilnietis, nusipelnęs pagarbos dėl to, kad propagavo ir plėtė sodininkystę ir daržininkystę, populiarino vaistingųjų augalų auginimą, bitininkystę[36].

VISUOMENĖS MOKSLAI

PRIGIMTINĖ TEISĖ IR JOS PROFESORIAI. POLITINĖS EKONOMIJOS DĖSTYMO PRADŽIA

dukacinė komisija numatė išplėsti ne tik gamtos, bet ir visuomenės mokslų dėstymą. Toji tendencija buvo susijusi taip pat su krašto ekonominiais ir ideologiniais poslinkiais, vertusiais įtraukti į aukštosios mokyklos programą mokslus, kurie padėtų spręsti socialines-ekonomines problemas. Šia prasme labai reikšmingą vaidmenį suvaidino prigimtinės teisės disciplina, kurios pirmuoju profesoriumi Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje 1781 m. tapo Jeronimas Stroinovskis. J. Stroinovskis (1752—1815) gimė Volynėje, bajorų šeimoje. Mokėsi namie, vėliau pijorų mokyklose. 1766 m. įstojo į pijorų ordiną. Nuo 1776 m. Varšuvos pijorų konvikte dėstė logiką, metafiziką, matematiką ir prigimtinę bei politinę teisę. Ruošdamasis užimti prigimtinės teisės katedrą Vilniuje, kelerius metus tobulinosi Krokuvos universitete; katedrai vadovavo nuo 1783 iki 1793 m. su pertraukomis. 1779—1806 m. buvo Vilniaus universiteto rektoriumi.

J. Stroinovskis — vienas žymiausių Lietuvos ir Lenkijos fiziokratų, reiškėsi ne tik moksline, bet ir visuomenine-valstybine veikla: padėjo rengti Lietuvos civilinį ir kriminalinį kodeksą, nemaži jo nuopelnai taip pat ruošiant 1803 m. universiteto statutą. Mirė Vilniuje.

1785 m. J. Stroinovskis išleido knygą „Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas"[1], kuri tapo pripažinta prigimtinės teisės vadovėliu; pagal jį autorius ir skaitė savo paskaitas.

J. Stroinovskio knygoje yra keturios dalys. Pirmojoje dalyje („Apie prigimtinę teisę") nagrinėjami visuomeninių reiškinių natūralinės santvarkos dėsningumai, žmogaus poreikiai ir pareigos, žmonių tarpusavio santykiai. Antrojoje dalyje („Apie politinę teisę") dėstomi visuomenės ir

valdžios tarpusavio santykių principai. Trečiojoje dalyje („Apie politinę ekonomiją") aiškinamas materialinių gėrybių sukūrimas ir paskirstymas; čia komentuojama ir garsioji F. Kenė ekonominė lentelė. Ketvirtojoje dalyje („Apie tarptautinę teisę") apibūdinami principai, kuriais būtina vadovautis tarptautiniuose santykiuose.

Iš pirmo žvilgsnio galėtų pasirodyti, kad politinei ekonomijai skirta tik trečioji knygos dalis, iš tikrųjų ekonominiai klausimai nagrinėjami per visus keturis knygos skyrius. Antai pirmojoje dalyje autorius kartu su tarpusavio santykiais analizuoja mainų ir prekės vertės, nuosavybės klausimus. Antrojoje dalyje kalbama apie valstybės lėšų panaudojimą ir valstybės nuosavybę, o ketvirtosios dalies turinį daugiausia sudaro užsienio prekybos ir kitų valstybės ekonominės politikos principų nagrinėjimas. Iš esmės profesorius „Prigimtinėje teisėje" (taigi ir paskaitose) dėstė fiziokratų ekonominės teorijos pagrindus. Todėl prigimtinės teisės dėstymo pradžią (1783) visiškai pagrįstai galima laikyti politinės ekonomijos dėstymo pradžia universitete.

J. Stroinovskio knyga susilaukė penkių leidimų, 1809 m. Peterburge ji buvo išleista rusų kalba.

Visas prigimtinės teisės kursas studentams buvo išdėstomas per dvejus metus. Matyt dėl to disciplina universiteto mokymo programose įvairiai vadinama: prigimtinė ir tarptautinė teisė (1783—1785), prigimtinė teisė, politinė teisė, politinė ekonomija ir tarptautinė teisė (1785—1789), prigimtinė ir tautų teisė (1789—1796), prigimtinė teisė (1796—1799), (1801—1802). J. Stroinovskio įtaka universitete buvo ryški ir vėliau, po 1793 m. Tais metais J. Stroinovskį pakeitęs prigimtinės teisės katedroje Simonas Malevskis dėstė be jokių esminių pakeitimų pagal pirmtako knygą.

Simonas Malevskis (1759—1832) gimė ir visą gyvenimą praleido Lietuvoje. Mokėsi Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje. 1787—1793 m. jis buvo prigimtinės teisės viceprofesoriumi, J. Stroinovskio pavaduotoju, o 1794—1817 m. dėstė ją pats. 1817—1822 m. S. Malevskis buvo universiteto rektoriumi.

Iš dėsčiusių prigimtinę teisę iki 1803 m. minimas dar M. Karafa-Korbutas. Paskutiniaisiais XVIII a. metais jis buvo šios disciplinos viceprofesoriumi, tačiau apie jį išliko labai menkai žinių.

Prigimtinė teisė universitete — nauja disciplina. Kitų šalių aukštosiose mokyklose panašūs kursai jau anksčiau buvo dėstomi. Pavyzdžiui,

[35] *J. Dagys,* Medžiaga tirti biologijos istorijai Lietuvoje XIX a.— Iš mokslų istorijos Lietuvoje, t. 1, p. 34—42.

[36] Ten pat.

[1] *H. Strojnowski,* Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów, w Wilnie, 1785.

Anglijos universitetuose XVIII a. analoginę vietą užėmė moralinė filosofija, jungusi visus socialinius mokslus. Tačiau netgi A. Smitas, skaitęs moralinę filosofiją Glazgo universitete (1755—1763), nesiryžo ekonominius klausimus paversti atskira akademinio kurso dalimi. Moralinė filosofija buvo dėstoma ir Maskvos universitete; tačiau politinės ekonomijos čia daugiau buvo romėnų teisės kurse. Tuo tarpu Vilniaus universitete dėstoma prigimtinė teisė, palyginti su Anglijos ir kitų šalių universitetų moraline filosofija, turėjo kur kas daugiau politinės ekonomijos elementų, iš esmės skatinusių politinės ekonomijos, kaip savarankiškos akademinės disciplinos, formavimąsi.

Prigimtinės teisės turinį sudarė mokslinė ekonominė teorija — fiziokratizmas. Tai labai įdomus ir svarbus faktas. Fiziokratų teorijos pavertimas akademine disciplina buvo išimtinis reiškinys Europos aukštojo mokslo istorijoje (fiziokratizmas kurį laiką buvo dėstomas tik Krokuvos universitete). Netgi Prancūzijos aukštosiose mokyklose prancūzo F. Kenė teorija niekuomet nebuvo užėmusi panašios padėties. Fiziokratizmu pagrįstas prigimtinės teisės dėstymas sudarė labai palankias sąlygas politinės ekonomijos formavimuisi į savarankišką akademinę discipliną; Vilniaus universiteto mokymo programose anksčiau, negu kituose universitetuose, pradėtas vartoti terminas „politinė ekonomija". Vis dėlto iki 1803 m. reformų atskiros politinės ekonomijos katedros universitete dar nebuvo.

FIZIOKRATŲ TEORIJOS PLITIMAS LIETUVOJE

Pažymėtina, kad prigimtinės teisės (fiziokratų teorijos) dėstymą Edukacinė komisija įvedė ne tik universitete, bet ir vyresnėse gimnazijų klasėse, kur ji dėstyta pagal J. Stroinovskio knygą ir turėjo tikslą paruošti mokinius moralinių ir politinių mokslų studijoms. Tokia dėstymo sistema buvo pakeista 1824 m., kai, išaiškėjus filomatų draugijos veiklai, gimnazijų programoje vietoj politinių mokslų buvo nutarta sustiprinti krikščioniškosios moralės, religijos, senovės literatūros ir kitų panašių dalykų dėstymą.

Fiziokratų teoriją Vilniuje propagavo ne tik J. Stroinovskis ir S. Malevskis. Jos šalininkais buvo ir Mykolas Karpavičius (1744—1805) bei Vilhelmas Kalinskis (1747—1789). M. Karpavičius Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje dėstė dogmatinę teologiją ir Šventąjį raštą, buvo žinomas pamokslininkas. V. Kalinskis nuo 1782 m. skaitė moralinę teologiją ir bažnyčios istoriją, jam, beje, teko recenzuoti J. Stroinovskio knygą „Prigimtinė teisė".

Šie profesoriai vykdė popiežiaus Pijaus VI enciklikos (Inscrutabile, 1775.XII.25) nurodymą dvasininkams, jog, aiškinant evangelijos tiesas, negalima apeiti ir visuomeninių klausimų. Matyt, neatsitiktinai M. Karpavičius viename savo pamokslų pabrėžė, kad kunigas iš sakyklos turi skelbti ne vien religines dogmas, bet aiškinti ir moralinių (visuomeninių) mokslų bei politikos dalykus. Bažnyčia buvo priversta tai daryti, kovodama su priešiškomis filosofijomis. Kartu ji stengėsi pakreipti jau neišvengiamas visuomenines reformas sau naudinga linkme. Be to, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje bažnyčia pati buvo stambus žemvaldys ir jai, aišku, taip pat rūpėjo baudžiavinio ūkio problemos.

Kai kurie bažnyčios dignitoriai, pavyzdžiui, Vilniaus vyskupas I. Masalskis, buvo fiziokratizmo šalininkai ir palaikė asmeniškus ryšius su prancūzų fiziokratais. Pagaliau negalima pamiršti, kad šioje teorijoje buvo elementų, glaudžiai ją siejusių su religinėmis dogmomis. Pavyzdžiui, fiziokratų teorijos kūrėjo F. Kenė nuomone, natūralinės santvarkos dėsningumai esą dievo nustatyti, o žmonėms reikią juos tik išsiaiškinti ir jais vadovautis.

M. Karpavičius per pamokslus (ir, tur būt, ypač per paskaitas) stengėsi supažindinti klausytojus su pagrindiniais fiziokratų teorijos teiginiais. Viename pamoksle jis atvirai nurodė, kad „visi šie prigimtinės teisės pagrindai, kurie ir kituose pamoksluose bus dėstomi, vos ne pažodžiui paimti iš tam tikros lentelės [...], sudarytos Badeno markgrafo ir patobulintos jo patarėjo p. Diupono, kurią kaip ypatingą dovaną išsiuntinėjo šviesiausiems Europos vyrams, iš jų ir jo malonybei Vilniaus vyskupui Masalskiui"[2].

Sekdamas F. Kenė teorijos teiginiais, M. Karpavičius išdėstė visuomenės susiformavimo vaizdą (iš esmės tai vadinamoji visuomeninės sutarties teorija), žmonių teisių ir tarpusavio pareigų principus, užsiminė apie žemės nuomavimo ir nuomos mokesčio problemas ir įvairių investavimo rūšių žemės ūkyje klausimus, pagaliau — fiziokratų pažiūras į pramonę, prekybą, švietimą.

Fiziokratų teorija Vilniuje tapo akademine disciplina ne atsitiktinai; fiziokratizmo plitimą lėmė bendros visuomeninės sąlygos — prekinio ūkio vystymasis, lažinio ūkio prieštaravimai, politinė valstybės krizė, apskritai feodalizmo irimas.

Prisiminus glaudžius kultūrinius Lietuvos ir Lenkijos feodalų ryšius su Prancūzija, tą įtaką, kurią darė prancūzų filosofinė mintis ir literatūra jos aristokratijai, neteks stebėtis, kad kaip tik Prancūzijoje kilusi socialinė teorija lengviausiai galėjo patraukti reformų šalininkų dėmesį. Ta-

[2] *M. Karpowicz,* Kazania X. Michała Karpowicza rożnych okolicznościach miane, t. 2, Kraków, 1806, p. 205. Turima galvoje fiziokratų ekonominė lentelė, vaizduojanti visuomeninio produkto pasiskirstymą tarp klasių.

čiau tai, kad kai kurių Lietuvos ir Lenkijos feodalų pasitikėjimą pelnė XVIII a. viduryje kilusi F. Kenė sistema, paaiškinama tuo, jog buržuazinė visuomenė fiziokratų sistemoje yra su feodaliniu apvalkalu. Ši aplinkybė ir padėjo plisti fiziokratizmui feodaliniuose visuomenės sluoksniuose. „[...] feodalinė šios sistemos regimybė,— rašė K. Marksas,— [...] turėjo aibę feodalinių ponų paversti karštais šalininkais ir skleidėjais tokios sistemos, kuri [...] skelbė buržuazinę gamybos sistemą feodalinės sistemos griuvėsiuose"[3].

Tarp tokių Markso minimų „karštų šalininkų ir skleidėjų" buvo ir reformai pritarią Lietuvos bei Lenkijos feodalai.

Taigi fiziokratizmas visiškai atitiko vietines visuomenines-ekonomines sąlygas: šalis, kurios ekonomikoje pagrindinį vaidmenį vaidino žemės ūkis, kurioje iš po storo feodalizmo anstato sunkiai kalėsi pirmieji kapitalistinių gamybinių santykių daigai, gavo kapitalistinės gamybos teoriją su feodaliniu apvalkalu.

BAUDŽIAVOS KRITIKA J. STROINOVSKIO VEIKALE „PRIGIMTINĖ TEISĖ"

Kaip ir visi fiziokratai, J. Stroinovskis ekonominiu visuomenės pagrindu laikė klestintį žemės ūkį.

Žinoma, J. Stroinovskis negalėjo nepastebėti, kad F. Kenė fermerio (iš esmės — žemės ūkio kapitalisto) socialinis tipas, mechaniškai perkeltas į rytus, netenka pagrindo: Lietuvoje žemvaldžiai buvo dvarininkai, o jiems priklausą valstiečiai negalėjo vaidinti fermerio vaidmens. Todėl „Prigimtinėje teisėje" nė nebandoma kurią nors socialinę grupę priskirti fermerių klasei. Tačiau tai visiškai nereiškia, kad F. Kenė sistema prarado socialinį atspalvį: visi J. Stroinovskio fiziokratiniai principai, pabrėžiantys produktyviosios — žemdirbių — klasės reikšmę visuomeninio produkto gamybai ir reikalaujantys sudievintų natūralinės santvarkos dėsnių jėga užtikrinti ekonomines sąlygas šios klasės gerovei, turėjo veikti šiek tiek ir baudžiauninkų naudai,— kad ir netiesiogiai parodyti visuomenei sunkią, beteisišką valstiečių buitį. Šį momentą dar labiau sustiprino neigiamas J. Stroinovskio požiūris į asmeninę baudžiavinę valstiečių priklausomybę.

Sekdamas F. Kenė, J. Stroinovskis pabrėždavo, kad visi žmonės turį lygias teises į asmeninę ir privatinę nuosavybę. (Iš tikrųjų „Prigimtinėje teisėje" šiuo atžvilgiu skelbiama grynai buržuazinė ideologija.) Be to, J. Stroinovskis feodalinį nelygiateisiškumą kildino ir iš įsitikinimų. Autorius puolė feodalinę valstiečių priklausomybę, kuri nekylanti nei iš prigimties, nei iš tarpusavio susitarimo, o esanti veiklos, smurto ir neteisingumo rezultatas, dėl to visai visuomenei žalinga.

Taigi J. Stroinovskis auditorijoje naudojo fiziokratų teoriją feodalizmo pagrindams kritikuoti. Nors ši kritika buvo grynai etinio pobūdžio, dar gerokai ribota, tačiau ji suvaidino tam tikrą vaidmenį, stiprinant antibaudžiavines nuotaikas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Reikalaudamas asmeninės laisvės baudžiauninkams, J. Stroinovskis agitavo už sąlygas, būtinas kapitalizmui vystytis. Panašiai gali būti apibūdintos ir kai kurios kitos J. Stroinovskio rekomendacijos: valstybės pajamų naudojimo schema, reikalavimas gerinti žemės ūkio gamybą, visuotinio švietimo propagavimas, nekalbant jau apie tokius momentus, kaip ekonominės laisvės gynimas ir reikalavimas apmokestinti žemės savininkus.

Tačiau toks atsižvelgimas vien į buržuazinius fiziokratinės teorijos momentus būtų gana vienpusiškas. Fiziokratizmo skleidėjai Lietuvoje pirmiausia buvo feodalai, o sutiko jie su šia teorija todėl, kad joje šalia buržuazinio branduolio buvo daug teorinių teiginių, įteisinančių valdančiosios klasės interesus, pagrindžiančių kai kurias šios klasės vykdomas ekonominės politikos priemones. J. Stroinovskis, aišku, taip pat buvo veikiamas panašių tendencijų, be to, jis — dvasininkas (gyvenimo pabaigoje tapo net vyskupu). Gal būt, dėl to jo „Prigimtinė teisė" ir yra akademiškai šalta. Kiti fiziokratai, pavyzdžiui, A. Poplavskis arba fiziokratizmui artimas H. Kolontajus, savo raštuose atvirai nurodė sunkią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstiečių padėtį ir reikalavo ją gerinti. Tuo tarpu „Prigimtinėje teisėje" nieko panašaus nėra. Čia viešpatauja gryna teorija, veikianti tik netiesiogiai. Todėl J. Stroinovskis ir neigė baudžiavinės valstiečių priklausomybės tikslingumą, ir kartu daug kur pabrėžė nemaža F. Kenė sistemos teiginių, ginančių feodalinę žemės nuosavybę. Pavyzdžiui, žemvaldžių santykį su žemės nuosavybe J. Stroinovskis nušviečia išimtinai gamybiškai. „Kas daro pagrindinius investavimus į niekam dar nepriklausančią žemę, tas teisėtai ir nepriklausomai užima šią žemę, yra jos vaisių šeimininkas, arba įgyja [...] žemės nuosavybę"[4],— sakė J. Stroinovskis. Tai pirmoji žemės nuosavybės priežastis. Kas įgyjąs žemės nuosavybę vėliau, tas grąžinąs pirmajam savininkui jo investavimus ir teisėtai užimąs pastarojo vietą. Žemės savininkas pirmaisiais pagrindiniais žemės investavimais paruošia nenaudojamą žemę tolesniam įdirbimui, iš savo gaunamų grynųjų pajamų tam tikrą dalį jis nuolat skiria pagrindiniams žemės investavimams papildyti, tobulinti (čia turima galvoje ūkinių pastatų statyba ir remontas, melioraciniai darbai).

Toks gamybiniu metodu paremtas teorinis žemės nuosavybės pagrindas leido J. Stroinovskiui nesvyruojant teigti, kad grynasis produktas žymia dalimi — pagrindinių žemės investavimų rezultatas, todėl „teisėtai priklauso žemės savininkui, ir jį savininkai sau išsidera [...] iš žemdir-

[3] *K. Marksas,* Pridedamosios vertės teorijos I d., V. 1968, p. 21.

[4] *H. Strojnowski,* Nauka prawa przyrodzonego...

bių"[5]. Žemdirbiai negalį reikšti pretenzijų į grynąjį produktą ir dėl to, kad jis esąs žemės derlingumo, gamtos dosnumo vaisius.

Apskritai šios J. Stroinovskio mintys būdingos visiems fiziokratams — jomis teoriškai grindžiamas pridedamojo produkto pasisavinimas. Iš esmės autorius artėja prie kapitalistinei gamybai būdingų reiškinių analizės. Tačiau šie fiziokratizmo teiginiai vietinių sąlygų veikiamo ekonomisto pažiūrose pasikeitė, įgavo kitokią socialinę kryptį. Čia susiduriame su savotišku reiškiniu — iš esmės buržuaziniai fiziokratizmo teiginiai, pateisiną gamybos priemonių nuosavybę ir pridedamojo produkto pasisavinimą, Lietuvoje, kur dar beveik nebuvo kapitalistinės gamybos, gynė pirmiausia feodalinę žemės nuosavybę.

J. Stroinovskio mintys ir valstiečių baudžiauninkų atžvilgiu yra ribotos, vienpusiškos. Iškeldamas asmens laisvės šūkį, įėjusį į socialinių-ekonominių reformų projektus, J. Stroinovskis nesiūlė kokios nors programos išvaduoti valstiečius iš baudžiavos, nieko nesakė apie tai, kad baudžiauninkas, gaudamas asmens laisvę, kartu gautų ir žemės nuosavybę. Panašias mintis skleidė M. Karpavičius ir V. Kalinskis. O J. Stroinovskis, nors ir suprato reformų būtinumą, tačiau, veikiamas feodalinės ideologijos, savo projektuose apsiribojo baudžiauninkų asmens laisvės ir teisinės jų apsaugos nuo nežabotos dvarininkų prievartos ir smurto reikalavimais. Įgyvendinus J. Stroinovskio reikalavimus, baudžiavinis ūkis būtų pasukęs prūsiškuoju kapitalizmo vystymosi žemės ūkyje keliu, pačiu naudingiausiu feodaliniams žemvaldžiams keliu.

Svarbu pastebėti dar vieną momentą. Stambiųjų žemvaldžių bandymai intensyvinti žemės ūkio gamybą ir gauti kuo daugiau pridedamojo produkto XVIII a. pabaigoje susidurdavo ir su darbo jėgos trūkumu. Valstiečiams suteikus asmens laisvę (be žemės), stambieji žemvaldžiai būtų galėję gauti reikalingos darbo jėgos, patrauktų ją iš smulkiųjų dvarininkų žemių. Todėl suprantamas pritarimas, su kuriuo tam tikri feodalų sluoksniai sutiko fiziokratų sistemą.

Taigi fiziokratizmas Lietuvoje turėjo suvaidinti gana sudėtingą vaidmenį. Skatindamas kapitalistinių gamybinių santykių vystymąsi, jis kartu įteisino ir feodalinę žemės nuosavybę. J. Stroinovskio skleidžiamos idėjos pirmiausia gynė stambiosios dvarininkijos, taip pat ir gimstančios buržuazijos interesus, o nukreiptos jos buvo iš esmės prieš smulkiųjų ir vidutiniųjų žemvaldžių konservatyvumą.

ISTORIJOS KATEDROS ĮSTEIGIMAS

Akademijos pavertimas Lietuvos Vyriausiąja mokykla ir apskritai viso švietimo reformos pakeitė ir istorijos dėstymą. Rektorius M. Počobutas 1782 m. visuotinei istorijai dėstyti pasiūlė vietos diecezinės semi-

narijos regentą Tomą Husaževskį (1732—1807). Edukacinei komisijai pritarus, T. Husaževskis sutiko užimti profesoriaus vietą; dirbo jis iki 1805 m.

Pagal to meto paprotį, prieš pradėdamas paskaitas, T. Husaževskis 1782 m. gavo teologijos daktaro laipsnį. Paskaitas profesorius pradėjo skaityti 1783 m. pabaigoje.

Pirmojoje dalyko programoje T. Husaževskis žadėjo perteikti „istorines žinias su pastabomis apie valstybių atsiradimą, augimą, iškilimą ir žlugimą; apie jų teisę, dorovę, papročius, religiją, politiką, mokslus, menus; apie didžiųjų žmonių garbę [...]". Tomis pastabomis profesorius skelbė sieksiąs to, „kad mokinių protas įgustų kaip reikiant teisingai spręsti apie įvykius, taip pat skatintų jų širdis girtiniems veiksmams, tiek vieno žmogaus, tiek visuomenės labui". Senovės istoriją buvo numatęs pradėti nuo seniausių tautų; po jos dėstyti graikų, o po to — romėnų istoriją[6].

Per 22-jus metus T. Husaževskis skaitė senovės istoriją, visuotinės istorijos kursą ir, kaip sakoma jo 1798 m. programoje, „šių dienų valstybių — Italijos, Ispanijos, Anglijos, Prancūzijos — istoriją" iki XVIII a. vidurio. Programoje numatyta taip pat skaityti „Rytų imperijos bei arabų istoriją Mahometo ir jo palikuonių laikais", aptarti tų valstybių „teisę, papročius, mokslo, amatų, žemdirbystės, prekybos pažangą" ir apibūdinti „valstybių veikėjus"[7].

Pirmąjį istorijos katedros profesorių savo laiškuose dažnai mini J. Lelevelis. Nors T. Husaževskio studentu jis buvo tik nuo 1804 m., apie savo profesorių rašo su pagarba ir simpatija. Pavyzdžiui, pirmakursis studentas laiške tėvui 1804 m. gegužės 28 d. dalijasi įspūdžiais: „Visuotinę istoriją dėsto Husaževskis nuo pusės vienuoliktos iki dvyliktos pirmadieniais, trečiadieniais ir penktadieniais. Malonu būti jo paskaitose, tik bėda, jog tyliai kalba, reikia pastatyti ausis, kad jį girdėtum"[8]. Laiške T. Čackiui J. Lelevelis 1806 m. rašė: „Mokydamasis mokykloje, buvau užimtas ir nuo jos [t. y. istorijos] atitrūkęs; 1804 m. patekęs į Vilniaus universitetą, turėjau galimybės metus klausyti kunigo Husaževskio dėstomo visuotinės istorijos kurso iki pabaigos, naudojausi juo, kiek aplinkybės ir laikas leido"[9].

[5] Ten pat.

[6] Prospectus lectionum in Alma Academia et Universitate Vilnensi nuper Scholae Principis M. D. Lit. nomine insignita ad instaurationem studiorum ex anno 1783 in annum 1784 propositus, Vilnae, l. 72.

[7] Prospectus lectionum publicarum in Alma Universitate Scientiarum Vilnensi (1797), l. D.

[8] *J. Lelewel,* Listy Joachima Lelewela, oddz. 1. Listy do rodzeństwa pisane, t. 1, Poznań, 1878, p. 1.

[9] Ten pat, p. 94.

Apie mokslinę T. Husaževskio veiklą turime maža žinių. Didesnių mokslo veikalų jis nepaliko. Iš universiteto paskaitų programų ir įžanginės paskaitos teksto galima susidaryti apytikrį vaizdą apie T. Husaževskį kaip istoriką, bet sunku ką pasakyti apie jo pažiūras. F. N. Golianskis tvirtino, kad jis daug „skaitė, galvojo, dirbo, mokėsi ir tobulinosi"[10]. Vargu ar T. Husaževskis buvo originalus istorijos tyrinėtojas, nors savo dėstomąjį dalyką mėgo ir mokėjo. Bibliotekoje turėjo naujausių prancūzų istorikų veikalų ir juos su užsidegimu skaitė. Tačiau, rodos, nesinaudojo vokiečių istorikų veikalais. Su neslepiamu skepticizmu žiūrėjo į metodinius veikalus, į naujuosius istorijos tyrinėjimo metodus, plačiai naudotus užsienyje[11].

Savo „Kalboje, pradedant viešas visuotinės istorijos paskaitas" (1783) T. Husaževskis pareiškė, kad „nereikia versti studentų prie istorijos, nes ji, tenkindama įgimtą proto smalsumą, teikia malonią pramogą mąstymui, saldina valandas, kurias praleidžiame, skaitydami arba klausydami apie praeitį, ir ne sykį, kerėdama sielą, ilgas istorijai skirtas valandas paverčia trumpiausiomis akimirkomis". Tegu ji „teikia pramogą žmogaus protui, bet kartu tegu jį šviečia, žinoma, tegu jį nuo prietarų valo, tegu rodo tikrąjį jo kelią, kuriuo eidamas nesuklys: žodžiu,— tegu protą išmoko teisingai spręsti apie daiktus". Istorija privalo „nurodyti klaidas ir piktadarystes, nurodyti lemtingas pasekmes neatitaisomų nuostolių, kurių buvo dėl tų klaidų, negarbę, gėdą, kuri piktadarį pažymėjo, baisų krašto likimą, į kurį nuvedė valdžios neapdairumas; provincijų smukimą, į kurį palaidumas pastūmėjo, žlugimą galingiausių valstybių, kurį joms korupcija priartino; ir tada tam tikros žmonių aistros aprims, palengva ateis ramybė ir nuteiks žmogų klausyti išminties [...]. Istorija [...] parodo protui šuntakius, o kartu liepia jų bijoti, nurodo nusižengimus, o drauge atgrasina nuo jų". Pagaliau „istorija pasitarnauja moralės ir politikos mokslams, susiėmusi su jais už rankų: visur jie šalina kliūtis, visur su jais rūpinasi visų gerove, trokšta pašalinti visa, kas kliudo tiek žmogaus, tiek ir visuomenės laimei"[12].

T. Husaževskio pažiūros į istoriją nėra originalios. Daug ką jis pasisavino iš XVIII a. mąstytojų: Voltero, E. B. Kondiljako, Šarlio de Sent-Pjero ir kt.

Minėtoje kalboje jis aukštino Volterą, kad šis savo darbais prisidėjęs prie civilizacijos raidos, barbariškumo nykimo Europoje. Pritarė profesorius ir utilitarinėms Voltero pažiūroms į istoriją.

Tačiau plačiausiai, rodos, T. Husaževskis naudojosi E. B. Kondiljako darbu, kuriame autorius išdėstė savo pažiūras į istorijos studijas. Įžangoje E. B. Kondiljakas rašė, kad istorija turinti būti politikos ir moralės

mokykla, o savo auklėtiniui, Parmos kunigaikščiui, sakė: „Stenkis formuoti savo širdį ir protą. Istorija turi būti visa tavo gyvenimo mokykla, kurioje išmoksi savo pareigų"[13].

Taigi E. B. Kondiljako požiūris į istoriją buvo utilitaristinis, o minėtoji T. Husaževskio kalba daug kuo primena E. B. Kondiljako mintis. T. Husaževskiui istorija turi būti tikra „magistra vitae", kad, „išnagrinėjus ir pažinus valdymą ir papročius senovėje, jų jėgą ir prigimtinę teisę, būtų parodytos kiekvieno žmogaus, luomų ir institucijų pareigos; taip pat nuodugniai išnagrinėjus geros valdžios struktūrą, būtų parodyta, kokią naudą, turtą, galią ir garbę ji duoda tautai; taip pat, kad būtų parodytos valstybių silpnumo, smukimo, nelaimių ir žlugimo priežastys"[14].

Išdėstęs savo pažiūrų esmę, T. Husaževskis paminėjo Šarlį Sent-Pjerą (Šarlį Irenę Kastelį, 1658—1743 m.). Tai buvo išsilavinęs žmogus, filosofas ir politikas, nuosaikių pažiūrų istorikas, kurio veikaluose, kupinuose moralizavimo, jaučiamas ryšys su senaisiais istorinių įvykių aprašymais ir su bažnytiniu-religiniu įvykių aiškinimu. Jo supratimu, taiką turėjo užtikrinti visų katalikiškųjų valdovų susitarimas, jie privalėjo saugoti taiką ir visiems laikams atsisakyti karo. Šias mintis smarkiai kritikavo Volteras, o palankiai priėmė Ž. Ž. Ruso.

T. Husaževskis taip išdėstė savo pacifistines pažiūras: „[...] istorijos mokslas gali būti puiki priemonė taikos idėjoms įgyvendinti [...]. Tegu būna apšviestas nežinojimas, tegu būna sugėdinti prietarai, tegu blogi pavyzdžiai būna paniekinti. Toks yra istorijos tikslas, ir iš lėto ateis ramybė, tinkanti protingai prigimčiai"[15]. Profesorius K. Chodinickis, vertindamas pacifistines T. Husaževskio pažiūras, rašė: „Dorą, švelnų, misionierių žeidė XVIII a. skelbiamų humanistinių šūkių priešingybė liūdnai tikrovei. Todėl jis gyvai domėjosi amžinos taikos idėja. Tur būt, šią idėją jis paėmė ne iš pirmųjų šaltinių, o greičiausiai iš Ruso raštų [...], nes T. Husaževskio pozicijos primena Ženevos filosofo nuomonę"[16]. Panašiai kaip Ž. Ž. Ruso, kuris tvirtino, jog „[...] la paix perpetuelle est à

[10] *F. N. Golański,* Pamiątka Tomasza Husarzewskiego, profesora historyi powszechnei i krytyki, Wilno, 1808, p. 57.

[11] *K. Chodynicki,* Lata uniwersyteckie J. Lelewela.— Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego, t. 1, p. 175.

[12] *T. Husarzewski,* Przemowa przy rozpoczęciu lekcyi publicznych historyi powszechnei w Szkole Głównei W. K. Lit.: roku 1783 miana przez J. X. Tomasza Husarzewskiego (lapai nenumeruoti).

[13] *E. B. de Condillac,* Cours d'étud pour l'instruction du prince de Parme ..., t. 16, Parme, 1775, p. 8; *E. B. Condillac,* O nauce historyi. Jakoteż stosowny dodatek wyjęty z dzieł sławniejszych pisarzów w wieku zeszłym. Tłum. Wincentego Turskiego, cz. 1—2, Warszawa, 1812.

[14] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 436.

[15] *T. Husarzevski,* Przemowa przy rozpoczęciu lekcyi publicznych historyi powszechney...

[16] *K. Chodynicki,* Lata uniwersyteckie J. Lelewela, p. 178.

présant project absurde", T. Husaževskis priėjo išvadą, kad amžinos taikos idėja yra utopija.

Taigi T. Husaževskis ne iš tų filosofų ir istorikų, kuriuos F. Engelsas apibūdino: „Didieji žmonės, kurie Prancūzijoje švietė protus artėjančiai revoliucijai, patys buvo labai revoliucingai nusiteikę. Jie nepripažino jokių išorinių autoritetų [...]. Vieninteliu visko kriterijumi pasidarė mąstantis protas"[17]. Tuo tarpu T. Husaževskis rėmėsi istorikais, kurie buvo nuosaikūs. Jo pasenusias istorines koncepcijas galima paaiškinti tuo, kad Lietuvos kultūriniam gyvenimui didžiulę įtaką turėjo katalikų bažnyčia; dar neseniai auklėjimo monopolis priklausė dvasininkams, ir pats mokymas iš esmės buvo teologinis[18].

Būdinga tai, kad istorijos veikalų autoriai Lietuvoje buvo dvasininkai: Kražių kolegijos rektorius K. Virvičius, Juozapas ir Vincentas Skžetuskiai, T. Husaževskio mokiniai-klierikai. Tačiau Lietuva — ne išimtis, Vakarų Europoje nemaža istorikų taip pat dvasininkai. Šis reiškinys — tai praeities palikimas. Pati visuotinė istorija dar nebuvo visiškai atsiskyrusi nuo „šventosios bažnyčios istorijos".

RETORIKA IR LITERATŪRA

Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje dėstyta taip pat retorika ir literatūra. 1783/84 mokslo metais moralės mokslų kolegijoje buvo įkurta literatūros ir retorikos katedra[19]. Kartu su bendrąja mokslo sekuliarizacija pamažu keitėsi ir šių disciplinų dėstymas. Nuo bažnytinės retorikos atsiribojo pasaulietinė. Ją imta laikyti svarbesne. Interpretuojant antikinius autorius, kurie tebebuvo pagrindinis išminties šaltinis ir autoritetas, vis daugiau dėmesio pradėta skirti tautinės kultūros reikalams — lenkų kalbai ir literatūrai[20]. Tiems poslinkiams Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje didžiausios reikšmės turėjo literatūros ir retorikos katedros profesoriai D. Pilchovskis ir F. N. Golianskis.

Dovydas Pilchovskis (1735—1803) gimė Rutkiškėse, Užnemunėje, Alvito parapijoje[21]. Mokėsi Vilniaus akademijoje. Baigęs akademiją, dėstė joje filosofiją ir humanitarinius dalykus. Nuo 1766 m. dirbo Kilmingųjų kolegijoje Vilniuje; buvo jos prefektas, dėstė retoriką ir poeziją. 1773 m. jam buvo suteiktas teologijos, o 1778 m.— dar ir kanonų teisės daktaro laipsnis.

D. Pilchovskis aktyviai įsijungė į Vilniaus kultūrinį gyvenimą, jis vaisingai reiškėsi pasaulietinės veiklos bei kultūros baruose. 1783—1793 m. buvo Lietuvos Vyriausiosios mokyklos moralės mokslų kolegijos pirmininkas, vadovavo akademijos spaustuvei. 1783 ir 1785—1787 m. Edukacinė komisija jį paskyrė generaliniu Lietuvos mokyklų vizitatoriumi. Drauge su rektoriumi M. Počobutu jis sudarė Lietuvos mokyklų pro-

gramą. 1789 m. mokyklų reikalais lankėsi Varšuvoje, o vėliau buvo naujos, 1793 m. sudarytos, Edukacinės komisijos narys. Jaunimo lavinimui negailėjo turto ir lėšų (pinigų ir namus testamentu paskyrė neturtingų moksleivių bendrabučiui), D. Pilchovskis buvo taip pat žinomas literatas. Jis išspausdino antikinių autorių (Saliustijaus ir Senekos) vertimų į lenkų kalbą, išleido dvi anonimines brošiūras apie lenkų baudžiauninkus (1788 ir 1789 m.), kuriose kritikavo dvarininkų nejautrumą valstiečiams, įrodinėjo pastarųjų teises į laisvę. Tai rodo jo socialinių pažiūrų švietėjišką pobūdį.

1783 m. rudenį D. Pilchovskis pradėjo dėstyti literatūros ir retorikos katedroje, buvo pirmas jos profesorius; kursą skaitė tris kartus per savaitę po pusantros valandos. Jau pirmųjų mokslo metų programoje jis nė žodžiu neužsiminė apie bažnytinę retoriką, operavo vien antikinių autorių (Cicerono, Kvintilijano) vardais bei pavyzdžiais. Tačiau antikinės retorikos programą D. Pilchovskis pritaikė lenkų klausytojui. Vienas pagrindinių jo tikslų — išmokyti taisyklingai ir stilingai versti antikinius autorius į lenkų kalbą, sakyti oracijas lenkiškai. Plėsdamas ir tobulindamas programą bei kursą, D. Pilchovskis lenkų kalbai skyrė vis daugiau ir daugiau dėmesio. Ieškodamas išraiškingų šios kalbos pavyzdžių, jis atkreipė akis ir į lenkų rašytojus, pamažu pradėjo jų kūrybą nagrinėti savo paskaitose. Taigi D. Pilchovskis davė pirmąją lenkų literatūros (ir kartu pirmąją apskritai tautinės literatūros) kurso užuomazgą Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje. D. Pilchovskio tradicijas tęsė ir gilino F. N. Golianskis[22], vėliau perėmęs iš jo literatūros ir retorikos katedrą.

Teologijos ir filosofijos daktaras Filipas Nerijus Golianskis (1753—1824) gimė Krokuvoje[23]. Mokėsi pijorų mokyklose, įstojo į jų ordiną, o vėliau mokytojavo įvairiose Lenkijos vietovėse. Savo kalbose skleidė švietėjų pedagogines idėjas, aukštino Edukacinės komisijos veiklą, skatino šviesti liaudį gimtąja kalba. 1787 m. Edukacinė komisija jį pakvietė retorikos ir literatūros profesoriaus pavaduotoju (viceprofesoriumi) į Lietuvos Vyriausiąją mokyklą. 1792 m. jis tapo tikruoju profesoriumi, buvo paskirtas moralės mokslų kolegijos sekretoriumi ir ėjo tas pareigas iki

[17] *F. Engelsas*, Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 15.

[18] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения, т. 7, р. 360.

[19] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 2, p. 14.

[20] Ten pat, p. 583—593, 704,—727.

[21] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 3, p. 287—289; *W. Januszkiewiczówna*, Dawid Piłchowski joko profesor literatury w Szkole Głównej W. Ks. Lit.— Kn.: Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia universytetu Wileńskiego, t. 1, p. 85—102.

[22] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 2, p. 707—710.

[23] *Z. Ciechanowska*, Golański Filip Nereusz (1753—1824).— Polski Słownik Biograficzny, t. 8, Wrocław..., 1959—1960, p. 203; *J. Bieliński*, Universytet Wileński, t. 3, p. 178—180.

1803 m. Nuo 1793/94 mokslo metų pradžios jis perėmė iš D. Pilchovskio literatūros ir retorikos katedrą ir 10 metų išbuvo jos profesoriumi. Per T. Kosciuškos sukilimą, 1794.V.4—1794.VIII.6, Golianskis redagavo dukart per savaitę ėjusį Vyriausiosios valdžios tarybos (Rady Naiwyższej Litewskiej) organą „Vilniaus liaudies laikraštį" (Gazeta Narodowa Wileńska). Po universiteto reformos (1803) F. N. Golianskis iki pat mirties buvo Švento rašto profesoriumi moralės ir politikos mokslų fakultete ir čia reiškėsi nauja savo veikla bei darbais.

Perėmęs iš D. Pilchovskio Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje literatūros ir retorikos katedrą, Golianskis dar labiau išplėtė dėstomus dalykus. Be antikinių, į programą jis įtraukė daugelį kitų tautų (italų, prancūzų, anglų, vokiečių, kinų) autorių, vis daugiau vietos skirdamas lenkų rašytojams. Nuo F. N. Golianskio pedagoginės veiklos neatskiriamas ir pirmo nuoseklaus retorikos bei poetikos vadovėlio pasirodymas lenkų kalba.

Dar dėstydamas Varšuvoje, 1786 m. F. N. Golianskis išleido darbą „Apie retoriką ir poeziją". Jam persikėlus į Vilnių, čia 1788 m. pasirodė antrasis, o 1808 m. trečiasis (pataisytas) knygos leidimas. Vadovėlį[24] sudaro dvi pagrindinės dalys, kurių didesnioji (O wymowie) skirta retorikai, o mažesnioji (O poezji) — poetikai.

Pirmojoje vadovėlio dalyje autorius aptaria retorikos paskirtį ir kilmę, jos plėtotę senovės Indijoje, Graikijoje, Romoje, Afrikoje, Amerikoje. Vadovėlyje atsiskleidžia gana pažangios autoriaus pažiūros ir patriotinės nuotaikos. Skyrelyje „Retorika yra laisvųjų tautų menas" jis pabrėžė, kad retorikos gyvavimas nesuderinamas su despotizmu, kur „vieno valia yra įstatymas visiems", kad tik laisvose tautose, kur žmonės be baimės galį reikšti savo įsitikinimus, išaugę demostenai ir ciceronai. F. N. Golianskis tvirtino, kad retorikai lygiai tinkančios visos kalbos, nes nėra tokios kalbos, kuri neturėtų iškalbai reikalingos ekspresijos. Remdamasis antikiniais autoriais, jis dėstė retorikos pagrindus: aptarė retorines figūras, skonį, oracijos struktūrą ir kompoziciją, retorikos ryšį su kitais mokslais, retorinės kalbos ypatybes ir stilių, palygino žymiuosius antikos oratorius (Demosteną ir Ciceroną su Plutarchu ir Kvintilijanu, Ciceroną su Plinijum), plačiai kalbėjo apie seimo ir teismo retoriką, pagaliau kelis puslapius skyrė bažnytinei iškalbai. Jis nesiribojo vien antikine senove, o pateikė pavyzdžių ir iš Lenkijos istorijos.

Antrojoje knygos dalyje, skirtoje poetikai, F. N. Golianskis aptarė poezijos kilmę ir tikslą, jos stilių ir žanrus (epigramą, satyrą, elegiją, odę, eklogą, arba sielianką bei pasterką), kalbėjo apie draminę poeziją, skirdamas joje tragediją ir komediją, apie herojines eiles, išdėstydamas Homero „Iliados" ir Vergilijaus „Eneidos" turinį ir trumpai supažindindamas su „Odisėja", pagaliau knygą baigė skyreliu apie didaktinę poeziją. F. N. Golianskis skyrė vidinę ir išorinę poeziją, pabrėždamas, kad

„eilės, neturinčios poetinės vaizduotės, nėra poezija", o kita vertus, poetiškumu (vidine poezija) galinti pasižymėti ir proza. Poetas arba vienas pats kalbąs, arba rodąs kalbančius, arba ir pats kalbąs, ir rodąs kalbančius. Pagal tai poezija (=grožinė literatūra) skirstoma į rūšis bei žanrus. Pirmajam atvejui priklausančios epigramos, satyros, elegijos, odės, antrajam — daugiausia sieliankos, taip pat komedijos, tragedijos ir operos, trečiajam — herojinis epas (Poema Heroicum, Carmen Epicum). Tragedija ir komedija sudaro dramą, o herojinės eilės — epopėją. Kiekvienas žodžio meno kūrinys be siauresnės definicijos vadinamas poema.

Dėstydamas poetikos pagrindus, F. N. Golianskis, be antikinių ir kai kurių Vakarų Europos autorių (Kornelio, Rasino, Moljero, Voltero, Miltono), daug dažniau, negu retorikoje, minėjo lenkų rašytojus, pateikė jų kūrybos pavyzdžių (J. Kochanovskio, I. Krasickio, A. Naruševičiaus, V. Vibickio ir dar bent aštuonių, šiandien jau mažai bežinomų). Taigi retorikos bei poetikos paskaitomis ir vadovėliu F. N. Golianskis supažindino savo klausytojus ne tik su antikiniais, bet ir su naujųjų laikų autoriais, iš tikrųjų išeidavo su jais elementarų lenkų literatūros istorijos kursą.

Tarp Lietuvos Vyriausiosios mokyklos retorikos profesorių ir lietuvių tautinės kultūros kūrėjų tiesioginių ryšių mažai težinoma. Pagrįstai spėjama, kad apie 1782—1785 m. tos mokyklos moralės mokslų kolegijoje mokęsis poetas Antanas Strazdas[25]. Tad jis galėjo klausytis ir D. Pilchovskio paskaitų. Šio profesoriaus tautinės aspiracijos, gimtosios kalbos ir literatūros branginimas būtų (analogijos būdu) paskatinęs ir A. Strazdo tautinį sąmonėjimą, sukėlęs jam norą kurti lietuvių kalba. F. N. Golianskio tiesioginiai ryšiai su lietuvių kultūra pasireiškė vėliau, XIX a. pradžioje, jau naujomis sąlygomis. Tačiau tiesioginiais ryšiais nesibaigia šių profesorių darbo reikšmė. Jų švietėjiškos pažiūros ir veikla demokratino visuomeninę mintį, o jų pradėta orientacija į tautinę humanitarinę kultūrą vėliau, XIX a. pradžioje, tapo pagrindiniu lenkų inteligentijos rūpesčiu, kuris savo ruožtu skatinamai veikė ir lietuvių kultūros puoselėtojus.

FILOSOFIJA

Edukacinė komisija griežtai pasisakė prieš scholastiką ir jos recidyvus, prieš gamtos mokslų dėstymą filosofijos disciplinų sudėtyje. Filosofijos dėstytojui aprėpti ano meto gamtos mokslus buvo visiškai neįmanoma. Jis neturėjo specializacijos, tebuvo mokytojas — svetimų minčių perpasakotojas (neretai nekvalifikuotas), nebuvo tyrinėtojas. Edukacinė

[24] *F. Golański*, O wymowie i poezyi, w Warszawie, 1786.

[25] *V. Vanagas*, Antanas Strazdas, V., 1968, p. 50.

komisija gamtos mokslus atskyrė nuo filosofijos, sudarė sąlygas moksliniams tyrimams. Jos mokyklose universalius filosofus pakeitė atskirų mokslo šakų specialistai, atsirado specializacija. Lietuvos Vyriausiosios mokyklos profesoriai buvo ne tik dėstytojai, bet taip pat ir mokslininkai tyrinėtojai.

Edukacinė komisija visai pašalino filosofiją iš mokyklų programų. Filosofijos pašalinimas buvo grindžiamas iš esmės dviem argumentais: nesą tinkamų vadovėlių ir deramo išsilavinimo dėstytojų. Eksjėzuitais Edukacinė komisija pagrįstai nepasitikėjo. Bet vadovėlių ir filosofijos dėstytojų buvo galima parengti. Deja, Edukacinė komisija šito nepadarė. Per visą savo gyvavimą — bemaž per 30 metų — ji nesirūpino nei filosofijos dėstytojų, nei filosofijos vadovėlių rengimu. Šiuo laikotarpiu Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje nebuvo nei filosofijos katedros, nei filosofijos paskaitų. Tas rodo rimtas spragas Žečpospolitos Edukacinės komisijos veikloje.

Iš filosofijos disciplinų Edukacinė komisija teikė reikšmės tik logikai. Jos buvo iš pradžių mokoma vidurinėse mokyklose. Komisijos prašymu prancūzų filosofas švietėjas E. B. Kondiljakas parašė logikos vadovėlį Lietuvos ir Lenkijos vidurinėms mokykloms („Logika, arba pirmieji mąstymo raidos pradai"). Pirmą kartą šis darbas pasirodė 1780 m. Paryžiuje pavadinimu „La logique ou les premiers développements de l'art de penser". Tačiau tik 1802 m. Vilniuje išėjo lenkiškas vertimas, kurį atliko J. Znoska, tuo metu adjunktas, o vėliau — universiteto politinės ekonomijos profesorius[26]. (1808 ir 1819 m. vadovėlis Vilniuje išleistas pakartotinai.)

Nėra abejonės, kad šio E. B. Kondiljako darbo reikšmė buvo ne tik vadovėlinė. Apskritai knyga atliko svarbų vaidmenį, skleidžiant švietimo laikotarpio logines ir filosofines idėjas mūsų krašte. Materialistinio sensualizmo ir analitinio metodo akcentavimas Lietuvos sąlygomis skambėjo novatoriškai. E. B. Kondiljako kvietimas analizuoti tikrovę atitiko Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje vyravusią mokslinių tyrimų dvasią. Šiuo veikalu domėjosi ne tik Lietuvos Vyriausiosios mokyklos studentai, bet ir jos profesoriai. Kita vertus, loginės problematikos pakeitimas gnoseologine ir psichologine, tam tikras polinkis į agnosticizmą mažino knygos vertę ir teikė pagrindą universiteto mokslininkui J. Sniadeckiui ją vertinti kritiškai.

1793 m. logika pradedama dėstyti Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje. 1793—1803 m. studentams teisininkams ją dėstė teisės profesorius S. Malevskis. Apie dėstymą tegalima spręsti iš jo kurso programos[27], nes paskaitų užrašų neišliko. S. Malevskis dėstė naujųjų laikų logikos koncepcijas: aiškino sąvokas, teiginius, samprotavimus, loginių klaidų priežastis, tikrumo ir tikėtinumo šaltinius, disputų taisykles. Neabejotinai

E. B. Kondiljako logikos vadovėlio veikiamas, sakėsi kuo plačiausiai aiškinsiąs analitinį metodą. 1797 m. carinei vyriausybei patvirtinus naują Vilniaus Vyriausiosios mokyklos statutą, moralinių mokslų kolegijoje buvo įsteigta logikos, prigimtinės ir tautų teisės katedra, kurią užėmė S. Malevskis.

Tai, kad Vyriausiojoje mokykloje nebuvo filosofijos katedros, ir kad filosofija nebuvo dėstoma atskiru dalyku, nereiškė, kad filosofija nesidomėta. Specialiųjų mokslų medžiagos tyrimas neišvengiamai vesdavo prie platesnių, filosofinės reikšmės apibendrinimų. Konkrečioje specialiųjų mokslų problematikoje filosofines idėjas reiškė gamtininkai. XVIII a. pabaigoje Vyriausiojoje mokykloje ėmė formuotis gamtamokslinio materializmo idėjos, kurias reiškė pažangūs mokslininkai Ž. Žiliberas, G. Forsteris, A. Sniadeckis. Tirdami augaliją ir gyvūniją, žmogaus anatomiją ir fiziologiją, fizikos ir chemijos procesus, pažangūs mokslininkai atmetė idealistinės filosofijos spekuliacijas gamtamoksliniais klausimais, teigė objektyvios realybės egzistavimą ir jos pažinimo galimybę.

ARCHITEKTŪROS IR DAILĖS KATEDRŲ KŪRIMASIS

ŽODŽIO MENO SIEJIMAS SU VAIZDUOJAMUOJU

ilniaus universiteto įkūrimas sutapo su renesanso meno plitimu Lietuvoje. Tačiau akademijos laikotarpiu aukštoji mokykla labai mažai prisidėjo prie vaizduojamojo meno ugdymo, nors poreikiai turėti krašte savo architektų, tapytojų, skulptorių buvo labai dideli. Juos tenkino vienuolynų dirbtuvėse ir didikų dvaruose spietęsi dailininkai užsieniečiai.

Būtų neteisinga teigti, kad akademijoje nebuvo mokoma piešti ir tapyti. Joje dėstyta ir architektūra. Tie dalykai, matyt, buvo fakultatyvūs ir buvo dėstomi panašiai kaip „malonieji menai"— muzika, šokiai, fechtavimas, jodinėjimas, kaip dalykai, ugdantys gerą skonį, bendrąjį išsilavinimą, bet ne kaip specialybė, įrašoma į mokslo programą. Piešti buvo mokoma net kolegijose.

Studentai su vaizduojamojo meno bendraisiais principais susipažindavo ir per poetikos ar retorikos paskaitas. Aiškindami estetinius žodinės

[26] *S. B. de Condillac,* Loika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia. Dzieło elementarne dla szkół publicznych, Wilno, 1802.

[27] Prospectus lectionum publicarum in Alma Universitate scientiarum Vilnensi..., ex anno 1797 in annum 1798, Vilnae.

kūrybos dėsningumus, poetikos ir retorikos dėstytojai dažnai remdavosi vaizduojamojo meno pavyzdžiais, kaip ryškesniais ir dėl to lengviau suvokiamais. Susidomėjimas vaizduojamuoju menu ypač padidėjo vėliau, įsigalint klasicizmui (XVIII a.), kai atsirado sintetinis grožio supratimas, kai estetinės pažiūros ėmė nebesutilpti į poetikos ir retorikos sąvokas.

Lietuvoje XVIII a. plito kelionių literatūra, kurioje ypač daug dėmesio skiriama architektūros ir dailės kūriniams, apskritai estetikos problemoms. Iš tokios literatūros autorių bene žymiausi buvo Ksaveras Bogušas (1745—1820) ir Povilas Bžostovskis (1739—1827), keliavę po užsienį. Architektūros ir dailės kūrinius jie vertino pagal gerą ar blogą skonį ir pagal kūrėjų tautybę. Į vieno ar kito istorinio stiliaus „gerą skonį" įeina proporcijų tobulumas, kūrinio taurumas ir įtaigumas. Prie „blogo skonio" priskiriama visa, kas žema, pigu ir vulgaru. Prancūziškas skonis, pasak K. Bogušo, pasižymįs švelnumu, saikingumu ir elegancija. Vertindamas meno kūrinius, P. Bžostovskis pasisako prieš nusistovėjusią kūrybinę schemą, vedančią prie šablono, ir stoja už išraiškos priemonių įvairumą ir išradingumą.

Ieškojimas turinio ir formos ryšio tarp visų to paties stiliaus meno šakų vedė prie estetikos, jau žymiai platesnio dalyko. Bene pirmasis poetikos ir retorikos dalykus plėtė į estetikos kursą Dovydas Pilchovskis, pradėjęs juos dėstyti 1783 m. Jis buvo kanonų teisės profesorius, gerai susipažinęs su antikinės kultūros paminklais, vertęs ir komentavęs Seneką. Pagrindiniais meno kūrinio privalumais jis laikė logišką galvojimą, įtikinamą nuoširdumą ir emocinį klausytojo ar žiūrovo pavergimą. Kūrinyje skaitytojas ar žiūrovas neturįs jausti kūrėjo pastangų. Vaizdavimas turįs būti laisvas ir tikras, atskleidžiąs kurią nors tiesą.

Tuos pačius dalykus dėsčiusiam F. N. Golianskiui grožis — meninės kūrybos pasekmė, labai reliatyvus dalykas ir galįs būti suvokiamas nevienodai. Meno uždavinys, profesoriaus nuomone, tarnauti visuomenei, padėti bendrauti, kai reikia reikšti savo mintis ir jausmus, siekiant, kad tas bendravimas ją kilnintų[1].

Protingą mintį reikią gražiai pasakyti. Kūrinio formą sąlygojąs turinys. Didžiausias formos privalumas esąs lakoniškumas, sugebėjimas daug pasakyti, daug nekalbant. Išraiškos jėga priklausanti nuo minties aiškumo. Jos priemonės tokios plačios ir turtingos, kaip vaizduojamos tikrovės pasaulis ir žmonių jausmai.

Visi menai, aiškino F. N. Golianskis, turi sekti gamta, tačiau ją ne kopijuoti, o atskleisti jos filosofinę esmę, jos tvarkos dėsningumus. Menininkas panašiai turi žiūrėti ir į žmonių visuomenę. Mene ne viskas turi būti pasakoma iki galo. Geriau kai ką nutylėti, negu per daug pasakyti. Graži nutylėta mintis skatina patį žiūrovą ją baigti.

Skonis, pasak F. N. Golianskio, dailės kūrinių teisėjas, jis nuo daug ko priklauso. Yra pojūčio ir intelekto skonis. Geras skonis, pasiekęs tobulumą, greit ima smukti. Puošmenų perteklius iškalboje, panašiai kaip ornamentinės lipdybos architektūroje, vienodai prieštarauja geram skoniui. Tokia F. N. Golianskio mintis — aiškus pasisakymas prieš baroko puošnumą.

1797 m. retorikos ir poetikos kurso programoje F. N. Golianskis rašė, kad kuria nors proga paminėsiąs „visus geriausius senovės dailininkus — tapytojus, skulptorius, architektus, mechanikus. Jų ryšiai su literatūra padeda nušviesti meninės kūrybos esmę. To nežinoti arba neįvertinti reikštų paniekinti šių dienų mokslininką [...]. Supažindins, kaip literatūrą suprasti padeda kalbos ir dailė, ypač tapyba, skulptūra, mechanika, kurios vadovaujasi nepaprastai lakia vaizduote ir išradingumu [...]. Juk tiesa, kad mokslai ir menai, lyg nepertraukiamais ryšiais susiję, sudaro organišką vienybę, vienas kitą papildo ir remia"[2].

F. N. Golianskio estetikoje vyravo klasicizmo principai. Antikinė dailė, kaip galima spręsti iš jo vadovėlio ir kurso programos, labai aukštai vertinama ir jos pavyzdžiais dažniausiai remiamasi. Joje jis matė fizinių ir dvasinių jėgų derinį. Viduramžių kultūra turinti prošvaisčių tamsiame smukimo kelyje, bet vis dėlto tai buvęs obskurantizmo amžius. Baroko puošmenas jis lygino su debesimis, kurie uždengia tiesą.

Žodžio meno jungimas su vaizduojamuoju menu ir ieškojimas bendrų estetinių dėsnių ne tik padėjo studijuojantiems literatūrą studentams, bet ir pagelbėjo architektūrą su daile paversti universitetiniais mokslais.

PAŽIŪRŲ Į MOKSLĄ IR MENĄ KEITIMASIS

XVIII a. antrojoje pusėje įsigalėjus klasicizmui, architektūra nebeteko vadovaujančio vaidmens mene, kokį ji turėjo, klestint vėlyvajam barokui. Klasicizmo architektai plačiai paskleidė nuomonę, kad pastato grožį, jo vidaus erdvės jaukumą sudaro proporcijos, o ne dekoracijos. Tobulos erdvę ribojančių linijų ir plokštumų proporcijos suradimas buvo laikomas dideliu architektūros meno laimėjimu. Klasicistams pastato grožis — jo matematinių proporcijų visumos derinys. Toji visuma turinti būti paprasta, lengvai suvokiama, vadinas, racionali.

Nuo pastato sienų atsiplėšusi tapyba ir skulptūra darosi daugiau molbertinės, o menotyra, kaip ir estetika, virsta mokslo disciplina, glaudžiai

[1] *F. N. Golański,* O wymowie i poezyi Wilno, 1808, p. 5—6.

[2] Prospectus lectionum publicarum in Alma Universitate scientiarum Vilnensi..., ex Anno 1797 in annum 1798, Vilnae.

susijusia su filosofija. Ima įsigalėti pažiūra, kad menas per estetiką susisiekia su filosofija, visų mokslų pagrindu. Architektūra ir dailė ligi tol laikyti amatais, išmokstamais privačiai ir individualiai pagal amatininkų cechų principus, dabar pripažįstami dalykais, kuriems reikia aukštojo mokslo. Antai dailininkas Pranciškus Smuglevičius (1745—1807), pakviestas į Vyriausiąją mokyklą dėstyti tapybos, savo mokymo programoje pareiškė: „Dailininkas privalo nuolat naudotis laisvaisiais mokslais, kuriais apsiginklavęs tapytojo genijus galės beveik su didžiųjų poetų entuziazmu reikšti istorines tiesas bei pasakišką poeziją". Toliau jis rašė: „Kas, ateidamas į tapybos mokyklą, atsineš daugiau žinių ir išsilavinimo iš kitų mokslų, tas daugiau pažengs ir tapyboje. Kas nedaug mokėsi ir mažai moka, nedidelis bus iš jo tapytojas arba ir visai menkas. Visi mokslai siejasi ir vieni kitiems pagelbsti. Tos pagalbos ir mes iš jų reikalaujame, ir mūsų darbuose turi būti tiksliai pavaizduota istorija ir žmonių papročiai, ir juose turi būti pritaikytos matematinės proporcijos, spalvų, šviesos ir šešėlių fizinių savybių pažinimas"[3]. P. Smuglevičius tapybos mokėsi pas savo tėvą, Lenkijos karaliaus Augusto III rūmų dailininką. Po to studijavo Romoje šv. Luko meno akademijoje. 1784 m. grįžo į Varšuvą, kūrybos tikslais lankėsi Vilniuje ir čia nuo 1797 m. spalio 1 dienos pradėjo vadovauti piešimo ir tapybos katedrai.

Užsienyje tuomet veikė dailės akademijos — dailininkų ruošimo mokyklos. Edukacinė komisija taip pat susirūpino meno dalykų dėstymu Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje. Užsimojusi ruošti dailininkus Lietuvoje, Edukacinė komisija vadovavosi mintimi, kad architektams ir dailininkams reikalingas aukštasis humanitarinis išsilavinimas. Tačiau bajorams ir universiteto profesoriams atrodė, kad piešti, tapyti ir lipdyti — dirbti amatininkišką miestiečių, nekilmingų žmonių darbą. Todėl Edukacinė komisija iš anksto kreipėsi atsišaukimu į bajoriją: „Nors jau dabar kai kuriuose kraštuose amatai, menai ir dailė ištobulinti labiau, negu prieš tai, daro jiems garbės ir gausina turtus, tačiau pas mus yra daug nepatenkintų kritikų, prieštaraujančių Komisijai ir kitiems protingai galvojantiems žmonėms, kurie kviečia bajorijos jaunimą susipažinti su įvairiais menais ir išradimais, kad, pažinę jų naudingumą, mokėtų pritaikyti ir išplėsti savo krašte šiuos žmonių išradingumo vaisius. Mažiau apdairūs galvoja, kad bajorą per daug pažemina šios tokios reikalingos piliečiui žinios"[4].

Architektūros ir dailės dalykams dėstyti reikėjo steigti katedras. Jų steigimui kurį laiką gana atkakliai priešinosi ir rektorius M. Počobutas, gynęs grynąjį mokslą, o architektūrą su daile laikęs vien naudingais ir patyrimo reikalaujančiais amatais. Architektūros ir dailės katedrų atsiradimas Vilniaus aukštojoje mokykoje susijęs su Lauryno Stuokos-Gucevičiaus ir Pranciškaus Smuglevičiaus vardais.

Bet kurios katedros steigimas rėmėsi pripažinimu dėstytojui profesoriaus vardo ir paskyrimu jam atlyginimo. 1770—1773 m. architektūrą dėstė italas Karlas Spampanis, profesoriumi jis netituluojamas, atlyginimą gaudavo iš studentų, kurie panorėdavo pas jį mokytis. 1773/74 mokslo metais buvo dėstomi du architektūros kursai: architektūros teorijos, arba architektonikos, ir praktinės architektūros. Pirmąjį kursą dėstė kunigas M. Kiselevskis, antrąjį — pasaulietis, netgi masonas, Martynas Knakfusas (apie 1740 — apie 1820)[5].

Perorganizuojant akademiją į Vyriausiąją mokyklą, 1774/75 mokslo metais M. Knakfusas skundėsi Edukacinės komisijos pirmininkui I. Masalskiui, prašydamas jį arba nuo paskaitų atleisti, arba pašalinti M. Kiselevskį, kuriam prefektas priskyręs daugiau kaip 20 studentų, nenorėjusių klausyti architektonikos, o jam palikęs vos kelis pačius silpniausius studentus. Jis siūlėsi dėstyti abu architektūros kursus. Kada buvo svarstomas atlyginimas, M. Kiselevskis pasisiūlė dėstyti už perpus mažesnį atlyginimą. I. Masalskis palaikė M. Knakfusą, jau plačiai žinomą architektą praktiką, o jo konkurentą išsiuntė į Pinsko mokyklą dėstyti.

1773—1775 m. pas M. Knakfusą architektūros mokėsi Laurynas Stuoka-Gucevičius (1753—1798). 1777 m. Knakfusas jau nebedėstė; 1782—1786 m. jis dirbo universiteto architektu. Reikalų raštuose profesoriumi jis netituluojamas. Pasitraukimą iš dėstytojų galima aiškinti dvejopai: arba eksjėzuitų intrigomis, arba tuo, kad katedros nepripažino rektoratas. Imti iš studentų atlyginimo jam neapsimokėjo. Jis projektavo Vilniuje daug privačių pastatų, buvo Lietuvos kariuomenės artilerijos kapitonas. Tad pajamos iš studentų jo galėjo nevilioti. Antra vertus, jis galėjo reikalauti architektūros katedros pripažinimo. Tokia katedra pradėjo veikti 1793 m., profesoriumi paskyrus L. Stuoką-Gucevičių.

ARCHITEKTŪROS DĖSTYMO KRYPTIS

Šiam paskyrimui nemaža įtakos turėjo Edukacinės komisijos pirmininkas, Vilniaus vyskupas Ignas Masalskis, ketinęs talentingą, nuo Kupiškio kilusį valstietį padaryti savo rūmų architektu. Jo paremtas L. Stuoka-Gucevičius mokslus buvo išėjęs Paryžiuje ir Romoje. 1782 m. grįžęs į Lietuvą, jis ėmė vykdyti savo mecenato užsakymus: perstatyti katedrą ir rūmus Verkiuose. Jam teko perstatyti ir sugriuvusią Vilniaus rotušę. Jo kūrybinė veikla žymiai pakreipė architektūros meno raidą Lietuvoje.

[3] *V. Drėma*, Pranciškus Smuglevičius, V., 1973, p. 345—346.

[4] Ten pat, p. 180—181.

[5] *V. Drėma*, Materiały do działalności architekta Marcina Knakfusa.— Biuletyn historii sztuki, 1964, Nr. 3, Warszawa, p. 197—207.

1794 m. T. Kosciuškos sukilimas nutraukė L. Stuokos-Gucevičiaus kūrybinę ir pedagoginę veiklą. Architektūros profesorius drauge su savo pirmtaku ir kolega M. Knakfusu dalyvavo sukilime, tapdami Jokūbo Jasinskio, vyriausiojo sukilimo vadovo Lietuvoje, pagalbininkais. Suorganizavęs Vilniuje civilinę gvardiją ir būdamas jos vadu, L. Stuoka-Gucevičius viename mūšyje netoli Ašmenos buvo sunkiai sužeistas. Sukilimui pralaimėjus buvo amnestuotas, tačiau iš profesoriaus pareigų atleistas. Po kurio laiko, tiesa, grąžintas į Vyriausiosios mokyklos architektūros katedrą, bet dirbo vos porą metų, iki 1798 m., kada, teturėdamas 45 metus, mirė.

Nors L. Stuoka-Gucevičius aukštojoje mokykloje neilgai dirbo, tačiau jo darbo vaisius buvo labai reikšmingas. Europos architektūroje XVIII a. antrojoje pusėje nebuvo vieno bendro visai epochai stiliaus. Vyravęs klasicizmas reiškėsi daugeliu krypčių, formavosi tautinės mokyklos. Lietuviškojo klasicizmo mokyklos pradininkas buvo L. Stuoka-Gucevičius, toli pralenkęs savo pirmtaką M. Knakfusą. Kuo šie Vilniaus architektai skyrėsi, matyti, palyginus jų kūrinius: M. Knakfuso statytą astronomijos observatoriją universiteto rūmuose ir Stuokos-Gucevičiaus katedrą arba rotušę. M. Knakfusas žengė tik pirmuosius žingsnius klasicizmo linkme ir, tarsi bijodamas konflikto su įsigalėjusiu feodalinės aristokratijos skoniu, naudojosi barokui būdingais dekoracijų elementais.

L. Stuoka-Gucevičius, pradėdamas dėstyti architektūrą, drąsiai pareiškė: „1. Profesorius išdėstys įvairių, tiek privačių, tiek ir visuomeninių pastatų pradmenis, pagal gyventojų bendro patogumo ir gynimosi poreikius, taikydamas paprasčiausius statybos dėsnius taip, kad kiekvienas statinys būtų patogus, tvirtas ir gražus. 2. Įrodys, kad pastato grožis, darnumas ir didingumas glūdi ne išgalvotuose pagrąžinimuose bei papuošimuose, bet statinio dalių santykiavime tarpusavyje ir su visuma, o nuo to priklauso ir jo stiprumas. 3. Tam nustatys architektūroje naudojamą tolydinės harmoningos progresijos tvarką, iš kurios geometriniais santykiais, pagal senovės graikų žinomas taisykles, išves mastus kitų, dalimis atitinkančių, tvarkų“[6].

Šitaip buvo išreikšti pagrindiniai klasicizmo architektūros principai. Iš kitų programos skyrių matyti, kad buvo planuojama dėstyti ne tik architektūrinį projektavimą, bet ir medžiagų atsparumą, statybinę statiką, mechaniką ir kitas architektūrai reikalingas inžinerines disciplinas, einamas užsienio aukštosiose mokyklose. Stuoka-Gucevičius šalia įprastinių architektūros reikalavimų įvedė du naujus dalykus: patogumą ir taupumą. Ekonominis veiksnys to meto architektūroje buvo dar mažai žinomas. Vadinas, pastatas turėjo būti ne tik patogus, tvirtas, gražus, bet ir pigus. Kalbėdamas apie pastato pritaikymą prie vietovės, jis nustatė architektūrinio planavimo pagrindus.

L. Stuoka-Gucevičius architektūros dėstymo programą sudarė po to, kai jau buvo įvykdęs nemaža projektų ir savo teorines žinias patikrinęs praktiškai.

1797 m. buvo paskelbtas konkursas viceprofesoriaus vietai užimti. Ją užėmė L. Stuokos-Gucevičiaus adjunktas Mykolas Šulcas (1769—1812). Po L. Stuokos-Gucevičiaus mirties jis buvo pakeltas katedros profesoriumi ir architektūros dalykus dėstė, sekdamas klasicistine savo pirmtako programa. Jis buvo ekskunigas, karininkas, mokslus ėjęs užsienyje ir Vilniuje gavęs filosofijos ir laisvųjų menų daktaro laipsnį. M. Šulcas pasižymėjo kaip architektūros teoretikas, tačiau praktikas buvo menkas. Jo statiniuose paaiškėdavo stambių skaičiavimo klaidų. Tur būt, dėl to 1812 m. Vingio miške Vilniuje jo medinis statinys, kuriame turėjo įvykti caro Aleksandro I garbei pokylis, išvakarėse ir sugriuvo. Matyt, bijodamas bausmės, M. Šulcas nusiskandino Neryje.

Iš M. Šulco programos matyti, kad jis taip pat, kaip ir jo pirmtakas, dėstė architektūros istoriją, teikė žinių „apie architektūros pradžią ir plėtojimąsi, kaip tatai pagal patogaus gyvenimo ir prabangos reikalavimus priėjo prie to tobulumo, kurį mums paliko romėnai ir graikai: paminės žymiausius statinius, kurių pėdsakus tik literatūroje berandame arba tik jų griuvėsius begalima pamatyti"[7]. Toliau sakoma, jog jis „išdėstys plytų, kalkių ir kitų medžiagų degimo teoriją įvairiose krosnyse ir išgvildens pagal fizikos dėsnius tai, kas sudaro ryšį tarp medžiagų atsparumo ir gerumo". Iš mokymo programų matyti, kad tas pats architektūros profesorius dėstė ne tik teoriją, bet ir statybinių medžiagų technologiją. M. Šulco pagalbininku Vyriausiojoje mokykloje buvo Mykolas Kado (1765—1823), buvęs P. Sapiegos dvarų architektas, taip pat filosofijos ir laisvųjų menų daktaras.

Architektūros katedra nesiplėtė, ir architektų ruošimas netobulėjo, nes architektūra vis daugiau tolo nuo meno ir artėjo prie inžinerijos, o inžinieriams statybininkams ruošti neužteko katedros, reikėjo fakulteto. Katedros nuopelnas buvo tai, kad ji per savo auklėtinius išpopuliarino architektūroje klasicizmą. Tuo stiliumi Lietuvoje pastatyta nemaža rūmų, šiaip namų ir kulto pastatų. Klasicizmas darė įtakos ir medinei kaimo architektūrai.

PIEŠIMO IR TAPYBOS KATEDRA

M. Knakfusas architektūrą, o P. Smuglevičius piešimą ir tapybą kurį laiką dėstė, neturėdami katedros. Katedros steigimo aktu reikia laikyti Edukacinės komisijos 1797 m. rugsėjo 28 d. raštą Vyriausiajai mokyklai.

[6] *E. Budreika,* Architektas Laurynas Stuoka-Gucevičius, V., 1954, p. 14.

[7] *P. Galaunė,* Vilniaus meno mokykla, Kaunas, 1928, p. 38.

Tame rašte pasakyta: „Įsteigiant laisvųjų menų katedras, atsižvelgiant į jų naudingumą ir reikiamai įvertinant Jo Mylistos Pono Pranciškaus Smuglevičiaus, piešimo ir tapybos mokytojo, talentą ir gabumus, prašom pakelti jo atlyginimą iki profesoriaus algos. Edukacinė komisija tikisi, kad J. M. Ponas Smuglevičius bus įtrauktas į ordinarinių universiteto profesorių skaičių"[8]. Mokyklos rektorius, vykdydamas šį raštą, profesoriaus atlyginimą P. Smuglevičiui pradėjo skaičiuoti nuo tų pačių metų spalio 1 d., patvirtino piešimo ir tapybos dėstymo planą ir kitais metais išmokėjo mokymo reikalams 500 rublių.

Pradėdamas darbą, profesorius turėjo nugalėti daug sunkumų. Pirmiausia jis turėjo įrengti studiją — gauti pultų, lentų, gipsinių modelių, graviūrų ir paveikslų. 1798 m. rudenį dailės specialybę studijavo 24 studentai, o kaip papildomą specialybę — 17. Tai sudarė gana didelį visų studentų procentą. P. Smuglevičius dailėje, kaip ir jo kolega L. Stuoka-Gucevičius architektūroje, buvo klasicistas, antikinį meną laikęs idealaus grožio pavyzdžiu. Tačiau visokio grožio pagrindu jis laikė gamtą. P. Smuglevičius mokė studentus ją stebėti, skirti tai, kas joje svarbiausia, filosofiškai įvertinti tikrovę ir dailės priemonėmis ją interpretuoti. Jis teigė, kad vaizdas drobėje yra dailininko minčių paveikslas, kad proto vaizdinių ydos, privalumai ar tobulumai atsispindi ir paveiksle. Jis patarė studentams susipažinti su literatūros teorijos ir estetikos dėsniais ir taikyti juos tapyboje.

Suvokti prigimtas daiktų proporcijas buvo pirmasis jo mokymo principas. Gamtos reiškinių įvairumas ir natūralus jų grožis ne visada sutapdavo su antikinio idealaus grožio reikalavimais, su kuriuo buvo susipažįstama, kopijuojant modelius. Kopijavimu buvo stengiamasi supažindinti mokinius su tikrovės suvokimo būdais, su geru piešiniu, ugdyti gerą skonį. Lipdinių piešimas pratino prie erdvinio tikrovės suvokimo. Trečiasis mokymo tarpsnis buvo gyvo modelio piešimas ir tapyba.

Nuo 1800 vasario mėn. iki 1801 m. lapkričio mėn. P. Smuglevičius dirbo Peterburge, kur, caro iškviestas, dekoravo Michailo rūmus. Tada jis turėjo progos susipažinti su Peterburgo dailės akademijos mokymo sistema ir programa.

Grįžęs į Vilnių, dėstymą pakreipė griežtesne akademizmo kryptimi, pagrindiniu meninių vertybių šaltiniu skelbdamas ne gamtos, o antikinių dailės kūrinių studijas. Savo programoje jis rašė, kad „mokiniams parodys, nors gabesnieji pastebės ir patys, koks yra skirtumas tarp neištobulintos ir ištobulintos gamtos arba tarp ydingų priemaišų ir rinktinio grožio. Taigi bus reikiamai nušviesta saikinga ir tobula dailė. Pastaroji pasiekė tobulumo daugiausia graikų išsimokslinimo bei išradingumo dėka, tai paliudija amžiai. Taigi, tuo, ką kadaise pasiekė graikai, kokį puikumą suteikė jie dailei, savo darbštumu ir sumanumu prisitaikydami

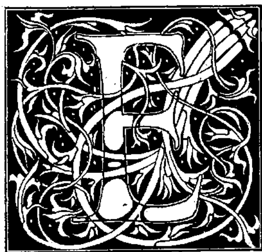
prie natūralaus, o kartu ir tikro puošnumo, tuo sekti yra ne tik naudinga, bet ir labai reikalinga"[9].

Reikia manyti, kad P. Smuglevičių paveikė ne tik Peterburgo meno akademija, bet ir kritika Vilniuje dėl jo modelių parinkimo. Piešti buvę duodami ne apolonai, achilai, herakliai, o Nerono, Karakalos, Justiniono ir kitų Romos imperatorių biustai, kurie, pasak kritikų, tik žalojo studentų skonį ir ranką, nes imperatorių veidai buvę netaisyklingi.

Architektūros ir piešimo bei tapybos katedrų likimas buvo nevienodas. Kadangi iš architektūros katedros neišaugo inžinerinis fakultetas, tai ji ir liko daugiau kaip priedas prie dailės. Iš XVIII a. pabaigoje ir vėliau veikusių dailės katedrų susidarė savita kūrybinė kryptis, kuriai prigijo Vilniaus meno mokyklos vardas.

BIBLIOTEKA IR SPAUSTUVĖ

BIBLIOTEKA

dukacinė komisija susirūpino ir bibliotekininkyste. Bibliotekinio darbo centrais tapo valstybinė Zaluskių biblioteka Varšuvoje ir vyriausiųjų mokyklų bibliotekos Vilniuje ir Krokuvoje. Visos jos turėjo tapti ne vien mokslinėmis akademinėmis, bet kartu ir viešosiomis bibliotekomis. Edukacinės komisijos 1790 m. vasario 2 d. nuostatuose sakoma: „Vyriausiųjų mokyklų bibliotekos turi būti viešos, prieinamos naudotis ne vien tik vyriausiosios mokyklos dėstytojams [...] ir moksleiviams, bet ir kiekvienam piliečiui, kuris ateitų į biblioteką ieškoti šviesos ir knygų"[1]. Be to, Edukacinė komisija numatė, kaip komplektuoti bibliotekas, organizuoti fondus, tvarkyti katalogus[2]. Viena tokių pažangių priemonių buvo 1780 m. lapkričio 2 d. seimo priimtas įstatymas dėl privalomojo egzemplioriaus. Biblioteka jį gaudavo iš savo spaustuvės jau nuo 1766 m., pagal Stanislovo Augusto privilegiją, bet dabar tai išspręsta plačiau[3]. Visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės

[8] *V. Drėma,* Pranciškus Smuglevičius, p. 183.

[9] *V. Drėma,* Pranciškus Smuglevičius, p. 194.

[1] *J. Lewicki,* Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, 1925, p. 232.

[2] *M. Lodyński,* U kolębki polskiej polityki bibliotecznej (1774—1794), Warszawa, 1935, p. 28—32.

[3] *I. Petrauskienė,* Vilniaus akademijos spaustuvė, Vilnius, 1976, p. 28; *J. Basiulis,* Privalomasis egzempliorius Lietuvoje.— Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. 1, 1961, p. 198; *J. Szczepaniec,* Obowiązkowy egzemplarz biblioteczny w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku.— Rocznik zakładu narodowego im. Ossolińskich, t. 5, Wrocław, 1957, p. 361.

spaustuvės buvo įpareigojamos atiduoti vieną spaudinių egzempliorių Lietuvos Vyriausiosios mokyklos bibliotekai. Rūpinimąsi biblioteka, ypač jos fondais Edukacinė komisija parodė dar anksčiau — savo 1774 m. birželio 20 d. instrukcijoje, kurioje nurodoma I. Masalskiui pristatyti „tvarkingai sudarytus knygų katalogus kartu su bibliotekos aprašymu ir literatūros, kurios dar reikėtų, sąrašą bendrai studentų ir profesorių naudai"[4].

Susirūpinimas bibliotekos fondais buvo visiškai pagrįstas, nes jie, perimti iš akademijos ir Kilmingųjų kolegijos, negalėjo patenkinti naujų aukštosios mokyklos poreikių. Vyriausiosios mokyklos rektorius net pabrėžė, kad biblioteka paveldėjusi labai mažai „gerų ir tikrų klasikinių knygų, o iš medicinos, chirurgijos, akušerijos, anatomijos, fizikos, aukštosios matematikos, visuotinės istorijos, civilinės ir prigimtinės teisės, krašto ekonomikos"— akademijos biblioteka neturėjusi nė vienos geros knygos. Neturėjusi ji taip pat veikalų, skelbiančių įvairių Europos tautų mokslininkų tyrinėjimus, atradimus ir paskutinio šimtmečio žinias[5].

Vis dėlto biblioteka, kad ir gaudama privalomąjį egzempliorių, buvo komplektuojama nelabai planingai. Daug priklausė nuo profesorių iniciatyvos ir įtakos. Pavyzdžiui, rektorius M. Počobutas mokyklos lėšas pirmiausia panaudodavo astronomijos observatorijai aprūpinti naujausiais įrengimais, literatūra. Biblioteką praturtinti stengėsi profesorius D. Pilchovskis, dovanodamas mokyklai savo turtingą polonistikos ir antikinių autorių knygų rinkinį[6]. 1781 m. naujausia gamtos mokslų literatūra biblioteką papildė karalius Stanislovas Augustas[7]. Be to, rektorius, kviesdamas iš užsienio gamtos ir kitų mokslų profesorius, ragindavo juos atsivežti visą reikalingą kursui skaityti literatūrą. Kai kurie profesoriai, išvažiuodami iš Vilniaus, taip pat dovanodavo savo knygas mokyklai. Iš tokių buvo G. Forsteris (1787), J. Sartorijus (1793). Būtiniausią medicinos literatūrą papildė rinkinys, 1777 m. gautas iš profesoriaus S. Bizio[8]. Tačiau šių knygų medicinos studijoms neužteko, ir 1782 m. Vyriausioji mokykla už 3600 lenkų auksinų Varšuvoje nupirko kariuomenės felčerio Augusto Oto medicinos knygas. Bet tokių sumų retai pasitaikydavo.

Lėšos knygoms nebuvo reguliariai numatomos, todėl negalėjo būti ir sistemingo literatūros pirkimo. Nuo 1794 m. bibliotekai išlaikyti buvo paskirtos Vyriausiosios mokyklos spaustuvės pajamos. Jos fondams komplektuoti nuo 1797 m. imta skirti 300 aukso rublių, be algų bibliotekininkui ir jo padėjėjui[9].

1800 m. biblioteka iš viso turėjo 8680 knygų; nė kiek ne mažiau, negu Krokuvos universiteto biblioteka, tačiau mažiau negu, sakysim, privati Čartoriskių biblioteka Pulavuose[10].

Taigi Edukacinė komisija, užsimojusi iš pagrindų modernizuoti švietimą ir Vyriausiąją mokyklą, o jos biblioteką paversti centrine viešąja

krašto knygų saugykla, ne visai įvykdė įsipareigojimus. Edukacinei komisijai tekę didžiuliai turtai bibliotekai komplektuoti ir išlaikyti tebuvo labai mažai panaudoti[11]. Vyriausiosios mokyklos bibliotekai augti trukdė ir tai, kad iki pat XIX a. pradžios bibliotekos prefektais buvo eksjėzuitai. Iki 1787 m. jai vadovavo Juozas Pažovskis, 1787—1792 m.— Tadeušas Mackevičius, po jo — Rapolas Litvinskis, miręs 1799 m. kovo mėn. Į jo vietą buvo paskirtas taip pat ne pasaulietis, o bazilijonas Augustinas Tomaševskis, kurį jo kolega S. B. Jundzilas apibūdino kaip obskurantą ir visų nekenčiamą šventeivą[12]. Žinoma, tokie prefektai neprisidėjo prie uždavinių, kuriuos bibliotekoms kėlė Edukacinė komisija, išsprendimo.

SPAUSTUVĖS VALDYMAS

Po 1773 m. reformų Stanislovas Augustas, įvertindamas Martyno Počobuto nuopelnus mokslui, 1773 m. lapkričio mėn. atidavė jam iki gyvos galvos valdyti akademijos spaustuvę, o 1774 m. pradžioje — ir „Vilniaus laikraščių" redakciją[13]. Tačiau jau 1775 m. gruodžio 25 d. paiždininkis Antanas Tyzenhauzas įmonę paėmė valstybės iždui. M. Počobutui buvo paliktas tik prie jos esąs butas ir išmokėta 2000 auksinų[14].

Įsteigus spaustuvę Gardine, leidinių skaičius akademijos spaustuvėje šiek tiek sumažėjo, tačiau ir toliau čia buvo spausdinami vadovėliai, mokslinė literatūra, laikraščiai ir kitos knygos. Nuo 1776 m. iki 1785 m. kovo mėn. ji gavo 12 249 lenkiškus auksinus pelno, kurie 1789 m. buvo perduoti paiždininkio testamento vykdytojams[15].

Perėmęs iš M. Počobuto spaustuvę, A. Tyzenhauzas jos prefektu paskyrė akademijos profesorių Dovydą Pilchovskį. A. Tyzenhauzo įgaliotinių atsiskaitymo su D. Pilchovskiu projekte ypač pabrėžtas jo sąžiningumas ir geras spaustuvės administravimas[16].

[4] Cit. iš *M. Brensztejn*, Bibljoteka Uniwersytecka w Wilnie do roku 1832, p. 15.
[5] Ten pat, p. 18.
[6] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński 1579—1831, t. III, p. 287—288.
[7] *J. Lelewel*, Bibljograficznych ksiąg dwoje, t. 2, p. 137.
[8] Ten pat.
[9] Сборник материалов для истории просвещения в России, т. 2, Учебные заведения в Зап. Губ. 1802—1804, СПб., 1897, p. 302—306, 540, 551.
[10] *M. Brensztejn*, Bibljoteka Uniwersytecka w Wilnie do roku 1832, p. 21, 24.
[11] *M. Biržiška*, Senasis Vilniaus universitetas, p. 27.
[12] *S. Jundziłł*, Pamiętniki życia księdza Stanisława Jundziłła.— Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce, 1914, t. 13, p. 106—107.
[13] *M. Baliński*, Dawna Akademia Wileńska, p. 239.
[14] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 122—126; *J. Łojek*, „Gazeta Grodzieńska".— Rocznik historii czasopismiennictwa Polskiego, t. 5, zesz. 2, 1966, p. 38—39.
[15] *J. Łojek* „Gazeta Grodzieńska", p. 43—44.
[16] *J. Bieliński*, Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 121; *J. Łojek*, „Gazeta Grodzieńska", p. 11—12, 43—44.

Akademijos spaustuvės darbuotojams mokėtos tokios algos: prefektui — 2000 lenkiškų auksinų metams (vėliau D. Pilchovskis gaudavo 2500 auksinų), socijui (pavaduotojui) — 1000, „Vilniaus laikraščių" redaktoriui — 540 auksinų. Darbininkams buvo vienetinis užmokestis.

1785 m. pradžioje mirus A. Tyzenhauzui, Edukacinė komisija spaustuvę atidavė Lietuvos Vyriausiajai mokyklai. Tai jau 1785 m. balandžio 2 d. buvo įrašyta Vilniaus teismo knygose[17].

Edukacinė komisija labai rūpinosi spaustuve. 1787—1799 m. įvyko keli Edukacinės komisijos posėdžiai, kur buvo svarstyta jos ekonominė būklė ir darbo organizavimas. 1787 m. sausio 18 d. buvo nutarta Vyriausiosios mokyklos spaustuvės ir jos vaistinių pajamas skirti švietimui. Norėdama sustiprinti materialinę spaustuvės padėtį, Edukacinė komisija 1793 m. iš A. Tyzenhauzo įpėdinių nupirko jai Gardino spaustuvės inventorių. Pirkimo aktas spalio 23 d. buvo patvirtintas Stanislovo Augusto, drauge suteikiant spaustuvei teisę spausdinti knygas ne tik lotynų, bet rusų ir žydų kalbų šriftais. Tą pačią dieną karalius, Edukacinės komisijos prašomas, patvirtino spaustuvei jos ankstesnes teises ir jos atidavimą Lietuvos Vyriausiajai mokyklai[18]. 1789 m. pradžioje, tikriausiai tuoj po D. Pilchovskio, vadovauti spaustuvei pradėjo R. Litvinskis. Jam 1799 m. kovo 2 d. mirus[19], tų pačių metų kovo 19 d. gubernatoriui pranešama, kad prefektu skiriamas mokytojas Petras Kožuchovskis[20].

Kaip minėta, 1794 m. vasario 24 d. Edukacinė komisija nutarė spaustuvės pajamas skirti bibliotekai[21]. Į spaustuvę kaip į materialinę mokyklos bazę buvo žiūrima taip pat po 1794 m. sukilimo ir Lietuvos prijungimo prie Rusijos. 1799 m. birželio 6 d. Edukacinė komisija nutarė kreiptis į gubernatorių Joną Fryzelį, su prašymu leisti spaustuvės pajamas panaudoti bibliotekai restauruoti ir knygoms pirkti. Be to, paskutiniame 1799 m. ketvirtyje vėl buvo skiriamas spaustuvės privalomasis egzempliorius bibliotekai[22].

Vis dėlto Edukacinės komisijos priemonių, matyt, neužteko, nes spaustuvė pelno beveik nedavė. Pavyzdžiui, 1799 m. liepos—gruodžio mėn. spaustuvė turėjo 15 746 auksinus 20,5 grašio išlaidų ir tik 13 444 auksinus 20 grašių pajamų. 1802 m. pelnas sudarė 2877 auksinus 6,5 grašio, o 1803 m. vos 35 rublius 87 kap. Norint padidinti spaustuvės leidybines galimybes, iš nusigyvenusio Gardino spaustuvininko Jono Jasinskio 1803 m. kovo mėn. už 1037 rublius buvo nupirkta spausdinimo staklių ir spaudmenų[23]. Tačiau ir to neužteko. Trūko raidžių, staklės buvo nusidėvėjusios. M. Počobutas, 1803 m. spausdindamas savo veikalą „Tyrinėjimas apie Denderos Zodiako senumą" (Essais sur l'époque de l'antiquité du zodiaque de Dendérah), neišsispaudusias raides turėjo pats įrašyti[24].

1803 m. suteikus Vilniaus Vyriausiajai mokyklai imperatoriškojo universiteto vardą, spaustuvė dar kurį laiką priklausė universitetui. Bet,

trūkstant ir įrengimų, ir specialistų, universiteto vadovybė 1805 m. rugpiūčio 24 d. spaustuvę pardavė J. Zavadskiui už 3000 rublių, kuriuos jis turėjo išmokėti per 10 metų; tam laikui jam buvo suteiktos universiteto spaustuvininko teisės[25]. Taip nutrūko kelių amžių akademijos spaustuvės veikla.

Keičiantis spaustuvės šeimininkams ir Vilniaus universiteto struktūrai, keitėsi ir spaustuvės pavadinimas. Po 1773 m. ji vadinama karališkąja akademijos spaustuve, karališkąja spaustuve prie akademijos, nuo 1794 m.— tiesiog akademijos spaustuve.

BENDROS ŽINIOS APIE SPAUSTUVĖS PRODUKCIJĄ IR JOS LEIDINIAI LIETUVIŲ KALBA

Edukacinės komisijos įsteigimas ir švietimo sekuliarizavimas turėjo lemiamos reikšmės ir akademijos spaustuvei. Ji iš Edukacinės komisijos gavo vadovėlių ir mokymo priemonių monopolio teises[26], kurias išlaikė ir XIX a. Taigi spaustuvė tapo ir švietimo reformų vykdytoja. Pagrindiniai jos leidybinio darbo uždaviniai tuo metu buvo Edukacinės komisijos rekomenduojamų leidinių spausdinimas, antra vertus, čia ir toliau išeidavo visuomenei reikalinga literatūra. Be to, čia buvo spausdinami dar ir valdžios potvarkiai bei kiti vieno, kelių lapų spaudiniai, kur net ne visada žymėta spaustuvė, leidimo laikas ir vieta (dažniausiai jie neišliko ar nenurodyti bibliografijose). Pavyzdžiui, nuo 1796 iki 1805 m. pagal gubernatorių ir jų kanceliarijų užsakymus spaustuvė išspausdino net 540 tokių leidinių (iš jų 61 leidinį rusų kalba)[27]. Be tikslių leidybinių duomenų, šie spaudiniai nepateko į bendrą spaustuvės leidinių skaičių.

[17] CVIA, f. 721, ap. 1, b. 110 (senoji numeracija).

[18] CVIA, f. 721, ap. 1, b. 111—114 (senoji numeracija).

[19] V. *Merkys,* Lietuvos poligrafijos įmonės 1795—1915 m.— Spauda ir spaustuvės, V., 1972, p. 228.

[20] CVIA, f. 721, ap. 1, b. 1332, l. 23, 42; b. 1330, l. 55.

[21] CVIA, f. 721, ap. 1, b. 115 (senoji numeracija).

[22] Ten pat, b. 1330, l. 64, 66.

[23] VUB, f. 2 DC 70, p. 60, 79; DC 71, p. 175—176; 202, 233; f. 13, Nr. 104, l. 23; leidinyje *A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajewa* i *K. Krajewski,* Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, zesz. 5, 1959, p. 100 Jasinskis vadinamas Jasienskiu, o jo spaustuvės pardavimo data kaidingai nurodoma 1802 m.

[24] *M. Baliński,* Dawna Akademia Wileńska, p. 399.

[25] *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, t. 1, p. 122—126; Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. Zebrał *T. Turkowski,* t. 1, Wilno, 1935, p. 370—374.

[26] *J. Łojek,* „Gazeta Grodzieńska", p. 38.

[27] VUB, f. 2, DC 69, p. 1—55.— Regestr do porachunku drukującego się ... Universałów, Obwieszczeń y Ukazów Jego Imperatorskiej Mości... 1796—1805.

Remiantis Karolio Estreicherio „Bibliografija polska" (t. 12—33), „Lietuvių bibliografija", Vilniaus universiteto ir Lietuvos TSR Mokslų akademijos bibliotekų katalogais, mūsų nustatyta, kad nuo 1774 iki 1800 m. akademijos spaustuvė išspausdino daugiau, negu 460 leidinių (Alodija Kavecka-Gryčova ir ja besiremiantis Vytautas Merkys nurodo 286 pozicijas[28]). Tad Edukacinės komisijos laikotarpio, trukusio 27 metus, leidiniai sudaro daugiau kaip penktadalį per du amžius jos išspausdintų knygų.

Pakito ir spaustuvės produkcijos turinys. Per 27 metus buvo išspausdintos tik 138 religinės knygos (30,5 procentų visų leidinių). Tai buvo leidiniai daugiausia religinei praktikai ir keliolika dogmatinės teologijos knygų. Visiškai nustota spausdinti poleminius raštus.

Būdinga, kad tuo metu labai maža teleista grožinės literatūros veikalų, o ir tie dažniausiai buvo sukurti kuriai nors progai. Pavyzdžiui, 1780 m. pasirodė Jekaterinos II garbei skirtas Konstantino Benislavskio poezijos rinkinys „Dienos ir nakties giesmės" (Pienia cało-dzienne ir cało-nocne na przybycie do kraiów swych biało-rossyiskich Katarzyny II), Jono Sobieskio pergalės prieš turkus jubiliejui „Teatro veikalas" (Dzieło teatralne na dzień uroczystości w szkołach 1783 z okazyi wieku skończonego po zwycięśtwie pod Wiedniem Jana III, 1784) ir kt. Epochos tendencijas rodo ir tai, kad XVIII a. pabaigoje akademijos spaustuvė išspausdino nedaug grynosios proginės literatūros (išėjo 66 leidiniai), tokios populiarios XVI—XVII a. Vietoj didikus ir karalius liaupsinančių panegirikų, proginėje literatūroje rašoma apie tai, kas aktualu.

Tuo metu imta spausdinti didesnius veikalus iš gamtos ir visuomenės mokslų, chemijos, medicinos, tebeleidžiama filologinių knygų ir kitokios humanitarinės literatūros. Smarkiai padaugėjo vadovėlių (per 90; iki tol per du amžius jų išėjo 100). Pažymėtina, jog Edukacinės komisijos iniciatyva leidžiamų vadovėlių išėjo tik pakartotiniai leidimai (pirmieji leidimai pasirodydavo Varšuvoje ar Krokuvoje).

Spaustuvės informacinė literatūra daugiausia skirta universiteto reikalams. Čia nuo 1781 m. spausdinami paskaitų prospektai „Prospectus lectionum in Alma Universitate et Acad. Vilnensi", kur buvo ne tik kiekvienų metų mokymo planai, bet ir profesorių kalbos. Spaustuvė išleido kelis jos knygyne esančių leidinių katalogus („Katalog ksiąg częścią drukowanych w typogr. J. K. M. przy Akad. Wileńskiey, częścią sprowadzonych z obcych druk. osobl. krajowych", 1780, priedai: 1781, 1782, 1786, 1790 metais), „Moksleivių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokyklose sąrašą" (Katalog uczniów w Szkołach narodowych W. X. Lit., 1790 m.), Vilniaus mokyklų egzaminų programas „Metinio pažangumo įrodymas" (Dowód rocznego postępku, spausdintus nuo 1784 iki 1802 m.) ir kt. Nemažai išėjo ir valdžios įsakymų, nutarimų, skelbimų bei panašių

leidinių. Minėtini pinigų tarifai, Zalivskio kreipimasis į visuomenę dėl mašinų fabriko steigimo („Uwiadomienie prześwietney publiczności", 1793), J. Fryzelio nustatytos „Paštų Lietuvos gubernijoje laikymo taisyklės" (Правила о содержании почт в Литовской губернии, 1799), „Lietuvos gubernijos valdybos įsakymas dėl civilinių teismų Vilniaus mieste steigimo" (Приказ Литовского губернского правления... об открытии в городе Вильне частных судов, 1800) ir kt. Informaciniai leidiniai dėl faktinės medžiagos iki šiol neprarado pažintinės reikšmės.

Ilgą laiką spaustuvė tebeturėjo kalendorių ir laikraščių spausdinimo monopolį. „Vilniaus kalendorius" (Kalendarz Wileński) ar „Politinis kalendorius" (Kalendarz polityczny) buvo spausdinami nuo 1774 iki 1795 m., paskui — nuo 1799 m. Juose pagal tradiciją buvo dedama ne tik kalendorinių žinių, bet ir politinės istorinės informacijos, mokslo straipsnių, valdžios pranešimų ir kt. Ne vieną kalendorių parengė M. Počobutas. Spaustuvėje tebeišeidavo „Vilniaus laikraščiai" (1774—1789) su priedu („Supplement do gazet Wileńskich"). Laikraščiai jau plačiau atspindėjo krašto gyvenimą, vidaus ir užsienio politikos įvykius.

Edukacinės komisijos laikotarpio spaustuvės produkcija visiškai pasikeitė kalbiniu požiūriu. Dabar pagrindinė kalba buvo nebe lotynų, o lenkų; lenkų kalbos įsigalėjimas padarė spaudą prieinamą platesniems visuomenės sluoksniams.

Akademijos spaustuvėje taip pat žymiai padaugėjo lietuviškų knygų. Nuo 1774 iki 1804 m. čia išėjo 49 lietuviški leidiniai, taigi dešimtadalis jos to meto produkcijos. Tačiau tai buvo beveik vien religinio turinio literatūra, dažniausiai nauji leidimai, pavyzdžiui, Jono Jaknavičiaus „Evengelijos" (7 leidimai), Mikalojaus Olševskio „Broma atverta ing viečnastį" (6 leidimai), „Aukso altorius" (5 leidimai) ir kt. Naujos religinės lietuviškos knygos, pavyzdžiui, „Karunka" (1788), „Spasabas giedoima nabažnas" (1790) ir turiniu, ir darkyta kalba buvo labai menkos vertės. Vis dėlto jų daugėjimas rodė, jog lietuviška spauda skaitoma vis labiau.

XVIII a. antrojoje pusėje spaustuvėje buvo išspausdintas pirmasis lietuviškas elementorius „Mokslas skaytima raszta lietuwiszka dieł mažu wayku" (1781, 1783, 1790, 1791 ir 1796 m.). Jo buvo išėję ir daugiau leidimų, bet jų neišliko. Remiantis spaustuvės pajamų ir išlaidų knygomis, nustatyta, kad lietuviški elementoriai buvo parduodami jau 1778 m., ir jų kasmet būdavo išplatinama nuo 325 (1778 m.) iki 2350 egzempliorių (1790 m.)[29].

[28] *A. Kawecka-Gryczowa*, Drukarze dawnej Polski, zesz. 5, p. 32; *V. Merkys*, Lietuvos poligrafijos įmonės, p. 228—229.
[29] *M. Lukšienė*, Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, K., 1970, p. 94.

Per 1794 m. sukilimą spaustuvė išleido sukilėlių pulko vado Ksavero Nesiolovskio ir vyriausiojo vado Tado Kosciuškos atsišaukimus lietuvių kalba. Manoma, kad akademijos spaustuvėje išėjo ir 1794 m. balandžio 23 d. Lietuvos iždo deputacijos skelbimas „Sudas skarba Lyituvos šio łayka, Zynia diel žmonių storastwas Pałungos".

Lietuviškos spaudos daugėjimas — tai ne spaustuvės nuopelnas, jį lėmė visuomeninio gyvenimo raida.

Iš akademijos spaustuvės leidinių galima apibūdinti mūsų krašto mokslo ir kultūros lygį edukacinių reformų metais, spręsti apie pažangiąsias ir reakcingąsias visuomenines tendencijas, tuos naujus daigus, kurie, skatinami šviečiamojo laikotarpio idėjų, kalėsi krašto politinio, ūkinio ir kultūrinio gyvenimo dirvoje.

PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

TABLE OF CONTENTS

ÜBERSCHRIFTEN

СОДЕРЖАНИЕ

TURINYS

Vi-175

Vilniaus universiteto istorija.
1579—1803.
V., „Mokslas", 1976 ©

Penkiolika autorių, pasinaudodami savo
bei ankstesnių istorikų medžiaga, stengiasi
nuosekliai išaiškinti senojo universiteto,
vadinto akademija bei vyriausiąja mokykla,
raidą (nuo pat įkūrimo 1579 m.
iki 1803 m.), jo vidinį prieštaringumą,
svarbiausių profesorių pažangumą,
ribotumą ar tiesiog atsilikimą.
Universiteto genezė, jo veikla siejama
su išaugusiais krašto kultūriniais poreikiais,
kontrreformacijos jėgų kova
prieš reformacijos šalininkus,
pasaulinio mokslo pažangos,
švietimo epochos įtaka.

378+001(09)

$V\frac{60401-116}{M854(10)-76}4-76$

КОЛЛЕКТИВ АВТОРОВ. ИСТОРИЯ ВИЛЬНЮССКОГО УНИВЕРСИТЕТА 1579—1803. НА ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ. ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОКСЛАС», ЛИТ. ССР, Г. ВИЛЬНЮС, 1976. AUTORIŲ KOLEKTYVAS. VILNIAUS UNIVERSITETO ISTORIJA 1579—1803. REDAKTORĖ G. GUSTAITĖ. DAILININKAS IR MENINIS REDAKTORIUS A. ŽVILIUS. TECHN. REDAKTORĖ B. TOLVAIŠIENĖ. KOREKTORĖS V. STAMULIONIENĖ IR A. VAITKEVIČIENĖ. DUOTA RINKTI 1976.III.27. PASIRAŠYTA SPAUDAI 1976.X.6. POPIERIUS SPAUDOS NR. 1. FORMATAS 70×90 1/16. 23,4 SP. L., APSK. L. L. LV 14312. TIRAŽAS 20 000 EGZ. KAINA 2,81 RB. LEIDYKLA „MOKSLAS", VILNIUS, SIERAKAUSKO 15. SPAUSDINO K. POŽELOS SPAUSTUVĖ KAUNE, GEDIMINO 10. UŽSAK. NR. 473.